

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
КРИМСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ СХОДОЗНАВСТВА
ім. А. КРИМСЬКОГО

На правах рукопису

ЗМЕРЗЛИЙ Борис Володимирович

УДК 37 (477.75=512.145)''19'' 1920–1930 pp.

ФОРМУВАННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ПРОСВІТНИЦТВА
КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ
ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ (20 – 30 - ті pp. XX ст.)

07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Сімферополь – 2007

ФОРМУВАННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ПРОСВІТНИЦТВА
КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ
КОРЕНІЗАЦІЇ (20 – 30 - ті рр. ХХ ст.)

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень _____	3
Вступ _____	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Методологія та методи дослідження _____	10
1.2. Історіографія проблеми _____	17
1.2. Джерельна база дослідження _____	29
Розділ 2. ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ КРИМСЬКИХ ТАТАР	
2.1. Встановлення радянської влади і проблема поширення освіти серед кримських татар _____	43
2.2. Введення латиничного шрифту в кримськотатарську писемність _____	66
2.3. Перехід до кириличного шрифту _____	89
Розділ 3. ПОЧАТКОВА І СЕРЕДНЯ ОСВІТА КРИМСЬКИХ ТАТАР	
3.1. Заходи державних і партійних органів Кримської АРСР щодо ліквідації неписьменності серед кримських татар _____	100
3.2. Матеріально-технічне забезпечення шкільної освіти кримських татар _____	128
3.3. Проблема вчительських кадрів для кримськотатарських шкіл _____	141
3.4. Кількісні зміни в системі початкової та середньої народної освіти кримських татар _____	148
3.5. Організація навчальної роботи в школах _____	156

Розділ 4. КРИМСЬКІ ТАТАРИ У СФЕРІ СПЕЦІАЛЬНОЇ, СРЕДНЬО-СПЕЦІАЛЬНОЇ І ВИЩОЇ ОСВІТИ

4.1. Професійні курси підготовки та перепідготовки кадрів _____	171
4.2. Організація політичної освіти кримських татар _____	184
4.3. Кримські татари у школах фабрично-заводського учнівства _____	201
4.4. Кримські татари та розвиток системи середньо-спеціальної освіти _____	215
4.5. Навчання кримських татар на робітфаках _____	237
4.6. Кримські татари у вищих навчальних закладах _____	246

Розділ 5. РОЗВИТОК ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ПРОСВІТНИЦТВО КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЮ МОВОЮ

5.1. Розвиток видавничої справи кримськотатарською мовою _____	264
5.2. Видання національних газет _____	284
5.3. Видання часописів кримськотатарською мовою _____	307
5.4. Місце та роль кіно у просвіті кримських татар _____	324
5.5. Виникнення та розвиток кримськотатарського радіомовлення _____	331
5.6. Розвиток національної бібліотечної справи _____	341
5.7. Музеї Криму у системі просвіти кримських татар _____	354
5.8. Діяльність НДІ мови та літератури ім. О.С.Пушкіна _____	365
Висновки _____	371
Список використаних джерел та літератури _____	379
Додатки _____	450

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРНГ – Вища рада народного господарства
 ВНЗ – вищий навчальний заклад
 НКЗВТ – Народний комісаріат зовнішньої та внутрішньої торгівлі
 НДІ – науково-дослідний інститут
 НКП – Народний комісаріат просвіти
 НКФ – Народний комісаріат фінансів
 НКЗ – Народний комісаріат охорони здоров'я
 НКЗС – Народний комісаріат земельних справ
 НКЮ – Народний комісаріат юстиції
 НУРСМК – Народне управління релігійними справами мусульман Криму
 РНК – Рада народних комісарів
 ЦВК – Центральний виконавчий комітет
 ВЦК НТА – Всесоюзний центральний комітет нового тюркського алфавіту
 НТА – новий тюркський алфавіт
 ОК ВКП(б) – окружний комітет Всесоюзної комуністичної партії більшовиків
 ТМДП – Таврійське Магометанське Духовне Управління
 РВК – районний виконавчий комітет
 ВРНГ – Вища рада народного господарства
 ЦРНГ – Центральна рада народного господарства
 Райвно – районний відділ народної освіти
 ФЗУ – школи фабрично-заводського учнівства
 Головпрофос – Головне управління професійною освітою
 ЦАУ – Центральне адміністративне управління
 ФЗС – фабрично-заводські семирічки
 ФЗУ – фабрично-заводське училище
 ШКС – школи комунальної семирічки
 ШСМ – школи селянської молоді

ВСТУП

Досліджуючи проблему просвіти кримських татар у 1920 – 1930-х рр., потрібно насамперед відзначити, що вивчення минулого національних меншин України є вельми актуальною проблемою сучасної вітчизняної науки. Сьогодні, опрацьовані в умовах незалежності України на основі її Конституції й інших законодавчих актів, заходи, спрямовані на гармонізацію між-національних відносин, забезпечують стабільність останніх. На жаль, це не означає, що в цій сфері відсутні нерозв'язані питання, труднощі та проблеми. Більшість із них мають історичне походження, ґрунтуються на конфронтації та взаємних претензіях, успадкованих від минулого. Інша ж їх частина породжена сучасними економічними та соціо-культурними проблемами. Гострими залишаються й специфічні національні проблеми депортованих народів: кримсько-татарського, німецького, вірменського, грецького та ін. Зазначене вимагає не тільки збалансування інтересів усіх етносів та груп, що проживають на терені колишнього СРСР, а й наукового осмислення історії їхнього співіснування на терені України, подолання багатьох негативних стереотипів, що склалися протягом історії.

Окремо необхідно відзначити ту обставину, що безліч сторінок історії кримських татар та інших національних груп в Україні, як у її радянський період, так і протягом всієї української історії, впродовж багатьох десятиліть спотворювалися, фальсифікувалися або ж замовчувалися. Тільки з проголошенням суверенітету (1990-й рік), а потім і державної незалежності України (24 серпня 1991 р.), у науковій сфері були створені умови для правдивого висвітлення всіх аспектів проблеми, що досліджується. Порівняння “старої” й “нової” науки в засобах та методах вивчення історії кримських татар, використання сучасних підходів до дослідження теми, безумовно, є актуальним завданням історичної науки.

Крім того, праці з дослідження історії просвітництва різних народів та етносів несуть у собі високі гуманістичні принципи. Апеляція до високих цілей та ідеалів минулого вимагає в їх сучасній суспільно-політичній та культурній ході звертатись до багатого досвіду минулих поколінь і дає можливість відчувати органічний зв'язок між сьогоденням та власною історією. Під терміном “просвітництво” мається на увазі система освітянських (навчальних) закладів та система розповсюдження знань (бібліотеки, музеї, кіно, радіо, видавництва). У цьому сенсі, звертання до історії просвіти кримських татар у 1920 – 1930-ті роки, що базується на таких підва-

линах, як національна система освіти та система розповсюдження знань кримськотатарською мовою, безумовно, є актуальним, цілісним та гідним всебічного історичного дослідження об'єктом уваги сучасних науковців.

І, нарешті, важливим є також те, що історія розвитку системи просвітництва кримськотатарського народу в умовах більшовицької політики «коренізації» комплексно ще не вивчалася. Тільки окремі сторінки історії цього складного процесу висвітлили автори кількох дисертаційних робіт, низки монографій та наукових публікацій. Рівень розробки поставленої проблеми в сучасних історичних дослідженнях не дає цілісної, комплексної картини розвитку народної освіти кримських татар у визначеній хронологічними рамками період тому, що їх автори або не ставили перед собою таке завдання, або в силу низки об'єктивних причин не могли його реалізувати. У той же час, головні аспекти, зокрема, політики "українізації" в останній час стали об'єктом чисельних ґрунтовних досліджень. Проте майже всі вони торкаються проблем політики "коренізації" виключно в УРСР (тобто – українізації) й практично не торкаються кримських аспектів цієї проблеми.

Усі ці чинники висувають дослідження історії формування та трансформації системи просвітництва кримськотатарського народу в умовах радянської політики «коренізації» в число **актуальних** та важливих проблем вітчизняної історичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає плановій темі Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України: "Історія і культура етноконфесійних суспільств Криму" (№01010000127, шифр 044).

Об'єктом дослідження є система освіти в Криму.

Предметом дослідження є формування і трансформація системи просвітництва кримськотатарського народу в умовах радянської політики коренізації (20 – 30 - ті рр. ХХ ст.).

Хронологічні рамки роботи охоплюють 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Нижня хронологічна межа обумовлена проголошенням XII з'їздом РКП(б) курсу на ліквідацію успадкованої від минулого господарської і культурної нерівності між народами радянської країни. Верхня часова межа обумовлена початком Великої Вітчизняної війни і фактично ліквідацією радянської національної системи просвітництва кримських татар.

Метою роботи є вивчення процесу формування і трансформування системи просвітництва кримських татар у 20 – 30-х роках ХХ ст. та основних його складових, аналіз діяльності органів державної влади із залучення кримськотатарської молоді до навчання, підвищення її освітнього рівня, здобуття спеціальності.

Мета передбачає реалізацію таких **дослідницьких завдань**:

- з'ясувати основні напрямки та тенденції в історіографії просвітництва кримських татар у міжвоєнний період;
- проаналізувати основні джерела з поставленої проблеми та надати їм характеристику;
- висвітлити основні напрямки, форми й методи формування радянської системи народної освіти в Кримській АРСР;
- виявити соціальні чинники у зміні алфавітної системи кримськотатарської мови;
- проаналізувати процес ліквідації неписьменності серед кримських татар та формування радянської системи початкової і середньої освіти кримських татар;
- показати роль професійних курсів та шкіл фабрично-заводського учнівства у справі підготовки спеціалістів із середовища кримських татар;
- дослідити процес залучення кримських татар у середньо-спеціальні й вищі навчальні заклади та їх навчання;
- розкрити проблему організації видавничої справи, створення й діяльності кримськотатарських засобів масової інформації;
- показати роль та місце культосвітніх центрів регіону у системі кримськотатарського національного просвітництва.

Географічні рамки дослідження пов'язані з етнічними кордонами проживання кримських татар, тобто власне Кримським півостровом та територіальними кордонами, створеної в 1921 році Кримської автономної республіки у складі РРФСР .

Звертаючись до методики та методології дослідження, необхідно відзначити, що робота носить комплексний, міждисциплінарний характер. Її концептуальні засади базуються на основі таких традиційних наук, як всесвітня історія, історія України, історія держави і права, етнологія.

У роботі використані як загальнонаукові, так і спеціально-наукові методи дослідження. Серед загальнонаукових, безумовно, відповідною увагою користувалися аналіз, синтез, індукція, дедукція, опис, пояснення тощо. Зазначені методи виступають як конкретні пізнавальні засоби дослідження окремих фактів та подій. Більш конкретно з низки загальнонаукових методів були використані історичний, логічний та структурно-системний. Крім того, при підготовці роботи були використані такі конкретні методи системних досліджень, як структурний та функціональний аналіз.

Зрозуміло, що в роботі були використані й методи власне історичного дослідження. Серед них необхідно відзначити історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, синхронний та ретроспективний методи. Усі вони дають можливість плідно досліджувати й розв'язувати позначені в роботі проблеми.

Таким чином, тільки за допомогою широкого використання загальнонаукових та історичних методів дослідження можливо розкрити всі риси, що були властиві процесу формування та трансформації системи просвітництва кримськотатарського народу в умовах політики «коренізації». Вони дають можливість максимально розкрити основні теоретичні та практичні джерела цього процесу, вивчити головні етапи його історичного розвитку, зробити якісне порівняння та типологізацію загальних явищ, синхронізувати окремі просвітянські напрямки, ретроспективно розглянути важливі складові системи просвітництва кримських татар у 1920 – 1930-х рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше було комплексно поставлено і досліджено систему просвітництва кримськотатарського народу у 1920 – 1930-х рр. При цьому зібрано та ретельно проаналізовано попередні публікації, що стосуються поставленої проблеми.

В процесі дослідження вдалося ввести до наукового обігу значний комплекс раніше не використаних, новітніх джерел з історії просвіти кримських татар, що розташовані у фондах Державного Архіву Автономної Республіки Крим, Державного Архіву Російської Федерації, бібліотеках України, Криму, Росії.

У роботі набуло подальшого розвитку дослідження історії освіти кримських татар у Кримській АРСР. Так, наприклад, уперше було розглянуто весь процес ліквідації неписьмен-

ності та малограмотності кримських татар, отримання освіти у спеціалізованих та вищих навчальних закладах, процес створення та розвитку самих навчальних закладів тощо.

У дисертації вперше комплексно та послідовно досліджено процес реформування і зміни алфавітів у кримськотатарській писемності від виникнення самої ідеї та основних етапів запровадження Нового Тюркського Алфавіту на латинській основі до введення російської абетки та дослідження наслідків алфавітних реформ. Також уперше проведено спробу відокремити наслідки введення алфавітів на латинській та російській основі від комплексу нерозв'язаних орфографічних та літературних проблем у кримськотатарській писемності та літературній мові на розвиток просвіти кримських татар.

Комплексно та структурно послідовно розглянуто процес залучення кримських татар до навчальних закладів автономії від нижчих до вищих. На основі узагальнення значного масиву джерел надається загальна оцінка цієї роботи з боку органів влади.

У дисертації також уперше досліджено такі аспекти просвіти кримських татар, як діяльність системи національних просвітніх установ – низки музеїв, бібліотек, видання різнобічної національної літератури в Кримській АРСР тощо. Крім того, вперше було досліджено виникнення та національні аспекти діяльності кримського радіокомітету: випуск в ефір кримськотатарських радіогазет, дитячих, політичних, та освітніх радіопрограм, а також місце національного радіомовлення в роботі радіокомітету в автономії. Суттєво доповнено раніше не використаними джерелами та матеріалами дослідження історії розвитку кримськотатарського національного кіно, питання виникнення та діяльності системи кінопрокату в національних районах тощо.

Практичне значення одержаних результатів: уперше введено до наукового обігу архівні документи, виявлено маловідомі матеріали та літературу, що можуть сприяти подальшому дослідженню просвіти окремих, насамперед, тюркомовних етнічних груп, а також окремих її аспектів. Опрацьована методика досліджень подібних напрямків. Наукова інтерпретація та висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих наукових праць з історії просвіти. Матеріали дисертації безпосередньо використовуються в лекціях спецкурсу „Просвіта кримських татар XIX – XX ст.” за програмою й робочим планом кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін ТНУ ім. В.І.Вернадського. Факти й висновки дисертації можуть бути використані при відбудові системи національної просвіти кримських татар й ін-

ших національних меншин Криму, а також при розв'язанні актуальних питань реформування кримськотатарської писемності тощо.

Особистий внесок дисертанта є переважним. У тезах виступу на конференції “Эстафета поколений. Научно-практическая конференция, посвященная 155-летию со дня рождения Исмаила Гаспринского” (Симферополь, 2006) авторів належить 65% поданого матеріалу.

Апробація результатів дисертації пройшла на кількох конференціях різних рівнів: “Научно-теоретические и практические основы выявления, развития и поддержки одаренных детей» (Симферополь, 2002); «Актуальные вопросы истории крымских татар» I научные чтения (Симферополь-Бахчисарай, 2002); «Эстафета поколений» Материалы научно-практической конференции, посвященной 130-летию со дня открытия Симферопольской татарской учительской школы» (Симферополь, 2002); VIII історико-правова конференція “Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи” (Сімферополь, 2002); «Актуальные вопросы истории крымских татар» II научные чтения (Алушта, 2003); «IV Таврические научные чтения» (Симферополь, 2004); «V Таврические научные чтения» (Симферополь, 2004); “Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти” XIV Міжнародна історико-правова конференція (Балаклава, 2005); «Эстафета поколений» Научно-практическая конференция, посвященная 155-летию со дня рождения Исмаила Гаспринского» (Симферополь, 2006); «Мировоззренческое наследие И.Гаспринского в политической практике Ю.Османо́ва и НДКТ» (Симферополь, 2006).

Публікації. Основні положення дисертації опубліковані в монографії, 35 статтях та тезах (в тому числі в виданнях, затверджених ВАК – 23).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, ЛІТЕРАТУРА ЗА ТЕМОЮ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологія та методи дослідження

Звертаючись до методики та методів використаних при підготовці роботи, потрібно вказати, що в першу чергу, було опрацьовано значну кількість сучасної наукової літератури з проблеми, що дозволило ознайомитись з новітніми методиками досліджень різних аспектів політики «коренізації». Здебільшого сучасні науковці погоджуються з тим, що впровадження та здійснення політики «коренізації» у 20 – 30-і рр. було виправданим лише з політичної й суспільно-економічної точок зору, адже вона ставала основою не лише гармонізації міжетнічних взаємин, що були загострені в роки громадянської війни, а й виходу країни зі стану глибокої соціально-економічної й політичної кризи початку 20-х роках ХХ ст. Як відомо, коренізація була призвана вбудувати етнічність в радянську політичну систему та погасити таким чином її мобілізаційний потенціал, перенаціливши його в русло національно-державного соціалістичного будівництва.

Комплекс адміністративно-політичних заходів, що лежали в основі політики коренізації, визначався центральним партійним керівництвом. На місцевому рівні союзних та автономних республік і областей він доповнювався додатковими деталями, що відображали етнонаціональну специфіку того чи іншого регіону. Все це породжувало відповідний політичний дискурс, аналіз якого дозволяє виявити деякі характерні риси індефікаційного дискурсу, що формувався владою.

Головні принципи політики коренізації були окреслені на IV таємній нараді ЦК РКП(б), що відбулася в червні 1923 р. у Москві. Зі стенограми цієї наради стає зрозуміло, що політичне керівництво планувало ліквідувати серед управлінців тих, кого можливо було підозрювати у відсутності лояльності до існуючого ладу та прихильних до інших ідеологічних док-

трин, ніж соціалізм. Для цього планувалося провести “чищення державних та партійних апаратів від націоналістичних елементів (маються на увазі в першу чергу російські, а також антиросійські й інші націоналісти)”. Звільнені за рахунок такої чистки місця в управлінському апараті пропонувалося заповнювати за допомогою “роботи наших відповідальних працівників в республіках та областях з виховання кадрів радянських і партійних робітників з числа членів партії”. Як бачимо, в документі не йде мова про етнічне походження майбутніх управлінців, але акцентується увага на їхній політичній приналежності. У такий спосіб достатньо швидко керівники РКП(б) перестали вважати за першочерговий національний принцип підбору кандидатів на керівні посади на місцях. Хоча остаточно відкидати його, зрозуміло, ніхто не збирався.

«Коренізація» була логічним утіленням позиції більшовиків щодо національного питання на теренах колишньої Російської імперії. Гасло самовизначення націй, обумовлене в більшості виключно тактичними завданнями, вимагало від них розробки конкретних практичних заходів щодо його реалізації. Збирати імперію на попередній унітарній основі було неможливо з багатьох причин, та й зовнішньополітичний чинник зіграв тут не останню роль. Насамкінець більшовики були змушені підтримати гасло утворення національних держав та автономій, зрозуміло, в єдиноприйнятній для них радянській формі. Подальші їх кроки, так чи інакше, були спрямовані на те, щоб надати цим державним структурам, національним лише за формою, відповідний зміст.

Як видно з сучасних досліджень, політика коренізації на місцевому рівні, рівні союзних та автономних республік була багатоплановою. Її культурний аспект найбільш відомий, але це далеко не все. Коренізація стосувалася також соціального та економічного розвитку. Вона була засобом будівництва т.зв. «соціалістичної нації» і передбачала територіалізацію, економічний, соціальний та культурний аспекти розвитку. Більшовики насамперед проводили територіальний розподіл, намагаючись максимально (наскільки це дозволяли інтереси союзної держави) підігнати кордони республік до етнічних кордонів. Потім були зроблені кроки по будівництву соціалістичної економіки, що завершилися індустріалізацією та колективізацією. Культура також повинна була стати “національною за формою та соціалістичною за змістом”. Керівна по-

літична сила країни – більшовицька партія – повинна була опиратися на представників “корінної національності”.

Крім того, у роботі були використані як загальнонаукові, так і спеціально-наукові методи дослідження. Серед загальнонаукових, безумовно, відповідною увагою користувалися аналіз, синтез, індукція, дедукція, опис, пояснення тощо. Вказані методи виступають як конкретні пізнавальні засоби окремих фактів та подій.

Більш конкретно з низки загальнонаукових методів були використані історичний, логічний та структурно-системний методи. Зокрема, при вивченні типів паралельно існуючих навчальних закладів, були проаналізовані структури та функції цих систем: початкової та середньої освіти, середньо-спеціальної та вищої. До того ж у дослідженні навчальні заклади представлені в конкретно-історичному часі. Найбільш чітко це можна побачити на прикладі кримськотатарських початкових та середніх шкіл, історія яких почалася в 1921 р., а фактично закінчилася з початком Великої Вітчизняної війни, коли радянська система народної освіти була ліквідована.

Структурно-системний метод дав можливість розглянути об'єкт з усіма його основними рисами як єдине ціле. Наприклад, народна освіта кримських татар, як уже відзначалося, складалася з кількох типів навчальних закладів: початкової та середньої школи, середньо-спеціальної освіти та вищої. В окремих хронологічних рамках вони існували поруч. Отож, у 1920 – 1930-х рр. існували кілька окремих типів навчальних закладів для кримських татар, що складали, таким чином, єдину систему національної освіти.

Конкретним методом системних досліджень є структурний та функціональний аналіз. Як відомо, перший спрямований на розкриття структури системи, другий – на дослідження її функцій. Саме тому методом системних досліджень є структурно-функціональний аналіз, що розкриває побудову, структуру, функції та розвиток систем. Так, при розкритті структури системи народної освіти кримських татар у Кримській АРСР, чітко вибудовується така ієрархічна лінія: початкова та середня школи, середньо-спеціальна освіта та вища освіта. Щодо системи народної освіти кримських татар у цілому, всі інші рівні виступають як компоненти, підсистеми загальної системи. Але кожний з цих компонентів був і сам по собі окремою системою, що

„як компоненти, містила в собі елементи більш нижнього рівня. Функціонально вони доповнювали одне одного так: перше – друге, друге – третє і т.п.

Зрозуміло, що в роботі були використані й методи власне історичного дослідження. Серед них необхідно відзначити історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, синхронний та ретроспективний методи. Усі вони дають можливість досліджувати і розв’язувати позначені в роботі проблеми.

Як відомо, історико-генетичний метод характеризується послідовним розкриттям характерних рис, функцій та змін реальності, що досліджуються в ході історичного процесу. Він дає можливість максимально наблизитися до відтворення реальної історії об’єкта. Логічно цей метод є аналітично-дедуктивним, а за формою відображення реальності – описовим. Наприклад, при вивченні проблеми введення кириличного алфавіту в кримськотатарській мові, були розглянуті попередні спроби реформування писемності. Це, насамперед, основні пропозиції та їх реалізація з реформування арабської абетки, а також вивчення досвіду впровадження латинізованого алфавіту. Введення кримськотатарського алфавіту на кириличній основі відбулося за допомогою синтезу досвіду попередніх алфавітних реформ, завдяки чому нова писемність, яка базується на визначених досягненнях попередніх, склалася в окрему, чітку систему.

Або ж, при розкритті проблеми реформування системи народної освіти в Кримській АРСР довелося послідовно розглядати функції різних структурних підрозділів Народного комісаріату просвіти Кримської АРСР.

Таким чином, історико-генетичний метод використовувався досить плідно й інтенсивно. Це дало можливість послідовно розкрити особливості, функції та зміни такого складного явища, яким була система народної просвіти кримських татар у Кримській АРСР в історичному процесі.

Хоча історико-генетичний метод в історичному дослідженні є найбільш універсальним, гнучким та доступним, але він вимагає і якомога ширшого контакту з іншими загальноісторичними методами. Так, скажімо, за допомогою історико-порівняльного методу в роботі послідовно розкриваються властиві риси, функції та зміни реальності, що досліджувалися в процесі її історичного руху. Цей метод дає можливість показати причини, наслідки та законо-

мірності історичного розвитку. Порівнюючи, наприклад, однотипні навчальні заклади кримських татар, можна зробити висновок, що вони розвивалися в прогресивному напрямку. Так, скажімо, програми педагогічних, сільськогосподарських та медичних технікумів були різними. Але вони удосконалювалися відносно мети та завдань, які стояли перед тим чи іншим типом навчального закладу.

Якщо програма одного типу навчальних закладів не відповідала тогочасним вимогам кримськотатарського народу, то вона або реформувалася, або замість неї створювалася більш сучасна. Зокрема, програма для кримськотатарських педагогічних технікумів перероблялася кілька разів і, таким чином, в історичному річищі можна чітко простежити потреби національної освіти кримських татар у баченні чиновників НКП РРФСР та Кримської АРСР.

Отже, порівнюючи програми всіх типів навчальних закладів на різних етапах їх діяльності, можна виявити, які з них були більш сучасними та прогресивними; яку мету переслідували ті особи, що їх розробляли та використовували; як упровадження програм відбилося на методиці навчання; які освітні наслідки при їх упровадженні отримав кримськотатарський народ тощо. При використанні історико-порівняльного методу більш чітко можна побачити, що традиційні типи навчальних закладів кримських татар (мектеби, медресе, кустарні технікуми й училища) й на час, що досліджувався, давно використали свій прогресивний потенціал, а кримськотатарський народ постав перед необхідністю кардинальних змін у сфері народної освіти. Саме побудова нової радянської системи народної освіти на цьому етапі найбільше задовольняла освітні потреби кримських татар.

Історико-типологічний метод, з одного боку, використовувався при дослідженні суспільно-історичного розвитку. З іншого, він тісно пов'язує окреме, особливе та загальне. Так, наприклад, у дисертації для виявлення прогресивності радянської реформи народної освіти спочатку були виділені основні параметри, згідно з якими оцінювалася робота різних типів кримськотатарських навчальних закладів. За рівнем освіти були виділені такі категорії – дошкільна та шкільна освіта (лікнепи, початкові та середні школи), професійна школа (профшколи, ФЗУ, технікуми, робітфаки), вища освіта (ВНЗ різного рівня). За галузями – такі: сільськогосподарські – для підготовки фахівців сільського господарства, педагогічні – для підготовки педагогіч-

них кадрів, політичні – для впровадження комуністичної ідеології тощо. Або ж за мовою викладання – національні (ті, де мова викладання була винятково кримськотатарською), змішані (де викладання велося одночасно кількома мовами) та російськомовні.

Якщо розглядати проблему створення підручників для кримськотатарських шкіл у Кримській АРСР, то їх можна структурувати за місцем виробництва: підручники, створені та видрукувані в різних країнах (турецькі й радянські), чи в різних республіках СРСР: Азербайджані, Татарстані, Росії, і власне кримські. До того ж, можна виділити кілька типів підручників за способом їх створення. У першу чергу, це оригінальні підручники, тобто створені представниками кримськотатарської інтелігенції спеціально для використання в національних школах автономії. По-друге, адаптовані підручники, тобто підручники, створені для російськомовних шкіл РРФСР, але перекладені кримськотатарською мовою з деякими переробками для кращого сприйняття матеріалу кримськотатарськими учнями. І, нарешті, по-третє, підручники, створені для інших національних шкіл (азербайджанські, турецькі, російські тощо), але їх використовували й у кримськотатарських навчальних закладах. Крім того, звичайно, всі підручники, що використовувалися в кримськотатарських школах, у залежності від алфавіту видання, можна поділити на три категорії: підручники, друковані арабським алфавітом, латинізованим та кириличним.

Спільність виділених типів дає можливість більш чітко оперувати отриманими в ході дослідження фактами та матеріалами, уважніше придивитися до відмінних та загальних рис тих, чи інших явищ тощо.

У дослідженні використовувався й синхронний метод, що передбачає вивчення різних подій та явищ, що відбуваються як у різних місцях, так і одночасно. Він дає можливість виділити як загальне, так і розходження, особливо в подіях, що відбуваються одночасно в економічній, політичній та духовній сфері. У цьому випадку були розглянуті кілька шляхів розвитку народної освіти кримських татар – власне світської школи і традиційної релігійної освіти, що недовго проіснувала за радянської влади в Криму.

Чи, наприклад, при дослідженні розвитку системи середньо-спеціальної освіти окремо було розглянуто діяльність навчальних закладів педагогічного, медичного та сільськогосподар-

ського напрямків. Ще одним прикладом можуть слугувати різні курсові заходи щодо підготовки та перепідготовки різних фахівців кримських татар, що тимчасово існували в єдиному просторі синхронно. Нарешті, синхронно існували й такі несхожі один на одного навчальні заклади, як середні школи та робітфаки, кінцеві завдання яких фактично збігалися.

У дисертації використовувався також і ретроспективний метод історичного дослідження. Він передбачає, у першу чергу, вивчення елементів минулого, що збереглися в більш близькому історичному часі. Цей метод дає можливість на їхній основі реконструювати явища, що відбувалися в минулому.

Так, зокрема, базуючись на нечисленних даних щодо способів працевлаштування кримських татар – випускників вузів у 1920-х рр. та порівняно великої кількості фактів цієї діяльності наприкінці 1930-х рр., можна зробити висновок про те, що більшість випускників розподілялося по робочих місцях відповідними державними органами. У зв'язку з цим, за допомогою ретроспективного методу, маючи дані щодо кількості випускників вузів кримських татар у період, що досліджувався, можна якісно провести наукову історичну реконструкцію цієї, безумовно, важливої проблеми.

Таким чином, на основі широкого використання загальнонаукових та історичних методів дослідження вдалося виявити й показати всі риси, що були властиві системі просвітництва кримських татар у 1920 – 1930-х рр. Це дало можливість максимально розкрити основні теоретичні та практичні джерела процесу навчання та виховання, вивчити головні етапи його історичного розвитку, зробити якісне порівняння та типологізацію окремих явищ, синхронізувати окремі освітні напрямки, ретроспективно розглянути важливі складові формування та трансформації системи просвітництва кримських татар в умовах радянської політики коренізації.

1.2. Історіографія проблеми

Звертаючись до аналізу поставленої проблеми в сучасній історичній науці, необхідно відзначити, що історія формування та трансформації просвітництва кримських татар у 1920 – 1930-х рр. в історіографії досі комплексно не вивчалася. Наслідком цього стало ставлення до історії народної освіти кримських татар як до свого роду “доважку” або до історії розвитку освіти Криму, або Росії. У кращому випадку розглядалися окремі аспекти цієї проблеми без наміру вивчити й представити її цілісно. Найчастіше ж справа взагалі зводилася тільки до наведення поодиноких фактів без необхідного їх аналізу.

При цьому треба зазначити, що після депортації кримських татар у 1944 році інтенсивність досліджень з історії цього народу в радянській історичній науці різко знизилася, а стосовно ХХ ст. історичні розвідки взагалі були припинені. І хоча радянські історики в цілому зверталися до проблем історії розвитку освіти в СРСР у 1920 – 1930-х рр., але народам, які ще за часів Й. Сталіна потрапили “в опалу”, увага не надавалася. Було впроваджено збірні терміни – “татари” (причому, малися на увазі й кримські, й казанські, й інші), “тюркомовні народи СРСР” тощо [385; 624]. Не відставала в цьому питанні й кримська наука. Так, у праці М.Максименка “Развитие социалистической культуры в Крыму” автору, розглядаючи історію розвитку народної освіти регіону в 1920 – 1930-х рр., удалося не сказати жодного слова про кримських татар [549]. У такий спосіб писалася новітня історія, в якій кримським татарам місця вже фактично не знайшлося.

Певний інтерес для дослідження розвитку народної освіти кримських татар являють різні узагальнюючі праці, монографії та збірки статей зі становлення та розвитку радянської початкової, середньої, професійної і вищої школи, здебільшого видані в радянський період [328; 385; 404; 409; 504; 515; 528; 532]. Не дивлячись на широкий спектр використаних джерел, вищевказані видання несуть на собі ідеологічне навантаження, властиве подібній літературі радянської епохи. Через це до наведеної в них інформації й особливо висновків необхідно стави-

тися вкрай обережно. Відомо, що оціночні судження радянських істориків навіть щодо деяких основних шляхів в історії розвитку народної освіти, точки зору як керівників держави так і, звичайно, радянських істориків, змінювалися.

Наприклад, якщо в 1920-х роках політехнізація початкової та середньої освіти була ледве не головною метою шкільного будівництва, то в 1930-х рр., після згортання цього напрямку навчання в школі, вона згадувалася як властива періоду індустріалізації особливість розвитку народної освіти. А вже в 1980-х рр. радянські історики визнавали помилковість навіть самої ідеї політехнізації, у першу чергу, через її вузьку спеціалізованість [385].

Наприкінці 1970-х рр. у контексті досліджень “мовного будівництва в СРСР”. стають можливими окремі дослідження з історії просвіти кримських татар. Проте зрозуміло, що все це велось виключно з офіційних позицій. Так, скажімо, в радянському мовознавстві перехід писемності тюркських народів на кириличну графіку оцінювався винятково позитивно. Один з провідних дослідників цієї проблеми М.І. Ісаєв відзначав, що “Російська графіка полегшила завоювання інтернаціональних термінів. Саме тому в процесі формування національних кадрів, зміцнення всіх форм міжнаціонального спілкування виникло прагнення до переходу на російську графіку письма”. На його думку, “воно диктувалося насамперед інтересами економічної та політичної доцільності” [486, с. 28]. З іншого боку, необхідно відзначити вагомий внесок ученого в дослідження проблем уведення НТА та кириличного алфавітів у СРСР [486 – 488]. Крім того, потрібно вказати на еволюцію поглядів цього автора протягом десятиліття. Так, у своїй праці “Сто тридцать равноправных (о языках народов СССР)”, що вийшла в 1970 р., він у розділі “татарська мова” навіть не згадує кримських татар [487]. А в іншій, більш пізній своїй роботі “Языковое строительство в СССР”, що вийшла друком у 1979 р., М.І. Ісаєв не тільки приділяє увагу становленню кримськотатарської писемності, проблемам латинізації кримськотатарського алфавіту, але й, що можна назвати навіть сміливим учинком, позитивно оцінює діяльність видатного кримськотатарського просвітителя І.Гаспринського [488, с. 116 – 118].

На початку 1990-х років, у зв’язку з поверненням кримських татар на батьківщину та зняттям табу з історії цього народу і його найвизначніших представників, з’явилися публікації, що розкривають різні аспекти розвитку національної освіти цього етносу. У першу чергу необ-

хідно згадати про цікаву публікацію Л.І. Климовича, що вийшла в 1987 р. у часопису “Звезда Востока”. У ній давалася більш об’єктивна оцінка життя й діяльності І.Гаспринського [503]. Ця праця відкрила шлях для досліджень учених, що звернулися до вивчення біографії І. Гаспринського. Дещо пізніше, у цьому ж часопису Р. Фазил та С. Нагаєв розмістили змістовну статтю з історії кримськотатарської літератури [669].

Важливою подією у вивченні історії Кримської АРСР взагалі й освіти кримських татар зокрема, став складений Ю.І. Горбуновим збірник “Крымская АССР (1921 – 1945). Вопросы – ответы” [521]. У цій праці колектив авторів шляхом залучення численних архівних документів фактично вперше з часу депортації кримських татар розглянув різні аспекти історії не тільки Криму, а й кримських татар в період між двома світовими війнами. Зокрема, для нашого дослідження інтерес складали розділи, написані В.Ф. Козловим, Ю.І. Горбуновим, І.А. Заатовим, Л.П. Кравцовою, Р.І.Музафаровою тощо. У той же час це колективне дослідження виявилось не позбавленим деяких неточностей та помилок; до того ж, учені не використовували в процесі підготовки роботи багато важливих документів. Це, звичайно ж, поряд із звуженням джерельної бази, призвело й до деяких помилкових висновків. Так, приміром, у розділі “Як був реалізований у Криму ленінський Декрет про землю?”, написаному Ж.М. Моною, винятково негативно оцінюється роль В. Ібраїмова на посаді голови Кримського ЦВК [521, с. 65]. А в розділі “Як здійснювалося навчання кримськотатарського населення в республіці” (автор Р.І.Муфтазаров) відсутній аналіз основних проблем народної освіти кримських татар у Кримській АРСР, й “по старинці” викладається тільки позитив. Автор також обійшов мовчанкою питання щодо русифікаторської по суті реформи з уведення кириличного алфавіту в кримськотатарську мову в 1938 р. та її наслідки тощо [521, с. 162 – 168]. Однак допущені помилки та неточності не знижують загальної цінності цього дослідження. У зв’язку з цим, можна зробити висновок, що автори збірки “Крымская АССР (1921 – 1945). Вопросы – ответы” заклали певну основу подальшого вивчення історії розвитку народної освіти кримських татар у Кримській АРСР та намітили низку актуальних щодо цього питань.

На жаль, фактично на цьому до кінця 90-х рр. ХХ ст., дослідження різних аспектів багатої історії кримськотатарської національної освіти в Кримській АРСР довоєнного періоду, зу-

пинилося. Але саме наприкінці 1990-х років інтерес до цієї проблематики з боку вчених підсилюється з небаченою раніше силою. Причиною цього явища, вочевидь, став процес відбудови системи національної освіти кримських татар у Криму та необхідність звернення у зв'язку з цим до історичного досвіду.

Використання можливостей доступу до архівів НКВС, введення в науковий обіг великої кількості нових документів, розгляд різних аспектів історії освіти та культури кримських татар у довоєнний період – ось що в першу чергу характеризує нині дослідників цієї проблематики. Сьогодні зусиллями вчених багато аспектів цієї історії знайшли своє відображення в численних статтях та монографіях. Зокрема, В.Ю. Ганкевичем уперше в історіографії була ретельно, з позицій історичної об'єктивності досліджена історія виникнення та розвитку кримськотатарських етноконфесійних та світських навчальних закладів у XIX – на початку XX ст. [413]. Крім того, В.Ю.Ганкевичу, на підставі введення в науковий обіг великої кількості раніше не використаних архівних документів та систематизації вже опублікованих досліджень, удалося створити найбільш повний та докладний біографічний нарис І.Гаспринського [411]. Окремою сторінкою у справі дослідження виникнення та шляхів розвитку джадидизму в народній освіті кримських татар на межі XIX – XX століть, стала його дисертаційна робота „Джадидистська реформа просвіти кримських татар (межа XIX – XX ст.)” [294 – 295].

І публікації професора Д.П.Урсу, що базуються на багатому фактичному матеріалі, розкривають трагічну долю найвизначніших суспільних, політичних та культурних діячів кримських татар у 1920 – 1930-х рр. [323; 661 – 667]. Дослідник, використовуючи архіви НКВС й інші раніше невідомі чи маловідомі архівні документи, у своїх працях уперше в історіографії надає об'єктивну характеристику просвітницьким, політичним та культурним процесам, що відбувалися в Кримській АРСР [Зокрема: 664, с. 9 – 10]. Одним з перших Д.П.Урсу висвітлив трагедію кримськотатарської культури в умовах сталінського тоталітаризму. Крім того, в ґрунтовній науковій праці “Бекир Чобан-заде: життя, судьба, епоха” автору вдалося глибоко вникнути в сутність деяких проблем освіти кримських татар того часу – введення латинізованого алфавіту та діяльність трьох орфографічних конференцій [661]. Результатом цього стали цікаві, науково обґрунтовані висновки та їх публікація.

На основі залучення до наукового обігу широкого кола нових архівних документів з історії розвитку освіти в Кримській АРСР, у тому числі й кримських татар, окремі сторінки цього процесу розкривають публікації М.В.Прохорчик, О.І.Пашені, А.А.Емірової, В.В.Григор'єва, П.Є.Тарана, У.К.Мусаєвої, І.Керіма, А.Меметова, Т.А.Мусаєвої й інших дослідників [616 – 618; 597; 418; 560 – 563; 499; 554; 559].

У 2000 р. М.В.Прохорчик була захищена кандидатська дисертація на тему “Народна освіта у Криму в 1921 – 1929 р.” [311]. Ця робота стала однією з перших спроб узагальнити весь комплекс матеріалів з цієї проблеми. У ній авторка спробувала показати й охарактеризувати насамперед загальні тенденції в розвитку початкової та середньої народної освіти в Криму в позначений хронологічними рамками період. Однак, незважаючи на загальну цінність її дисертації, необхідно відзначити вузькість хронологічних рамок роботи та відсутність конкретного аналізу процесу розвитку народної освіти кримських татар на всіх рівнях системи просвіти. До того ж, історія розвитку професійної та вищої освіти в регіоні виявилася за рамками дослідження, хіба що за винятком деяких аспектів діяльності педагогічних технікумів. Авторка також залишила без уваги питання релігійної освіти мусульман Криму в цей період, а історія радянської кримськотатарської школи розглядається лише з 1924 р. тощо.

Вагомим внеском у справу вивчення історії розвитку національної освіти кримських татар є праці Г.М. Кондратюка, в яких автору вдалося зробити низку влучних спостережень щодо навчання кримських татар на робітфаках, деяких засад організації шкільної освіти кримських татар, проблеми фінансування шкіл Кримської АРСР та підготовки педагогічних кадрів для кримськотатарських шкіл [303; 506 – 509].

Певний внесок у дослідження основних етапів розвитку системи національної кримськотатарської освіти зробив своїм дисертаційним дослідженням Д.В.Хованцев. У ньому автор, досліджуючи політику партійно-державного керівництва Кримської АРСР щодо національних меншостей у 1921 – 1941 р., аргументовано розкриває основні принципи, мету та методи політики коренізації в регіоні, що проводилася більшовиками. На підставі проведеного дослідження Д.В.Хованцев робить і так цілком очевидний висновок про те, що втілювана в Криму політика “татаризації”, також і в сфері народної освіти, проводилася в інтересах меншості, тобто –

кримських татар [314, с. 11]. Крім того, автор, на жаль, навіть в основних висновках дисертаційного дослідження, обходить стороною питання щодо результатів “татаризації” для самого кримськотатарського народу [314, с. 14 – 15].

Окремо необхідно відзначити спільну розвідку О.І.Пашені та А.А.Емірової “Из истории Крымского татарского педагогического техникума (1921 – 1931 (?))”. У ній авторки вперше в історії дослідження процесу розвитку кримськотатарської національної освіти на основі залучення нових архівних матеріалів зробили спробу розглянути діяльність провідного національного педагогічного технікуму. У той же час джерельна база дослідження не охоплює всі можливі документи з цієї проблеми, що, відповідно, позначилося на кінцевому результаті роботи [597].

Безумовно, цікавим та потрібним дослідженням, заснованим на широкій джерельній базі, є монографія У.К. Мусаєвої “Подвижники Крымской Этнографии 1921 – 1941: исторические очерки” [560]. У ній, завдяки використанню чисельних маловідомих документів з архівів Криму, Москви та Санкт-Петербурга, докладно розглянуто не тільки історію наукової діяльності таких видатних етнографів як У.Боданінський, Г. Бонч-Осмоловський, І.Бороздін, В.Гордлевський, А.Кончевський, Б.Куфтін, А.Самойлович, Є.Спаська, В.Філоненко, П.Чепуріна, Я.Якуб-Кемаль, але й висвітлено діяльність провідних наукових музеїв у Кримській АРСР. При детальному розгляді цієї праці необхідно вказати, що, по-перше, авторкою не витримані хронологічні рамки дослідження, заявлені в назві. Тобто – 1921 – 1941. Зокрема, розглядаючи творчий та життєвий шлях Г.Бонч-Осмоловського, вона досліджує його життєвий шлях до дня смерті вченого – 1 листопада 1943 р. [560, с. 67]. І якщо це ще є більш-менш логічним і послідовним, то в іншому випадку – з І.Бороздіним авторка зупиняється лише на 1935 р., коли вченого було засуджено на 3 роки заслання [560, с. 81]. І ні слова далі. Чим закінчився життєвий шлях видатного вченого, у цьому випадку, залишається невідомим. Також незрозуміла й подальша доля В.Філоненка [560, с. 136]. Така вибірковість авторки незрозуміла.

По-друге, активне використання авторкою архівних документів при розкритті поставлених завдань залишило осторонь таку значну групу джерел, як місцева періодика. А остання, до

речі, досить чутливо спостерігала за етнографічними дослідженнями кримських учених [335. – 1927, 1 января; 335. – 1927, 8 января].

По-третє, у своїй праці У.Мусаєва, в першу чергу, звернула увагу на 1920-ті роки. Така її позиція зрозуміла, адже 1930-ті роки були досить важкими для кримської етнографії, проте і в той період, як це видно з віднайдених документів, проходив цікавий процес дослідження та висвітлення історичного та етнографічного минулого кримських татар [113; 115; 127; 142; 198]. Також не повною мірою авторка в інших своїх дослідженнях розглянула досить цікавий процес створення та діяльності Науково-дослідного інституту мови та літератури ім. О.С.Пушкіна [561 – 563].

Із жалем необхідно відзначити, що такий хибний підхід у кримській історичній науці все більше застосовується. Так, наприклад, Л.І.Григор'єва у своєму дослідженні “Особенности музейной этнографии Крыма в 20-е нач. 30-х годов XX ст.” не тільки чітко не визначає, чим саме обумовлені хронологічні межі роботи, а й не намагається опрацювати бодай середину 1930-х рр. [419, с. 135 – 139]. Також не зайве буде відзначити те, що, хоча публікація Л.Григор'євої і вийшла друком на рік пізніше монографії У.Мусаєвої, віднайти останню в огляді літератури не вдалося [419, с. 135 – 136].

Розглядаючи історію розвитку просвіти кримських татар, потрібно також указати на низку сучасних мовознавчих та літературознавчих досліджень А.Меметова, К.Мусаєва, І.Керіма, Ш.Юнусова [554, 499; 718] та інших учених, що дасть можливість глибше зрозуміти сутність та наслідки мовних та алфавітних перетворень у кримськотатарській мові та літературі в 1920 – 1930-ті рр., їхній вплив на розвиток народної освіти та просвіти. Так, зокрема, Г.З. Юкселю вдалося зібрати й проаналізувати діяльність та публікації таких часописів, як “Yeni Sorun” та “Peri” [715 – 717]. І.А. Керімов, уперше в історіографії зробив спробу зібрати та систематизувати документи щодо діяльності національної кримськотатарської періодики в Кримській АРСР [500, с. 7]. Однак складність поставленого автором завдання та проблеми, пов'язані з не використанням важливих джерел із теми, праць інших дослідників тощо, у результаті призвели до деяких прикрих помилок та надуманих висновків. Наприклад, І.А.Керімов, також вважає, що мова “Yeni dunya” “відрізняється простотою і багатством стилів, має величезний лексичний

склад. Орфографія реформована й легко читається. Практично будь-які запозичення з арабської й перської мов і важкі слова загальнотуркського шару вільно виявляються в спеціальних словниках”. Він також переконаний у тому що “колекція газети “Yeni dunya” довоєнного періоду особливо важлива для відродження й розвитку термінологічної бази кримськотатарської мови” [500, с.7]. І якщо з останнім твердженням складно не погодитися, то, що стосується “простоти мови” та “орфографії, що легко читається”, напевне, є необхідність ще раз звернутися до архівних документів досліджуваного періоду, щоб переконатися в тому, що все було не так просто. І хоча автор у своїй роботі й згадує про переклад видання кримськотатарських газет з арабської абетки на НТА, а потім і на кириличну графіку, він не звернув увагу на наслідки цих заходів – різке падіння тиражу. Крім того, одним із результатів мовної експедиції 1935 р. стало виявлення факту нерозуміння значною частиною читачів мови “Yeni dunya” [46, арк. 284].

І.А.Керімов також говорить про те, що “практично будь-які запозичення з арабської й перської мов і важкі слова загальнотуркського шару вільно виявляються в спеціальних словниках”. На жаль, автор явно не тільки не знає того, які саме словники, яким тиражем (від 1 до 3 тис. прим.) і коли випускалися для кримських татар у Кримській АРСР, але й обходить стороною питання – а де ж, власне, в глухих гірських селищах вони бралися? Зайвим підтвердженням тому служать величезні складності розуміння “літературної мови” 1920 – 1930-х рр. сучасним кримськотатарським населенням. Крім того, І.А.Керімов без посилань на будь-які документи стверджує, що вже в 1931 р. тираж “Yeni dunya” досяг 10000 прим. [500, с. 7], хоча за іншими даними у 1930 р. тираж цієї газети знаходився в межах 2500 прим. [521, с. 172]. Отже, ці висновки І.А.Керімова помилкові й надумані тому, що не тільки не спираються на реальні факти, а й розходяться з ними.

Не позбавлені прикрих та недоречних помилок і праці інших дослідників окремих проблем розвитку просвіти кримських татар у Кримській АРСР. Так, наприклад, на думку Р.І. Ушатої, до кінця 1930-х років спостерігається різке зменшення кількості національних бібліотек [668, с. 133]. Вона вказує, що в 1936 – 1938 рр. у Криму на 32 райони припадало всього 76 бібліотек. Однак, наведені дослідницею дані не точні. Згідно з документами, з кожним роком кількість бібліотек постійно збільшувалася. На 1 листопада 1937 р. загальна кількість бібліотек

сягала 709, у 1938 р. – 758, [117, арк. 1; 393, с. 81]. 1-го жовтня 1939 р. бібліотек у Криму діяло 826 [78, арк. 7]. Треба сказати, що подібні помилки фіксуються й у працях інших учених. Наприклад, В.М.Пашеня вказує, що в 1941 р. у Криму діяло всього 117 бібліотек [596, с. 37].

Однією з останніх ґрунтовних наукових розвідок, що торкаються питань просвіти кримських татар у 1921 – 1941 рр., є монографія Н.В.Яблоновської [720]. У ній авторка, за допомогою аналізу праць попередників й використовуючи маловідомі та невідомі архівні матеріали, розкриває складну проблему історії розвитку етнічної преси Криму. Проте ця цікава й, безумовно, глибоко наукова робота не позбавлена певних суттєвих вад. По-перше, авторка з якихось причин не виявила всі опубліковані роботи щодо поставленої проблеми і, відповідно, не проаналізувала їх [462; 469; 471; 480]. По-друге, дуже поверхово розглянуто діяльність районних, міських та колгоспних національних газет [720, с. 170 – 173] і, нарешті, по-третє, Н.В.Яблоновській не вдалося повною мірою висвітлити історію радіогазет у Криму.

Окремо необхідно відзначити солідну колективну працю Інституту політичних та етнонаціональних досліджень “Крим в етнополітичному вимірі”. У цій роботі в першому параграфі 4 розділу “Політичний аспект етнонаціонального розвитку Криму: національний комунізм”, автором якого є О.Галенко, розглядаються окремі питання розвитку народної освіти кримських татар у Кримській АРСР. У цілому зважено й об’єктивно оцінюючи політику більшовиків у цьому питанні, автор, на жаль, припускається низки прикрих неточностей. Так, зокрема, він відзначає, причому – без посилання на джерела, що в 1936 р. було закрито факультет кримськотатарської мови та літератури [519, с. 202]. У той же час, відповідно до віднайдених архівних документів, факультет продовжував свою діяльність аж до 1940 р. [82, арк. 15]. Також автор, знову ж таки без посилань на документ, говорить про введення кириличного алфавіту в кримськотатарську писемність у 1939 р. [419, с. 202]. Однак загальновідомим фактом є введення кириличного алфавіту в 1938 р. [57, арк.102]. Очевидно, учений просто допустив неточність, хоча при аналізі джерельної бази роботи, швидше за все доводиться говорити про її вузькість. О.Галенко, при написанні параграфа вказаної вище роботи, у першу чергу, використовував праці інших дослідників, на жаль, теж не безперечні.

Такі факти зайвий раз підтверджують, що проблема розвитку системи просвітництва кримських татар у 1920 – 1930-х рр., усе ще вимагає скрупульозного та ретельного наукового дослідження.

Отже, ретельно проаналізувавши значущий комплекс сучасної української наукової літератури, яка стосується проблем коренізації та освіти у 1920 – 1930-х рр., маємо констатувати, що поза увагою вчених залишилися як проблеми “татаризації”, так і розвиток системи просвітництва кримських татар зокрема [288; 290 – 293; 310; 313; 317]. Проте опрацювання вказаних вище наукових робіт дозволило виявити методiku та головні підходи сучасної української історичної науки до проблем дослідження політики «коренізації» та розвитку освіти за умов цієї політики. Так, досить цікавою є робота В.В. Липинського “Становлення і розвиток нової системи освіти в УРСР у 20-ті роки”, в якій автор висвітлив процес становлення та розвитку єдиного освітнього комплексу в Україні у 20-і роки. Він дослідив процес розробки, проаналізував сутність концепції та моделі освіти в УРСР, розвиток її мережі та структури, систему фінансування і стан матеріально-технічної бази навчальних закладів. Автор також проаналізував кадровий склад установ освіти, матеріальне забезпечення та соціальний статус педагогів, удосконалення навчальної, методичної та наукової роботи; вивчив принципи і критерії комплектування учнівських і студентських колективів, їх склад, діяльність організацій учнів і студентів з реформування системи освіти. Особливу увагу В.В. Липинський приділив встановленню особливостей національної системи освіти [305, с. 39].

Окремо необхідно вказати, що при підготовці дослідження нами була використана й проаналізована різнобічна література довідкового характеру. До неї можна віднести, у першу чергу, енциклопедичні видання. Так, зокрема, в “Педагогічній енциклопедії” міститься важлива інформація, яка дає можливість загалом уявити процес зміни структури початкової та середньої шкіл у 1920 – 1930-х рр. Крім того, у ній даються визначення таких форм освіти того часу, як ФЗУ, ФЗС ШУМП, Школи Селянської Молоді, пояснюється, для чого створювалися робітфаки тощо [328]. Крім того, відповідний інтерес при розгляді проблеми освіти кримських татар викликають видані в різний час довідники, присвячені як історії Криму взагалі, так і розвитку системи його освіти зокрема [323 – 324; 321].

Таким чином, підсумовуючи результати дослідницької діяльності вчених відносно проблеми, що нами досліджувалась, а також суміжних з нею проблем, можна дійти до висновку, що більшість питань просвіти кримських татар у 1920 – 1930-х рр. досліджені вкрай фрагментарно. До того ж, більшість опублікованих праць має низку спільних недоліків, основним з яких є вузькість джерельної бази досліджень. У першу чергу це знайшло вираз у ігноруванні авторами таких важливих джерел із проблеми, як: по-перше, кримськотатарська періодична преса періоду, що досліджувався (особливо спеціалізовані видання – “Oquv isleri”, “Plet”, “Koz audin” тощо); по-друге, центральні періодичні видання, публікації яких стосувались питань освіти кримських татар (“Новый Восток”, “Культура и письменность Востока”, “Революция и культура”, “Красный библиотекарь” та інші); по-третє, використання в процесі дослідження здебільшого документів із фондів тільки одного архіву – Державного архіву Автономної Республіки Крим. До того ж, навіть деякі з фондів того ж ДААРК практично не викликали необхідної уваги дослідників. Серед таких фондів треба назвати фонд Р-219 (статистичного управління), Р-650 (школи фабрично-заводського учнівства), Р-137 (планової комісії при РНК Кримської АРСР) тощо. Крім того, якісне дослідження такої складної проблеми, як просвіта кримських татар у позначений період, неможливе без вивчення та використання документів діловодства, які були укладені в процесі діяльності керівних установ – наркоматів просвіти СРСР та РРФСР, інших союзних та автономних республік.

Як наслідок, низка важливих проблем взагалі не була порушена. Зокрема, це стосується питання партійної освіти. У той же час у 1920 – 1930-х рр. у Криму була створена широко розгалужена система партійної освіти: від шкіл ліквідації неграмотності до вищих навчальних закладів. У цій системі на різних її ступенях та в різні роки отримали освіту тисячі представників кримських татар. Більшість із них у подальшому посідали різні посади в державній, партійній та господарській ієрархії автономії і країни в цілому, брали участь у будівництві та розвитку народного господарства, освіти, науки, культури тощо. У зв'язку із зазначеним, ігнорування історії виникнення та розвитку системи партійної освіти у Криму взагалі, а тим більше питань, пов'язаних із залученням та участю в ній кримських татар, – є відходом від принципів наукової об'єктивності, історизму та всебічності дослідження проблеми. Крім цього, існують інші не менш

складні, чи, так би мовити, “незручні” для сучасних дослідників проблеми в історії освіти кримських татар у 1920 – 1930-х рр.

Основними з них є, зокрема, не стільки процес та причини перекладу кримськотатарської писемності спочатку з арабської на латинізовану, а потім і на кириличну графіку, скільки необхідність та доцільність цього процесу. Причиною виникнення такої ситуації, вочевидь, є неоднозначне ставлення в середовищі самого кримськотатарського народу та його лідерів до позначених проблем. Адже й сьогодні частина національної інтелігенції вважає за необхідне повернутися до латинізованого алфавіту, на що, напевне, слід зважати.

Крім того, деякі значущі аспекти історії просвіти кримських татар у 1920 – 1930-х рр. узагалі не знайшли свого відображення в дослідницькій діяльності сучасних науковців. Так, зокрема, практично не дослідженою проблемою залишається видання книг та іншої літератури в цей період. Спроб дослідити питання, які книги, якими тиражами й якої якості видавало в Кримській АРСР державне видавництво національної направленості, досі так і не простежено. Але ж без такого дослідження з’ясувати те, наскільки вдалою була справа не тільки просвіти, а й освіти, тим більш, самої політики “коренізації”, практично неможливо.

Крім того, дослідниками також досі не порушена проблема діяльності національного радіомовлення у Кримській АРСР. У той же час, робота місцевого радіомовлення з вагомим змістом національної радіопродукції, до складу якої входили освітні, дитячі, музичні та політичні передачі кримськотатарською мовою, а також кілька радіогазет, безумовно були вагомим чинником у справі просвіти кримських татар. Ретельне дослідження всіх його складових, аналіз впливу цього новітнього на міжвоєнний час інструмента розповсюдження освіти та просвіти, є важливою й необхідною складовою дослідження поставленої проблеми.

Таким чином, є безсумнівна потреба в проведенні комплексного наукового дослідження історії розвитку народної просвіти кримських татар у 1920 – 1930-х рр., на основі узагальнення й уточнення вже існуючих праць із цієї проблеми та з використанням якомога ширшої джерельної бази.

1.3. Джерельна база дослідження

Джерельна база роботи охоплює такі групи джерел: 1) документальні джерела; 2) періодика; 3) наративи.

До першої групи належать офіційні документи органів державної влади: законодавчі акти, декрети та постанови уряду, розпорядження Народних комісаріатів просвіти РРФСР і Кримської АРСР, а також їх відділів на місцях, рішення громадських об'єднань тощо. Цю групу джерел умовно можна поділити на дві підгрупи. Перша з них складається із законодавчих актів, на основі та за допомогою яких, власне, і йшов процес будівництва й розвитку народної просвіти в РРФСР узагалі, й у Кримській АРСР зокрема. Базовими складовими цієї групи джерел є: по-перше, стаття 15 Договору про утворення СРСР від 1992 року, стаття 34 Конституції СРСР 1924 року та рішення III з'їзду Рад СРСР, які закріплювали права на використання національними меншинами своїх мов у діловодстві, суді та школі.

На місцевому рівні ці права підтверджувалися Конституцією Автономної Кримської РСР 1921 р., згідно з якою кримськотатарській мові, поряд з російською, фактично надавався статус державної. Конституція Кримської АРСР 1937 р. нічого не говорить про державну мову автономії, скромно зауважуючи, що громадяни АРСР мають право одержувати освіту рідною мовою. Що малося на увазі під «рідною мовою», не уточнювалось.

Наступний документ, який має значення в даному питанні, це – декрет “Про відокремлення церкви від держави й школи від церкви” (він фактично поклав кінець релігійній освіті); постанова VIII з'їзду РКП(б), що відбувся в 1919 р., та декрет Раднаркому “Про ліквідацію безграмотності населення РРФСР” та про Робітфаки 1920 р. (у цих документах викладалися основні принципи організації народної освіти); постанова уряду РРФСР від 30 липня 1924 р. “Про введення обов'язкового початкового навчання для дітей 8 – 11 років” (а також аналогічна постанова Кримського уряду від 29 серпня 1930 р.); декрети РНК РРФСР: від 3 листопада 1920 р. “Про централізацію бібліотечної справи в РРФСР”, “Про структуру початкової та середньої школи в СРСР” (15 травня 1934 р.), “Про навчальні програми у вищій школі і технікумах” (19 вересня 1932 р.); а також Постанови ЦВК та РНК СРСР “Про новий латинізований алфавіт народів арабської писемності Союзу РСР” 1929 р., “Про план місцевих газет” тощо. Основна маса документів цієї групи була опублікована або в періодиці, або в складі різних збірників законів

та узаконень, рішень партійних, державних та громадських органів й організацій [240; 244; 262; 265].

Другу підгрупу складають діловодні документи, утворені в процесі діяльності органів влади – таких, як Народні комісаріати просвіти РРФСР та Кримської АРСР, самі навчальні заклади всілякого профілю, як також створені їх співробітниками й учнями. Основну масу цих документів умовно можна поділити на кілька категорій. Це – різноманітні звіти, плани, доповідні та пояснювальні записки, відомості про успішність, списки особового складу вчителів та учнів (студентів і викладачів), особисті справи вчительського та професорсько-викладацького складу, характеристики, матеріали обстежень різними комісіями НКП та робітничо-селянської інспекції, матеріали вчительських (викладацьких) конференцій, доповіді до чергового з'їзду ВКП(б) чи Рад тощо. Також до цієї підгрупи відносимо документи, утворені в процесі діяльності різних науково-просвітніх установ: музеїв, науково-дослідних інститутів, а також засобів масової інформації – газет, часописів, бюлетенів, радіо тощо. Серед них найбільш інформативними є щорічні звіти самих організацій та їх структурних підрозділів, накази керівників установ, їхні робочі записи та щоденники, списки особового складу та його характеристики. Окремо необхідно відзначити матеріали різних нарад та конференцій, як от, зокрема, Всеросійський з'їзд завідувачів губернськими радами з освіти національних меншостей, Всеросійські бібліотечні з'їзди, Всекримські конференції з музейного та бібліотечного будівництва, орфографічні конференції тощо. Основний масив цих документів зберігається в різних фондах державних архівів Автономної республіки Крим, України й Російської Федерації.

При підготовці даного дослідження були використані документи фондів таких архівів: Державного архіву Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК), Державного архіву Російської Федерації (далі – ДАРФ). Особливістю матеріалів, що знаходяться у фондах ДАРФ, є те, що в них міститься велика частина документів керівного й узагальнюючого характеру. Це означає, що у фондах цього архіву велике місце займають такі категорії документів, як укази, накази, рішення, постанови, доповіді й інші документи загалом нормативного характеру, ніж, наприклад, серед документів фондів ДААРК. Але ж, і в фондах ДААРК зосереджена значна кількість документів нормативного характеру. Особливе місце серед них займають різні законодавчі акти органів державної влади Кримської АРСР. Однак саме у фондах цього архіву документи повсякденного, поточного діловодства посідають значно більше місце, ніж у центральних державних архівах.

Але ж широке використання таких документів, які допомагають зрозуміти сутність подій, що відбувалися, їх характер, спрямованість та реакцію учасників, глибше вникнути у зміст відносин між владою, школою, народом, учнями та вчителями, що мали місце в цей період, власне, й дає можливість зробити дослідження більш об'єктивним.

Таким чином, можна констатувати, що абсолютна більшість використаних документальних джерел зосереджена у фондах Державного архіву Автономної Республіки Крим. Більшість із них і сьогодні залишаються недостатньо розробленими відносно питання кількісного й якісного інформаційного потенціалу, різних аспектів історії кримських татар, і, в першу чергу, історії розвитку національної народної освіти.

У справах фонду Народного Комісаріату Просвіти Кримської АРСР (Ф.Р – 20) міститься інформація, за допомогою якої вдалося виявити, які проблеми стояли на шляху становлення та розвитку кримськотатарської радянської школи [144]. Висвітлюються проблеми забезпечення шкіл інвентарем, навчальною та методичною літературою, технічний стан будинків та їх опалення тощо. Документи цього фонду допомагають також повніше розкрити процес підготовки національних педагогічних кадрів та їх розподіл по школах автономії [145]. Серед інших документів указанного фонду вдалося віднайти та використати справи, що утримують інформацію щодо розвитку музейної справи в регіоні, охорони пам'яток старовини та іншої культурної і матеріальної спадщини кримськотатарського народу. Саме вони дають можливість прослідкувати просвітню діяльність музейних установ Кримської АРСР не тільки серед місцевого населення, а й серед гостей регіону [61; 103; 114; 127; 142].

Серед різних фондів ДААРК, використаних у процесі дослідження, найбільший інтерес викликають справи, зосереджені у фонді Кримського обкому компартії України (Ф. П – 1). У них міститься найбільш докладна й точна інформація не тільки про становлення та розвиток різних ступенів освіти кримських татар у радянський період, але й про роль органів влади Кримської АРСР у цьому процесі [7; 12; 16; 19; 36; 51; 52; 55; 59]. Там же збереглися справи, що дають можливість з'ясувати, як готувалися та проводилися алфавітні реформи в кримськотатарській мові [16; 33; 38; 43; 48; 49; 56; 57]. Багато документів фонду містять необхідну інформацію про складний і суперечливий процес ліквідації неграмотності кримських татар [20; 28; 54]. Очевидно, доповняють загальну картину розвитку освіти кримських татар ті документи з цього фонду, в яких відображена діяльність кримського ОК ВКП(б) зі створення та розвитку широкої

мережі партійної освіти, особлива увага в якій приділялася кримським татарам [8; 9; 12; 13; 15; 19; 20; 43; 48; 53].

У справах фонду Центрального Виконавчого Комітету рад робочих, селянських, червоноармійських та червонофлотських депутатів Кримської АРСР (Ф. Р – 663) знаходяться документи, що висвітлюють політику радянської влади в Криму щодо мусульман регіону взагалі, й релігійної освіти кримських татар зокрема. Також у цьому фонді збереглися документи, які оповідають про багатогранну діяльність Народного управління релігійними справами мусульман Криму та його лідерів із поновлення діяльності мектебів та медресе [169 – 171].

У справах фонду Статистичного управління Кримської АРСР (Ф. Р – 219) містяться документи, що розкривають якісний та кількісний склад початкових і середніх кримськотатарських шкіл і вчителів, стан та кількість шкіл для малограмотних та неграмотних, перелік професійних навчальних закладів, робітфаків, вищих навчальних закладів та статистичні дані з представництва кримських татар у них [62; 66; 73; 79]. За допомогою зіставлення й аналізу комплексу документів фонду стало можливим простежити динаміку залучення кримськотатарської молоді до навчальних установ регіону в окремих галузях народної освіти, їх подальшого розподілу на роботу. Підсумовуючи й аналізуючи інформацію з документів фонду, стало можливим на основі кількісних змін мережі лікнепів, шкіл, ФЗУ, технікумів, робітфаків та ВНЗ дати оцінку розвитку народної освіти Криму взагалі.

У фонді школи фабрично-заводського учнівства (Ф. Р – 650) вдалося знайти документи, що дають можливість відтворити цілісну картину вступу, навчання та проживання кримськотатарської молоді у ФЗУ Кримської АРСР, а також розглянути навчальний процес в цих навчальних закладах, його особливості, ступінь залучення кримських татар та викладання рідної мови в стінах ФЗУ тощо [148 – 150].

У процесі дослідження використовувалися також і окремі документи фонду Державної планової комісії при Раді Народних Комісарів Кримської АРСР (Ф. Р – 137). У них, зокрема, міститься інформація щодо планів розвитку різних галузей народного господарства Кримської АРСР, у тому числі й просвітніх установ, а також базові дані, що використовуються при складанні будь-яких планів [158]. Інформація цього фонду дає можливість більш точно з'ясувати плани будівництва системи народної освіти того часу. За допомогою зіставлення з іншими архівними документами це дає можливість простежити рівень і успішність їх реалізації.

Фонд Народного Управління Релігійними Справами Мусульман Кримської АРСР (Р – 1518) містить низку справ, за допомогою яких відкривається можливість більш чітко відтворити діяльність цієї організації щодо відтворення та функціонування релігійних навчальних закладів [176 – 178]. У той же час необхідно відзначити, що таке дослідження можливе лише за умови використання справ інших фондів, головною причиною чого є незначна кількість справ у цьому фонді та їх низька інформаційна цінність.

Із фонду Кримського обласного краєзнавчого музею Кримського обласного управління культури (Центральний музей Тавриди Народного Комісаріату Просвіти Кримської АРСР, м. Сімферополь 1923 – 1941 рр.) (Р – 2805) були використані документи справ, які дають можливість установити головні форми та особливості діяльності не тільки цієї науково-просвітньої установи, але й інших музеїв Криму. Також за допомогою використання документів цього фонду постала можливість розглянути найбільш складний для музейних установ Криму період – другу половину 1930-х рр., коли вони були змушені, у першу чергу, виконувати завдання уряду щодо популяризації існуючого політичного ладу у відділах “соціалістичного будівництва” та, відповідно, згорнути краєзнавчу дослідницьку діяльність [198; 200].

Також при підготовці дослідження були використані окремі справи з фондів, що прямо не стосуються проблем просвіти кримських татар, проте містять певну корисну інформацію. До них належать: фонд Кримської економічної наради (Ф. 1932), фонд Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (Ф. Р – 460) та фонд Кримського науково-дослідного інституту національного та культурного будівництва (Р – 1810) [180; 202].

Крім того, цікавими та інформативними постали деякі документи, виявлені в особистих фондах. Таким є фонд Полканова Олександра Івановича (Р – 3815). Віднайдені документи дали можливість більш глибоко розглянути діяльність краєзнавців на ниві розвитку музейної справи в регіоні та її складові [201].

Отже, широкий документальний масив різних фондів ДААРК, зібраний та оброблений у результаті дослідження, складає основу джерельної бази даної дисертаційної роботи. У той же час, ретельний аналіз документів з фондів ДААРК дає можливість зробити припущення щодо відсутності в його фондах значної кількості важливих джерел з історії народної просвіти кримських татар.

Очевидно, причин цього було декілька. По-перше, це – непоправні втрати ДААРК у ході евакуації в роки Великої Вітчизняної війни і, по-друге, особливості діловодства в досліджуваній період, коли багато важливих документів або відправлялися в Москву, після чого осідали у відомчих архівах, або знищувалися на місцях.

Отже, виявлення та використання під час дослідження документів, що зберігаються у фондах архівів Російської Федерації, постало необхідною умовою надання дисертаційній роботі максимально широкій джерельній бази.

Розглянемо основні групи документів із фондів ДАРФ, що були нами використані для дослідження. У фонді Ради Міністрів РРФСР (Ф. 259) збереглися документи, які розкривають основні напрямки та результати діяльності НКП РРФСР у 1940 р. Це, у першу чергу: підготовка середніх шкіл та їх учнів до майбутньої практичної діяльності; продовження основних напрямків роботи із загального навчання; робота з педагогічними кадрами; перегляд навчальних планів та програм [211 – 212].

Використання документів фонду Державної планової комісії (Держплану) РРФСР (Ф.262) дало можливість більш докладно ознайомитись з діяльністю цієї установи щодо підготовки педагогічних кадрів – однієї з основних проблем не тільки кримськотатарської, але й усієї радянської довоєнної школи. Ці документи малюють досить повну картину важкого стану навчальної роботи педагогічних інститутів і технікумів, складні матеріальні й житлові умови студентів і викладачів тощо [215; 216].

Фонд Комітету з освіти національних меншин РРФСР Наркомату просвіти РРФСР (Ф.296) містить групу справ, документи яких розкривають важливі аспекти діяльності Центрального бюро комуністичних організацій народів Сходу в галузі просвіти. Напрямки та результати роботи НКП РРФСР та Комітету з освіти національних меншостей у справі просвіти “народів неросійської мови” у РРФСР з 1925 по 1929 рік. Основні з них містять інформацію щодо: розширення мережі шкіл; якість будівництва шкільних будинків; ліквідації неграмотності та малограмотності; підготовки національних кадрів, насамперед, – учителів шкіл та викладачів ВНЗ; видання різної літератури національними мовами; кількісних та якісних змін у національних навчальних закладах, у першу чергу, в педагогічних інститутах, технікумах та робітфаках; матеріально-господарського забезпечення цієї роботи з боку держави й окремих наркоматів та відомств [213 – 214].

Документи, що містять інформацію щодо процесу підготовки робітничих кадрів, підвищення їх кваліфікації в окремих національних краях, областях та автономних республіках, у тому числі й у Кримській АРСР, зосереджені у справах фонду Народного Комісаріату праці РРФСР (Ф. 390). Вони містять цінну інформацію щодо залучення кримськотатарської молоді у ФЗУ й промисловість Криму (через курсові заходи та бригадне учнівство), а також аналіз проведеної в цій галузі роботи, пропозиції й плани її розвитку. Документи фонду, що містять інформацію щодо розвитку професійної освіти та проблем залучення в такі навчальні заклади представників титульної національності в інших автономних республіках РРФСР із тюркомовним населенням, дають можливість провести порівняння цих показників з аналогічними даними по Кримській АРСР цього періоду [217].

У справах фонду Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (Ф. 406) знаходимо велику кількість документів про розвиток професійно-технічної освіти та ліквідації неграмотності. Найбільш цікаві документи розповідають про стан мережі шкіл ФЗУ та ШУМПІ й її розподіл за галузями народного господарства, районами, краями та республіками РРФСР та СРСР; про систему підготовки кваліфікованої робочої сили на місцях; систему додаткової робітничої освіти та керівництво нею з боку органів влади [218 – 221].

З кількох справ фонду Міністерства просвіти РРФСР (Ф. 2306) використані документи, які проливають світло на роботу НКП РРФСР з 1927 по 1940 рік. Мову ведемо про матеріали, що містять, по-перше, комплексний розгляд питань, пов'язаних із запровадженням загального обов'язкового навчання, насамперед, у національних республіках, автономіях, краях та областях. По-друге, – заходи щодо розвитку професійної освіти, підготовки кадрів у ВНЗ, технікумах та робітфаках, інформацію щодо соціального складу учнів. По-третє, – матеріали про незадовільну діяльність наркомату фінансів РРФСР з фінансування організацій та заходів НКП. По-четверте, про переробку, доповнення та виправлення виданих підручників та програм і створення та видання нових. По-п'яте, планування НКП РРФСР основних напрямків подальшого розвитку просвіти взагалі і своєї роботи зокрема. І, насамкінець, ці документи містять цікаву інформацію щодо розвитку кіно та радіомережі в СРСР [206 – 210].

Завершуючи розгляд цієї групи використаних нами в ході дослідження джерел, позначимо те, що частина з них стала об'єктом публікації. При підготовці дослідження нами була використана низка опублікованих документів і матеріалів, що складають третю групу джерел із

проблеми. Особливий інтерес викликають статистичні матеріали, які стосуються розвитку народної освіти в регіоні, опубліковані в бюлетенях Кримського Центрального Статистичного Управління. У них, зокрема, відображені кількісні зміни кримськотатарських шкіл, чисельності викладацького складу й учнів ФЗУ, Робітфаків та технікумів Кримської АРСР у першій половині 1920-х рр. [318 – 320; 333]. Однією з найбільш інформативних груп опублікованих джерел є накази, розпорядження, циркуляри Кримського НКП, а також підручники та предметні програми для кримськотатарських шкіл з ліквідації неграмотності, шкіл для малограмотних, неповних середніх та середніх [734 – 780].

Очевидно одним із найважливіших джерел з історії розвитку освіти кримських татар у 1920 – 1930-х рр. є опубліковані в різних періодичних виданнях, і, в першу чергу, в “Бюллетене Верховного Совета Народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики”, укази, постанови, рішення й інші документи органів влади, що стосуються різних питань будівництва та розвитку народної освіти. Окремі документи центральних та місцевих органів влади у сфері освіти були опубліковані в таких періодичних виданнях, як “Пути коммунистического просвещения”, “Социалистическая культура и экономика Крыма”, “Партиец”, “Коммунистический вестник”, “Красный Крым”, “Известия Крымского областного комитета ВКП(б)”. Так, приміром, провідна газета Кримської АРСР “Красный Крым” на своїх сторінках регулярно зверталася до різноманітних аспектів розвитку народної освіти кримських татар [335].

Розглянути історію народної освіти кримських татар у контексті виникнення, становлення та розвитку радянської системи освіти, а також простежити, як це відбувалося в інших національних краях, областях та республіках, – дає можливість збірник документів та матеріалів “Культурное строительство в РСФСР 1928 – 1941 р.” [528]. Такі збірники документів, як “Симферополь 200 лет” та “Севастополь 200 лет” [266; 267] менш інформативні, але все ж таки містять дані з історії розвитку просвіти в Криму після встановлення радянської влади. Але буде доречним зазначити, що до документів, розміщених у такого роду збірках, потрібно ставитися дуже обережно, перевіряючи інформацію з них за допомогою інших архівних даних. Так, наприклад, у збірнику документів “Симферополь 200 лет” йдеться про те, що 18 вересня 1922 р. у Сімферополі розпочала діяльність Кримська обласна радіостанція. У вказаному документі повідомляється, що це була перша і до того часу єдина потужна радіостанція в Криму,

яка мала власну агрегатну установку потужністю 10 квт. Радіус її дії на передачу визначався Києвом, Ростовом і Одесою, але передбачалося збільшення радіусу принаймні до 1200 верст. Прийом радіограм проводився як від вищевказаних станцій, так і від Москви. Крім того, підкреслюється, що станція мала всі прилади для прийому радіограм від більшості закордонних радіостанцій [267, с. 124].

Насправді ж ця радіостанція розпочала свою роботу в 1923 р. Та й складалася вона зі збірних приладів і машин, що вимагали капітального ремонту. Радіостанції в Ялті, Феодосії й Керчі були також обладнані кустарним способом самими радіотелеграфістами і теж вимагали капітального ремонту [204, арк. 22]. Отже, в аналізованій нами збірці була поміщена заздалегідь неправдива інформація, але вигідна ідеологічному піддрунтю більшовицького режиму.

До третьої групи джерел з історії розвитку народної освіти кримських татар у 1921 – 1941 р. належать різні за своєю спрямованістю та приналежністю органи періодичної преси досліджуваного періоду. За видовою ознакою ця група поділяється на бюлетені, часописи та газети. За основними тематичними ознаками умовно цю групу джерел можна розбити на: а) педагогічні видання, якими були “Пути коммунистического просвещения”, “Педагогическая жизнь Крыма” та “Oquv isleri”; б) видання, покликані сприяти проведенню алфавітної реформи: “Koz audin”, “Культура и письменность Востока”; в) періодичні видання, одним із завдань яких було висвітлення культурного життя в Криму (чи в СРСР у цілому): “Экономика и культура Крыма”, “Революция и культура”, “Proletar madeniyeti”, “Leti”, “Edebiyat ve kultura”, “Литература и искусство Крыма”, “Yas leninciler”; г) видання суспільно-політичні, до яких належали: “Партиец”, “Коммунистический вестник”, “Известия Крымского областного комитета ВКП(б)”, “Красный Крым”, “Yeni dunya”, “Jas Quvet”, “Bolshevik yolu” тощо; д) “Бюлетені” різних відомств РРСФР та Кримської АРСР. Однак із них становлять інтерес для цього дослідження тільки такі: “Бюллетень официальных распоряжений и сообщений Народного комиссариата просвещения”, “Бюллетень Крымского Центрального Статистического Управления” і “Бюллетень Верховного Совета Народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики”.

Перші публікації, присвячені тим чи іншим питанням народної освіти в СРСР, Кримській АРСР взагалі та кримських татар зокрема, з'явилися ще в різних періодичних виданнях досліджуваного періоду. Умовно більшість цих праць можна поділити на дві основні групи за

такими ознаками: по-перше, публікації, видані в період 1920-х рр. і, по-друге, видані в 1930-х рр. Основним критерієм такого поділу слугує власне характер цих праць. 1920-і роки в історії розвитку кримськотатарської культури та просвіти належать до періоду так званого “Золотого десятиліття”. У цей час, з одного боку, ще тільки складався могутній адміністративний апарат тоталітарної держави, у зв'язку з чим тиск з боку владних структур на напрямки та характер досліджень учених, а також ідеологічний вплив та контроль за ними ще не були тотальними. З іншого боку, значна частина кримськотатарської інтелігенції, утім, як і української й російської, обманута гаслами більшовиків щодо рівноправного розвитку культури всіх народів та національного самовизначення, активно включилася в суспільне й наукове життя. Результатом цього були різноманітні та численні дослідження й експедиції, монографії та публікації, в тому числі присвячені питанням народної просвіти кримських татар.

Перші окремі публікації, у тому чи іншому ступені пов'язані з розвитком системи національної освіти кримських татар у Кримській АРСР, почали з'являтися паралельно з розвитком та перебудовою цієї системи, підбиваючи підсумок проведеної роботи та вказуючи на недоліки й допущені помилки. Умовно коло авторів більшої частини публікацій, присвячених проблемам народної освіти кримських татар, можна розділити на дві основні групи. До першої віднесемо власне вчених І.Бороздіна, А.К.Синопалова, Б.Чобан-Заде, А.Камчін-Бека, Е.Бертельса, Ю.Назірова, Б.Кульбешерова, А.Н. Самойловича, Ф.Агазаде, К.Каракашли та ін. [392 – 393; 649; 702 – 704; 491 – 492; 371; 565; 527; 637; 339 – 341]. До другої групи входять в основному працівники Кримського наркомату просвіти та державні діячі – У.Баліч, М.Султан-Галієв, А.Фолдін, І.Резніков, Зорін, Т.І.Мухітдінов, Е.Н.Мединський, Е. Петровська [358 – 367; 433; 555; 671 – 672; 620 – 621; 481 – 482; 564; 553; 599]. Їх публікації в умовах ще відносної політичної “терпимості” відрізняються науковим об'єктивним підходом та постановкою різних наріжних проблем у сфері розвитку народної просвіти кримських татар, відсутністю зайвої заідеологізованості. Різні дані, що наводяться в цих працях, загалом підтверджуються архівними документами. Серед найбільш результативних дослідників проблем народної просвіти кримських татар у цей період можна назвати Б.Чобан-Заде, І.Бороздіна, А.К.Синопалова, У.Баліча, В.Кудрявцева, Т.Мухітдінова, С.Бобришева, А.Таксера тощо. Окремо необхідно також відзначити Ф.Агазаде, К.Каракашли, що у своїй монографії при розгляді питань упровадження нового латинізованого алфавіту не тільки не вдалися до політиканства, але й відстоювали добре ім'я

відомого тюркського просвітителя І.Гаспринського вже після початку цькування його пам'яті в Криму [341, с. 15, 27, 35].

Із завершенням формування тоталітарного апарату радянської держави змінився й тон публікацій, у яких розглядалися ті чи інші проблеми освіти кримських татар. У Криму цей період починається в 1928 р. після арешту й засудження В.Ібраїмова й наступного арешту нарком просвіти У.Баліча.

Подальші публікації, що стосуються проблем народної просвіти кримських татар, стають однотипними. Вони набувають схематичного, політизованого характеру, в них присутні тільки позитив, а негатив – без серйозного аналізу його причин, як також численні емоції та низка різної цифрової інформації, за допомогою якої на основі порівняння наочно ілюструється те, як радянська влада піклується про кримських татар. Авторами цих праць є К.Монатов, Д.Полетаєв, Ф.Советкін, С.Потапов, В.Карнеєв, А.Фолдін, А.Самерінов, А.Закір, В.Кіров, Н.Рихлевський, Б.Удинцев тощо. Деякі з них обіймали високі посади в Народному комісаріаті просвіти Кримської АРСР й РРФСР. Завдяки своєму службовому становищу вони мали повну інформацію щодо реального стану справи просвіти кримських татар. Але дані, що наводяться в їх публікаціях, іноді не підтверджуються архівними документами, часто суперечать одне одному та не несуть об'єктивної інформації, особливо в частині аналізу причин “помилки та недоробок” і шляхів виходу зі становища, що склалося [556 – 557; 603 – 605; 611 – 612; 645; 494 – 495; 671 – 672; 635 – 636; 453; 501; 627; 659]. Ці праці носять скоріше не дослідницький, а замовний, пропагандистський характер. Одним із яскравих прикладів “наукової цінності” таких праць слугує перехресний аналіз наведених у них фактів. Візьмемо тільки один аспект – ліквідацію неписьменності. Численні труднощі й власні недоробки та помилки в справі ліквідації неписьменності та перенавчання на новий латинізований алфавіт населення регіону не заважали різним партійним та державним діячам Кримської АРСР не тільки повідомляти про ліквідацію неписьменності в тому чи іншому районі або місті, але й безсоромно спотворювати факти. Так, наприклад, у 1930 р. Народний комісар просвіти Криму А.Асанов рапортував партійній організації й уряду республіки про завершення ліквідації неграмотності серед дорослого населення, тоді як у цей період неписьменних серед дорослих нараховувалося до 30 – 40% [50, арк. 63]. У своїй статті в часопису “Економика и культура Крима” інший нарком цього ж відомства К.Монатов писав: “В основному завершено ліквідацію неграмотності серед дорослого насе-

лення: кількість неписьменних із 120000 у 1928 р. зменшилася до 10000 осіб у 1934 р., що складає лише 2% усього дорослого населення чи 98% грамотності населення” [556, с. 95]. До 15-річчя радянзації Криму Судакський райвно рапортував про завершення ліквідації неграмотності в районі, у той же час, як відповідно до заяви секретаря Судакського райкому партії, відсоток неписьменних та малограмотних серед сільського партійного та радянського активу доходив тоді до 50 [50, арк. 63]. У 1936 р. А.Самерінов в офіційному органі Наркомнацу СРСР “Революция и национальности” відзначав, що “у 1935 році Кримська республіка стала республікою суцільної письменності – 97% дорослого населення грамотне” [635, с. 47]. Однак і ці цифри не відповідали дійсності. Відповідно до виявлених архівних документів, до остаточної ліквідації неписьменності та малограмотності було ще далеко [467, с. 103].

У той же час, з активізацією на початку 1930-х рр. цькування видатних діячів кримсько-татарської освіти таких, як проф. Б.Чобан-Заде, А.Одабаш, А.Гірайбай, Я.Кемаль тощо, їхні імена згадуються тільки з додаванням несправедливих ярликів, а їхній внесок у справу розвитку кримськотатарської народної освіти та культури визначається як “буржуазно-націоналістичний”. Прикладом може слугувати стаття того ж К.Монатова [557, с. 102].

Такими ж пропагандистськими за змістом та вихолощеними в питаннях реального стану справ у сфері народної освіти кримських татар були публікації в найбільш одіозних загальносоюзних періодичних виданнях 1930-х рр. Так, рупором комітету зі справ національностей СРСР був часопис “Революция и национальности”. Автори опублікованих у ньому праць (А.С.Рабінович, І.Карнеєв, С.Потапов, Е.Попова) не звертаються до особливостей розвитку національної освіти народів СРСР. Їм достатньо було лише наводити поверхневі факти щодо численних досягнень “партії й уряду” в справі народної освіти, не зупиняючись на суті глибоких, а іноді й нерозв’язних проблемах у цій галузі [619; 494 – 495; 611 – 612; 609].

Завершуючи розгляд джерел цієї групи, необхідно зазначити, що в процесі дослідження нами свідомо не використовувалися численні районні, міські й колгоспні газети Кримської АРСР. Основними причинами стали: а) їх низька інформативність (випуск цих видань був налагоджений до середини 1930-х рр., коли вже ніякої свободи слова не існувало); б) у зв’язку з їх вторинністю (основне місце у змісті – дублювання вже опублікованих матеріалів, розміщених у центральній пресі).

Для більш докладного вивчення періодики того часу в якості одного із джерел дослідження, необхідно розглянути її інформативність. Так, зокрема, різним політичним та практичним, педагогічним й методичним, господарським і соціальним питанням розвитку народної освіти в регіоні були присвячені численні статті, замітки і просто хронологічні повідомлення в таких спеціалізованих періодичних виданнях НКП Криму, як “Педагогическая жизнь Крыма” та “Oquv isleri” („Проблеми освіти”). Серед матеріалів цих видань особливий інтерес складають публікації, авторами яких були вчителі шкіл, а не номенклатурні та партійні працівники [485; 620; 717, с. 200 – 203].

Крім того, у часопису Кримського комітету ЦК НТА “Koz aydin” („Радісна звістка”) міститься безліч цікавих матеріалів, що розповідають про хід проведення в Криму першої алфавітної реформи в кримськотатарській мові – переході з арабської на латинську графіку [722 – 724; 726 – 729; 731 – 732]. Також у процесі дослідження були використані публікації, присвячені цій проблемі, й з інших часописів Криму, які друкувались кримськотатарською мовою, наприклад, “Peri” та “Oquv isleri”. Окремо треба відзначити значні проблеми у використанні таких специфічних джерел, як кримськотатарська періодика. Головними з них були, по-перше, розпорошеність цих видань за різними архівами та бібліотеками, відсутність у одному місці цільного комплексу хоча б одного видання. По-друге, труднощі, пов’язані з перекладом публікацій через складну мову (вона істотно відрізняється від сучасної кримськотатарської) та з використанням трьох різних абеток.

Деякі документи та рішення керівництва СРСР, а також Всеросійського Центрального Виконавчого комітету Нового Тюркського алфавіту, пов’язані з проведенням алфавітних реформ, у тому числі й у кримськотатарській мові, були опубліковані в таких спеціалізованих виданнях, як “Культура и письменность Востока”, “Новый Восток”, “Революция и культура”. Ці матеріали мають значну наукову цінність, особливо якщо врахувати, що в багатьох із опублікованих документів містяться звіти про зроблену роботу, аналіз успіхів та невдач, інформація щодо роботи місцевих органів влади в сфері освіти й алфавітної реформи, реформування діяльності національних видавництв тощо [259; 405; 492; 527; 589; 702]. Важливе місце в цій групі джерел належить статистичним матеріалам, які стосуються розвитку народної освіти в регіоні та були опубліковані в бюлетенях Кримського Центрального Статистичного Управління. У них, зокрема, відбиті кількісні зміни кримськотатарських шкіл, чисельність викладацького

складу й учнів ФЗУ, Робітфаків та технікумів Кримської АРСР у першій половині 1920-х рр. тощо [318 – 320].

До третьої групи належать наративні джерела. Серед них найбільше місце займає комплекс навчально-методичної літератури. Це досить значна кількість джерел, що вимагає окремого розгляду. Її особливістю є те, що, по-перше, лише аналіз та порівняння більш ранніх за часом друку підручників, або ж шкільних програм, може допомогти скласти уявлення щодо розвитку системи лікнепу, шкільної освіти та професійних навчальних закладів.

По-друге, на основі аналізу матеріалів підручників та при дослідженні питання щодо ступеня залучення національної інтелігенції до їх створення, маємо можливість виявити окремі особливості освітянської політики радянської держави щодо кримських татар протягом 1920 – 1930-х років.

У роботі використовувалися й інші джерела, що формально не входять у запропоновану класифікацію, але відіграли важливу роль в осмисленні процесу розвитку народної освіти кримських татар у 1921 – 1941 р. Мова йде, у першу чергу, про джерела особового походження, зокрема біографічні й інші матеріали національних діячів народної просвіти кримських татар.

Таким чином, при підготовці даного дисертаційного дослідження була використана різноманітна та чисельна джерельна база, що містить у собі всі основні групи носіїв історичної інформації про розвиток усіх галузей народної просвіти кримських татар у 1920 – 1930-х рр. та його особливості, а також про освітню політику щодо кримських татар та інших національних меншостей у СРСР. Комплексне та критичне використання документальних джерел дає можливість також простежити крізь призму вивчення системи просвіти кримських татар характерні риси розвитку системи народної просвіти в Кримській АРСР.

РОЗДІЛ 2

РЕФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ КРИМСЬКИХ ТАТАР

2.1. Встановлення радянської влади і проблема поширення освіти серед кримських татар

Перед тим, як розпочати розгляд поставленої проблеми, для повного розуміння сутності процесів, що відбувалися, необхідно звернутися, так би мовити до основ та ідеологічних засад що передували політиці коренізації та в подальшому заклали її базу. Такими основами у цьому випадку є, в першу чергу програмні документи більшовицької партії та особисто її керівника В.І. Леніна. Як відомо, він уважав, що остаточне вирішення національного питання в Росії можливе лише за умов перемоги пролетарської революції. На етапі підготовки до неї пролетаріат має використовувати національно-визвольні рухи для зміцнення своїх позицій. З цією метою в якості антитези гаслу “національної культури” пролетарська партія висуває гасло “інтернаціональної культури демократизму і всесвітнього робітничого руху” [422, с. 494]. Л.Д. Якубова справедливо вказувала на таку точку зору В.І. Леніна, що “асиміляція становить “один з найбільших рушіїв, що перетворюють капіталізм на соціалізм”, вона втрачає негативний зміст, якщо виключити всяке насильство, всяку нерівноправність”. І далі: “Хто не загруз в націоналістичних передсудах, той не може не бачити в ... процесі асиміляції націй капіталізмом величезного історичного прогресу, руйнування національної зашкарублості різних ведмежих закутків... Пролетаріат вітає всяку асиміляцію, але, прагнучи єднання всесвітнього пролетарського руху та злиття національних культур, партія закликає терпимо ставитися до питання про мову пропаганди і враховувати “місцеві національні частковості” в цій пропаганді. Теорія національно-культурної автономії є синонімом “реакційного національного міщанства”. Освіта має бути монополією держави [Цит.: 317, с. 328–329]”.

Що ж стосується політики коренізації, то вона стала однією зі складових системи економічних, політичних і культурних заходів початку 1920-х рр., які забезпечили відносну стабілізацію більшовицького режиму і тогочасного суспільства. Як вважають сучасні дослідники цієї проблеми, коренізація, незважаючи на намагання затиснути її в рамки мовно-культурної

політики, набула характеру структурної соціально-культурної політики, через те, що вона вплинула не тільки на освітньо-культурну галузь, але й на кадровий склад радянсько-партійних органів, пришвидшила процеси стратифікації низки етносів і сприяла їхній інтеграції в суспільно-політичне життя країни [317, с. 330].

Підсумовуючи надбання сучасної історіографії, варто визнати такі особливості коренізації у Кримській АРСР:

- говорячи про татаризацію, слід пам'ятати, що вона об'єднала два історичних явища – власне «політику татаризації», ініційовану верхівкою РКП(б) і призначену для зміцнення суспільно-політичних позицій останньої, та природний об'єктивний процес так званого «національно-культурного відродження» кримських татар, що фактично змусив більшовиків запровадити апаратну версію політики;
- проголошення татаризації не означало надання кримськотатарському народові права самостійності у визначенні напрямків і заходів етнокультурного розвитку суспільства;
- лише РКП(б) була генератором більшовицької версії татаризації і прагнула обмежити її мовною сферою, до розширення сфери вживання національних мов намагалися звести й вирішення національного питання в цілому;
- існування культур, національних за формою, соціалістичних за містом припускалося лише на час перехідного періоду та побудови соціалізму;
- кінцевою метою культурного розвитку народів СРСР, в тому числі й кримськотатарського, вважалося злиття націй і створення пролетарської культури.

Коренізація в Криму стала засобом і одним із шляхів культурної трансформації кримськотатарського суспільства, внутрішня ж сутність цієї трансформації та її зміст визначалися заходами так званої «культурної революції», яка мала на руїнах поваленого більшовиками світу збудувати нове суспільство. Передбачалося, що «культурна революція» невідомо змінить суспільство шляхом низки заходів, як то: демократизація освіти; вилучення школи з-під впливу духівництва, створення загальнодоступної світської трудової школи; знищення монополії вищих соціальних верств на освіту і розвиток науки, прискорення підготовки, за виразом М.Бухаріна, «штампування» кадрів нової радянської інтелігенції, «натренованої ідеологічно на визначений зразок» [396, с. 108] і спроможної нейтралізувати вплив старої інтелігенції на суспі-

льство; знищення патріархальної сім'ї та залишків патріархально-родових взаємин в окремих етнічних громадах і заміна їх взаєминами максимально відчуженої від родинних цінностей особистості з державою; усупільнення особистого життя громадян і створення спільності свідомих будівничих соціалізму; руйнування традиційних форм суспільно-культурної організації, зокрема, общин і суспільної єдності етнічних громад. Таким чином, лише спираючись на ідеологічні постулати більшовиків, і знаючи остаточну мету і завдання політики коренізації можна логічно та послідовно досліджувати процес формування і трансформації системи просвітництва кримськотатарського народу в 1920 – 1930-х роках.

Із завершенням основних етапів громадянської війни й остаточним установленням на Кримському півострові в 1920 р. радянської влади починається новий період в історії розвитку кримської й, у тому числі, кримськотатарської народної освіти. Тривалі роки революції, війни й інтервенцій завдали величезної шкоди не тільки заводам і підприємствам Криму, сільському господарству, але й зруйнували систему початкової та середньої освіти.

Відповідно, однією з першочергових проблем ідеологічного характеру, яку потрібно було розв'язати новій владі, стала організація нової системи освіти. Тому, досліджуючи питання розвитку освіти кримських татар на даному етапі, слід виходити з того, що його треба розглядати в контексті становлення та розвитку всієї системи радянської освіти. Це пов'язано з тим, що етноконфесійна система освіти кримських татар у повному обсязі так і не була відновлена, а нетривалий період діяльності релігійних шкіл не набув масового характеру. У кінцевому рахунку це призвело до зрушення акценту в народній освіті кримських татар від конфесійної системи освіти до державної світської, у даному випадку – радянської. До того ж, відбулася ліквідація дореволюційної державної системи освіти кримських татар: Сімферопольської татарської вчительської школи (СТВШ) і Російсько-татарських міністерських училищ (РТМУ). Потрібно зважувати й на той факт, що побудова більшовиками інтернаціональної, суто світської школи, викладання в якій здебільшого хоча і проводилося рідною, національною мовою, передбачала все ж таки уніфікацію за допомогою єдиних навчальних програм усього навчального процесу незалежно від національної та конфесійної приналежності учнів. До того ж, радянська державна система освіти, її управління, фінансування і стан узагалі, у зв'язку з одержавленням

шкіл, стали, в більшій чи меншій мірі, рівнозначним чинником у справі освіти всіх національностей, що проживали як на півострові, так і в усьому СРСР.

Виходячи з вищесказаного, видається за необхідне розглянути основні документи й законодавчі акти, що поклали початок створенню радянської, у тому числі національної школи в Криму, а також дослідити надалі створену систему освіти, її структурну будівлю, форми розвитку й повноваження окремих структур. Крім того, важливо показати процес організації, реформування і функціонування основних державних структур, що займалися проблемами народної освіти в Кримській АРСР. Необхідно також з'ясувати систему управління в самих школах Криму, її еволюцію, рівень демократизму й ефективність. Важливим питанням є й система фінансування шкіл Криму в період, що досліджувався. Окремою проблемою є вивчення основних перетворень і реформ у справі народної освіти в першій половині 1930-х років і їхніх основних наслідків. І, нарешті, для більш широкого висвітлення процесу розвитку кримськотатарської народної освіти, необхідно розглянути еволюцію структури початкової та середньої школи в СРСР узагалі, й у Кримській АРСР зокрема.

Керівними документами, що поклали початок соціалістичній перебудові народної освіти Криму стали такі документи, як постанова VIII з'їзду РКП(б), що відбувся в 1919 р., і декрет РНК "Про ліквідацію безграмотності населення РРФСР" та про Робітфаки, що були опубліковані в 1920 році [616, с. 134]. У цих документах викладалися такі основні принципи організації народної освіти: по-перше, проведення безкоштовної й обов'язкової загальної політехнічної освіти для дітей обох статей до 17 років. По-друге, здійснення принципів єдиної трудової школи, що передбачали викладання рідною мовою, із загальним навчанням дітей обох статей, освіта, безумовно, світська, тобто, вільна від будь-якого релігійного впливу. Також передбачався тісний зв'язок навчання з суспільно-продуктивною працею. По-третє, забезпечення всіх учнів харчуванням, одягом, взуттям і навчальними приналежностями за рахунок держави. По-четверте, підготовка нових кадрів освіти і, нарешті, по-п'яте, залучення населення до активної участі в справі народної освіти.

Керуючись цими установками, Кримський військово-революційний комітет створив у листопаді 1920 р. губернський відділ народної освіти. В одному з перших наказів цієї установи були надані вказівки терміново відновити в повному обсязі навчальні заняття. Крім того, була прийнята постанова шкільного підвідділу ревкому "Усім навчальним закладам Криму. Місце-

вим відділам Нарпросвіти?”. У ній було проаналізовано стан освіти, відзначено серйозні недоліки в роботі шкіл, окремих учителів, важкі побутові умови педагогів. У документі також визначалися міри відповідальності шкільних працівників тощо.

Тоді ж, у листопаді 1920 р. було видано наказ Кримського відділу народної освіти про підготовку до шкільної реформи. Серед намічених заходів треба зазначити перепідпорядкування навчальних закладів органам народної освіти, відділення церкви від школи, вилучення з навчальних планів предметів релігійного циклу та ін. Синхронно вводилися нові предмети, школи соціалістичного типу [618, с. 79]. Завдяки проведеним заходам з першого ж року встановлення радянської влади в Криму відбулося значне збільшення кількості шкіл.

Особливу роль у справі розвитку народної освіти кримських татар у період, що досліджувався, відіграло те, що їм надавалися значні привілеї в порівнянні з іншими національностями, які проживали в Криму. Кримськотатарська мова поряд з російською відповідно до Конституції Кримської АРСР 1921 р. стала державною [616, с. 139]. Таким чином, наприкінці 1920 – 1921 р. були ухвалені фундаментальні законодавчі акти, які фактично знищили стару й поклали початок побудови нової, радянської системи народної освіти. Діяльність з її перебудови почалася з реорганізації структури державного управління освітою. У губернському комітеті партії був створений спеціальний підвідділ щодо роботи серед національних меншостей, до якого входила в тому числі й татарська секція. Незабаром вона була перетворена в татарське бюро (в інших документах – Татуправління) на правах відділу. На плечі працівників саме цієї структури на початку 1920-х рр. ліг основний тягар щодо створення і налагодження системи народної освіти кримських татар, у тому числі “у вигляді необхідності освіти і виховання народних мас у дусі основних принципів і вимог Радвлади”. Саме Татуправлінням були організовані в Тотакої педагогічні курси, що в подальшому переросли у відомий педагогічний технікум. Для цього технікуму та Жіночої Вчительської семінарії ним же були розроблені програми, а для кримськотатарських шкіл першого ступеня створені і видані перші за часів радянської влади підручники. При жіночій семінарії знову ж з ініціативи Татуправління була відкрита в Криму жіноча Акушерська школа [180, арк. 410 – 411]. Іншим важливим завданням Татуправління був підбір кандидатів з числа кримськотатарської молоді та їх направлення для навчання у вищі навчальні заклади. Це відіграло важливу роль у справі формування радянської кримськотатар-

ської інтелігенції. Необхідно також відзначити, що в підпорядкуванні цього управління знаходилася значна кількість різних національних навчальних закладів (Додаток А.1.).

Зміни відбулися й у кримському відділі народної освіти, де була створена спеціальна колегія щодо роботи серед кримських татар і спеціальні секції для роботи серед національних меншостей. З метою ліквідації неграмотності серед дорослого населення в 1921 р. була створена Надзвичайна комісія з ліквідації неграмотності [617, с. 136].

Практично паралельно з цими змінами розпочалася підготовка до фундаментальної перебудови всієї системи освіти в регіоні. Одним з чинників, що відіграв важливу роль у цьому питанні, було те, що проблема нерозвиненості системи освіти доповнювалася низьким рівнем грамотності населення регіону. І хоча відповідно до перепису 1921 р. у Криму було 51,1% грамотного населення, що було значно вище, ніж у цілому по країні, проте, якщо розглядати національний аспект, то найбільш високі показники грамотності виявилися в німців і євреїв, а найнижчий – у кримських татар. На жаль, встановити те, наскільки дані перепису відповідали дійсності, сьогодні досить складно. Однак те, що їх не можна використовувати безапеляційно, цілком очевидно. Так, якщо прийняти на віру дані перепису щодо низького рівня грамотності кримських татар, то виникає цілком логічне запитання про кінцеві результати діяльності десятків медресе й мектебів, а також державних навчальних закладів, зі стін яких, і це було відомо, виходили грамотні люди. Отже, стає очевидним, що рівень грамотності кримських татар, відповідно до перепису 1921 р., був значно занижений від реалій, що існували, або ж наведені дані свідчать про грамотність кримських татар не рідною, а російською мовою.

Багато в чому, крім історичних причин, що на той час склалися, на показники рівня грамотності значно впливав такий чинник, як місце розселення тих чи інших етносів. Так, зокрема, більшість євреїв проживало в містах, де відсоток грамотного населення складав 61, і до того ж відсоток інтелігенції серед них був найбільш високим. У той же час більшість кримських татар проживали в сільській місцевості, де середній відсоток грамотності складав 42,6. Тільки в Бахчисараї більшість населення міста склали кримські татари [416, с. 268].

Подальша практична діяльність органів влади Криму в справі реорганізації просвітительських організацій і установ проводилася відповідно до рішень Пленуму ЦК РКП(б), що відбувся 26 січня 1921 р. На ньому зокрема обговорювалося “Положення про Народний Комісаріат просвіти” і була створена спеціальна комісія з його реорганізації. ЦК уніс проект поста-

нови на розгляд РНК РРФСР. 11 лютого цього ж року РНК РРФСР затвердив нове положення “Про Народний Комісаріат освіти”. Відповідно до нього Комісаріат складався з Академічного центру, організаційного відділу та 4-х головних управлінь: Головного управління соціального виховання і політехнічної освіти дітей до 15 років; Головного управління політехнічних шкіл (з 15 років) і вищих навчальних закладів та інших [617, с. 79].

Деяко інша структура була затверджена для Кримського наркомату освіти (далі – НКП). Очолювали НКП народний комісар, його заступник і колегія Наркомату, а також Рада народної освіти. У його структуру входили такі управління: організаційно-адміністративне, соціального виховання, політичної освіти, професійно-технічної освіти, з освіти кримськотатарського населення, а також дві ради: академічна й у справах національних меншостей. У 1922 р. структура НКП Криму була змінена. Відповідно до Положення про Наркомат освіти в його структурі кількість управлінь було скорочено до чотирьох: соціального виховання й політичної освіти, професійно-технічної освіти і вищих навчальних закладів, позашкільної освіти та державного видавництва. Крім того, до складу НКП увійшли академічний і організаційний центри. Саме в такому структурному вигляді Наркомат очолював роботу з організації мережі народної освіти в Криму.

Рада народної освіти складалася з представників пролетарських і робітничих культосвітніх організацій, учителів і представників учнівських колективів. Основними напрямками її діяльності стали розробка проєктів підготовки введення загальної обов'язкової безкоштовної освіти, ліквідація дореволюційних навчальних закладів, створення шкіл, що “відповідали б новим завданням радянської педагогіки”. Відбулися також деякі зміни й у структурі міських, окружних і районних відділів народної освіти. Згідно з новим положенням, вони одержали право, не чекаючи директивних указівок “згори”, вносити пропозиції щодо перебудови своєї діяльності. Так, наприклад, Джанкойський окружний відділ освіти в доповідній записці НКП у березні 1922 р. повідомив про заходи щодо удосконалення діяльності апарату в зв'язку з перебудовою мережі освіти. Згідно з цим документом значно знижувалася роль підвідділів постачання, шкільного, дошкільного, позашкільного підвідділів, а також захисту дітей із їхніми секціями та підсекціями. Основна робота зосереджувалася в підвідділі соціалістичного виховання. У доповідній також указувалося на слабку організованість апарату, відсутність конкретних посадових обов'язків, підготовлених кадрів. У основному, працівники відділу освіти тільки фіксу-

вали статистичні дані щодо діяльності шкіл і майже не впливали на стан навчальної роботи в них [616, с. 137].

Для виправлення становища, що створилося у 1922 / 1923 навчальному році, Наркомат робітничо-селянської інспекції перевіряв діяльність усіх окружних відділів народної освіти Криму. Комісія цього відомства виявила серйозні недоліки в роботі Феодосійського відділу. Так, його співробітники запевнили членів комісії, що вони не тільки контролюють навчальний процес у школах округу, а й систематично надають методичну та організаційну допомогу педагогам. Комісія ж установила, що працівники відділу не тільки не допомагають школам, а, наприклад, один з його інструкторів не зміг навіть знайти одну зі шкіл міста Феодосії. Чи, скажімо, при перевірці роботи школи в с. Коктебель з'ясувалося, що інструктор окружного відділу народної освіти, перевіряючи школу, цікавився тільки виконанням договору між сільською громадою й педагогічним колективом. Комісія робітничо-селянської інспекції встановила, що обстеження роботи шкіл цього округу відділом народної освіти, що проводилося протягом двох місяців, було формальним і позитивно не вплинуло на стан навчального процесу.

У 1924 р. відбулися чергові структурні зміни в НКП Кримської АРСР. У жовтні 1924 р. загальний і фінансово-матеріальний відділи були приєднані до загального відділу РНК. Структура Наркомату просвіти тепер виглядала таким чином: вищим органом НКП була колегія на чолі з Наркомом. До її складу входили всі завідувачі відділів, представник профспілки працівників освіти й уповноважений щодо освіти на транспорті. При колегії були створені Академічна й Інспекторська ради, а також такі відділи: соціалістичного виховання зі штатним розкладом у 7 осіб; фахової освіти зі штатним розкладом у 5 осіб; політичної освіти зі штатним розкладом у 8 осіб; охорони пам'яток старовини й мистецтв, штат якого складав 2 особи; рада національних меншостей зі штатним розкладом у 2 особи [180, арк. 407]. Перебудова НКП Криму дала можливість підвищити ефективність усіх його ланок і більш істотно впливати на районні й міські відділи народної освіти та стан навчального процесу в школах.

Протягом 1924 / 1925 навчального року службами НКП були перевірені всі районні й міські відділи народної освіти, здійснені тематичні перевірки шкіл Джанкойського, Армянського та інших районів. Але це була далеко не остання структурна зміна НКП Криму. Важливим заходом у справі реорганізації шкільного будівництва в Криму став декрет ВЦВК і РНК РРФСР від 31 серпня 1925 р. «Про введення в РРФСР загальної початкової освіти й побудови

шкільної мережі” [528, с. 135]. Відповідно до нього, на початку жовтня 1925 р. було затверджено “Положення про Народний Комісаріат просвіти РРФСР”, як керівний орган наукової, навчальної, політико-освітянської та культурної діяльності. Положення визначило сферу діяльності НКП, його структуру і функції управління, а також регламентувало діяльність Ученої ради. Відповідні структурні зміни відбулися й у НКП Криму.

Чергова реорганізація органів управління народної просвіти Криму була проведена в 1927 р. У результаті відділи соціальної та професійної освіти були об'єднані в один відділ “Соц-проф”, а “Кримліт” і “Кримохріс” отримали статус інспектури. Також було розроблено нове положення про Академічну Раду, згідно з яким для відділів НКП і Райвно вона стала директивним органом у програмно-методичному відношенні. Структура Академічної Ради також була змінена. Замість секцій за розділами роботи створювалися дві секції: науково-політична й програмно-методична. Остання складалася з постійних і тимчасових комісій. Крім того, при відділах НКП і під їх керівництвом діяли методичні комісії, метою яких було опрацювання питань, що виносилися на затвердження Президії Академічної Ради. У сфері методичної роботи до середини 1920-х років необхідно відзначити діяльність татарської секції Академічної Ради. Вона у свою чергу поділялася на кілька комісій: шкільну, педагогічну, суспільствознавчу, лінгвістичну, сільськогосподарську та з гігієни. Секцією розроблялися основні питання методичного характеру, а також велася підготовча робота з видання підручників кримськотатарською мовою.

Науково-методичним забезпеченням різних питань освіти кримських татар рідною мовою, крім татарської секції Академічної Ради, займався кримський науково-дослідний інститут мови і літератури ім. О.С.Пушкіна. За роки існування Кримської АРСР цією установою були розроблені та надійшли в друкарні десятки підручників і навчальних посібників для російських і кримськотатарських шкіл, відповідна методична й наукова література, видавалися наукові і галузеві журнали.

Як бачимо, працівники освіти Криму, відкинувши досвід минулого, прагнули створити нову, дієздатну й ефективну систему управління народною освітою. І хоча самі ці позитивні старання у кінцевому рахунку і привели до створення ефективної системи управління й контролю в галузі народної освіти, однак, як свідчать документи цього періоду, наслідки постійних реорганізацій систематично підривали роботу всієї системи просвіти регіону, вносячи в її діяльність хаос і плутанину.

Дослідження впорядкування системи управління освітою в Криму, безумовно, займає важливе місце в цій роботі, однак не менш важливим є питання щодо того, як проводилося керівництво роботою самих шкіл. Адже від цього значною мірою залежав не тільки ступінь довіри місцевого населення до новоствореної радянської школи, але й загальний навчально-методичний і “ідейно-політичний” рівень її роботи. Це розуміло і керівництво країни. У вересні та листопаді 1921 р. ЦК РКП(б) направив спеціальні листи місцевим партійним організаціям, у яких звернув їх увагу на необхідність зміцнення керівництва народною освітою за рахунок членів партії більшовиків. Також було змінено порядок управління школою. Досі школою керувала шкільна рада. Голова ради був виконавцем її рішень і майже не мав самостійності. Крім того, органи учнівського самоврядування часто підмінювали собою шкільну раду й голову шкільної ради.

У серпні 1922 р. НКП РРФСР запровадив інститут завідувачів школами. Було затверджено “Положення про управління навчально-виховними установами” [616, с. 135]. Кримські органи народної освіти, дещо пізніше, також розпочали реорганізацію управління школами. У січні та березні 1923 р. пройшли нові призначення завідувачів школами. Пропозиції на цю посаду вносили педагогічні колективи шкіл, а потім завідувачі затверджувалися відділами народної освіти. Але пізніше призначення завідувачів школами стало нормою, при цьому думка вчителів не враховувалася. Відбувалися й інші зміни. Шкільна рада стала дорадчим органом при завідувачеві школи, тому що на нього була перекладена особиста відповідальність за якість навчально-виховного процесу. Були створені також ради надання допомоги школам у господарському будівництві.

Ще однією ланкою управління школами регіону стали Всекримські з'їзди завідуючих окружних відділів народної освіти. Перший з них відбувся 25 березня 1922 р. Однак, незважаючи на те, що хоча й ці з'їзди і вищеописана система управління школами стала традиційною, їх дієвість швидко знижувалася. Аналізуючи протоколи цих з'їздів, сучасні дослідники доходять до висновку, що вони набули форми апаратних нарад, утратили свою демократичність, а їх рішення майже не виконувались [616, с. 136].

Головною причиною такого становища було те, що, незважаючи на передачу шкільної справи місцевим органам, професійним організаціям і населенню, управління школою цілком покладалося на НКП і його місцеві органи – окружні й районні відділи народної освіти. При

цьому адміністративна форма управління була замінена адміністративним контролем і керівництвом шляхом упровадження центральної, губерньської й повітової інспекції. Так була знайдена нова форма взаємодії між органами народної освіти та місцевими органами влади.

З метою з'ясування об'єктивного стану справи народної освіти в Кримській автономії проводилися також заходи з обстеження її стану і введення статистичної звітності. Перше обстеження було проведено в Криму в січні 1922 р., а вже через рік, відповідно до рішення 1-ї Всеросійської наради керівників обласних відділів народної освіти, що відбулася на початку 1923 р., була створена державна статистика народної освіти. Необхідно також зазначити, що на цій нараді обговорювалися питання річної звітності навчальних закладів і підготовки до нового обстеження шкіл (яке планувалося провести на початку 1924 р.) та проблеми відображення статистики народної освіти в період проведення Всеросійського перепису населення 1925 р. Законодавче оформлення й обов'язкове впровадження статистична звітність одержала в рішеннях II Всесоюзного з'їзду завідувачів губерньськими відділами народної освіти, що відбувся наприкінці листопада 1923 р. [616, с. 136]. Таким чином, можна констатувати, що створена система управління школами досить швидко втратила свою демократичність, у зв'язку з чим дія дорадчих органів фактично ставала консультативною. Реальна ж влада й основні функції управління зосереджувалися в руках такої вертикалі: завідувач школи – окружні й районні відділи народної освіти – НКП.

Одним з найважливіших чинників розвитку в усі часи існування будь-якої системи освіти були: матеріальний стан, джерела фінансування й заходи, спрямовані на розвиток матеріально-технічної бази шкіл. В Росії до 1917 р. основна частина кримськотатарських навчальних закладів утримувалася за рахунок вакуфів. Однак зі встановленням радянської влади в Криму вакуфи, як і будівлі мектебів і медресе, були націоналізовані, а фінансування органів народної освіти взяла на себе держава.

Після закінчення громадянської війни в Криму школи регіону виявилися в катастрофічному стані. Враховуючи брак коштів, радянська держава намагалася різними способами підтримати їх. Так, уже друга половина 1921 р. ознаменувалася черговою кампанією щодо зміцнення матеріальної бази шкіл Криму. У листопаді 1921 р. був проведений тиждень допомоги школі. Офіційно терміни тижня були намічені на 20 – 27 листопада, насправді ж він тривав значно довше. За цей час для шкіл та інших дитячих організацій Криму було завезено 12 тисяч са-

жнів дров, 11 тисяч пудів вугілля, 25 тисяч пудів торфу й ін. Але в основному це були епізодичні заходи, що реально не мали здатності позитивно вплинути на загальну складну ситуацію в системі освіти загалом і, відповідно, кардинально змінити її на краще. Тому питання стану народної освіти обговорювався на V з'їзді Рад, а також на повітових і волосних з'їздах Рад Криму.

Найбільш чітку організаційну та законодавчу спрямованість справа поліпшення матеріального стану шкільної справи республіки прийняла в зв'язку з проголошенням нової економічної політики. Ґрунтуючись на її принципах, Кримський Ревком розвинув енергійну діяльність у галузі відновлення шкільної справи регіону. У вересні 1921 р. відбувся спеціальний пленум Ревкому, який затвердив проект наказу про участь сільського населення в забезпеченні господарських потреб сільських шкіл. Крім того, частина шкіл Криму була прикріплена до різноманітних професійних організацій і підприємств, частина перейшла на місцеві джерела фінансування, тобто джерелом утримання цих шкіл стали кошти, зібрані волосними й сільськими виконкомом шляхом подушного чи подесятинного оподаткування населення [36, арк. 134]. Уводячи спеціальні податки для утримання шкіл, радянська влада не тільки відмовлялася від раніше проголошеного принципу безкоштовного загального навчання за державний рахунок, але й повертала становище, що існувало до революції, коли сільські громади своїм коштом утримували школи й учителів.

Згідно з наказом Кримського Ревкому, під керівництвом відділу народної освіти залишилася вся навчально-виховна й адміністративна робота шкіл, призначення вчителів, виплата їм платні, постачання шкіл навчальними посібниками й канцелярськими товарами. Окружним і районним відділам освіти надавалося право ліквідувати школи, або ж переводити їх в іншу місцевість у випадку, якщо населення ухилялося від виконання покладених на нього обов'язків. З огляду на скрутний фінансово-економічний стан, Ревком тимчасово скасував безкоштовне навчання для більшості учнів сільських шкіл Криму. Воно зберігалось лише за окремими категоріями населення: діти червоноармійців, інвалідів війни та праці, діти бідняків, робітників, службовців державних підприємств і організацій за окремим списком [616, с. 136]. Крім цього, Ревком увів додаткові обмеження на безкоштовне навчання. Загальна кількість учнів, що навчалися на безкоштовній основі, не мала перевищувати 50%. Установлювався й розмір оплати за навчання. Батьки платили за рік у молодших класах по 300 тис. карбованців (у грошових знаках 1921 р.) за одну дитину, а в старших класах – по 500 тис. крб. Переведення шкіл на міс-

певний бюджет і систему самооподаткування населення спричинило й певні негативні, на думку більшовиків, явища. Частина населення висувала вимоги не тільки не викладати суспільно-політичні предмети, але навіть обов'язково викладати Закон Божий.

Під загрозою залишитися без матеріальної підтримки деякі школи проводили викладання за старими підручниками. Подібні факти були зафіксовані в містах Сімферополі та Керчі, Джанкойському повіті тощо. ЦК РКП(б) у січні 1922 р. направив спеціальний лист усім партійним комітетам, у тому числі й кримському обкому партії, у якому ставилася мета “захистити школи від дрібнобуржуазної стихії”. ЦК ставив завдання вжити всіх необхідних заходів для того, “щоб педагог не потрапив у залежність від заможного обивателя”, який вносив свої кошти на утримання школи.

Аналіз архівних документів свідчить, що Кримський ОК РКП(б), окружні партійні комітети та радянські органи влади намагалися втручатися в цю проблему, але змінити радикально становище в школах вони не змогли. Більш того, значна частина сільських шкіл зовсім не мала підручників, і вчителі, змушені були використовувати дореволюційну літературу. Очевидно, однією з причин важкого матеріального становища народної освіти в республіці була не тільки розруха й голод, але й довгий період відсутності взаємозв'язку в проведенні нової економічної політики між усіма галузями народного господарства регіону. Якщо, як уже відзначалося, щодо системи народної освіти принципи Непу почали застосовуватися вже наприкінці 1921 р., то щодо сільського населення регіону тільки в 1923 р. Так створювався певний розрив у матеріальних потребах системи народної освіти і фінансовими можливостями сільських громад.

Перші кроки радянської влади в Криму у питанні фінансування шкіл характеризуються ще однією особливістю. Якщо в 1922 р. основним джерелом утримання шкіл був державний бюджет (для міст 94,3%, населених пунктів міського типу 73,5%, сільської місцевості – 73,8%), то вже в 1923 р. фінансування всіх шкіл було передано місцевому бюджету [616, с. 136]. Це були так звані договірні школи, тобто школи, передані в господарське володіння населенню на підставі договору, укладеного між сільською чи районною в місті радою з одного боку, і відділом народної освіти з іншого. Проте місцевий бюджет, як організаційна бюджетна одиниця, став затверджуватися лише наприкінці 1922 р. Унаслідок зняття основної частини шкіл з державного забезпечення, шкільна мережа на 1 січня 1923 р. у порівнянні з попереднім роком ско-

ротилася майже на 15%. У містах Сімферополі та Ялті значна частина міських шкіл якийсь час утримувалася за рахунок патронажних організацій і батьків учнів. Плата за навчання в школі здійснювалася у вигляді обкладання “нетрудового елемента” щомісячними внесками, що надходили у відділ народної освіти, а потім розподілялися по школах. Ця нелегальна платня за навчання була легалізована лише в 1923 р.

Надалі, з поліпшенням фінансового стану держави, фінансування системи народної освіти було знову централізоване й велося з бюджетних коштів. Необхідно також зазначити, що витрати Кримської АРСР на проблеми освіти складали значну частину бюджету автономії. Так, наприклад, у 1928 р. 27% бюджетних коштів було спрямовано на освіту [36, арк. 60]. У грошовому еквіваленті також відомі такі цифри: у 1924 р. – 6,6 млн. крб.; у 1932 р. – 16,256 млн. крб.; 1933 р. – 19,712 млн. крб.; 1940 р. – 100 млн. крб. Зокрема, бюджет шкіл Криму в 1940 р. досяг 57,8 млн. крб. [646, с. 315]. У відсотковому співвідношенні на освіту в Кримській АРСР з місцевого бюджету в різні роки виділялося від 27 до 34% усіх коштів. І це при тому, що значні кошти на фінансування системи освіти Кримської АРСР виділялися також і з бюджету РРФСР.

Вищенаведені дані свідчать про значне збільшення фінансових надходжень, які виділялися на освіту на початку 1930-х років. Багато в чому це було пов'язане, по-перше, з економічним зростанням не тільки в Кримській АРСР, але й із загальним бурхливим розвитком економіки СРСР на цьому етапі. По-друге, збільшенням кола завдань, поставлених перед освітніми організаціями країни і, відповідно, їх поля діяльності. Це, у свою чергу, зажадало значного розширення фінансування. Таким чином, після нетривалого періоду експериментів у сфері фінансування системи освіти за рахунок самих учнів, партійні і державні органи республіки повернулися до централізованого державного розподілу коштів між усіма суб'єктами системи освіти за допомогою спланованого бюджету НКП. Хоча, потрібно відзначити, що освіта так і не стала все ще цілком безкоштовною.

Новий етап реформування системи освіти радянська держава розпочала на початку 1930-х років, що було пов'язане не тільки зі зміцненням її політичного й економічного становища, а й з нагальною потребою в освічених кадрах робітників і технічної інтелігенції. Причиною цього також була проголошена партією політика індустріалізації. Так, з 1 січня 1931 р. всі організації НКП були переведені на 5-денний робочий тиждень. У зв'язку з цим була намічена така структура навчального року: початок занять – 1 вересня, осінні канікули 7 – 15 листопада,

зимові канікули 21 – 27 січня, весняні канікули 1 – 7 квітня. Закінчувалися навчальні заняття 15-го липня. Отож, тривалість навчального року складала 203 дні. Перший ступінь починав навчання 25 серпня й закінчував 1 червня (199 днів); тривалість навчального року в школах підвищеного типу повинна була складати до 215 днів (мінімум); у технікумах і вузах до 240 днів [237, с. 2].

Крім вище перерахованих змін у справі народної освіти у країні відбувалися й інші зміни. Найбільш вагомою з них стала освітянська реформа: введення загального обов'язкового навчання. І хоча сама ця ідея обговорювалася ще з першої половини 20-х років, а відповідний декрет був виданий у 1925 р., її практична реалізація розпочалася лише в 1930 р. Так, 26 серпня 1930 р. (відповідно до постанови ВЦВК РНК РРФСР від 10 серпня 1930 р.) РНК Кримської АРСР ухвалив рішення створити Комітет у справах загального обов'язкового навчання в Криму при РНК автономії з представників таких відомств і організацій: А.Самедінов (голова Комітету); Р.Олександрович (НКП – заступник голови); І.Тархан (ОК ВКП(б)); В.Улаєв (ОК ВЛКСМ); Нашивочніков (Держплан); Я.Мусаніф (Кр.Держвидав); Пічахчі (Кр. Колгоспсоюз); Шинкаревський (Кримсоюз); Советкін (Робітпрос); Русяєв (НКВС); Чемшеджи (КСПС). Комітету було доручено негайно приступити до роботи й намітити практичні заходи реалізації рішень ВЦВК і РНК РРФСР.

У результаті роботи вказаного Комітету вже 6 вересня 1930 р. ЦВК і РНК Кримської АРСР прийняли постанову “Про введення загального обов'язкового початкового навчання”. У ній, зокрема, намічалися такі основні напрямки діяльності: загальне обов'язкове початкове навчання поширити на всю територію Криму з 1930 – 1931 р. в обсязі 4-річних шкіл для дітей у віці 8 – 11 років, а для “корінного населення й інших нацменшин” – в обсязі 5-річної школи. У фабрично-заводських районах передбачалося ввести з 1930 – 1931 р. обов'язкове 7-річне навчання для дітей, що закінчили в 1929 – 1930 р. школу першого ступеня. Починаючи з 1930 – 1931 р., було вирішено охопити обов'язковим навчанням усіх неписьменних переростків від 11 до 15 років. Основною формою роботи з цією категорією учнів передбачалося організація спеціальних груп, індивідуально-групове навчання, а також дворічні й однорічні курси.

НКФ ставилося в обов'язок доповісти РНК Криму 30 серпня про стан робіт із внесення в державні та місцеві бюджети кошторисних асигнувань, призначених для забезпечення проведення загального навчання й політехнізації шкіл у 1930 / 1931 навч. році. Крім того, НКФ мав

передбачити в загальному кошторисі витрат кошти для навчання безпритульних і круглих сиріт, що не перебували на утриманні будь кого.

НКП та НКВС Криму доручалося в десятиденний термін виявити в республіці всі шкільні будинки, які використовувалися не за прямим призначенням, і, відповідно, вжити заходів щодо їх звільнення й передачі під школи. Крім того, передбачалося посилити темпи нового шкільного будівництва. НКФ пропонувалося провести збільшення бюджетних асигнувань у 1930 – 1931 р. та надати матеріальну допомогу учням, дітям малозабезпечених робітників, батраків і бідноти, а також малозабезпеченим категоріям службовців безкоштовними навчальними посібниками, взуттям і одягом, транспортом тощо. НКП і його місцеві органи повинні були провести укомплектування існуючої мережі шкіл 1-го ступеня з таким розрахунком, щоб на одного учителя припадало не менше 42 учнів. Але в цьому випадку постанова допускала відступ від цієї кількості в бік зменшення при неможливості укомплектування за умовами національного характеру й розпорошеності населення в районі [229, с. 10 – 11].

У ході роботи щодо введення загальної обов'язкової освіти уряд Кримської АРСР прийняв ще одну постанову з цього питання. Вона містила такі основні положення: по-перше, організації, батьки, інші громадяни й особи, на утриманні яких діти перебували, зобов'язувалися надсилати їх у школи в усі навчальні дні, не допускаючи пропусків занять без поважних причин (хвороби, стихійні лиха тощо). Крім того, на них покладалося забезпечення дітей взуттям, одягом, підручниками, зошитами і т. ін. (у випадку, якщо діти не одержували їх у школі безкоштовно). По-друге, за відмову відправляти дітей у школу такі особи чи організації підлягали адміністративній відповідальності, що накладалася РВК, міськрадами та сільрадами після письмового подання відповідних органів народної освіти: а) у містах – штрафу до 100 крб., чи заміною примусовими роботами терміном до 1 місяця; б) у сільських місцевостях – штрафу до 5 крб. чи заміною примусовими роботами до 7 днів.

Незважаючи на адміністративні методи проведення даної реформи, складно переоцінити важливість цих законодавчих актів і вжитих на їх виконання заходів для подальшого поліпшення й розвитку справи народної освіти в Криму взагалі, й кримських татар зокрема. У результаті введення початкового, а пізніше семирічного обов'язкового навчання у 1929 – 1932 рр. було відкрито ще 210 шкіл 1-го ступеня по всій республіці. Поряд із цим також значно зросла

мережа шкіл із кримськотатарською мовою навчання та шкіл національних меншостей (Додаток А.2).

У цей період відбувається також і загальне збільшення кількості учнів, що навчалися в школах рідною мовою. На початку 1930-х років навчання в Криму велося 13 мовами. Загальна кількість учнів із введенням обов'язкового навчання зростає з 1929 / 1930 по 1932 / 1933 навчальні роки з 64,6 тис. до 96,6 тис. (тобто на 33%) осіб у школах першого ступеня й у школах другого ступеня з 12,8 тис. до 24,7 тис. осіб (тобто майже в два рази). Що стосується кримськотатарських шкіл і шкіл національних меншостей, то й тут відбулися значні зміни. У кримськотатарських початкових школах навчалася в 1930 / 1931 навч. році 25,5 тис. учнів, у 1932 / 1933 навч. році вже 27,3 тис., тобто відбувся ріст чисельності учнів на 12,7%. У школах другого ступеня збільшення кількості учнів склало 58%.

Крім того, додатково було відкрито ще по одній школі першого ступеня, в яких навчання велося польською, естонською і караїмською мовами. До введення обов'язкового навчання діти цих національностей, у більшості випадків, навчалися в російськомовних школах. Проте, незважаючи на прогресивні тенденції зростання мережі національних шкіл, значна частина дітей національних меншостей у цей період, як і раніше, навчалася в російськомовних школах. Особливо це стосується дітей старшого шкільного віку. Так, у 1938 / 1939 навч. році шкіл тільки з кримськотатарською мовою навчання нараховувалося 402, а в 1940 / 1941 навчальному році нараховувалося вже 1268 різних шкіл з 191529 учнями (з них 35958 кримських татар), шкіл з двома мовами навчання – 53, а шкіл, у яких діти навчалися кримськотатарською мовою, – 4641.

Суб'єктивних і об'єктивних причин до виникнення такого явища було більш, ніж достатньо, адже в справі розвитку національних шкіл у Криму існували серйозні проблеми і труднощі, що, як указувалось у “Зведеній доповіді про стан загального навчання в Кримській АРСР”, “не переборені й дотепер”. Серед них можна виділити три основні проблеми: по-перше, розкиданість дрібними групами національного населення по всьому Криму, що не давало можливості при побудові мережі шкіл організувати в рамках нормального шкільного радіусу школу чи хоча б клас для навчання дітей рідною мовою. У таких випадках створювалися міжсільські та міжрайонні школи з інтернатами для дітей. У 1932 / 1933 н.р. їх було 22. Не дивлячись на значне збільшення чисельності шкіл цього типу за останні два роки (8 шкіл у 1930

/ 1931 н.р.), для кримського регіону усе-таки цього було дуже мало. У той же час, створення мережі шкіл-інтернатів ускладнювалося відсутністю коштів на організацію гуртожитків, харчування і виховання дітей.

По-друге, багато батьків відмовлялися відправляти дітей в інтернати і віддавали в школи свого населеного пункту, незалежно від того, якою мовою там велося викладання.

По-третє, в багатьох національних школах були відсутні підручники з усіх предметів. Через це вчителі змушені були користуватися відповідними російськими або кримськотатарськими підручниками. Так, зокрема, було в кримчакській та караїмській школах. Крім того, не дивлячись на розгортання широкої мережі педагогічних технікумів і роботу педагогічного інституту, учителів, що володіли б національними мовами, як і раніше було недостатньо. Тому в більшості випадків дефіцит викладачів спостерігався в школах національних меншостей, утім, – як і в дореволюційний період. У них найчастіше один учитель викладав кілька предметів, при цьому він не завжди добре володів національною мовою, а іноді й зовсім її не знав [618, с. 79].

Отже, є підстави твердити, що реформи та перетворення, які проводилися в 1930-х роках у сфері народної освіти, були важливими та значними. Їх основними цілями були, поперше, упровадження загального початкового (а подекуди й неповного середнього) обов'язкового навчання для всіх проживаючих у регіоні національностей. По-друге, упорядкування й уніфікація основних методичних і навчальних аспектів у діяльності всіх шкіл автономії незалежно від національної та релігійної приналежності учнів, а іноді й від їх бажання одержувати ту чи іншу освіту.

Аналізуючи ж еволюцію структури початкової та середньої школи в СРСР узагалі, й у Кримській АРСР зокрема, потрібно відзначити, що основна схема народної освіти, прийнята в РРФСР ще в 1918 р., була досить простою. Вона складалася з таких ланок: дошкільна освіта (дитячий садок), школа першого ступеня (1 – 4 групи), старші групи семирічки (5 – 7); над семирічкою стояла або дворічна школа другого концентра (другого ступеня) (8 – 9 груп), або технікум; над ними – вищі навчальні заклади. Технікуми і ВНЗ надавали спеціальну чи професійну освіту, готували фахівців, технікуми – середньої кваліфікації, ВНЗ вищої кваліфікації. Усі попередні ВНЗ і технікумам ступені освіти являли собою єдину школу. Такою системою освіти більшовики прагнули підкреслити, що у вибудованій ними схемі немає і не може бути паралельно різних типів шкіл з різною цільовою настановою, якими були, наприклад, у дореволюцій-

ній Росії класичні гімназії, з одного боку, й реальні училища – з іншого. Крім того, відкидалася сама можливість створення різних шкіл для окремих класів населення.

Однак зберегти цю систему в усіх деталях виявилось неможливим на тій господарській базі, на якій розпочиналося шкільне будівництво з приходом більшовиків до влади. У процесі подальшого розгляду організаційної структури народної освіти буде видно, на які компроміси пішла нова влада, результатом чого стала поява рівнобіжно існуючих шкіл з різною цільовою настановою (профшколи, ФЗУ, ШСМ і т.д.). Справді “єдиними” в СРСР до кінця 1920-х рр. залишилися тільки дошкільна освіта та школа першого ступеня [602, с. 178].

До середини 1920-х років у Кримській АРСР склалася досить складна система шкільної освіти, що у зв'язку з частими реорганізаціями, які проводили центральні органи народної освіти РРФСР аж до середини 1930-х років, продовжувала розвиватися та змінюватися. Зокрема, до 1925 р. існували школи з 3-х річним і навіть меншим терміном навчання, 4-и річні, 5-ти річні, 6-річки, 7-річки й 9-річки. Усі ці школи поділялися на дві основні групи – школи першого ступеня і школи другого ступеня. До шкіл підвищеного типу в РРФСР належали школи і класи, що були вищими від початкової 4-річної освіти, тобто школи другого ступеня, школи-семирічні, восьмирічні, дев'ятирічні (з 1929 – 1930 р. – десятирічки), ФЗС, ШСМ. У 1928 – 1929 рр. усі ці школи іноді ще називали школами другого ступеня, а з 1930 до 1934 р. за ними міцно закріпилося найменування шкіл підвищеного типу.

Безумовно, найбільш серйозними відхиленнями від єдиної школи, відхиленнями, що їх намагалися приписати до особливостей господарського розвитку країни, була наявність, з одного боку, системи шкіл для підлітків, що працювали у промисловості (основний тип ФЗУ), з іншого боку – шкіл для підлітків і молоді, що працювали в сільському господарстві (основний тип ШСМ). Школа ФЗУ була одним із сурогатів політехнічної школи, при тому трохи кращим, ніж професіоналізована у своїй верхівці загальноосвітня школа. ФЗУ мала такий потенціал: а) давала широку виробничу підготовку; б) широку технічну й технологічну підготовку; в) забезпечувала висування підготовленого нижчого техперсоналу промисловості; г) давала реальний шанс масі підлітків працевлаштуватися. На практиці досягнення цих цілей гальмувалося прагненням промислових підприємств мати справу з максимально можливою економією, а також застарілим обладнанням, тісністю й непристосованістю приміщень тощо. На початку засвоєння навчальної програми ФЗУ страждали перевантаженістю, особливо з боку загальноосвіт-

ніх предметів, частково й перевагою ремісництва. Спрощеним типом ФЗУ були школи бригадного учнівства, які охоплювали на деяких заводах майже всіх підлітків, що не потрапили в школу ФЗУ. Але загальноосвітня підготовка в них знаходилася на низькому рівні.

Система шкіл для села охоплювала такі види навчальних закладів: ШСМ денні з трьома роками навчання, сільські семирічки, дев'ятирічки та школи другого ступеня, старші групи яких підлягали поступовій реорганізації в ШСМ, і вечірні ШСМ (дво-, чи навіть однорічні). ШСМ, що була денною в силу своєї відносної дорожнечі, тривалого терміну навчання і т.п., змогла охопити лише незначну частину підліткового та юнацького віку в селі (діяло два типи ШСМ: для 12 і 16 річних і для 14 – 18 річних). Багато з тих, хто закінчив денні ШСМ продовжували навчатися далі [602, с. 181].

Одним з основних базових принципів, на яких будувалася школа в цей період, було поняття комплекту. Один комплект уключав 40 учнів у розрахунку на одного вчителя. Нормальним типом школи першого ступеня вважалася чотири-комплектна школа з чотирма послідовними групами (класами), тобто з 160 учнями – по 40 осіб у кожній групі. Школа першого ступеня могла бути і двокомплектною з 80 учнями, і однокompлектною з 40 учнями. Школа підвищеного типу також будувалася за цим принципом.

Необхідно зазначити, що в різних республіках, не тільки СРСР, але й РРФСР досить довго існували різні типи шкіл, що, звичайно, вносило певну плутанину. Основною причиною такого явища, вочевидь, став узятий партією й урядом курс на політехнізацію неповної середньої та середньої освіти. Політика політехнізації була закладена ще в затвердженому РНК РРФСР Статуті єдиної трудової (тобто сучасною термінологією, загальноосвітньої) школи. У ньому, зокрема, передбачалося, що робота школи “повинна спиратися на навколишню виробничу діяльність”, завданням же шкільної ради “є побудова навчального плану в тісному зв'язку з місцевим виробництвом” [Цит.: 385, с. 66]. Це, звичайно, сприяло кон'юнктурним перебудовам, підривало принцип методичної єдності та єдності змісту навчального процесу. Восени 1924 р. сесія ВЦВК схвалила план реорганізації семирічних загальноосвітніх шкіл і шкіл другого ступеня в селі в ШСМ, названі в іншому урядовому документі школами підвищеного типу “з яскраво вираженим сільськогосподарським нахилом”. У місті ж був узятий курс на створення так званих фабрично-заводських семиліток (ФЗС) як загальноосвітньої бази для ФЗУ. У

них у цьому випадку передбачалося скорочення терміну навчання за рахунок загальноосвітніх дисциплін.

Другий концентр (старші класи) міських шкіл другого ступеня реорганізовувався для “підготовки учнів до трудової діяльності відповідно з потребами в працівниках районів (кооперативно-торгівельна, виробничо-технічна, адміністративно-господарська й культурно-просвітня установка школи)”. Зрозуміло, що наміри тоді реалізовувалися на недостатньо високому рівні, адже більшість загальноосвітніх шкіл просто не мали можливості надати своїм випускникам необхідну професійну підготовку.

Необхідно відмітити, що школи ФЗС створювалися головним чином в індустріальних районах країни, тому їх діяльність менш за все торкнулася Криму. У постанові колегії НКП від 10 квітня 1930 р. ставилося завдання до початку 1930 / 1931 н.р. перетворити у ФЗС у фабричних районах і селищах 50% шкіл другого ступеня та школи першого ступеня, відкривши в них 5-і групи. З 1930 / 1931 н.р. вводилося обов'язкове навчання у ФЗС дітей робітників у Москві, Ленінграді, районах розташування індустріальних підприємств-гігантів. Крім того, постанова колегії НКП, ЦК ВЛКСМ і Цекпросу від 10 травня 1930 р. поклала початок створенню такого “оригінального” типу міської семирічки, як школи комунальної семирічки (ШКС). ШКС повинні були використовувати в якості навчального матеріалу виробничу базу комунальних установ, що набували все більше значення в умовах росту комунального господарства міст (водопроводи, електростанції, фабрики-кухні, автомайстерні, міські залізничні майстерні, приміські городньо-садові підприємства). Фактично ж ШКС створені не були. До кінця 1920-х рр. у ході посилення профтехнізації шкіл, виявилось ще одне небажане явище. Змішування функцій загальноосвітньої та професійно-технічної шкіл призвело до скорочення мережі нижчих профтехшкіл, що було небезпечно у зв'язку зі зростанням потреби в кадрах масових професій [385, с. 67].

Однак ліквідація тенденцій “професіоналізації” народної освіти наприкінці 1920-х років відбувалася на тлі її бурхливої експансії – розпочалася ліквідація загальної середньої освіти й перетворення других концентрів шкіл другого ступеня, тобто 8 – 9 класів у технікуми, вилучення їх з-під підпорядкування НКП і передача господарським органам тощо. Улітку 1930 р. школа ще критикувалася за те, що вона “все ще має проблеми через відрив від виробництва”, а на початку наступного (1931 / 1932) навч. року ЦК ВКП(б) приймає програмну постанову “Про

початкову й середню школу”, в якій констатує, що “корінний недолік школи в даний момент полягає в тому, що навчання в школі не дає достатнього обсягу знань і незадовільно розв’язує завдання підготовки для технікумів і вищої школи цілком грамотних людей, що добре володіють основами наук” [Цит.: 385, с. 70]. Цей курс був підтриманий і розвинутий постановою ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. “Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі”. Були переглянуті деякі колишні установки. Так, улітку 1930 р. була намічена ліквідація 8 і 9 класів школи другого ступеня (у той час загальна середня освіта була дев’ятирічною) у зв’язку з перетворенням їх у технікуми.

Улітку 1932 р. ЦК ВКП(б) підкреслив необхідність зміцнення середньої школи як засобу “розширення підготовлених контингентів для вищої школи”. У зв’язку з цим була почата реорганізація семирічки (нею обмежувалася загальна освіта після перетворення 8 і 9 класів у технікуми) в загальноосвітню школу – десятирічку. Остаточо ж єдині типи шкіл в усьому СРСР були встановлені тільки в середині 1930-х років постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про структуру початкової та середньої школи в СРСР” від 15 травня 1934 р.: початкова (1 – 4 клас), неповна середня (1 – 7 класи) і середня школа (1 – 10 класи) [385, с. 71].

Таким чином, можна стверджувати, що в 1920 – 1930-х роках організація народної освіти серед населення Криму пройшла складний шлях від повної відмови від організаційних та ідеологічних форм старої системи освіти, побудова якої в такому поліетнічному регіоні, як Крим, була досить архаїчною та страждала від значного впливу різних релігійних конфесій, до створення чіпкої системи світської шкільної освіти з єдиними науково-методичними програмами, уніфікованими підручниками, єдиною системою оцінки знань учнів, а також більш-менш пристойним централізованим апаратом постачання. Керівництво шкільною мережею покладалося на НКП Криму, який, у свою чергу, був підпорядкований НКП РРФСР. До основних недоліків створеної системи народної освіти можна вважати її надмірну централізованість. Це фактично відкидало будь-яку ініціативу з боку педагогічних колективів, ставило їх у тверді рамки не завжди виправданих форм і методів ведення роботи та в залежність від ідеологічного партійного тиску й контролю.

З іншого боку, деякі аспекти національної політики радянської держави в цей період надавали можливість малим народам, система освіти яких у дореволюційний період знаходилася в досить скрутному становищі, вийти на один рівень із найбільш освіченими народами не тіль-

ки колишньої Російської імперії, але і світу. Так, наприклад, робота з національно-культурного будівництва була частиною політики коренізації, яка здійснювалася згідно з рішеннями XII з'їзду ВКП(б) з національного питання. А оскільки корінним населенням півострова вважалися кримські татари, то політика коренізації реалізовувалася як політика форсованої татаризації. Уже в 1923 – 1924 рр. у центральному управлінському апараті Народного Комісаріату Просвіти з 35 співробітників – татар було 7(20%). По райвно: з 14 завідувачів райвно – кримських татар 8 (53,3%) [16, арк. 49]. Крім того, постійно зростала не тільки кількість кримськотатарських дітей у радянських школах, але й систематично збільшувався загальний відсоток кримськотатарських дітей у навчальних закладах республіки.

2.2. Введення латиничного шрифту в кримськотатарську писемність

Звертаючись до проблеми мовних та алфавітних реформ у кримськотатарській писемності у роки впровадження політики коренізації, потрібно зазначити, що такі реформи на теренах усього тогочасного СРСР в очах їх ідейних розробників мали на меті: по-перше, відірвати народи з арабською графікою від арабсько-мусульманського культурного світу; по-друге, відмежувати створювану радянську національну школу за допомогою нової графіки від традиційних конфесійних мусульманських шкіл; по-третє, створити функціональний алфавіт, за допомогою якого було б зручніше проводити пропаганду ідей соціалізму та викладання в навчальних закладах і, нарешті, по-четверте, новий алфавіт мав відірвати тюрко-мусульманські народи СРСР не лише від тюрко-мусульманського світу, але й від їх власних традицій, культури, що в руслі, як тоді вважалося, близької латинізації російського алфавіту стало б важливим кроком до об'єднання народів Союзу не тільки в єдине культурне поле, але й у єдиний “радянський народ”. Таким чином, дослідження мовних та алфавітних реформ у кримськотатарській писемності у 20 – 30-х рр. ХХ ст. є важливою та необхідною умовою для всебічного розв’язання поставленої проблеми.

Для висвітлення такого складного і багатогранного процесу, як латинізація кримськотатарського алфавіту, необхідно розглянути такі його аспекти, як передісторія введення нового тюркського алфавіту (далі – НТА); ухвалення рішення про введення НТА, а також створення й діяльність загальносоюзних органів, що займалися його введенням; робота кримських громадських, партійних і державних організацій, що займалися впровадженням НТА; введення НТА в Криму (у навчальних закладах, діловодстві, друкарстві, серед населення).

Як відомо, у народів, що сповідають ісламське віровчення, тривалий час у писемності використовувалася арабська буквена система. З поширенням ісламу, коли у сферу мусульманського впливу стали включатися народи несемітської мовної родини, у багатьох із них виникла гостра мовно-фонетична проблема. Безсумнівно, арабська фонетична система була не зовсім зручною для інших мов, особливо з іншою, більш насиченою фонетичною палітрою. У першу чергу це стосувалося тюркських мов, що мають досить складну фонетику. Ця проблема най-

більш гостро постала перед просвітителами тюркських народів у другій половині XIX ст. і залишалася не вирішеною до початку XX сторіччя. Хвилювала вона і представників такого громадсько-педагогічного руху, як джадидизм. При існуючому арабському алфавіті, на думку деяких учених, було досить складно застосувати звукову систему навчання, оскільки в цьому алфавіті не вистачало літер, здатних відобразити більш багату фонетичну палітру тюркських мов.

Арабська абетка, яка використовувалася в той час у тюркських мовах, була дуже незручною, але, освячена ісламом, у свідомості віруючих вона була недоторканим атрибутом “справжнього мусульманства”. Проте до цього часу стало вже зовсім очевидно, що абетка вимагає серйозного реформування, а ситуація, що склалася, служила серйозною перешкодою в справі навчання з використанням нового методу. До того ж, використання старої алфавітної системи ускладнювало вивчення писемності, особливо ж – механізму читання й письма в тюркських мовах. У такому складному становищі було висунуто кілька пропозицій щодо необхідності реформування абетки, яка використовувалася мусульманськими народами.

Першим діячем, що рішуче виступив з вимогою реформи арабського алфавіту в застосуванні до перської (а, почасти до арабської й турецької) мови і писемності був відомий політичний діяч і літератор Мірза Мельком-хан (1833/4 – 1908) [341, с. 10]. Він запропонував використовувати первинні форми літер, не пропускаючи голосних, що відтворювали звуки. Російський учений, член-кореспондент Санкт-Петербурзької Академії наук М.І.Львїнський пропонував використовувати для тюркських народів, які не мали своєї писемності, кириличну абетку. Перський просвітитель Мірза Реза хан вважав за доцільне перейти до використання латинських літер.

Існували й досить екзотичні пропозиції. Так, наприклад, з'явилася “азбука Мамед Агі” (Г.Шахтагінського). Він запропонував приголосні літери використовувати в їхній початковій формі, а замість голосних, яких не вистачало, ввести у правопис зображення арабських цифр.

Про необхідність термінової реформи абетки, принаймні для тюркських народів Російської імперії, редакція газети “Терджиман” неодноразово писала в 1880-х – 1890-х рр. На початку XX ст. почалася нова дискусія. Кримські джадидисти підтримували проект відомого казанського просвітителя мулли Ахмед Гаді ефенді Максюдова. Цікаво відзначити, що він, чудово знаючи народне становлення до “азбуки Коран”, розумів, що було б “непрактично йти проти

симпатій народної маси” [468, с. 63 – 64]. А.Максюдов шукав шлях поліпшення та полегшення механізму читання й письма на основі існуючої арабської абетки. Позитивним у його пропозиції було те, що він докорінно нічого не відхиляв, запропоновані ним зміни зберігали базову основу арабської абетки. Так, А.Максюдов увів існуючі голосні літери до рядка і запропонував 2 – 3 нові (але це теж викликало невдоволення у фанатичних мусульман). У такий спосіб виходила досить зручна абетка, здатна відтворити більшість фонетичних особливостей тюркських мов.

Очевидно, підтримуючи “проект” А.Максюдова, І.Гаспринський розмістив на сторінках своєї газети кілька зразків запропонованої транскрипції. Видавець уважав, що такий варіант реформи має право на існування. На його думку, пропозиція А.Максюдова була найбільш практичною і менше за всіх інших суперечила народним традиціям [468, с. 64].

У запропонованій джадидистами абетці кожній літері відповідав окремий звук. І, крім того, до звичайної арабської абетки додавалися окремі літери, що краще відображали фонетику, ніж це могло бути при використанні класичної арабської абетки. Уведення такої прогресивної методики призвело до того, що термін навчання в початкових навчальних закладах мусульман скоротився в кілька разів [341, с. 53].

Таким чином, проблеми реформування арабського алфавіту довгі роки хвилювали видатних діячів освіти й культури тюрко-мусульманських народів. Причин для цього було біль, ніж достатньо, і, очевидно, найважливішою з них було те, що арабський алфавіт у тому вигляді, у якому він дожив до початку ХХ ст., перестав задовольняти зростаючі вимоги східних народів. Стало очевидно, що реформа арабського алфавіту в тому чи іншому вигляді ставала справою найближчого майбутнього, інше питання, наскільки кардинальною вона повинна була стати.

Зі встановленням радянської влади розпочинається новий етап мовного будівництва на території колишньої Російської імперії, й почався він з російської мови. 23 грудня 1917 р. (5 січня 1918 р.) був опублікований декрет НКП про введення нового правопису, а вже 10 жовтня 1918 р. РНК РРФСР прийняв декрет про введення нової орфографії [578, с. 165].

Після закінчення основних етапів громадянської війни, вслід за РРФСР на шлях удосконалення орфографії, графіки та лексики стали інші національні республіки. У грудні 1920 р. постанову про спрощення татарського алфавіту прийняв РНК Татарської АРСР. У лютому 1922 р. питання орфографії узбецької мови стало предметом спеціального розгляду на з’їзді узбець-

ких працівників культури й освіти в Ташкенті. У березні того ж року РНК Вірменської РСР оприлюднив декрет про реформу правопису. За наказом Азербайджанського ЦВК від 20 жовтня 1923 р., новий (латинізований) алфавіт визнавався рівноправним із арабським, а згідно з декретом від 27 червня 1924 р. він ставав державним і обов'язковим [341, с. 67]. У січні – лютому 1925 р. на II з'їзді марійських учителів були складені основні правила марійської орфографії.

Найбільш трудомісткою й складною частиною мовного будівництва виявилось створення нових алфавітів для безписемних народів і розробка доступної графічної основи для тих мов, у яких вона була надто ускладнена. На початковому етапі цієї роботи владні органи спиралися, насамперед, на допомогу науки та її дані. Для наукової розробки найбільш прийнятних основ графіки, що враховувала б особливості кожної конкретної мови, створювалися компетентні комісії: у 1918 р. при Центральному мусульманському комісаріаті, у 1921 – 1922 р. таджицька, киргизька, узбецька і туркменська при місцевих органах освіти, у 1923 р. – північнокавказьких, угро-фінських і тюркських народностей Росії при НКП РРФСР.

На початку 1920-х рр. у Криму мовна ситуація була надзвичайно складною, а досвід Азербайджану й інших тюркомовних республік далеко не завжди міг бути застосований і бездумно перенесений до існуючих в регіоні реалій. На думку професора Д.П.Урсу, у Кримській АРСР необхідно було паралельно вирішувати кілька завдань [661, с. 119]. Оголошена однією з державних при створенні автономної республіки, кримськотатарська мова залишалася на периферії суспільно-політичного життя.

Інші труднощі полягали в недостатньому знанні рідної мови багатьма висуванцями з кримських татар, залучених у державний апарат управління. Окремою проблемою, що постала на шляху нормального розвитку національної освіти й культури кримських татар у цей період, стала невизначеність термінологічної бази мови та безліч проблем в орфографії.

Потрібно сказати, що алфавітні реформи в кримськотатарській писемності на початку ХХ ст., у тому чи іншому вигляді, мали вже свою історію. Так, першим реформував арабське письмо стосовно кримськотатарської мови видавець “Терджиману” І.Гаспринський [337. – 1321, 28 раджаб]. Арабська абетка піддавалася також реформуванню в Криму в 1921 і 1924 р. [554, с. 11].

У автономії про перехід до абсолютно нового алфавіту вперше заговорили на конференції, що була скликана Академічною радою Кримського НКП 20 жовтня 1924 р. Крім того, необхідно зазначити, що питання про заміну застосовуваного кримськими татарами арабського алфавіту на латинський одним з перших поставив відомий театральний критик, суспільний і державний діяч, майбутній нарком просвіти Кримської АРСР М.М.Недім. Він зробив доповідь із цього питання на засіданні татарського бюро при окружному комітеті кримської організації РКП(б). За рішенням татбюро, дискусія щодо НГА розпочалася на сторінках “Yeni dunya”, тираж якої в цей час уже досягав 2000 прим. [16, арк. 42]. Саме М.М.Недім став головою Комітету НГА при Кримському ЦВК, створеному в тому ж 1924 р.

Бурхлива діяльність різних громадських і державних організацій, що розгорнулась в першій половині 1920-х рр. у багатьох куточках багатонаціональної держави, не була цього разу чисто ідеологічною акцією більшовиків. Її обумовив цілий комплекс найрізноманітніших, але взаємозалежних причин. Основними з них були: по-перше, необхідність реформування (для народів з арабською системою письма) графіки; по-друге, для народів, які не мали раніше своєї писемності, необхідно було створити нову графіку; по-третє, з першими двома причинами тісно пов'язувався розпочатий процес національного державного будівництва. Адже його хід вимагав швидкого створення системи управління виключно з використанням національних мов і, зрозуміло, такої ж системи справочинства. Для деяких народів нашаровувалась проблема утворення літературної мови; і нарешті, усі три вищевказані причини органічно були пов'язані з четвертою – бурхливим розвитком системи національної освіти в регіонах, що вимагало якнайшвидшого вирішення розв'язання цих проблем.

Подібну точку зору висловлював і один з найбільш видатних прихильників латинізації С.А.Агамалі-огли (Агамаліогли), майбутній голова ВЦК НГА. Так, зокрема, він відзначав: “Народи з арабською писемністю, не говорячи вже про ті республіки, що входять у кордони Союзу, не мали не тільки державного управління рідною мовою і писемності, але й ділового писемного виробництва на своїй мові”. С.А.Агамалі-огли, також відзначав, що подібні труднощі були притаманні також османському, афганському й іншим народам, що теж стали перед необхідністю ввести такі писемність та алфавіт, що задовольняють сучасним потребам освіти, науки і культури [531, с. 19]. У своїй агітації на користь НГА, він також посилався на приклад

Туреччини, в якій ще з 1924 р. розпочався рух на користь заміни старого арабського алфавіту, який не відповідав фонетиці турецької мови, новим – латинським. З іншого боку, необхідно відмітити, що в революційному пориві “вожді” як російської, так і турецької революцій, мабуть, виходячи з принципу “до основи, а потім...”, провели мовні реформи, що й досі оцінюються неоднозначно. Про те, що алфавітна реформа була ініційована “згори”, говорять і деякі сучасні дослідники. Зокрема, Н.В. Яблоновська вважає, що процес уведення нового латинізованого алфавіту був ініційований партією [720, с.164].

Таким чином, зі встановленням радянської влади в регіонах з переважним тюркським народонаселенням, на підставі національного державного будівництва, що розгорнулося, і спробою більшовиків підняти на якісно новий рівень освіти цих народів, проблема впровадження нового алфавіту вийшла на головне місце.

Головною трибуною і науково-ідеологічною базою для алфавітної реформи повинен був стати І-й Всесоюзний тюркологічний з'їзд, що проходив 26 лютого – 6 березня 1926 р. у Баку. У його роботі брали участь найвизначніші тюркологи СРСР, громадські й культурні діячі східних областей і республік, а також іноземні вчені – Ю.Мессарош, Т.Менцель, П.Вігтек, Гйсейн-Заде, Радебольд, Кйюпрюлю-Заде та інші. Серед організаторів з'їзду також були й видатні діячі кримськотатарської інтелігенції Б.В.Чобан-заде, А.С.Айвазов, А.А.Одабаш, Я.Кемаль і І.Н.Леманов. Вони взяли активну участь у його роботі. Так, А.А.Одабаш виступив із доповіддю “Термінологія тюркськими мовами”, Б.В.Чобан-заде виступив з доповідями “Взаємини тюрко-татарських мов” і “Принципи упорядкування наукової термінології тюрко-татарськими мовами”. До речі, після створення Всесоюзної організації друзів НГА, Б.В.Чобан-заде став головою її наукової ради.

Необхідно зазначити, що далеко не всі учасники цього високого зібрання готові були безапеляційно відкинути арабський алфавіт. Так, головним опонентом уведення латиниці стали представники Татарської АРСР Шафаров, Алфаров та Ібрагімов. Ібрагімов, будучи головою татарського Академічного Центру, заявив про “неприйнятність” для татар уведення НГА. Близьку до них позицію займав представник Казахської республіки Байтурсон [257, с. 339 – 340]. Очевидно, основною причиною неприйняття нового алфавіту представниками Татарстану став той факт, що нещодавно проведені в цій республіці реформи арабського алфавіту зробили його

значно зручнішим для використання. У зв'язку з цим значна частина культурної і творчої інтелігенції не відчувала гострої необхідності в подальших, а тим більше, кардинальних реформах алфавітної системи.

Незважаючи на величезний тиск з боку прихильників латинізації, резолюція з'їзду була більше компромісом, ніж їх перемогою. Відзначивши перевагу нового тюркського (латинського) алфавіту над арабським і реформованим арабським алфавітом, а також “величезне культурно-історичне значення й прогресивне значення нового алфавіту в порівнянні з арабським”, з'їзд, однак визнав “уведення нового алфавіту та метод його проведення в окремих республіках і областях справою кожної республіки та кожного народу” [282, с. 340]. З огляду на те, що керівництво СРСР уже давно визначило свою позицію щодо нового алфавіту, воно було явно не досить вдоволені результатами з'їзду. Необхідна була демонстрація одностайного ухвалення рішення про введення нового алфавіту. У зв'язку з цим довелося провести в 1928 р. один із пленумів ВЦК НТА в оплоті прихильників реформованого арабського алфавіту – Казані [272, с. 36].

Звертаючись до принципів історичної об'єктивності, необхідно відзначити, що альтернативою повній заміні алфавіту значна частина тюркологів уважала різноманітні варіанти алфавітних реформ. Головним аргументом на користь цієї позиції потрібно визнати думку про те, що заміна одного алфавіту іншим, так чи інакше, практично автоматично перетворювала тюркомовні народи в абсолютно безграмотні і фактично позбавляла їх зв'язку зі спадщиною багатотомової національної літератури. Однак у 1926 р. керівництвом СРСР був зроблений, багато в чому винятково за політичними мотивами, остаточний вибір на користь нового алфавіту.

Упровадження НТА в СРСР проходило централізовано, що повинно було забезпечити його максимальну ефективність і швидкість. Цією роботою в загальносоюзному масштабі займалися різні партійні, державні, наукові й громадські організації. Керівна роль у цій роботі, як і в будь-якій іншій справі в часи існування СРСР, належала ВКП(б). У ході втілення НТА у життя партійні органи різних рівнів традиційно втручалися в діяльність державних і громадських організацій, порушуючи систему підпорядкованості, а також вносячи в їхню діяльність хаос і плутанину. Наступною сходинкою у вертикалі управління процесом впровадження НТА була Президія Ради національностей ЦВК СРСР, під безпосереднім контролем якої знаходилася

ся діяльність громадської організації – Всесоюзного Центрального Комітету Нового Тюркського Алфавіту (далі – ВЦК НТА, пізніше перейменовано на ВЦК НА), заснованого на початку 1927 р. і державної – НКП.

Слід сказати, що складність процесу латинізації писемності тюркомовних народів і багатогранність цієї проблеми обумовили залучення різних державних і громадських структур для вирішення виникаючих проблем. Основними з них були: Державне видавництво (далі – Держвидав), що займався випуском необхідної для латинізації літератури в центрі і на місцях; Політпросвіта і товариство “Геть Неграмотність” (ТГН), які через свої відділення на місцях проводили безпосередню роботу з перенавчання населення на НТА і втілення його в життя.

Серед наукових установ і організацій найбільш активну участь у латинізації брав Інститут Сходознавства АН СРСР. Так, у планах його роботи на 1932 р. намічалися три основні лінії: проблеми алфавіту, орфографії та наукової транскрипції; проблеми літературної мови; упорядкування національних граматики і словників [589, с. 21]. Пізніше, у зв'язку зі створенням у 1935 р. Центрального інституту мови та писемності народів СРСР, провідну роль у розв'язанні проблем перекладу тюркомовних народів на латинську, а потім і кириличну графіку були передані йому.

Після ухвалення принципового рішення про введення нового алфавіту найважливішим питанням стала розробка і прийняття власне нових алфавітів для різних тюркомовних народів СРСР. На першому ж пленумі ЦК НТА в 1927 р. узяла верх тенденція уніфікації розроблених на місцях проектів нового латинізованого алфавіту. Принципи уніфікації, навколо яких об'єдналися представники майже всіх республік, були такими: по-перше, уніфікований алфавіт повинен бути побудований винятково на латинській основі. Для оригінальних звуків тюрко-татарських мов, для яких самостійні знаки в латинському письмі відсутні, створювати нові знаки, графічно подібні з основними знаками латинської системи. По-друге, уникати надрядкових і підрядкових знаків. По-третє, фонетичну близькість звуків відбивати в графічно родинних зображеннях. По-четверте, для більш частих звуків прийняти більш прості зображення. По-п'яте, для загальних звуків тюрко-татарських мов прийняти загальні знаки. По-шосте, щодо накреслення специфічних звуків кожного окремого діалекту, представникам цих діалектів надати право, не відходячи від латинської системи, вибирати придатні, на їхню думку, знаки. І, нареш-

ті, по-сьоме, в основу уніфікації покласти новий тюркський алфавіт, що вироблений і діє в Азербайджані.

Азербайджанський алфавіт було піддано деяким змінам. Ці зміни можна розділити на дві частини: 1 – графічні, 2 – зміна значення деяких букв. Графічно змінилися дві букви: «з» і «L». У цій зміні основною причиною стала їх графічна невідповідність латинській системі письма. Знак «з», замінили знаком «є» і знак «L» – «ь». Останній зі знаків – «ь» було виведено зі знака «і» і таким чином досягнута графічна подібність між цими фонетично близькими звуками.

Інші зміни полягали в перестановці восьми парних букв: «з» і «C», «к» і «q», “g” і “qf”, “u” і “y”. У зміні шести букв було взято до уваги наближення до основної латинської системи, а в зміні «з» і «C» – згаданий вище 4-й принцип, тобто наскільки часто чи зрідка зустрічаються ці звуки.

Таким чином, виправлений азербайджанський алфавіт, із зовнішньої графічної і з внутрішньої – фонетичної сторони прийняв цілком латинський вигляд і, на думку Б.В.Чобан-Заде, став алфавітом, який достатньою мірою відповідав фонетичним особливостям тюрко-татарських мов. Уніфікований алфавіт на першому ж пленумі було прийнято майже без змін Кримською, Дагестанською (для кумиків), Башкирською, Татарською республіками і тюрко-татарськими народами Північного Кавказу (балкарці і карачаївці). Слово “майже” стосується двох додаткових знаків для башкирського й одного знака для карачаївського алфавіту, крім того, кримчани відмовилися від знака «ə», вважаючи його зайвим для свого діалекту [702, с. 20].

У Криму не тільки з величезною увагою й інтересом стежили за розвитком подій навколо НТА, але й, як уже відзначалося, багато кримськотатарських учених взяли активну участь у І-му Всесоюзному тюркологічному з'їзді. Місцеві газети регулярно публікували повідомлення ТАРС про бурхливі дискусії та ухвалені рішення. Особливий інтерес викликало питання про НТА, із наснагою були зустрінуті підсумки голосування з питання про його введення. Повідомляючи про це, газета “Красный Крым” розмістила інтерв'ю з професором Азербайджанського університету, одним з головних ідеологів латинізації, Б.В.Чобан-Заде. Надаючи оцінку рішення щодо прийняття латинізованого алфавіту, учений зробив акцент на європеїзацію східних країн

як історично прогресивний крок. Він, зокрема, заявив: “Саме життя вимагало заміни старої псевдокласичної тюркської мови новою, близькою народним масам. Життя вимагає також нового випробуваного розробленого шрифту культурних народів Європи. Таким шрифтом, звичайно, є латинський. Чудово, що новий шрифт прийнятий усіма тюрко-татарськими народами. З цього моменту ми можемо з упевненістю сказати, що тюркські народи ввійшли в культурну родину європейців. Володіючи європейськими засобами фіксування передачі думки, тюрко-татарські народи покликані будуть відіграти роль передавача культурно-революційних ідей СРСР на Сході” [661, с. 121].

Цілком розуміючи глобальне значення подій, що відбувались, Колегія кримського НКП, “з метою більш серйозного опрацювання рішень з’їзду” створила особливе тимчасове бюро, до складу якого було притягнуто 27 найбільш авторитетних у цій сфері кримськотатарських працівників різного рівня. У президію бюро ввійшли У.В.Баліч (голова), М.М.Недім (його заступник) і Я.І.Байрашевський (секретар). У складі Наукового Бюро утворено ряд комісій: для розробки алфавіту (голова А.С.Айвазов); для розробки термінології (голова А.Одабаш); для розробки орфографії (голова О.Азізов); етнографічна (голова О.Акчокракли); мови і літератури (І.Леманов і М.Недім) [335. – 1926, 16 июля].

У Криму для впровадження латинського алфавіту вже в цьому ж, 1926 р., президія Кримського ЦВК затвердила утворення Кримського ЦК НТА, у складі В.Ібраїмова, У.Баліча, М.Недіма, С.Айвазова, В.Овсейчика і І.Лятіф-Заде. Остаточне юридичне оформлення комітету відбулося 27 липня 1927 р., коли особливою постановою Президії Кримського ЦВК було засновано Кримський ЦК нового алфавіту при Кримському ЦВК. Відповідно до цього документу, в його склад входило 13 осіб із представників партійних, комсомольських і професійних організацій, жінвідділу і товариства “Друзів Нового Алфавіту”, обласних і районних органів освіти, караїмського населення тощо [341, с. 97]. Ще до свого остаточного юридичного оформлення комітет розробив кошторис і план роботи на кінець 1926 і початок 1927 р., приступив до розробки перспективного плану введення нового тюрко-латинського алфавіту в Криму. Передбачалося, що його робота буде проходити в контакті з НКП і товариством сприяння введенню тюркського алфавіту (так іноді в партійних документах називалося товариство “Друзів Нового Алфавіту”). Крім того, необхідно зазначити, що створену республіканську раду товариства

НТА очолював відомий мовознавець, подвижник упровадження латинізованого алфавіту А.С.Айвазов. Також її активними діячами стали А.А.Лятіф-заде (у 1927 – 1930 рр. секретар кримського комітету НТА) і Амді Гірайбай (Абдулафат Лятіфов), що приступив до роботи в раді з 1926 р.

Завдання, поставлені перед цією громадською організацією протягом її діяльності, змінювалися в залежності від внутрішньополітичних обставин. Так, наприклад, наприкінці 1920-х рр. на ЦК НТА Криму, крім пропаганди ідей упровадження НТА, у першу чергу піднімалися проблеми, які торкалися питань упорядкування нового алфавіту. Слід сказати, що якийсь час існувало навіть кілька проектів нового алфавіту, проте Кримський комітет зупинився на уніфікованому. Позитивом було те, що з прийняттям уніфікованого алфавіту, по-перше, у чисто виробничому плані, Криму не довелося очікувати виливки для друкарень спеціального, властивого тільки кримськотатарському алфавіту знаків; по-друге, відпадали деякі суперечки навколо транскрипції окремих звуків, що, втім, аж ніяк не означало послаблення уваги до цього питання. Скоріше навіть, навпаки, у порядку подальшого вивчення мовного матеріалу кримських татар в орфографічній і термінологічній комісіях Академічної ради Кримського НКП вивчалася як діалектологія, так і транскрипція кримськотатарської мови.

Товариство “Друзів Нового Алфавіту” у Криму розвивалося досить динамічно. Так, у березні 1928 р. у його рядах налічувалося 160 первинних осередків, що об’єднували більш 6000 осіб. А вже наприкінці цього ж року, у лавах товариства діяли 250 осередків і 10 районних відділень загальною чисельністю 15000 осіб. [492, с. 71; 341, с. 105]. Для організаційного оформлення цих осередків, було проведено 10 районних та одна всекримська конференція товариства друзів нового алфавіту.

Як уже зазначалося, завдання й організаційні питання діяльності товариства друзів НТА цілком залежали від поточного політичного моменту в країні. Крім задекларованих цілей, на ці організації періодично покладалися і не зовсім властиві громадським організаціям функції. Так, зокрема, вважаючи, що арабський алфавіт є “класовим знаряддям гноблення мас трудящих у руках мусульманського духівництва і буржуазії”, ОК ВКП(б) Криму зобов’язав фракції “ТГН – НТА” вести “рішучу боротьбу з арабістами” [43, арк. 124]. Необхідно відмітити, що з проведенням основних складових алфавітної реформи в життя, необхідність подальшої діяльності

місцевого комітету НА, виявилася під сумнівом. Саме таку позицію зайняла створена за рішенням голови Кримського ЦВК Куваєва спеціальна комісія (К.Джемаледінов, М.А. Єдлін, Алі-Умеров та А. Лягіф-Заде) щодо ліквідації апарату кримського комітету НТА. Зокрема, в її рішенні від 4 грудня 1930 р., указувалося на те, що організація комітету була у свій час викликана необхідністю: а) розробки всіх наукових і практичних проблем, пов'язаних з уведенням НТА; б) пропаганди і практичного впровадження його в республіці; в) підготовки і перепідготовки кадрів; г) сприяння створенню книг і періодичної преси; і що ці завдання щодо здійснення реформи, що мали надзвичайний характер, загалом виконані. Комісія відзначала, що подальше впровадження й поширення НТА «є звичайними функціями і завданнями відповідних органів в галузі культурного будівництва».

Відповідно до цього передбачалося: 1) проблеми розробки питань наукового порядку, пов'язаних із упровадженням НТА, передати Академічній раді Кримського НКП; 2) завдання подальшого поглиблення грамотності на НТА ввести в загальну систему органів поліпросвіти (тому що неграмотність на НТА вже була неграмотністю взагалі); 3) продовження та розширення видавничої роботи – розглядалося тепер як пряме завдання винятково Держвидаву, а регулювання й контроль видавничої діяльності взагалі покладалися на НКП [161, арк. 5].

У цей же день на основі висновків вищезгаданої комісії Кримський ОК ВКП(б) прийняв рішення про злиття товариств «ТН» і «ДНТА» за назвою Товариство Друзів Нового Тюркського Алфавіту – Геть Неграмотність (ТДНТА – ДН). Фракціям цих організацій пропонувалося найближчим часом оформити злиття шляхом скликання об'єднаних конференцій, «провівши попередньо широку роз'яснювальну кампанію про необхідність і завдання злиття». У результаті кримський комітет НА припиняв своє існування як самостійна громадська організація, а діяльність його первинних організацій була переорієнтована на ліквідацію неграмотності.

Проте виникає закономірне питання щодо того, наскільки були досягнуті основні цілі не тільки самого товариства Друзів НА, але й латинізації взагалі, якщо вже його подальша робота переводилася в площину ліквідації неграмотності. Як уже згадувалося, проблема латинізації тюркських мов була однією зі складових величезної за своїми масштабами ленінської програми національного державного будівництва на руїнах колишньої Російської імперії, що реалізовувалася на початку 1920-х рр. У процесі формування й розвитку нових державних утворень,

чи то союзні, чи автономні республіки, національні краї чи області, передбачалося кілька основних окремих, але пов'язаних загальною кінцевою метою, програм. Ними стали створення національних державних апаратів і тісно пов'язана з цим політика коренізації, розвиток мережі національної освіти на різних рівнях і переклад справочинства національною мовою. Проблема введення НТА, у тому чи іншому ступені вписувалася і стосувалася усіх цих трьох програм. Перші дві – коренізацію та розвиток мережі національної освіти – можна розглянути одним блоком, через уведення нового алфавіту в навчальних закладах різних типів. Третя ж постає дещо окремо від перших двох, але, будучи найважливішою складовою національного державного будівництва, безумовно, вимагає окремого, самостійно розгляду.

Розпочинаючи розгляд проблеми впровадження НТА в систему національної освіти, необхідно зазначити, що, незважаючи на всю важливість діяльності товариства Друзів НТА й інших громадських організацій щодо популяризації ідей НТА в Криму, найбільша частка роботи з упровадження латиниці і, звичайно ж, відповідальності за своєчасне й якісне її проведення покладалася на НКП. Саме на його плечі лягла важка праця щодо введення НТА в навчальних закладах і перенавчання населення.

Найбільш важливим питанням, яке необхідно було розв'язувати місцевим працівникам освіти в першу чергу, було ознайомлення з НТА педагогів кримськотатарських шкіл. Спеціально для них ще в липні 1926 р. НКП Криму були скликані відповідні курси, на яких 130 кримськотатарських учителів шкіл першого ступеня протягом шести днів займалися вивченням нового алфавіту. У результаті навчання на курсах педагоги на практиці ознайомилися з НТА і методичними принципами роботи із заміни арабського алфавіту новим тюркським [688, с. 74]. Крім того, цього ж року відбулися курси з ознайомлення з новим алфавітом для 28 працівників хат-читалень, 50 складачів місцевої друкарні тощо. Крім цих курсів, НКП разом з Комітетом НТА провів курси з перепідготовки всіх працівників освіти, через які пройшли майже 600 осіб. Додатково в Сімферополі пройшли курси перепідготовки ліквідаторів неграмотності на НТА для 35 осіб, а також 10-ти денні курси в Євпаторії на 28 осіб і республіканські 2-х місячні курси в Сімферополі на 31 особу. Разом з цим проводилися курси піонервожатих – 30 осіб., курси перепідготовки сільськогосподарських працівників на 40 осіб і повторні курси для складачів на 35 осіб тощо [491, с. 71]. Однак, зазначені заходи носили скоріше пропагандистський і ознайом-

чний характер, у зв'язку з тим, що новий кримськотатарський алфавіт на латинській основі, у 1926 р. ще не було розроблено.

Необхідно відзначити, що спочатку в регіоні для реалізації рішень тюркологічного з'їзду розгорнулася широка робота, темпи якої надалі істотно знизилися. В основному виникали труднощі організаційного порядку. Так, наприклад, один працівник Академічної ради кримського НКП, що вів усю методичну і видавничу роботу, “не зміг” організувати керівництво цими комісіями, а “суспільної й особистої ініціативи в їх роботі було виявлено мало”. Тому для переходу на латинський алфавіт аж до липня 1927 р. фактично нічого не було зроблено, незважаючи на те, що громадськість виявляла виняткову зацікавленість проблемами НТА. Головними причинами, через які робота з упровадження НТА в 1926 – 1927 р. у Криму йшла надзвичайно повільними темпами, були такі: відсутність самого алфавіту (його інтерпретації для кримських татар) і, що не менш важливо, законодавчої бази для введення.

Саме тому НКП Кримської АРСР обережно ставився до вирішення цієї проблеми, особливо в питанні її практичного здійснення. Як завжди, чекали директив центру, одночасно вивчаючи та розробляючи практичні можливості проведення латинізації. І тільки на початку 1927 р. колегія НКП прийняла рішення “підсилити темп” роботи, і запропонувала такі конкретні заходи: на курсах кримськотатарських учителів першого ступеня провести вивчення нового алфавіту; з 1927 / 1928 навч. року ввести вивчення НТА в кримськотатарських школах другого ступеня, кримськотатарських секторах Робітфаку, Радпартшколи, Кримського державного педагогічного інституту, технікумах і в кримськотатарських школах першого ступеня з третього року навчання, а в кримчакських і караїмських школах із першого року навчання. У російських школах другого ступеня викладання кримськотатарської мови перевести на НТА; організувати вивчення нового алфавіту в педагогічних колективах для працівників освіти та при хатах-читальнях для населення; політпросвіті було доручено зв'язатися з органами Червоної Армії, Територіального Управління, Міліції і ДПУ для навчання кримськотатарських частин НТА; в одній із республіканських газет, що виходили кримськотатарською мовою, увести відділ практичного читання на новому алфавіті, а також просити редакції “Yeni dunya”, “Jas Quvet”, “Oquv isleri” і “Peri” практикувати аналогічні відділи; видати настінні таблиці нового алфавіту для шкіл, клубів та сільрад [585, с. 8 – 16]. Необхідно відмітити величезну увагу кримськотатарської

преси до проблеми впровадження НА. Так, зокрема, часопис “Леті” з 1926 р. практично в кожному номері розміщує різноманітні статті й матеріали, присвячені цій проблемі [338; 345; 346; 431; 441 – 443; 704].

Таким чином, на підставі наведених даних можна зробити висновок, що в Кримській АРСР практична діяльність щодо латинізації кримськотатарського алфавіту розпочалася з 1927/ 1928 навч. року на основі постанови колегії Кримського НКП [341, с. 115; 577, с. 16]. Після затвердження нового алфавіту, видання розрізної абетки та розсилання її в усі школи, пункти ліквідації неграмотності та хати-читальні розпочалося масове вивчення нового алфавіту. Активну допомогу у вивченні НТА на цьому етапі надавав часопис “Koz aydin” – орган ЦК НТА, масовими передплатниками якого стали учні всіх кримськотатарських шкіл, а також доросле населення Криму [722 – 724; 726 – 729; 731 – 732].

Як уже було сказано, перші кроки щодо введення НТА у Криму відбулися ще в 1926 р., проте найбільшого розмаху ця діяльність набула в 1928 р. Із цього часу НТА впроваджувався в школах та інших навчальних закладах, розпочалося перенавчання дорослого кримськотатарського населення; проводився дуже успішний розвиток Кримським ЦК НТА і товариством “Друзів НТА” агітаційної й організаторської роботи з упровадження в маси нового алфавіту за допомогою преси, курсів, конференцій, повідомлень (організація та проведення першої і другої кримських орфографічних конференцій, курсів для вчителів, лекцій і практичних занять на вчительських курсах, курсів лікнепів, жінвідділів і т.д.); спостерігалось значне зростання кількості членів товариства “Друзів НТА”; розгорталась видавнича робота Кримського ЦК НТА (“Koz aydin”), з’явилися куточки НТА в усій кримськотатарській періодичній пресі, йшло видання букваря, хрестоматії й іншої навчальної та художньої літератури.

Одним із найважливіших кроків у справі введення НТА в цей період стало створення початкових технічних умов для розгортання подальшої видавничої діяльності, тобто розширення й перебудова діяльності друкарень. У цьому ж році Кримський державний педагогічний інститут провів роботу з перекладу на НТА відділення татарської мови та літератури. Викладання велося за допомогою нового алфавіту, старі підручники (арабською абеткою) вилучалися, вводився курс вивчення і пропаганди НТА тощо.

У той же час, не можна не відзначити й істотні недоліки в ході введення НТА, що вже чітко позначилися в цей період. Основними з них були: по-перше, слабкість роботи орфографічної комісії, а також повна відсутність роботи термінологічної та літературної комісій при Академічній раді НКП. По-друге, неухважність і пасивне ставлення Кримського ЦВК до переходу на латинізований алфавіт, доказом чого стала відсутність до 1928 р. відповідних постанов ЦВК щодо цього питання. По-третє, не були оформлені деякі районні організації товариства “Друзів НТА” (в Судаку, Феодосії, Севастополі), відповідно, дуже повільно йшла робота в цих районах. По-четверте, у край незадовільно висвітлювалися питання про хід робіт з латинізації в російськомовній періодиці. По-п'яте, пасивне ставлення щодо латинізації деяких із кримських татар, що обіймали важливі державні й партійні посади, а також повільне проникнення ідей НТА в середовище кримчаків і караїмів. По-шосте, неврегульованість питань видання книг на НТА Поліграфтрестом (НТА в оплаті набору був прирівняний до іноземної мови) [33, арк. 146]. І насамкінець, необхідно відмітити такі притаманні радянському часу явища, як, наприклад (вказано Д.П.Урсу), у роботі Кримського державного педагогічного інституту: “старанність керівництва педагогічного інституту не знало розумних меж: воно збирається перевести на латинський шрифт навіть вивчення... арабської і перської мов” [661, с.128]. Таким чином, у 1928 р. вести розмову про “неймовірно швидкі” та “гігантські” кроки латинізації в Криму не доводиться. До того ж, пасивність і байдужність влади гальмували латинізацію не менше, ніж опір арабістів, вплив якого перебільшувався [661, с. 131].

Важливим моментом, що перешкоджав швидкому поширенню НТА, став і той факт, що не всі працівники культурної сфери республіки були ознайомлені з новим алфавітом, особливо в сільській місцевості. Це їх незнання гальмувало роботу, тому НКП разом із ЦК НТА Криму провів улітку 1928 р. у всіх районах курси для навчання працівників культури новому алфавіту й принципам нової орфографії. На всіх курсах з перепідготовки працівників освіти було виділено спеціальний час з тією ж метою. Навчання працівників освіти новому алфавіту в цей період вважалося першочерговим завданням тому, що на 1928 – 1929 р. було заплановане масове навчання НТА всіх кримських татар, співробітників радянського, профспілкового й партійного апаратів, переклад листування всіх організацій на новий алфавіт і в 5-річний термін перехід усієї кримськотатарської писемності на новий алфавіт.

Проте найважливішою з усіх проблем, що стояли на шляху впровадження НТА, був перехід на нього навчання в школах. Важливою подією стало видання в Сімферополі в 1928 р. “Руководства для обучения крымско-татарскому языку по новому алфавиту” І.С.Кая [770] і, що особливо важливо, цей посібник був дозволений також і до використання в школах. Крім цього, учителями Н.А.Шейх-заде й У.Юнусовим у цьому ж році були видані дві книги, абетки для школярів латинською графікою: “Ильк адьым” (“Перший крок”) і “Ени ёл” (“Нова дорога”). Це дало можливість приступити до практичного переходу на НТА у всіх навчальних закладах регіону.

У 1927 / 1928 навч. році новий алфавіт було введено в 334 (100%) кримськотатарських і 38 російсько-татарських школах першого ступеня; у 17-ти школах другого ступеня, а також у 3-х технікумах, татарських секторах Радпартшколи, робітфаку та Педінституту з загальною кількістю учнів до 10700 осіб, у 44 російських школах другого ступеня і ШСМ із 8204 учнями у них з різних національностей. Крім того, у 2-х караїмських школах другого ступеня з 52 учнями [491, с. 71]. Згідно з п'ятирічним планом, розробленим кримським НКП, з 1928 / 1929 навч. року розпочався перехід на новий алфавіт у 1 і 4 групах, що охопило ще більше 10 000 дітей (у 1-й рік переходило на НТА 2 групи, на 2-й рік – додатково 3 групи, на 3-й рік – додатково 3 групи, і на 4-й рік – ще 1 група). Поступовість уведення НТА, у першу чергу, була пов'язана з відповідним темпом видавничої справи та показниками забезпечення навчальних закладів підручниками й навчальними посібниками. Так, наприклад, програма й основи методики для перенавчання на НТА були видані тільки в 1930 р. [751].

Затримки у видавництві в цей період відбувалися, головним чином, через відсутність необхідних коштів і малопотужність друкарні, що видавала літературу кримськотатарською мовою. Тільки на початку 1930-х рр. ця друкарня була забезпечена необхідною кількістю шрифту, а Всесоюзний Комітет НТА додатково виділив 50000 крб. на видавничу справу. Це дало можливість значно поліпшити забезпечення підручниками і літературою на НТА просвітницькі організації Криму [586, с.12 – 14]. Велику роль у впровадженні нового алфавіту відіграла пильна увага до цієї проблеми Навчально-Методичного Центру НКП Криму, що регулярно контролював хід його введення в російськомовних школах другого ступеня, кримськотатарських школах першого й другого ступенів, технікумах та інших навчальних закладах.

Спираючись на комплекс архівних документів, можна прийти до висновку, що впровадження НТА в національні навчальні заклади було в основному завершено в 1930 р. При цьому, необхідно зазначити, що алфавітна реформа не скрізь проходила однаково. Так, наприклад, у Бахчисараї ще в 1928 р. відзначалося особливо успішне її проведення.

Однак уведення НТА в навчальних закладах було тільки однією складового цілісного комплексу з проведення алфавітної реформи. У процесі розв'язання залишалося ще кілька найважливіших проблем: 1) переклад періодики на нову графіку (вся література, друкowana Кримським видавництвом у цей період татарською мовою, вже виходила на НТА), 2) перенавчання населення, 3) переклад діловодства на НТА.

Незважаючи на те, що більша частина кримських татар ще не знала нового алфавіту й не вмiла за його допомогою ні читати, ні писати, керівництво республіки, очевидно, винятково з ідеологічних міркувань, приймає рішення про переклад провідних періодичних видань, які виходили кримськотатарською мовою, на НТА. 4 січня 1929 р. ОК ВКП(б) вирішив негайно перевести на НТА часопис “Пеп” і газету “Jas Quvet”. Що стосується провідної кримськотатарської газети Криму того часу “Yeni dunya”, то було вирішено негайно перевести на НТА всю першу сторінку й поступово до 1 січня 1930 р. – усю газету. Крім того, випуск часопису “Koz audin”, що одразу виходив на НТА, вирішили продовжити в колишній якості – друкованого органа компету НТА і його товариства [38, арк. 59]. До речі, тиражі всіх перерахованих вище видань після переходу на НТА різко знизилися, що підтверджує факт незнання більшістю кримськотатарського населення нового алфавіту в цей період.

Наступним за важливістю питанням, після впровадження в систему освіти НТА, стала проблема переходу на нього всієї системи діловодства регіону. Розв'язання цього завдання йшло паралельно із загальним процесом перекладу справочинства в Кримській АРСР кримськотатарською мовою. Вирішення цієї проблеми відбувалося в руслі ленінської концепції розвитку національної державності. Однак до кінця 1920-х рр. більшість орієнтирів у цьому питанні були змінені, а програми коренізації та перекладу справочинства на національні мови, хоча офіційно так ніхто і не скасовував, фактично тупцювали на одному місці. У багатонаціональному Криму початку ХХ ст., де кримські татари не становили більшості населення, введення другої державної мови, хоч і витікало з положень Конституції 1921 р., але виявлялося досить

проблематичним. Уведення кримськотатарської мови в програми російськомовних шкіл не принесло бажаного результату, та й було поєднано з додатковими труднощами, головною з яких була гостра нестача кваліфікованих педагогів. Проведення алфавітної реформи тільки збільшило кількість проблем у питанні введення кримськотатарської мови в діловодство і до того ж, ця справа натрапляла, якщо не на опір, то, принаймні, на глухе ігнорування з боку багатьох чиновників та органів влади.

Так, наприклад, аж до початку 1929 р., урядовий декрет про заміну всіх вивісок, штампелів та бланків на інші, з використанням НТА, багатьма установами не виконувався. Крім того, деякі відомства Кримської АРСР продовжували видавати керівну літературу старим алфавітом [577, с. 16]. Для подолання ситуації, що склалася, 25 липня 1929 р. довелося уряду автономії видати ще один відповідний декрет. Інструкція з його виконання вийшла 4 вересня цього ж року. Вона встановлювала термін переходу справочинства в сільрадах на кримськотатарську мову на НТА не пізніше 1 січня 1930 р., а в інших підприємствах та організаціях не пізніше 1 березня 1930 р.

Законодавчою базою цих рішень стала постанова ЦВК і РНК СРСР про новий латинізований алфавіт народів арабської писемності Союзу РСР від 1929 р. У ній, зокрема, містилися такі важливі положення, як, по-перше, зобов'язати всі державні установи СРСР і підприємства загальносоюзного значення в усіх випадках письмового й друкованого застосування тюркотатарських мов, зокрема, при опублікуванні законів і розпоряджень Уряду СРСР користуватися НТА. По-друге, запропонувати вищим навчальним закладам і науковим установам, що знаходяться при ЦВК СРСР, починаючи з найближчого навчального року, забезпечити проведення навчання учнів на новому латинізованому алфавіті народів арабської писемності СРСР.

Ці спеціальні законодавчі акти були покликані прискорити темпи вкрай повільної роботи з переходу діловодства в національних районах із російської на кримськотатарську мову з використанням латинської графіки. Так, у Бахчисарайському районі, де справочинство організацій, за винятком деяких, повністю перекладалося кримськотатарською мовою, виявилось, що до 1 листопада цього ж року переведено повністю 3, частково 6 і не переведено зовсім 4 організації. Крім того, були переведені 33 сільради на справочинство на НТА формально з 1 липня 1929 р., але фактично справи велися російською мовою. Наприклад, голова Аджі-Булатської

сільради не знав НТА. Крім того, кооперативні організації ще навіть і не приступили до перекладу справочинства. У Ялтинському районі план перекладу діловодства кримськотатарською мовою взагалі був відсутній. Райвно складало кримськотатарською мовою 50% документів, а інші 50% – російською. І це незважаючи на те, що в деяких сільрадах (Кучук-Узенська) не розуміли циркулярів, виданих російською мовою. Голова не знав НТА, а секретарем був росіянин, як і в більшості сільрад Ялтинського району. У Джанкойському та Євпаторійському районах також у той час ще не приступали до перекладу справочинства кримськотатарською мовою. Центральні апарати лише частково вели листування з низовими організаціями кримськотатарською мовою (Оргвідділ, Кримський ЦВК, НКЗ і НКП).

Особливо гострою проблемою в справі перекладу діловодства кримськотатарською мовою була відсутність підготовлених кадрів. Так, зокрема, у Базчисараї у цей період не було можливості для виконання планів щодо коренізації й перекладу діловодства в основних організаціях. Найважливішою причиною цього була недостатня кількість підготовлених працівників (із 51 посади, наміченої до коренізації, вимагали перенавчання 29 працівників). Необхідно підкреслити що нами для прикладу був узятий один із найбільш благополучних національних районів автономії. Як видно, проблем у справі втілення НТА в життя й перекладу діловодства різних організацій кримськотатарською мовою було чимало. Органи влади кримської республіки, і в першу чергу ОК ВКП(б), у 1929 р. усвідомлювали, що проведення латинізації кримськотатарського алфавіту звелось до дрібних заходів, торкнувшись тільки частини населення і технічних працівників партійного, державного й господарського апаратів. У середовище кримськотатарського населення латинізація все ще не проникла. Через величезну різницю між кількістю навчених НТА і поспішним переведенням на НТА всієї галузі освіти склалася ситуація, коли 80, а за деякими даними 90% писемної частини торкомовного населення Кримської АРСР фактично опинилися у стані неписьменних через невміння читати книги та періодичні видання, друквані на НТА. Переклад діловодства в національних районах на НТА, у зв'язку з тим, що працівники різного рівня на місцях його ще не вивчили, а також при відсутності спеціальних словників і граматик, фактично був провалений. Цей чинник став головною причиною, внаслідок якої цей процес розтягся фактично до середини 30-х рр. і так і не був логічно завершений. Зрозуміло, що спроби з боку органів влади виправити ситуацію мали місце. Так, наприклад, для

ознайомлення та вивчення НТА в Бахчисарайському районі були проведені курси для секретарів сільрад та організовано гурток із 39 осіб при РВК [261, с. 27 – 28]. Однак, у більшості випадків, ці заходи не досягали бажаного.

1 квітня 1930 р. у постанові Президії ЦВК Кримської АРСР “Про Діяльність Кримського Центрального Комітету Ново-Тюркського Алфавіту”, всупереч безперечним фактам майже повного незнання населенням НТА, констатувалося, що в основному перехід на НТА завершено. Як результат “правильно зрозумілої й інтенсивно проведеної роботи” Комітету, ЦВК відзначив такі досягнення в його роботі: кількість писемних, із числа дорослого тюркомовного населення, на НТА досягла 38370, а зі школярами – 63425 осіб, що становило 30,1% від загальної кількості кримськотатарського населення республіки. Видавнича діяльність у регіоні на НТА зросла (у порівнянні з 1926–1927 р.) більш, ніж у два рази, а будь-які видання на старому алфавіті припинені; уся періодична преса переведена на НТА; з початку 1929 / 1930 навч. року всі школи цілком перейшли на новий алфавіт. Таким чином, офіційний процес переходу кримськотатарської писемності з арабського алфавіту на новий латинізований визнавався завершеним.

Останніми розпорядженнями, що прямо стосувались проблем упровадження НТА з боку ЦВК Криму стали такі: по-перше, Поліграфтресту негайно зрівняти вартість набору кримськотатарською мовою із загальною нормою оплати за набір, поза залежністю від того, хто її проводить. По-друге, РНК і НКФ збільшити асигнування на видавництво. Крім того, указувалося на необхідність окремо виділити кошти для перенавчання грамотних кримських татар на НТА, тому що до квітня 1930 р. для цього ще нічого не було зроблено. По-третє, НКП у місячний термін припинити використання старого алфавіту в діяльності навчальних і просвітницьких установ. За цей же час пропонувалося вилучити всі книги арабською графікою, що були замінені, чи вже перевидані на НТА, залишивши лише ті, які ще не були перевидані, або мали наукову цінність [225, с. 7 – 8].

Цікавим було те, що, крім пропаганди нового алфавіту, для його впровадження державою в цей період уже застосовувалися й засоби адміністративного характеру. Так, 6 серпня 1930 р. ЦВК і РНК Криму прийняли рішення доповнити свою ж постанову від 9 травня 1928 р. “Про введення в Кримській АРСР нового тюрксько-татарського латинізованого алфавіту” статтею 7. Згідно з нею, особи, винні в невиконанні п. 4 Постанови ЦВК і РНК Криму від 9 тра-

вня 1928 р., підлягали: посадові особи дисциплінарній, а приватні особи адміністративній відповідальності. Форма покарання для приватних осіб була такою: у містах – штраф до 100 крб. із заміною примусовими роботами до 1 місяця чи примусові роботи до 1 місяця, й у сільській місцевості – штраф до 10 крб. із заміною примусовими роботами до 2-х тижнів чи примусові роботи до 2-х тижнів [227, с. 6]. З іншого боку, буде несправедливо обійти стороною рішення Кримського ОК вважати будь-яке послаблення уваги партійних організацій до питання латинізації недопустимим. “Засуджуючи випадки ігнорування нового алфавіту в рядах партійних працівників”, ОК неодноразово вимагав від парторганізацій посилити керівництво роботою з латинізації, вживаючи найрішучіші заходи до тих, що ігнорували НТА [43, арк. 124]. Однак, ці вимоги носили декларативний характер.

Процес перекладу мови цілого народу з однієї писемності на іншу, наскільки б прогресивною вона не була, виявився справою не тільки досить дорогою, але й сумнівно доцільною. Латинізація не тільки загальмувала процес розвитку національної середньої школи, а й створила додаткові складності у справі залучення кримськотатарської молоді в середньо-спеціальні та вищі навчальні заклади автономії і країни. У зв'язку з латинізацією, а надалі й уведенням кирилиці, наступні покоління кримських татар виявилися штучно відділені від культурної спадщини свого народу тому, що вже не володіли ні арабською графікою ні, з ліквідацією конфесійної освіти, арабською мовою.

При цьому, не одні кримські татари виявилися в такому становищі. На новий алфавіт були переведені не тільки тюркомовні народи СРСР: татари, азербайджанці, ногайці, кумики, туркмени, узбеки, киргизи, казахи, шорці, уйгури, башкири, каракалпаки, карачаївці, балкарці, але й народи, що говорили монгольськими, кавказькими і китайсько-тибетськими мовами [625, с. 67]. У Криму алфавітні зміни в писемності торкнулися кримчаків і греків [335. – 1927, 7 июня.], зруйнувавши і без того слабо розвинуту систему національної освіти цих малих етнічних груп, створивши передумови для подальшої русифікації. Усього ж до кінця 1931 р., у СРСР на новий алфавіт перейшло 57 національностей. Підсумки подій, що охопили більше ніж 10 років масової кампанії, підтриманої всією міццю партійного та державного апарату, і сьогодні оцінюються дуже неоднозначно. Так, відомий кримських історик, Д.П.Урсу, вважає латинізацію

кримськотатарського алфавіту прогресивним явищем [661, с. 133]. Приблизно таку ж точку зору поділяють А.М. Меметов [554, с. 12], та Ш.Е. Юнусов [718, с. 64].

У той же час, необхідно вказати, що не всі народи які “приміряли” на себе латинський алфавіт прийняли його. Так зробили, зокрема, відомі своєю практичністю японці, що розпустили свій комітет із дослідження необхідності й доцільності введення у свою писемність латинізованого алфавіту ще в 1914 р. До того ж, історія показала, що використання ними й іншими народами ієрогліфів, або ж, наприклад, письма, заснованого на арабській, чи будь якій іншій графіці, ніяк не заважає їх швидкому культурному й економічному розвитку.

2.3. Перехід до кириличного шрифту

Перші ознаки незадоволення керівництва країни результатами алфавітної реформи народів СРСР почали з'являтися в 1935 р. [259, с. 107]. Так, 17 серпня 1935 р. у постанові Президії ВЦК СРСР за доповіддю ВЦК НА при Раді Національностей ЦВК СРСР серед допущених помилок і недоліків було відзначено й “упровадження латинського алфавіту серед малих народів Півночі, що живуть в оточенні російського населення, і що частково користувалися російським шрифтом (ітельмени, уде, селькупи й ін.)”, а також “у створенні ряду багатобуквених алфавітів для деяких кавказьких народів (абхазці, базинці, кабардинці й ін.)” [167, арк. 1]. На підставі цього були ухвалені дуже цікаві рішення: по-перше, у двомісячний термін переглянути мережу місцевих комітетів НА й посилити роботу в мережі, що залишилася. По-друге, забезпечити систематичне і конкретне керівництво місцевими комітетами НА, укомплектувавши штати останніх і організувати регулярне постачання комітетів необхідними коштами за рахунок місцевого бюджету. По-третє, вважати за необхідне, щоб комітети НА в республіках очолювалися головами ЦВК, а в кряях і областях – головами виконкомів [167, арк. 3]. У такий спосіб не просто реанімувалася вся система комітетів НА на місцях, але й, завдяки останньому пункту, ці комітети виявилися прямо пов'язані з вищими органами влади.

Тоді ж у 1935 р. ВЦК НА, ґрунтуючись на постанові Президії ЦВК СРСР від 17 березня 1935 р. за доповіддю ВЦК НА і Ради Національностей ЦВК СРСР, прийняв рішення, спрямоване на значне посилення поліграфічної бази і видавничої справи республік і областей, що перейшли на НТА. Так, приміром, РНК СРСР при розгляді контрольних цифр на 1936 р. рекомендувалося особливо врахувати необхідність виділення кольорових металів, машин і устаткування для розширення поліграфічних баз видавництв, що перейшли на НТА [171, арк. 23]. З огляду на те, що цей крок щодо посилення матеріальної бази місцевих видавництв проходив позапланово, відповідно можна зробити висновок про те, що ВЦК НА свідомо їх готував до потоку нових замовлень. Найцікавішим у цьому документі є те, що в ньому мова не йде про додатковий виліток власне шрифту НТА, а говориться лише про “виділення кольорових металів, машин і устаткування”. Адже в разі переходу тюркомовних народів на нову, кириличну графіку, необхідно було замінити латинізований шрифт, що використовувався іншим, тепер

уже на основі кириличної графіки. Такий “завуальований” підхід з боку влади, схоже, свідчить про створення умов певної таємничості навколо акції, що готувалася.

16 вересня 1936 р., заслухавши доповідь заст. голови ВЦК НА Коркомасова про її діяльність, Президія Ради національностей ЦВК СРСР відзначила, що ВЦК НА здійснив значну роботу в справі розвитку мови й писемності народів, що перейшли на НТА. Зокрема, ним разом із місцевими комітетами було уніфіковано низку додаткових літер у алфавіті; удосконалені алфавіти ряду національностей (кабардинців, ненців і ін.); видані орфографічні довідники національними мовами; розроблені та видані за допомогою ВЦК НА термінологічні словники, національно-російські і російсько-національні словники, були складені й видавалися граматики.

Разом з тим, Президія Ради Національностей ЦВК СРСР констатувала, що її постанова від 16 червня 1935 р. про роботу ВЦК НА фактично залишилася невиконаною. Головні претензії були такі: по-перше, апарат ВЦК НА найчастіше працював без конкретного, погодженого з місцевими органами й науково-дослідними організаціями, плану, іноді залучались недостатньо кваліфіковані наукові кадри, наукові співробітники апарату працювали без належного контролю. По-друге, ВЦК НА “не зміг належною мірою забезпечити керівництво та допомогу місцевим комітетам нового алфавіту, унаслідок чого перебудова роботи багатьох комітетів НТА носила формальний характер і не сприяла підвищенню якості їхньої роботи”.

У зв'язку з цим, Президія Ради Національностей ЦВК СРСР зобов'язала ВЦК НА: перебудувати наукову працю на нових засадах, у зв'язку з організацією Центрального інституту мови та писемності народів СРСР і, відповідно до постанови Президії ЦВК СРСР від 17 серпня 1935 р., виправити відзначені недоліки в роботі ВЦК НА. Посилити керівництво місцевими комітетами НА й підняти організаторську роль ВЦК НА в “мовному будівництві” національностей, що перейшли на латинізований алфавіт. Разом із місцевими комітетами НА внести в цьому ж році на затвердження Президії Ради Національностей ЦВК СРСР “стабільні алфавіти”. Надалі будь-які зміни в “стабільних алфавітах” дозволялося вносити тільки за її розпорядженням. У 1937 р. закінчити упорядкування науково-перевірочних стабільних орфографічних довідників, термінологічних словників і граматик. Причому, словники, граматики та довідники необхідно було, після їх розгляду ЦВК республік і виконками країв і областей, представити на схвалення Президії Ради Національностей.

Разом із місцевими комітетами НА перевірити наукові матеріали різних конференцій і експедицій для того, щоб найбільш важливі з них були (у випадку дозволу і при сприянні ЦВК союзних і автономних республік) видані на місцях і використані в практичній роботі. З метою повного забезпечення в найближчі роки друкувальними машинами республік і областей, що перейшли на НТА, поставити перед РНК СРСР питання про передачу Казанського заводу друкувальних машин із ведення наркомату місцевої промисловості РРФСР у ведення наркомату важкої промисловості СРСР.

Президія Ради Національностей СРСР рекомендувала ЦВК республік і виконкомам національних областей перевірити на місцях перебудову роботи комітетів НА, а також виділити достатньо коштів, які могли б забезпечити утримання науковців і видання науково-дослідних робіт із мови та писемності.

Крім того, комітету ЦВК СРСР, у підпорядкуванні якого знаходилися наукові організації, рекомендувалося прискорити організацію роботи Центрального інституту мови і писемності народів СРСР і поліпшити обслуговування наукових потреб ВЦК НА [259, с. 143 – 144].

Отже, як бачимо, не дивлячись на реанімацію місцевих комітетів, до кінця 1936 – початку 1937 рр. ВЦК НА загалом займався виправленням допущених раніше помилок у галузі алфавіту й у напрямку підготовки алфавітів до стабілізації. Було вжито конкретних заходів до виправлення алфавітів, що склалися з багатьох букв, підготовлено до стабілізації 12 алфавітів, у тому числі й кримськотатарський. Крім того, ВЦК НА розробляв проблеми орфографії 26 мов по лінії стабілізації зводу орфографічних правил. На місцях же були підготовлені до стабілізації орфографії 13 мов, а ВЦК НА підготував по 10 мовах, зі складанням орфографічних довідників. У сфері граматики була звернена особлива увага на розробку наукових граматики. У 1937 р. планувалося закінчити роботи з 10 граматики, а також проводилися різні заходи в галузі термінології і видання словників тощо.

Однак 13 липня 1937 р. ЦВК СРСР ухвалив декрет про ліквідацію ЦВК НА, який продублював Кримський ЦВК 20 вересня того ж року. У документі було сказано: “Відповідно до постанови президії ЦВК Союзу РСР” Комітет НТА при ЦВК Кримської АРСР “ліквідувати як такий, що виконав завдання” [470, с. 31]. У нових умовах його існування стало зайвим, його допомога державі тепер уже була не потрібна. Однак зовні, формально, все виглядало, здавалося б, цілком природно. І вже тим більше, ніщо не передвіщало нової масштабної реформи писем-

ності тюркомовних народів СРСР. Однак підготовка до неї вже велася: була відтворена вертикаль комітетів НА, поповнені штати, мобілізовані наукові сили, проведено фінансування різних підготовчих заходів. Тепер справа була за малим – ідеологічною підготовкою населення до майбутньої акції і, власне, її проведення.

У 1936 р. М.І.Калінін у своєму виступі на черговому пленумі ВЦК НА поставив завдання щодо зближення “алфавітів і навіть родинних діалектів мов окремих національностей”. Крім того, на VIII Надзвичайному Всесоюзному З’їзді Рад Й.В.Сталін указав, що в СРСР входять близько 60 націй, національних груп і народностей [405, с. 66]. Натяк “вождя всіх часів і народів” був негайно почутий у ВЦК НА. Справді, навіть країні, в якій проживає “близько 60 націй, національних груп і народностей”, мати тільки на латинській основі 71 алфавіт? І тут же секретар Ради Національностей ЦВК СРСР Хацкевич, спираючись на ці “факти”, заявив на VII пленумі ВЦК НА, що “мабуть, у справі латинського алфавіту дещо є стосовно малих народностей надуманого та шкідливого, що не зближує малі національності з основними народами, а роз’єднує і відштовхує їх. Треба ще раз переглянути і виправити допущені помилки”. Хацкевич уважав, що “нечисленне розпорошене населення малих народів не в змозі користуватися латинським шрифтом, йому важко створювати підручники, літературу, газети”. На підставі цього він робить висновок, що “актуальним стає питання про обслуговування мови та писемності національних меншостей, розпорошених по окремих республіках, краях і областях” [405, с. 66]. На цьому ж пленумі ухвалюється рішення про перехід народів Півночі на алфавіт із кириличною графічною основою. Більше того, до цього часу писемність Кабардино-Балкарії вже була переведена на алфавіт з кириличною основою [405, с. 63]. Подальші події розвивалися стрімко. Уже влітку 1938 р. кримським ОК ВКП(б), з подачі вищих інстанцій, було прийняте рішення про використання кирилиці в кримськотатарській мові. Аналогічні рішення були прийняті й стосовно всіх раніше переведених на НТА народів. Так, у липні 1938 р. на кириличний алфавіт була переведена молдавська писемність, у цьому ж році на кирилицю перевели писемність Татарської РСР, яка так довго опиралася латинізації [335. – 1938, 11 люля; 368 с. 161].

Потрібно вказати, що ще під час підготовки та проведення Першого тюркологічного з’їзду в Баку, проблема введення кириличного алфавіту замість НТА не знайшла своїх прихильників. Так Е.Д.Поліванов уважав, що необхідно відмовитися від спроб використання кириличного шрифту для тюркських народів з таких причин: по-перше, існування у цього народу

навичок і російського, і рідного письма буде більш вигідно обставлено (позбавлено плутаності), якщо обидві системи письма будуть принципово різко розмежовані, що досягається вибором для рідної мови свідомо іншої, а саме – латинської системи символів. По-друге, Е.Д.Поліванов указував, що необхідно враховувати фактичний вибір латинського, а не російського шрифту іншими тюркськими народами (крім більш русифікованих – чувашів). І по-третє, найголовніше, на думку вченого, це те, що “епоха – недоброї пам’яті – російського колонізаторства залишила таку ненависть у тюркських народів до русифікації й до її знаряддя – місіонерських російських транскрипцій, що саме нагадування про російський шрифт болісне, як тривожні недавні рани від національного гніпу”. З цього він робив висновок, що “спроби відстоювати (для яких-небудь теоретичних розумінь) можливість користуватися російською абеткою, аж ніяк не можна рекомендувати” [282, с. 16]. Яковлев у своєму виступі на Першому тюркологічному з’їзді, зупинявся на проблемі введення російського алфавіту, і вважав це неможливим у зв’язку з тим, що він “історично пов’язаний з русифікаторською й місіонерською політикою при цараті”. Далі він відзначав, що “ця обставина дала такий присмак, унаслідок якого більшість народів при створенні писемності не приймають російського алфавіту і, навіть прийнявши його, від нього відмовляються” [282, с. 338].

Слід також відмітити, що Г.Шараф, прихильник арабського реформованого алфавіту, на цьому з’їзді обвинуватив професорів Жиркова та Яковлева в бажанні ввести для тюркських народів кириличну графіку: “Виходить, що люди думають про одне, а підсують на час інше, щоб ламати арабський шрифт” [282, с. 307]. Узагалі, напевне, єдиний хто, і то із застереженнями, підтримав кириличний алфавіт, так це Ахмет Байгурсунов, представник казахів. Він, зокрема, сказав: “Ви живете в “Російському Союзі”, тоді і вводьте для себе російський алфавіт. Адже діям усе рівно прийдеться вчити російську мову, давайте полегшимо їм роботу, застосувавши для себе російський, а казахи будуть писати по-колишньому” [282, с. 288].

Про те, що ідею введення кириличної графіки для тюркських народів у 1920-х рр. ніхто не сприймав серйозно, свідчить і той факт, що, наприклад, на 2-му з’їзді узбецьких працівників освіти, який головну увагу приділив питанням узбецької графіки, жодного голосу не було подано на користь російського шрифту. Цю можливість було просто відкинуто, і навіть висловлювався протест проти введення в узбецький алфавіт російських букв для специфічних звуків, саме російської “г” для “гайна” і російської “н” для задньоязикового носового звуку “нг” [615, с.

16]. Проте радянське керівництво в другій половині 1930-х р. ці обставини вже не бентежили. Очевидно, найбільш далекоглядним серед основних подвижників латинізації виявився голова ВЦК НТА С.А.Агамаліогли, який ще в 1929 р., у період переходу на латинську графіку, відзначав, що ця реформа значно полегшить у майбутньому перехід на російську графіку [559, с. 481].

Звертаючись до проблеми введення кириличного алфавіту в тюркських мовах народів СРСР, сучасні дослідники відзначають, по-перше, насильницький спосіб проведення цієї реформи, коли думку народних мас і інтелігенції було не тільки зігноровано, але і, фактично, “сформовано” в необхідному режиму руслі. По-друге, чергові алфавітні перетворення носили русифікаторський характер, заснований на твердженнях Й.В.Сталіна про злиття народів СРСР у єдиний радянський народ. По-третє, якщо думки вчених мають деякі розбіжності в питанні необхідності впровадження НТА, то у випадку з уведенням кириличного шрифту більшість із них сходяться на висновку про відсутність об'єктивної необхідності його впровадження. По-четверте, дослідники відзначають поспішний, непродуманий, без підготовчих заходів характер проведення цієї реформи [452; 458; 506; 546; 720].

Розглянемо, як це відбувалося в Криму. Підготовка до введення кириличного шрифту в регіоні розпочалася, як це звичайно відбувалося за часів радянської влади, у таємниці від народу, у кулуарах партійної організації. Йдучи в річищі рішень ЦК ВКП(б), кримський ОК не занегадував себе пошуками причин для проведення цієї реформи. За основу були взяті постулати, що використовувалися по всій країні для цього випадку. У першу чергу, було заявлено, що “введений у 1929 р. латинізований кримськотатарський алфавіт є великою перешкодою в розвитку кримськотатарської мови, не відбиває його фонетичної основи та створює труднощі в правопису” [56, арк. 93]. Досліджуючи партійні документи щодо цієї проблеми, удалося з'ясувати, що однією з основних “перешкод”, які вбачало керівництво автономії, було те, що “наявність спеціальних правил правопису для слів інтернаціональних і радянських на відміну від слів корінних гальмувало збагачення татарської мови новими термінами та поняттями”. Це, на думку більшовиків, було “результатом прилучення трудящих Кримської республіки до передової соціалістичної культури великого радянського народу” [56, арк. 104 – 105].

За вказівкою ОК ВКП(б) НДІ кримськотатарської мови ім. О.С. Пушкіна розробив проєкт нового алфавіту. Для його легалізації відділ Шкіл ОК скликав для обговорення проєкту три наради науковців і вчителів кримськотатарських шкіл. До початку червня 1938 р. була закінче-

на розробка нової орфографії. Наступним кроком мало стати її затвердження бюро ОК і РНК Криму, після чого вже можна було почати практичну заміну НТА російською абеткою. Потрібно, вважаємо, пояснити вживані терміни “російський” та “кириличний”. Саме для кримськотатарської писемності було взято, без будь-яких змін, саме російську абетку, для інших же тюркомовних народів СРСР з 1938 р. вводилась абетка на основі кириличної графіки з використанням додаткових знаків.

20 червня 1938 р. на черговому засіданні ОК ВКП(б) було розглянуте питання “Про кримськотатарський алфавіт на російській основі” та прийняті такі рішення: по-перше, схвалити поданий НДІ кримськотатарської мови і літератури й обговорений на спеціально скликаний Всекримській нараді працівників школи проект другого варіанту кримськотатарського алфавіту на російській основі і відповідно до цього проект орфографії. По-друге, НКП Криму негайно вжити заходи для остаточного розгляду цього варіанту алфавіту й орфографії в Інституті мови та писемності народів СРСР при АН СРСР, а також його затвердження НКП РРФСР. По-третє, розпочати навчання дітей у початкових класах кримськотатарських шкіл на новому алфавіті в поточному навчальному році. По-четверте, для керівництва підготовкою і перекладу писемності з НТА на російський алфавіт затвердити комісію в складі представників ОК ВКП(б), ЦВК, НКП, Педінституту та НДІ ім. О.С.Пушкіна тощо (голова М.Ібраїмова). Їй доручалося розробити практичні заходи щодо переходу на новий алфавіт і розглянути їх на черговому засіданні РНК Криму [57, арк. 102]. За наказом НКП РРФСР №939 від 22 червня 1938 р. кримські татари разом із багатьма народами СРСР за винятком вірменів і грузинів перейшли на кириличну писемність [554, с. 11].

Сучасний кримськотатарський алфавіт, прийнятий у 1938 р., складається з 37 букв. При переході на кирилицю “з метою економії коштів” був використаний примітивний варіант вибору алфавіту – прийняті тільки російські букви без додаткових знаків, що відбивають специфіку кримськотатарської мови. Для позначення деяких специфічних звуків-фонем кримськотатарської мови використовувалися сполучення букв: *гъ, дж, къ, нь*, що існують і донині. В алфавіті існують також російські букви *ц, щ* не застосовувані в кримськотатарських словах (пригадуємо, арабський алфавіт обвинувачувався прихильниками НТА, у тому числі й у наявності “зайвих” букв). Була відсутня уніфікація з алфавітами інших тюркських мов, що в кінцевому рахунку призвело до взаємного нерозуміння між представниками тюркських народів у пись-

мовому спілкуванні, хоча в усному мовленні більшість творків цілком можуть розуміти один одного. Крім того, на думку А.Меметова, цей алфавіт призвів до втрати низки специфічних рис кримськотатарської мови, до послаблення гармонії звуків мови тощо. Учений також твердить, що сучасне письмо на базі кирилиці спотворює норми вимови, що воно вже встигло дещо змінити низку норм мовлення, а також неадекватно відбиває особливості кримськотатарської мови й для подальшого розвитку літературної мови має потребу в значному удосконаленні. На думку А.Меметова, найкращим письмом для кримських татар була “уніфікована латинізована тюркська писемність” [554, с. 12].

У розвиток своїх постанов, 29 червня 1938 р. у зв'язку з остаточним затвердженням нового кримськотатарського алфавіту Інститутом мови та писемності народів СРСР і наркомом Просвіти РРФСР, бюро ОК ВКП(б) ухвалило провести такі заходи: по-перше, відділи пропаганди й агітації і шкіль Обкому партії, Міськкоми, Райкоми ВКП(б), редактори обласних і районних газет, НКП Криму зобов'язувалися негайно організувати популяризацію нового алфавіту серед трудящих Криму через пресу й збори. В окремих кримськотатарських районах передбачалося скликання зборів партійного активу, організація відгуків науковців, вчителів і громадських організацій.

По-друге, НКП Криму включити в навчальну програму діючих курсів кримськотатарських учителів додаткову кількість годин для ознайомлення з новим алфавітом, а для інших учителів організувати короткострокові семінари. Крім того, вирішити з НКП РРФСР питання про включення в навчальну програму кримськотатарських шкіл додаткову кількість годин на ознайомлення учнів з новим алфавітом. І, звичайно ж, у п'ятиденний термін розробити й подати на затвердження урядової комісії практичні заходи щодо роз'яснення правил правопису алфавіту серед кримських татар.

По-третє, припинити видання підручників, навчальних посібників, літератури класиків марксизму-ленінізму на НТА, а надалі всі видання здійснювати на новому алфавіті. Крім того, відділ Шкіль ВКП(б) і Кримське держвидавництво зобов'язувалися подати на затвердження бюро ОК ВКП(б) план видання підручників для кримськотатарських шкіл на новому алфавіті з тим, щоби перша частина переробки і видання підручників для початкових класів і з мови для старших класів, у кількості 15 найменувань, була закінчена на початок навчального року, й усі інші підручники – до 1-го січня 1939 р.

І, нарешті, по-четверте, намагаючись якомога швидше популяризувати кримськотатарський алфавіт російської основи, було вирішено перевести з 15 липня 1938 р. видання газети “Jas Quvet” й окремої сторінки “Къзыл Крым” на новий алфавіт [57, арк. 179]. Ця постанова, вочевидь, тому й була цілком секретною, що основні її пункти при втіленні в життя були не тільки малоздійсненними, але деякі просто злочинними. Розглянемо ці положення. У пункті першому прямо вказується на необхідність “організувати відгуки” науковців, учителів і т.д. Таким чином, керівництво розписалося в тому, що особиста думка цих учителів, науковців і взагалі кримських татар в питанні введення російського алфавіту його не цікавить. У пункті другого методи, запропоновані для вивчення нового алфавіту вчителями кримськотатарських шкіл, узагалі не прийнятні. Адже не можна навчитися користуватися новим алфавітом та орфографією на короткострокових курсах, а тим більше семінарах. Подібне ставлення призвело до безграмотності вчителів і, відповідно, учнів, а в результаті й усього народу.

У пункті третьому говориться про припинення видання підручників та іншої літератури на НТА й початку їх видавництва російським шрифтом. На практиці це призвело до того, що школи взагалі не одержали на початок навчального року підручників. У той же час підручники та література на НТА вилучалися. У пункті четвертому указується на необхідність переведення газет на російський шрифт. Слід зазначити, що вже до кінця літа 1938 р. усі кримськотатарські газети Криму виходили на новому алфавіті, і це при тому, що фактично 100% кримських татар його ще не знало.

Обраний владою спосіб негайного, практично непідготовленого введення нового алфавіту не тільки ліг важким тягарем на всю систему освіти кримських татар, а й майже ліквідував усі й без того нечисленні досягнення в цій галузі. Проведена реформа в черговий раз зажадала величезних витрат, і перенапруги в роботі кримського НКП, видавництв та інших організацій і підприємств АРСР. Адже необхідно було перевчити не тільки школярів і студентів на новий алфавіт, а й увесь кримськотатарський народ. Фактично заново довелось видавати весь комплекс навчально-методичних матеріалів для шкіл, технікумів, вузів. Кількість кримських татар, що стали студентами вузів у 1938 р., можна порівняти хіба що з подібними даними 10-річної давнини і т.д. Найбільш цинічним у цій реформі, мабуть, було те, що її ідейні натхненники й пропагандисти усвідомлювали наслідки своїх дій і, незважаючи на це, продовжували втілювати їх у життя. Так, наприклад, секретар Ради Національностей ЦВК Хацкевич, цілком відверто

з високої трибуни визнавав, “що коли міняється алфавіт, певна кількість населення на визначений час стає неписьменною” [405, с. 66].

Таким чином, у питанні перекладу кримськотатарської мови з НТА на російську графіку, можна зробити висновок, що цілком збігається з думкою сучасних дослідників цієї проблематики: об'єктивних причин для проведення даної реформи не було. Вона носила тоталітарний, антинародний характер і завдала величезної шкоди культурі та справі просвіти кримських татар й інших тюркських народів Криму і СРСР.

Цікавим є той факт, що Азербайджан, який був піонером у справі впровадження латинського алфавіту, одним з останніх офіційно ввів у своїй писемності кириличну графіку. Схема, за якою ця “реформа” була проведена в Азербайджанській РСР, дуже нагадує кримські події. Радянські історики Азербайджану описують це так: “У 1939 р. з ініціативи інтелігенції, представників науки і народних учителів було підняте й поставлене на обговорення вже наболіле питання про переклад азербайджанської писемності з латинського на російський алфавіт” [559, с. 148]. Природно, що йдучи назустріч побажанням трудящих, у липні 1939 р. чергова сесія Верховної Ради Азербайджанської АРСР прийняла закон про перехід азербайджанської писемності з латинського на російський алфавіт, що набрав чинності з 1 січня 1940 р.

Таким чином, підбиваючи підсумок дослідження алфавітних реформ у кримськотатарській мові в 1920 – 1930-х рр., можна стверджувати, що латинізація, не дивлячись на всю суперечливість і складність в її проведенні, швидше за все, усе ж таки відповідала вимогам часу, духу освіти, тому що без неї нормальний подальший розвиток освіти кримських татар, можливо, з огляду на відсутність реформованого за Казанським зразком арабського алфавіту, був би важким. Крім того, якби кримські татари через якісь причини відмовилися від проведення латинізації своєї писемності, вони, швидше за все, надовго б випали із загальнотюркського культурного поля.

Проте введення російського алфавіту, що настало за цим, виявилось непотрібним, шкідливим кроком, зробленим більшовицькими лідерами винятково задля проведення подальшої політики русифікації, у тому числі й тюркських народів СРСР.

Уведення кириличного алфавіту на тлі остаточного провалу ідеї світової революції стало також спробою відірвати тюрко-мусульманські народи СРСР від культурного поля їхніх побратимів за кордоном, зробити їхнє спілкування більш складним (цьому ж сприяла проведена

орфографічна реформа в кримськотатарській мові). До подібних висновків доходять багато сучасних дослідників цієї проблеми. Так, О.Галенко, вважає, що переклад кримськотатарського алфавіту на цю графіку “знаменував собою остаточне культурне приниження кримських татар” підкреслюючи, що “кириличне письмо було запроваджене в кримськотатарську мову без усякої адаптації, правила передачі звуків відповідали російським нормам... що абсолютно не відповідало фонетиці кримськотатарської мови. Лексично також мова була відкрита потужному зросійщенню” [519, с. 202]. Ця реформа була вигідна лише центральній владі, адже введення кириличного алфавіту в подальшому значно скорочувало витрати держави у видавничій справі та дещо оптимізувало навчальний процес національних школах, зо рахунок схожих алфавітів дозволяючи скоріше вивчати одразу дві мови. Останній аспект був особливо важливим, якщо врахувати, що у 1938 р. радянське керівництво прийняло постанову “Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік та областей”, якою російська мова вводилася як предмет обов’язкового вивчення в неросійській навчальній та середній школі. Курс на русифікацію в тому числі й кримськотатарської мови пояснювався необхідністю модернізації кримськотатарського етносу: введення кирилиці полегшувало вивчення кримськими татарами російської мови. А це, в свою чергу, дозволяло владі активно їх використовувати у розбудові радянського суспільства.

РОЗДІЛ 3.

ПОЧАТКОВА І СЕРЕДНЯ ОСВІТА КРИМСЬКИХ ТАТАР

3.1. Заходи державних і партійних органів Кримської АРСР

щодо ліквідації неписьменності серед кримських татар

На межі XIX – XX ст., на тлі швидкого розвитку суспільства і зміни політичних режимів велике значення для кримськотатарського народу набула проблема ліквідації неграмотності. Проте, не дивлячись на бурхливий розвиток на початку XX ст. системи національної шкільної освіти, аж до встановлення радянської влади на півострові в 1920 р., тільки 25% кримських татар були писемними. Зважаючи на те, що з цього незначного відсотка переважну більшість складали діти і молодь, навчання азам грамоти широких мас населення стало завданням державної важливості. До того ж, проводити агітаційну роботу серед населення, що хоча б уміло читати, з огляду на малу поширеність у цей період таких засобів масової інформації, як радіо та кіно, й відносної нерозвиненості національної періодики, більшовикам було б значно простіше.

Одразу ж після встановлення радянської влади в регіоні, особливо з початком економічного росту після голоду 1921 – 1923 р., держава розпочинає активну діяльність у справі ліквідації неграмотності серед кримських татар. Ця робота велася за двома основними напрямками: розширення мережі початкових навчальних закладів для дітей і поступове збільшення їх охоплення (логічне продовження ця діяльність одержала в 1931 р. із введенням обов'язкової початкової освіти і подальшим 100% охопленням дітей шкільного віку) та ліквідація неграмотності серед дорослого населення, що здійснювалася відповідними структурами освіти через мережу їх організацій на місцях.

Необхідно відразу зазначити, що однією з особливостей роботи з ліквідації неграмотності в Криму стало прохання кримськотатарського населення (у першій половині 1920-х рр.) у деяких регіонах республіки організації навчання грамоті російською мовою. Після спеціальної наради ОК ВКП(б) відповідне рішення було прийняте, хоча й з висловленням побоювання, що це буде витлумачено як прояв “великодержавного шовінізму”. До того ж, навчати грамоті російською мовою було значно простіше і зручніше (тому що для цього можна було використо-

увати російські підручники й російських же вчителів). Проте, з огляду на незначну кількість кримських татар, що володіли російською мовою в цей період, їх навчання не посідало якогось важливого місця в сфері ліквідації неграмотності, у зв'язку з чим, мабуть, цю проблему не обов'язково окремо розглядати в рамках цього дослідження. До того ж, так чи інакше, кримськотатарською чи російською мовою, але населення все ж таки навчалося читати й писати.

Для більш повного розгляду основних складових цієї теми необхідно розглянути такі питання: визначити державні та громадські структури, що проводили безпосередню роботу з ліквідації неграмотності; простежити динаміку розвитку мережі лікнепів і хат-читалень, як також і їх роботу, а також проблеми, що поставали перед ними; визначити основні джерела фінансування цієї роботи; дослідити проблему постачання лікнепів і хат-читалень відповідною літературою; розкрити методичну постановку цієї роботи, як, зокрема, назви окремих предметів і кількість навчального часу, що виділявся для їх вивчення, тривалість навчального року, іспиту тощо.

В організаційному плані робота щодо ліквідації неграмотності серед населення Криму проводилася такими організаціями: Поліппросвітою, товариством “Геть неграмотність” (далі – ТГН) і товариством “Друзів нового алфавіту” (далі – ДНА) під загальним керівництвом НКП Кримської АРСР. Однак головна роль у керівництві процесом ліквідації неграмотності, безумовно, належала ОК ВКП(б) Криму. Саме ОК визначав для працівників системи освіти регіону не тільки стратегічні й тактичні цілі, а й засоби та методи їх досягнення, регулярно контролюючи результати їх виконання. ЦВК і РНК Криму відігравали другорядну роль, як і інші державні структури, лише виконуючи постанови центральних органів партії в цьому питанні.

Основні форми і методи роботи з ліквідації неграмотності населення в Кримській АРСР протягом цієї кампанії, у першу чергу, визначалися конкретними завданнями, що їх ставили партійні органи перед працівниками освіти. Спираючись на ці критерії, можна виділити два основних етапи. Перший припадає на 1920-і рр. У цей період, з огляду на складне економічне становище в країні та регіоні, основним завданням була власне “ліквідація неграмотності”. Тобто, навчання, насамперед, дорослого населення основам письма, читання та математики. Відповідно завданням і можливостям цього періоду використовувалися й методи рішення цих завдань, тобто – лікнепи і хати-читальні з мінімальною кількістю спеціальної літератури в них, які існували переважно у важких матеріальних умовах. У межах цього етапу простежуються два

основних періоди: 1923 – 1926 р. – характеризується безсистемним, непродуманим підходом органів влади до рішення проблеми неграмотності і, другий – 1926 – 1929 р. виділяється, у першу чергу, спробою органів влади, на основі розробленого плану, створити чітку, скоординовану систему подальших дій державних і громадських організацій у цій роботі.

Другий етап повністю охоплює 1930-і рр., і характеризується значним ускладненням завдань, поставлених перед працівниками освіти – тобто не тільки навчання грамоті неписьменних, але й перенавчання письменних кримських татар з арабського алфавіту на латинський, а згодом і ліквідація малограмотності. Під ліквідацією малограмотності малося на увазі подальше навчання дорослого населення регіону в так званих «школах для дорослих». Ці навчальні заклади поділялися на кілька основних типів і відповідали шкільній класифікації того часу – початкові, неповні середні й середні.

Як справа організації мережі шкільної освіти, так і активна діяльність щодо ліквідації неграмотності кримських татар почалася тільки з 1923 р. У цей період, із загальної кількості лікнепів, 80 функціонували для кримських татар, через них пройшло навчання вже близько 1650 осіб. Однак на початку 1920-х рр. мережа лікнепів кількісно була ще не стабільна і тому діяла не досить ефективно. Так, наприклад, у 1923 / 1924 навч. році функціонувало 65 лікнепів, у яких пройшло навчання 3033 кримських татар, з них було навчено грамоті лише 1980 осіб (тобто 65% від запланованої кількості).

У ході розгортання кампанії з ліквідації неграмотності в 1924 р. державними органами автономії були вжиті різні, у першу чергу, організаційні заходи для посилення цієї роботи. Серед них треба особливо виділити організацію товариства “Теть неграмотність” і 32-х кримськотатарських хат-читалень, які, по можливості, забезпечувалися літературою кримськотатарською мовою [335. – 1927, 6 декабрю]. Безумовно, необхідним кроком, покликаним не тільки прискорити проведення робіт, а й, насамперед, завоювати довіру й симпатії населення, стало призначення інструкторами лікнепу в національних районах, а конкретно – в Алуштинському, Ялтинському і Судакському, кримськотатарських працівників НКП. Для поліпшення підготовки працівників лікнепу в Сімферополі була організована і з 1-го вересня 1924 р. почала функціонувати інструкторська школа кримськотатарською мовою.

З метою забезпечення методичної й навчальної допомоги працівникам національних хат-читалень і лікнепу проводилися такі заходи, як підготовка до видання газети “Супутник ліквідатора” і журналу “Геть неграмотність” кримськотатарською мовою, проводилась активна робота зі створення кримськотатарської методичної комісії з лікнепу тощо [16, арк. 49]. Завдяки проведеній роботі, до початку 1924 / 1925 навч. року для кримських татар було відкрито вже 140 лікнепів, у яких планувалося навчити 8000 осіб. Продовжувалося і збільшення мережі хат-читалень, загальна кількість яких досягла 41.

Цікавим є той факт, що відвідування хат-читалень кримськотатарським населенням у цей період було дуже інтенсивним, та й загальний інтерес до просвітительської роботи був досить високим. Відповідно зростаючому попиту працювали й просвітительські організації республіки. Так, наприклад, Політпросвіта планувала проведення курсу для кримськотатарських працівників хат-читалень і відкриття двомісячних курсів для районних татарських політпрацівників, а також переклад найбільш потрібних книг із сільського господарства й суспільствознавства кримськотатарською мовою. Необхідно також зазначити, що одним із джерел поповнення працівників системи лікнепу були випускники Тотайського педагогічного технікуму [335. – 1927, 4 мая].

Стабілізація економічної ситуації в державі, збільшення республіканського бюджету у сполученні з надбанням певного досвіду роботи в галузі ліквідації неграмотності кримськотатарського населення, дали можливість в середині 1920-х рр. збільшити обсяг цієї роботи. Так, до 1925 р., по-перше, загальна чисельність лікнепів досягла 240, і, крім того, діяли 123 групи, які охоплювали 7455 осіб, з них – 3199 кримських татар. По-друге, хат-читалень діяло 120, з них 44 кримськотатарських. Проте необхідно звернути увагу на нерівномірність розподілу, зокрема, шкіль для підвищення освітнього рівня малограмотних – вони діяли тільки в містах і, відповідно, менш за все були доступними для основної маси кримськотатарського населення. Спроба ж вирішити це завдання за допомогою створення спеціальних груп виявилася невдалою через їх низьку ефективність.

Крім того, в цей період державним органам республіки не вдалося досягти намічених результатів у сфері ліквідації неграмотності. Так, у 1925 р. політпросвіта планувала навчити 13700 неписьменних, з яких 12300 осіб проживало в сільській місцевості. Але, якщо в містах

Криму план охоплення неписьменних навчанням під кінець року був майже виконаний, то в селах удалося залучити до навчання всього 6000 осіб (тобто менше 50%). Якщо ж узяти до уваги ту обставину, що всього неписьменних у Криму в цей період нараховувалося 51540 (включаючи й 4114 навчених торік), то було охоплено заходами з ліквідації неграмотності лише 11820 жителів регіону. Крім очевидного невиконання планів із навчання неписьменних, ця цифра не влаштувала керівництво автономії ще й тому, що відповідно до постанови Загальноросійської Конференції щодо ліквідації неграмотності, необхідно було закінчити ліквідацію неграмотності до 10-ї річниці Жовтневої революції. До цієї дати в той час залишалося всього два роки, тобто, необхідно було зробити грамотними ще 39820 осіб. Для реалізації цього плану, за підрахунками фахівців, необхідно було мати 400 лікнепів (виходячи з розрахунку 50 осіб на кожний).

Значне відставання роботи з ліквідації неграмотності серед кримських татар у цей період, у порівнянні з іншими етносами регіону підтверджується й офіційною статистикою. Так, наприклад, у Сімферопольському районі в 1924 – 1925 р. була ліквідована неграмотність лише серед 519 татар. Усього неписьменних у Феодосійському районі нараховувалося 3037, з них 374 було татар. У Євпаторії та Євпаторійському районі до 20 лютого було навчено грамоті лише 241 кримських татар, а в Бахчисараї 7 кримськотатарських лікнепів охоплювали тільки 197 осіб [620, с. 74]. Ці дані свідчать про ще досить низький рівень роботи з ліквідації неграмотності в регіоні, а, значить, і про незначну увагу, що приділялася цьому питанню органами влади Криму.

Як уже зазначалося, у 1920-х роках процес ліквідації неграмотності знаходився під контролем державних і партійних органів республіки і, як це було притаманно радянському часові, головна роль належала саме партійним органам. Керівна директива ВКП(б) кримським освітянам у питанні роботи хат-читалень і лікнепів, зводилася до того, щоб з них створити на селі культосвітні центри, навколо яких повинна була об'єднатися вся політосвітня діяльність. Але це була тільки мета, засоби ж її досягнення партійні керівники не тільки не вказували, але й не виділяли. У зв'язку з таким підходом більшовиків до проблем ліквідації неграмотності, розрив між висунутими з їх боку вимогами до працівників освіти і станом справ у цій галузі тільки зростав. Так, наприклад, для того, щоб населення охоче йшло в хати-читальні, останні необхідно було

розміщати в більш-менш пристойному приміщенні, надавати їм відповідне устаткування, освітлення і, нарешті, опалення. Реальний же стан справ у районах був таким: у Ялтинському районі “приміщення хат-читалень не всюди відповідають своєму призначенню, мало і слабо обладнані”. У Феодосійському – “приміщення хат-читалень у більшій частині недостатні, а в інших випадках цілком незадовільні”. Особливо гострою була проблема нестачі інвентаря. У Суданському районі “спеціальні будинки для хат-читалень відсутні”. У деяких населених пунктах, як, наприклад, в Отузах, Козах і Вороні, сільські громади самостійно виділяли й облаштовували приміщення для хат-читалень. В інших населених пунктах району робота велася “у невідповідних приміщеннях”. У Євпаторійському районі значна кількість хат-читалень узагалі не опалювалися і, як наслідок, звичайно, мало відвідувалися. У Севастопольському районі окремі приміщення, зокрема, будинок Чоргунської хати-читальні, були, за визнанням працівників НКП, не придатні для використання.

Не менш важливим, ніж матеріально-технічне забезпечення роботи з ліквідації неграмотності, постало питання з підбором добре підготовлених працівників для мережі хат-читалень і лікнепів. Саме їх постійно й катастрофічно не вистачало. Для вирішення цієї проблеми були організовані різні курси для підготовки та перепідготовки працівників цієї сфери народної освіти. Так, 26 червня 1925 р. почали свою діяльність чергові шеститижневі курси з перепідготовки працівників хат-читалень [20, арк. 112]. Однак це були лише півзаходи, що не могли істотно поліпшити стан справ. Уже невдовзі низькі якісні й кількісні показники в роботі хат-читалень і лікнепів стали головними причинами відставання від намічених планів у сфері ліквідації неграмотності.

Прямим наслідком складного стану справ у галузі ліквідації неграмотності стало неоднозначне ставлення населення до цієї роботи. Так, у 1926 р. просвітительськими організаціями відзначалися в кримському селі два взаємовиключних, на перший погляд, явища. З одного боку, надходила інформація про інтенсивне підвищення культурної активності населення, яке вказувало значний інтерес до ліквідації неграмотності. З іншого боку, відвідування лікнепів перебувало на низькому рівні. Вочевидь, навіть далеким від політики людям упала в око різниця між голосними заявами партійних і державних діячів та реальними результатами їх діяльності. Так, у 1925 р. Кримська Політпросвіта планувала навчити грамоті 21000 осіб. Реальні ж по-

казники роботи всієї мережі установ з ліквідації неграмотності станом на 1 січня 1926 р. виявилися значно нижче. Зокрема, у 16 сільрадах Сімферопольського району було охоплено навчанням 1202 осіб, із них кримських татар – тільки 342. У 5 інших сільрадах району навчалось ще 400 осіб. У Карасубазарському районі досягли грамоту 905 осіб, у Євпаторійському районі 763 (із них 431 кримських татар), Судакському – 535 осіб (з них кримських татар 512). У Феодосійському районі навчалось грамоті 502 кримських татар, крім того в самій Феодосії лікнепами було охоплено ще 200 осіб. У Джанкойському районі – 1238, у Керченському – 679 (із них 404 кримських татар). У Ялпінському районі навчалися 233 особи, Севастопольському – 687 (із них 479 кримських татар). У Бахчисарайському районі – 460 осіб, більшість з них – кримські татари.

Якщо до цієї кількості додати ще 1500 осіб, яких планувалося навчати в лікнепах міст, то одержимо 10095 осіб. Ця цифра відносно запланованої кількості охоплених навчанням неписьменних у 21000, намічених на 1926 р., складає лише 47,7%. Якщо ж узяти до уваги, що не всі охоплені лікнепом були навчені грамоті, оскільки відсів учнів був досить високим, то стан справи з ліквідації неграмотності виявиться ще більш важким, а виконання працівниками освіти поставленого перед ними завдання у встановлений термін просто неможливим. Спираючись на вищенаведені факти, можна впевнено говорити про повний провал роботи з ліквідації неграмотності в цей період. Чи в кращому випадку, про невиконання органами влади й громадськими організаціями програм і планів з ліквідації неграмотності.

Другий період першого етапу ліквідації неграмотності розпочався в 1926 р. Його основною особливістю було те, що радянські органи влади, навчені власним невдалим досвідом роботи минулих років, зрозуміли неможливість вирішення настільки важливої й складної проблеми неприйнятними методами революційних стрибків і кампаній. Необхідно було переходити до глибокої, систематичної роботи. Для поліпшення якості планування подальшої роботи з ліквідації неграмотності в регіоні, було проведено перепис неписьменного населення. З отриманих результатів виходило, що в 1926 / 1927 навч. році, у Криму нараховувалося 45657 неписьменних кримських татар. Облік вівся в таких вікових категоріях: від 18 до 35 років у місті й від 14 до 35 років у селі. Виходячи з цієї цифри, а також, з огляду на національні особливості Криму, головною специфікою стала потреба у спеціально підготовлених працівниках лікнепу

(особливо для роботи з жінками-татарками, караїмками, грекинями і т.д.). Крім того, необхідно було враховувати власні вельми обмежені матеріальні можливості, у зв'язку з чим Кримська Політпросвіта розробила 5-річний план ліквідації неграмотності в автономії. Згідно з ним, вже в 1926 / 1927 навч. році планувалася ліквідувати неграмотність 98934 осіб. Для цього передбачалося відкрити ще 269 лікнепів, із них 49 – у містах і 220 у селах, а також охопити індивідуальним груповим навчанням 2168 осіб (у містах 55 груп, а в селах 159). Із загальної кількості запланованих до відкриття установ для кримських татар передбачалося відкрити 166 лікнепів і 33 групи з індивідуальним навчанням.

Певні заходи були взяті не тільки для збільшення кількісного складу лікнепів, а й для поліпшення якості їхньої роботи. Так, у цей період Кримською Політпросвітою були створені опорні й інструкторські пункти. Крім того, необхідна література, як російською так і кримсько-татарською мовою, мала у наявності вже в більш-менш достатній кількості й розсилалася безкоштовно. Однак, незважаючи на окремі успіхи, подальший процес ліквідації неграмотності протікав далеко не так гладко, як було заплановано НКП. Зокрема, не благополучно склалася ситуація з лікнепами в Євпаторійському районі, де замість 1500 запланованих до навчання, на 1 лютого була охоплена тільки половина – 750 осіб. Катастрофічним було становище й у Бахчисарай. Незважаючи на наявність величезної кількості неписьменних, там діяло лише 29 лікнепів.

Задовільним уважалося становище в Сімферопольському, Феодосійському, Севастопольському і Керченському районах. Не цілком задовільним – у Джанкої, де мережа лікнепів була скорочена РВК. І зовсім незадовільно кампанія розвивалася в Карасубазарському і Ялтинському районах. У першому з них робота через відсутність інструктора й перерви в роботі завідувача пізно розгорнулася, а в другому виявився дуже низький рівень відвідування лікнепів. Усе йшло до чергового провалу роботи з ліквідації неграмотності. Так, станом на 1 січня 1927 р. у Криму було охоплено лікнепами всього 11500 осіб. Щоб не виглядати зовсім “блідю” до 10-ї річниці революції, владі довелося кинути всі сили на ліквідацію неграмотності. Крім того, намагаючись перекласти хоча б частину відповідальності на інших, ОК ВКП(б) приймає постанову, в якій ставить профспілкам за обов'язок ліквідувати неграмотність своїх членів до цієї дати.

Відповідно до офіційної статистики, у містах Феодосії, Севастополі, Джанкої й у 12-ти сільських населених пунктах Бахчисарайського, Білогірського, Джанкойського і Феодосійського районів неграмотність серед населення до визначених жовтневих торжеств була ліквідована [358, с. 16]. В абсолютних цифрах по всьому Криму це складало 35415 осіб. Для прикладу скажемо, що до кінця 1925 р. у регіоні, якщо вірити офіційній статистиці, вдалося ліквідувати неграмотність 18783 осіб. Отже, партійному керівництву Кримської АРСР довелося визнати неможливість завершення ліквідації неграмотності в регіоні до 10-ї річниці Жовтневої революції. Серед основних причин, що призвели до такого результату називалися: по-перше, значна кількість неписьменних (понад 45000 осіб, враховуючи 20% так і не навчених грамоті). По-друге, велика кількість серед неписьменних жінок, особливо в районах із кримськотатарським населенням (до 60% від загальної кількості неписьменних). По-третє, певні труднощі викликав такий чинник, як численність і розкиданість населених пунктів. По-четверте, відсутність необхідної кількості представників різних національностей (у даному випадку кримських татар) серед працівників лікнепу, особливо ліквідаторів, жінок. По-п'яте, обмеженість коштів, що направлялися на утримання й розвиток опорних та інструкторських пунктів, систематичне інструктування лікнепів і перепідготовку кадрів керівників ліквідації неграмотності.

Аналізуючи документи, можна прийти до висновку, що основні перешкоди в справі ліквідації неграмотності в Криму, керівництво АРСР воліло знаходити в “об’єктивних причинах”, ретельно замовчуючи власні помилки та недоробки. Одним із правильних висновків, винесених ОК ВКП(б) після аналізу досвіду роботи попередніх років, це розширення діючої мережі спеціальних лікнепів для кримськотатарських жінок, “підсилюючи разом з цим роботу із залучення жінок у загальні лікнепи” [28, арк. 6]. Ще одним малоприємним висновком для партійних органів по закінченні першого періоду ліквідації неграмотності стало реальне розуміння неможливості перекласти рішення цієї проблеми на громадські організації, зокрема на ТГН. Не дивлячись на всі зусилля, що прикладалися, частка участі цієї організації в роботі з ліквідації неграмотності була мізерною.

Робота ТГН, що виникло в Криму в 1924 р., з самого початку зводилася до агітації та пропаганди, й його кошти йшли на видання літератури, плакатів, гасел тощо. У 1924 / 25 навч. році його силами вдалося ліквідувати неграмотність лише 393 осіб. У 1925 – 1926 рр. за раху-

нок коштів ТГН ліквідували свою неграмотність 944 осіб, у 1926 – 1927 р. – 1581. Плани роботи на 1927/ 1928 навч. рік передбачали навчити силами товариства 1300 неписьменних і 900 малограмотних різних національностей. Якщо брати до аналізу національний аспект діяльності цієї організації, то побачимо, що в 1927 р. у розпорядженні ТГН перебували тільки 11 татарських лікнепів на 175 осіб і три лікнепи для татарок і болгарок. У 1927 – 1928 рр. ТГН у Криму складалося з 286 осередків, до яких входило 10473 осіб, з них кримські татари склали тільки 25,5% [335. – 1927, 6 декабря].

Новий етап у справі ліквідації неграмотності в Криму розпочався в 1929 р. Програмним документом для подальшого розвитку цієї справи стало рішення ЦК ВКП(б) від 17 травня 1929 р. ‘Про роботу з ліквідації неграмотності’. У ньому ЦК звернув особливу увагу на потребу ліквідації неграмотності в селі, у тому числі, пов’язуючи цей процес із початком колективізації. З огляду на те, що більша частина неписьменного населення Криму проживала в цей час у сільській місцевості, найбільш важливим періодом у роботі лікнепів ставав зимовий час року, коли селяни були відносно вільні від польових робіт. Так, зокрема, в Євпаторійському районі, за зиму 1929 – 1930 рр. передбачалося навчити грамоті в місті 1000 осіб, у районі 3500 осіб. Унаслідок проведеної роботи було навчено в місті 924 і в районі близько 3000 осіб. У липні ж 1930 р. справою ліквідації неграмотності в районі займалися 8 лікнепів, у яких навчалося всього 145 осіб. Наступної зими планувалося охопити навчанням ще 1485 неписьменних [227, с. 10]. Однак, ця робота, була тільки верхівкою айсберга, на початку 1930-х рр. кримським освітянам довелося вирішувати завдання, що стояли на щабель вище звичайної ліквідації неграмотності.

У першу чергу, це було пов’язане з перекладом писемності тюркомовних народів СРСР на НТА. І в такий спосіб уся раніше проведена робота з ліквідації неграмотності серед кримських татар фактично виявилася марною, а перед керівництвом республіки постало завдання не тільки щодо ліквідації неграмотності, а й, паралельно, з перенавчання вже грамотних кримських татар на цілком нову писемність. Серйозною перешкодою на цьому етапі став тривалий процес розробки основних параметрів нової писемності, які продовжували змінюватися аж до перекладу писемності тюркомовних народів СРСР на кириличний алфавіт у 1938 р.

Нові умови роботи й значне розширення її обсягу призвели до того, що на початку 1930-х років справа перенавчання татар на НТА й ліквідації неграмотності виявилася в дуже важко-

му стані. Замість того, щоб торованими шляхами продовжувати ліквідацію неграмотності, відтепер доводилося займатися спочатку перенавчанням на НТА всіх працівників НКП (у тому числі лікнепів і хат-читалень), складати й видавати нову навчальну та методичну літературу, і, найскладніше – адже планові показники щодо ліквідації неграмотності ніхто не скасовував – одночасно навчати грамоті неписьменних і перевчати вже грамотне населення.

Значне відставання від намічених планів роботи з ліквідації неграмотності в цей період утворило реальну загрозу зриву директив партії й уряду з так званих “питань культурного будівництва” і виявилось в невиконанні контрольних цифр охоплення навчанням неписьменного населення (неписьменних охоплено 55%, малограмотних 25% і перенавчено на НТА 25%). Провину за відставання від запланованих результатів ОК ВКП(б) звичайно ж на себе не взяв, а поклав на НКП і його органи на місцях, а також на деякі районні й міські комітети ВКП(б) (Севастополь, Керч, Ялта, Євпаторія), районні й міські комітети РКСМ (особливо в промислових центрах), фракції РВК і Міськрад (Севастополь, Керч, Євпаторія, Ялта) та на профспілки.

Відмовляючись реально оцінити ситуацію з ліквідацією неграмотності й перенавчання на НТА, Секретаріат ОК ВКП(б) наполягав на завершенні цієї роботи в 1931 р. Для чого і прийняв відповідну постанову. У ній широкому колу партійних і державних організацій (ЦВК і РНК Криму, міським і районним комітетам ВКП(б), прокуратурі, профспілкам) загалом адміністративними мірами пропонувалося посилити контроль і керівництво цією роботою [43, арк. 196]. У той же час, жодних конкретних практичних заходів щодо поліпшення роботи в галузі ліквідації неграмотності й перенавчання на НТА в цій постанові не пропонувалося.

Не маючи можливості опиратися рішенням партії, органи нижчого підпорядкування змушені були підкоритися. Так, 19 липня 1930 р. РНК Кримської АРСР прийняв постанову про план остаточної ліквідації неграмотності й перенавчання на НТА в 1930 / 1931 навч. році, підготовлений НКП Криму. Намагаючись зняти з себе відповідальність за невиконання директив партії, РНК розкритикував діяльність НКП за те, що директива НКП з ліквідації неграмотності насамперед індустріальних робітників, батраків, сільськогосподарських робітників і допризовників у деяких районах (Керч, Севастополь) не була виконана. Не виконаним залишилося й рішення щодо збільшення кількості неписьменних, яких треба було навчати, на 50% понад прийнятих контрольних цифр єдиного плану НКП і ТГН. Теоретично планувалося охопити

навчанням 45000 осіб, а фактично було охоплено лише 31306. Крім того, на думку РНК, НКП недостатньо керував методичною роботою, не забезпечив необхідну методичну підготовку кадрами культармійців, не повідомляв вчасно про недоліки й зриви в роботі з ліквідації неграмотності та перенавчання на НТА.

Очевидно, є необхідність пояснити новий термін – “культармієць”. Здебільшого це були люди, що відносно непогано володіли грамотою, але не мали відповідної педагогічної освіти й підготовки. Вони без будь-якої оплати з боку держави виконували обов'язки викладачів у відповідних навчальних закладах. Почався рух культармійців у Москві в 1930 р. Найбільшої чисельності їхній корпус у Криму досяг навесні 1941 р. – 9753 осіб.

Виконуючи вказівку Секретаріату ОК ВКП(б) про завершення ліквідації неграмотності та перенавчання на НТА в 1930 – 1931 рр., РНК у своїй постанові намітив такі конкретні кроки: по-перше, затверджувався внесений НКП план остаточної ліквідації неграмотності та перенавчання на НТА. НКП пропонувалося “забезпечити масовий розворот культпоходу” саме “методами соцзмагання й ударництва на основі самодіяльності мас”. Це на ділі означало те, що задіяним у цій справі людям не слід було особливо розраховувати на фінансову підтримку з боку держави, а належало провести всю роботу насамперед за рахунок залучення культармійців, як безкоштовної робочої сили, й голого ентузіазму населення.

Наркоматам Фінансів і Просвіти доручалося протягом 10-ти днів розробити план асигнування заходів, пов'язаних з ліквідацією неграмотності й перенавчанням кримськотатарського населення на НТА, й представити його на затвердження РНК Криму. Також пропонувалося, з метою створення зацікавленості в ліквідації неграмотності серед самих неписьменних, увести в практику систему заохочувальних заходів, для чого НКП необхідно було створити разом із Кримським ТГН, КСПС і обласними організаціями центральні, а на місцях районні преміальні фонди [228, с. 1].

І хоча ухвалені постанови та плани керівництва республіки від початку були утопічними й нездійсненними, не враховували реального стану справ і можливостей різних структур народної освіти, необхідно визнати, що проведені комплексні заходи в справі ліквідації неграмотності в регіоні, принесли певні позитивні результати. Так, у 1929 / 1930 навч. році було навчено грамоті 31306 осіб, а за три попередніх роки тільки 29443 [227, с. 1]. Крім того, справою честі

для керівників республіки стала ліквідація неграмотності в столиці автономії – Сімферополі. У ході проведеної роботи в 1929 – 1931 рр. там було навчено 44240 осіб (Додаток Б). Отже, згідно з радянською статистикою, уже з 1-го травня 1931 р. Сімферополь був оголошений містом суцільної письменності. Хоча за іншими даними, ще наприкінці 1936 р. у ньому нараховувалося 1236 осіб неписьменних і 5111 малограмотних, а потребу в перенавчання мали 327 осіб. Для них організували 249 шкіл і груп, але відвідуваність та успішність у них були низькими [267, с. 149]. Отож, незважаючи на певні успіхи в ліквідації неграмотності, до остаточного рішення цієї проблеми було ще далеко.

Узятий більшовиками курс на форсований економічний розвиток, результатом чого було величезне промислове будівництво і проведення колективізації, вимагав значної кількості грамотних людей. Для вирішення цієї проблеми на початку 1930-х р. у руках держави були сконцентровані значні засоби, залучення яких разом з командно-адміністративним апаратом, давало можливість успішно вирішувати значні за своїми масштабами завдання. У специфічних національних умовах Кримської АРСР завдання ліквідації неграмотності перепліталося із проблемою перенавчання кримських татар на НТА. Для виконання цих завдань 30 вересня 1931 р. ЦВК і РНК Кримської АРСР прийняли постанову про введення обов'язкового навчання грамоті дорослого населення й обов'язкового ж перенавчання на НТА в поточному 1931 р. [235, с. 12]. У ході його реалізації, хоча й здійсненого адміністративними методами, вдалося значно поліпшити показники щодо ліквідації неграмотності й перенавчання на НТА. Уже в цьому ж році було охоплено лікнепом і перенавчанням 40000 кримських татар [603, с. 87]. Крім того, значно прискорилися темпи роботи: за 8 років (з 1920 по 1929 рік) було навчено неписьменних 14218 осіб, у той же час, за 1930 р. грамоті було навчено 15856, а в 1931 р. уже було охоплено навчанням 21000 неписьменних і перенавчено на новий алфавіт 4441 особу (67%). Завдяки проведеній роботі низка районів автономії до 14-ї річниці Жовтневої революції були оголошені районами суцільної письменності (Бахчисарайський, Фрайдорфський, міста Феодосія та Сімферополь), тобто, в тому числі й райони з переважаючим кримськотатарським населенням.

Проте поряд із констатацією цих, не завжди підтверджених архівними документами досягнень, необхідно відзначити факти невиконання НКП і його органами на місцях указівок і директив партії й уряду автономії щодо ліквідації неграмотності та перенавчання на НТА. Так,

НКП і Кримське ТГН–ДНА не виконали у встановлений термін план ліквідації неграмотності (охоплення неписьменних і навчання НТА не перевищувало 70% від запланованого й особливо відставали національні кримськотатарські райони – Ялта, Судак, Балаклава). На низькому рівні знаходилася й організаційна та методична допомога районам, був відсутній точний облік неписьменних і ще не перенавчених на НТА, а також надзвичайно низькою визнавалася якість роботи в школах грамоти. Незадовільно оцінювалася й робота з культармійцями. Так, зокрема, не була виконана контрольна цифра щодо вербування останніх –5800 осіб, замість запланованих 20000.

Крім того, низка керівників господарських і кооперативних організацій не проводили достатню організаційну роботу в цій галузі. Спостерігалися випадки їхнього ухилення від договору з ТГН-ДНА. Були виявлені, відповідно до термінології того часу, “лівацькі перегини”, які полягали в тому, що замість масової роз’яснювальної роботи до неписьменних, які не відвідували школи й лікнепи, застосовувалися штрафи. Так, наприклад, ЦВК і РНК Криму, у постанові від 14 березня 1933 р. зобов’язали керівників установ, підприємств, професійних, кооперативних організацій, сільрад, колгоспів і радгоспів повідомити районні відділи народної освіти про наявних у них неписьменних. Також указувалося, що керівники тих організацій, які не надали потрібної інформації та не забезпечують умов для проходження навчання, “підлягають адміністративному стягненню в розмірі від 50 до 100 крб.” [453, с. 63].

Місцеві організації республіки кілька років керувалися цією постановою. Так, у 1935 р. в одному лише Бахчисарайському районі керівники різних підприємств і організацій за ненадання інформації про неписьменних були оштрафовані загалом на 1800 крб. У Севастопольському й іншому районах подібні випадки також мали місце. І якщо подібні санкції до місцевих керівників різних рівнів можна зрозуміти, адже вони ігнорували вказівки начальства, то до середини 1930-х рр. штрафи стали застосовувати й до рядових громадян, що за тими чи іншими причинами ухилялися від навчання грамоти. Так, приміром, голова Василівської сільради Карасубазарського району Терещенко в грудні 1935 р. оштрафував двох колгоспників на 25 крб. кожного. Радянські організації цього ж району запропонували адміністрації артілі “Yeni dunya” утримувати із зарплатні тих членів артілі, які не відвідують пунктів лікнепу, суму, що була витрачена на навчання однієї людини. Президія Бахчисарайського райвиконкому оштрафувала дирек-

тора радгоспу “Хан-Алі” Драгона на 100 крб. лише за заяву, що своєю основною роботою він вважає виробництво, а не ліквідацію неграмотності. Штраф був знятий тільки після згоди Драгона зайнятися ліквідацією неграмотності.

Замість того, щоб припинити розгул чиновників на місцях, Президія Кримського ЦВК, хоча і відзначила у своїй постанові в листопаді 1934 р. зовсім незадовільний хід ліквідації неграмотності й малограмотності в республіці, але ж знову встала на шлях адміністрування. Зокрема, в цій же постанові відзначалося, що “у випадку незабезпечення виконання постанови уряду будуть ужиті найжорстокіші заходи, аж до зняття з роботи й притягнення до судової відповідальності” [467, с. 64]. Результатом усіх вищевказаних недоліків і невирішених проблем у сфері ліквідації неграмотності став майже цілковитий провал цієї роботи в окремих районах, у тому числі й національних. Так, наприклад, відсоток охоплення неписьменних у Ялті складав усього 11,5%, в Євпаторії – 24%, Карасубазарі 29%, Біюк Онларі 30%, в Балаклаві 38% [238, с. 3–4].

Численні труднощі, власні недоробки та помилки в справі ліквідації неграмотності і перенавчання на НТА населення регіону, тим не менш, не заважали різним партійним і державним діячам Кримської АРСР повідомляти про ліквідацію неграмотності в тому чи іншому районі або місті. Але найцікавіше, що у своєму прагненні “відрапортувати” вони не тільки безсоромно спотворювали реальний стан справ, а й суперечили один одному. Так, зокрема, у 1930 р. Народний комісар освіти Криму А.Асанов рапортував про завершення ліквідації неграмотності серед дорослого населення, тоді як у цей період неписьменних серед дорослих нараховувалося до 30 – 40% [453, с. 63]. Наступний нарком НКП К.Монатов писав: “У основному завершено ліквідацію неграмотності серед дорослого населення: число неписьменних із 120000 у 1928 р. зменшилося до 10000 осіб у 1934 р., що складає лише 2% усього дорослого населення, чи 98% грамотності населення» [557, с. 94]. До 15-річчя радянзації Криму Судакський райвно рапортував про завершення ліквідації неграмотності в районі. У той же час, згідно із заявою секретаря Судакського райкому партії, кількість неписьменних і малограмотних серед сільського партійного та радянського активу доходила тоді до 50% [453, с. 63]. У 1936 р., А.Самерінов відзначав, що “в 1935 році Кримська республіка стала республікою суцільної письменності – 97% дорослого населення грамотно” [635, с. 47]. Проте й ці цифри не відповідали дійсності. Відповідно до

знайдених архівних документів, до остаточної ліквідації неграмотності та малограмотності було ще далеко, і це змушені були визнавати й державні органи Криму. Саме тому ОК ВКП(б) ставить перед працівниками освіти республіки, у черговий раз, завдання повної ліквідації неграмотності в 1936 / 1937 навч. році [50, арк. 30].

Для виконання цього завдання РНК Кримської АРСР і ОК ВКП(б) прийняли спеціальну постанову. У ній, посилаючись на рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 січня 1936 р. про навчання неписьменних і малограмотних, на різні організації регіону покладалися такі завдання: НКП до 1 січня 1937 р. навчити 15600 осіб неписьменних у віці від 16 до 50 років, та перенавчити на НТА кримських татар, караїмів і кримчаків цього ж віку 4000 осіб. Крім того, НКП мав навчити в 1936 р. 25000 малограмотних і всіх допризовників у ряди РСЧА 1914 і 1915 років народження.

КСПС, окрім завдань, покладених на НКП, зобов'язувався навчити НТА неписьменних з тих, хто проходив навчання вже вдруге, членів профспілки, а також дорослих членів їх родин у кількості 4800 осіб. Крім того, по лінії профспілок, КСПС мав навчити 10000 малограмотних. Завдання організації обов'язкового навчання підлітків від 14 до 16 років в обсязі початкової школи повинно було вирішуватися спільно силами НКП, КСПС і ОК ВЛКСМ.

Однак, у черговий раз неграмотність у регіоні, не дивлячись на прийнятті постанови й рішення, не була ліквідована. Особливо складною ситуація залишалася в Сакському, Красноперекопському, Сімферопольському й Судакському районах (Додаток Б.2.). Як видно з наведених у додатку даних, робота з ліквідації неграмотності й малограмотності в регіоні проходила досить повільно. І хоча в цілому в Криму протягом 2-х п'ятирічок ліквідували свою неграмотність 190000 осіб, 31000 осіб навчені НТА, 113000 пройшли навчання в школах для малограмотних, але до остаточної ліквідації неграмотності в регіоні, і особливо кримських татар, було ще далеко.

Основною причиною, що призвела до створення такого становища, на думку Президії ЦКВК Кримської АРСР стало ігнорування керівниками РВК справи ліквідації неграмотності й малограмотності. А також невиконання постанови Президії ВЦКВК від 1 серпня 1937 р., яка зобов'язувала міськради та райвиконкоми вжити необхідних практичних заходів для виконання директив партії й уряду щодо завершення повної ліквідації неграмотності в 1937 / 1938 навч.

році. У зв'язку з цим практично всі голови РВК Криму одержали догани. Крім того, одним з результатів розслідування причин відставання в справі ліквідації неграмотності в Сакському, Красноперекопському, Сімферопольському й Судакському районах стала чергова констатація факту, що НКП Криму продовжував порушувати рішення партії й уряду і не здійснював керівництва справою ліквідації неграмотності та малограмотності [20, арк. 67]. Однак, як би не намагалися працівники НКП і РВК виконати вказівки органів влади, з огляду на те, що відсів у школах дорослих по Криму склав у 1935 р. 65%, а відвідуваність шкіл, наприклад, по Красноперекопському районі досягала лише 50%, ні про яке швидке завершення ліквідації неграмотності і малограмотності в Кримській АРСР говорити не доводиться [453, с. 66].

Необхідно відзначити, що складна ситуація в справі ліквідації неграмотності склалася не тільки у вищеназваних районах, але й у Джанкойському, Євпаторійському, Куйбишевському та Ленінському. Так, у цей період, у Джанкойському районі з 466 неписьменних навчалось 305 (тобто 66,3%), з 3289 малограмотних навчалось 3128 (95,3%). У Ленінському районі налічувалось неписьменних 885 осіб, а було охоплено навчанням 631 (71,7%); малограмотних нараховувалось 1194 осіб, а охоплено навчанням тільки 898 (75,4%). Складною була ситуація з навчанням неписьменних і малограмотних у Куйбишевському районі, де в зимовий час 705 неписьменних і 1425 малограмотних взагалі припинили заняття. У Євпаторійському районі нараховувалось неписьменних 245 осіб, а навчалось 83 (34,5%), малограмотних нараховувалось 801, а навчалось тільки 60 (7,5%).

Цікаво, що в цілому по РРФСР на початку 1937 р. у віковій категорії від 16 до 50 років залишалось неписьменних 3765900 осіб. Особливо відставали від намічених владою термінів Татарська (169 тис.) і Башкирська АРСР (200 тис.) [208, арк. 28 – 30]. Крім того, за даними обласних і крайових відділів освіти і НКП АРСР, станом на 1 жовтня 1939 р. навчалось всього 32% неписьменних, у тому числі в Башкирській АРСР 110 тис. осіб, а в Татарській АРСР 50 тис. [211, арк. 116 – 117 зв.]. У принципі, охоплення неписьменних навчанням на території СРСР, у кращому випадку (за офіційними даними), досягало 90%, і то – тільки на найбільш значущих, великих будівництвах і то навряд чи це відповідало дійсності [220, арк. 80 – 82].

Таким чином, дії органів влади Криму щодо ліквідації неграмотності та перенавчання на НТА до 1938 р. не привели до остаточного вирішення цієї проблеми. Однією з найважливіших

причин цього явища, стала незадовільна робота як апарата НКП Криму та його відділень на місцях. Багато в чому, мабуть, це зв'язано з регулярним утручанням партійних органів у їх діяльність, що призвело до плутанини й дезорганізації. До об'єктивних труднощів, також можна віднести недостатнє фінансування та часті зміни керівництва НКП у зв'язку з політичними репресіями.

З іншого боку, необхідно відзначити, що методи і форми роботи, які в 1930-х рр. прийняли процес ліквідації неграмотності, у першу чергу її насильницький, обов'язковий характер, постійна декларація грандіозних планів і їх систематичне невиконання, приводили до втрати довіри владі з боку населення. Уведення ж кириличного алфавіту ще більше збільшило прірву між владою і кримськотатарським народом. Проведення цієї акції збіглося за часом з терором щодо національної інтелігенції. Безумовно, що подальша робота з ліквідації неграмотності та чергове перенавчання на новий алфавіт не викликало ентузіазму кримських татар, однак будь-який опір у роки сталінізму був заздальгідь приреченим. Кримським татарам довелося вчити новий алфавіт, тільки гадаючи, якими ще “благими намірами” більшовики збиралися вистелити народам СРСР дорогу у світле майбутнє.

Черговий етап у справі ліквідації неграмотності серед кримськотатарського населення республіки розпочався в 1938 р., коли перед НКП і Політпросвітою було поставлене нове завдання – перенавчання кримських татар грамоті з НГА на російську абетку. Однією з головних особливостей цієї реформи було те, що на її проведення державою фактично не було виділено майже ніяких коштів. У той же час основна вага роботи з перенавчання кримських татар із латинської на російську графіку покладалася на плечі працівників освіти та рядових громадян. Головним підтвердженням цієї гіпотези є факти особливої “опіки” владою створеного на початку 30-х років інституту так званих “культармійців”.

Крім того, традиційним явищем у цій галузі освіти стає використання в школах для малограмотних і неписьменних одних і тих же викладачів, і до того ж, в одній групі найчастіше були об'єднані і неписьменні, і малограмотні [54, арк. 12]. Такий стан справ, звичайно ж, не сприяв поліпшенню якості навчання. Крім вищеперерахованих заходів влади автономії в справі ліквідації неграмотності та малограмотності, у містах і селах було розгорнуте масове “соціалістичне змагання” за завершення ліквідації неграмотності. Звичайно, використання такої, максимально “дешевої” для держави схеми, з одного боку, давало можливість заощадити значні

кошти. А з іншого, не тільки виглядало неетично по відношенню до працівників освіти, а й, у кінцевому рахунку, не давало необхідних результатів такої самоосвітньої діяльності.

Ініціатором соціалістичного змагання в ліквідації неграмотності став колгосп “Красный Крым” Бахчисарайського району. Тут провели точний облік неписьменних. Усі вони були розбиті на групи, до кожної з яких прикріплювався культармієць. Крім того, велику допомогу надали вчителі району. Про те, яких результатів було досягнуто, видно на прикладі того ж Бахчисарайського району. У ньому “виявили” 3800 неписьменних, котрих і охопили навчанням. На початку 1939 р. неграмотність у цьому районі була ліквідована. Однак довіряти офіційній статистиці не приходиться, особливо з огляду на те, що Бахчисарайський район, як уже згадувалося, ще в 1931 р. було об'явлено районом суцільної письменності.

Завдяки проведеній учорашніми неписьменними та кримським НКП роботі, за дев'ять місяців 1939 р. у Криму було навчено 25 тис. неписьменних, а школи малограмотних закінчили 11443 осіб. Станом на 1 жовтня 1939 р. в Криму залишалося близько 4539 неписьменних, але й з ними велася робота. До цього часу, загалом, була завершена ліквідація неграмотності населення у віці 9 – 49 років у Керчі, Ялті, Куйбишевському, Кіровському, Ялтинському, Зуйському, Сімферопольському та Білогірському районах, тобто в районах з переважним і значним контингентом кримськотатарського населення. Однак це ще не означало, що в Криму не залишилося неписьменних громадян і вже можна було закривати школи для неписьменних і малограмотних. Як доказ цієї тези, розглянемо кількісні показники діяльності цих шкіл (Додаток Б.3). Як видно з наведених у додатку даних, до 1939 р. намітилася стійка тенденція до скорочення чисельності шкіл і учнів у них. Необхідно також підкреслити, що більшість з цих навчальних закладів були школами для малограмотних, неповними середніми та середніми, і тільки меншу частину складали власне школи з ліквідації неграмотності. Отже, можна зрозуміти, що основний акцент у подальшій роботі кримських освітян поступово переносився на ліквідацію малограмотності серед дорослого населення. Цю нашу тезу підтверджують такі дані: у 1939 р. у Криму було нараховано 23224 неписьменних, із них за 1939 / 1940 навч. рік було навчено 19028 [141, арк. 7]. Це означає, що в 1940 / 1941 навч. році працівникам системи освіти залишалося зробити останній крок до остаточної ліквідації неграмотності в регіоні, навчивши 4196 осіб.

Необхідно відзначити й той факт, що Кримська АРСР до 1940 р. входила до ряду передових національних республік у справі ліквідації неграмотності поряд із Кабардино-Балкарією і Бурят-Монгольською АРСР. У той же час, відповідно до матеріалів перепису 1939 р., неписьменних у РРФСР нараховувалося 6726242. Із них більшість – жінки [385, с. 345].

Станом на 20 січня 1941 р. у Криму нараховувалося 3943 неписьменних, із них навчалося 3322 (84,3%). Малограмотних було 40396, училося з них 22056 (54,6%) [141, арк. 1]. На 1 березня 1941 р. у Криму було на обліку 4130 неписьменних, із них навчалися 3588 (86,8%), навчено грамоті за 2 місяці 1941 р. 259 осіб (що складає до загальної кількості неписьменних 6,2%). Станом на 1 травня 1941 р. неписьменних залишалось в Криму 1017 осіб. І, нарешті, останні передвоєнні дані: 1 червня 1941 р. у Криму нараховувалося неписьменних 621, малограмотних 34322. У справі ліквідації неграмотності та малограмотності працювало 160 шкіл, 632 групи, 2239 педагогів і 9753 культармійців [23, арк. 11, 13, 15]. Таким чином, спираючись на вищенаведені факти й документи, можна припустити, що в основному неграмотність серед кримських татар, як і серед представників інших національностей Криму до середини 1941 р. фактично була ліквідована.

Найбільш важливим питанням у справі ліквідації неграмотності, крім відкриття нових хат-читалень і “лікнепів”, залучення до них населення, на нашу думку, було фінансування цієї роботи державою. Адже, незважаючи на широке використання ентузіазму працівників освіти та рядового населення, насамперед від своєчасного і достатнього для вирішення поставлених завдань фінансування залежали такі аспекти цієї роботи, як її матеріальне забезпечення, оплата праці педагогів, устаткування приміщень, закупівля необхідної літератури тощо. Основними джерелами фінансування й утримання всієї системи навчальних закладів з ліквідації неграмотності та малограмотності були бюджет Кримської АРСР, зокрема бюджет НКП, та бюджети міст, районів і сільрад. У 1932 р. відповідно до постанови РНК РРФСР, із метою ліквідації неграмотності національних меншостей у 1933 р. райвно зобов'язувалися залучати кошти на ліквідацію неграмотності та малограмотності з боку господарських, кооперативних і громадських організацій [214, арк. 39 – 39 зв.]. Крім цього, на потреби ліквідації неграмотності періодично виділялися кошти з бюджету РРФСР. Розподіл цих коштів був централізованим та адресним. Так, наприклад, у 1925 р. при одержанні з центру “субвенції” на лікнеп, Кримполітпросвіта ро-

зробила й надала Колегії НКП проект розподілу цих коштів. Їх пропонувалося розподілити серед райвно таким чином: на додаткове відкриття лікнепів Бахчисарайському – на 4 лікнепи 650 крб.; Карасубазарському на 2 лікнепи 498 крб.; Джанкойському на 3 лікнепи 647 крб.; Євпаторійському на 4 лікнепи 700 крб. Усього ж, на 13 лікнепів пропонувалося витратити 2495 крб.

Крім того, з коштів субвенції на підтримку існуючої мережі райвно пропонувалося виділити: Сімферопольському – 266, Севастопольському – 300, Бахчисарайському – 300, Керченському – 350, Феодосійському – 649, Євпаторійському – 200, Судакському – 250, Джанкойському – 250, Ялтинському – 240 крб. Усього ж було заплановано витратити на підтримку та розвиток мережі пунктів ліквідації неграмотності 5300 крб. [16, арк. 75].

Крім того, необхідно зазначити, що в зв'язку з уведенням у кримськотатарській мові спочатку НТА, а потім і російської абетки, на ліквідацію неграмотності та перенавчання дорослого населення автономії виділялися кошти по лінії ВЦК НТА. Так, наприклад, у 1929 р. з 200000 крб., виділених з бюджету СРСР на позапланову ліквідацію неграмотності на НТА, Кримська АРСР одержала 10000 крб. [281, с. 177].

Не дивлячись на відносно чітку систему фінансування роботи з ліквідації неграмотності, як показує проведене дослідження, коштів систематично, а частіше й катастрофічно не вистачало. Причому, не вистачало фактично на все: підручники, ремонт хат-читалень, їх опалення й освітлення, відкриття нових приміщень, зарплатню вчителям тощо. З огляду на те, що основні кошти, які направлялися на ліквідацію неграмотності, надходили з місцевого бюджету, потрібно підкреслити, що основною причиною відставання в справі ліквідації неграмотності, у першу чергу, був бюджетний дефіцит Кримського НКП. З іншого боку, бюджет НКП, у 1920 – 1930-х роках, складав значну частину витрат автономії, і по можливості, збільшувався [519, с. 8 – 17]. Однак постійне розширення поля діяльності НКП Криму й покладених на нього завдань, викликали величезний розрив між фінансовими потребами та можливостями працівників освіти регіону.

Яскравим прикладом наслідків цього розриву в 1920-х роках стала проблема заборгованості по заробітній платні викладачам, а також її зменшення від установлених норм у низці районів. Так, зокрема, робота ліквідаторів оплачувалася в розмірі не 0,5 ставки, а лише 0,25, що складало 8 крб. 75 коп. Середня ж зарплата ліквідаторів по Криму коливалася від 12 крб. до 17

крб. 50 коп., що в той час було дуже незначною сумою. Подібне явище, звичайно ж, не могло сприяти стимулюванню працівників цієї галузі [358, с. 11]. Лише на початку 1927 р. спостерігається певне зростання заробітної платні ліквідаторів, коли ставка оплати їхньої праці була доведена до рівня вчительського окладу.

На початку 1930-х років держава почала виділяти більш значні кошти на ліквідацію неграмотності. Так, РНК Криму вирішила використати з місцевого бюджету на проблеми ліквідації неграмотності, малограмотності та перенавчання на НТА в 1930 / 1931 навч. році 210 тис. крб. [591, с. 3]. У 1936 р. кошти, витрачені для цієї мети, уже склали 273 тис. крб. Крім того, РНК Криму визначила за обов'язок професійним і кооперативним організаціям передбачити у своїх бюджетах спеціальні кошти на ліквідацію неграмотності та малограмотності, утримання шкіл, оплату праці вчителів тощо. Таким чином, більш-менш прийнятне фінансування на потреби ліквідації неграмотності було налагоджено тільки в другій половині 1930-х р. Але саме в цей час цільове використання коштів, що виділялися, стає найбільшою проблемою. Так, наприклад, у 1937 р. на ліквідацію неграмотності по районах було виділено: Ленінський – 35000, Куйбишевський – 25700, Євпаторійський – 24000. і Джанкойський 74000 крб. Однак, як констатувалося в постанові ОК, “райвно і Райвиконкоми не змогли використати ці кошти за призначенням”. Де розчинилися ці значні суми і як вони були використані, документи, на жаль, замовчують. З іншого боку, таке ставлення до народних грошей указує скоріше на пропагандистський характер кампанії щодо ліквідації неграмотності, зайвим підтвердженням чому служить той факт, що нікого з керівників цих районів не покарали [605, с. 2]. Можливо, саме для припинення розтрата значних сум, що виділялись на ліквідацію неграмотності та малограмотності, замість наведення порядку в державних органах, основну ставку радянська держава в 1930-х роках зробила на збільшення числа корпусу культармійців. Певною мірою підтвердженням такого висновку є спільна стаття Л.Римського й А.Ясного, в якій прямо говориться, що “на лікнеп (до 1928 р.) витрачалися величезні кошти, приблизно до 60 крб. на кожного навченого” [622, с. 34]. Таким чином, можна зробити висновок, що, незважаючи на фінансування цієї роботи державними органами та громадськими організаціями, коштів для проведення широкомасштабних заходів з метою ліквідації неграмотності та малограмотності ніколи не виділялося в належній кількості.

Однак не все можна було зробити на ентузіазмі мас. Одним з основних аспектів у цій справі, який найбільше вимагав фінансування з боку держави, було постачання лікнепів і хат-читалень відповідною літературою. Справа в тому, що наявність абеток, газет і журналів, спеціальних підручників та іншої супутньої літератури, іноді ставало найбільш вагомим елементом у справі ліквідації неграмотності. Видання цієї літератури було цілком покладене на Кримський Держвидав, якому приходилося її не тільки тиражувати, але й переводити на мови народів регіону. Це ускладнювало завдання Держвидаву, особливо в перші роки його існування, коли ні поліграфічна база, ні наявність кваліфікованих працівників ніяк не відповідали поставленим перед ним завданням.

Незважаючи на існуючі труднощі, фактично з перших же років початку боротьби з неграмотністю місцеве видавництво кримськотатарською мовою надрукувало буквар для дорослих (5000 прим.) і статут ТГН (1000 прим.). Крім того, були переведені з російської мови комплекси “Единый сельскохозяйственный налог” і “1 мая” (250 прим.), видані брошури “О Ленине” (250 прим.), “Кооперация” (218 прим.), і “История партии” (241 прим.). А вже в 1923/1924 навч. році до лікнепів надійшла така література кримськотатарською мовою: букварі (700 прим.), газети “Yeni dunya” (100 прим.), “Jas Quvet” (150 прим.), журнал “Yani Colpun” (300 прим.), а також різні брошури та книги. Крім того, наприкінці 1924 р. Політпросвіта Криму займалася підготовкою до видання додатково 5000 букварів і 1000 розрізних абеток. Приймаючи до уваги недостатні потужності місцевого видавництва, виписали з Азербайджану літературу для хат-читалень на суму у 700 крб.

Певні позитивні зрушення відбулися в справі постачання хат-читалень і лікнепів літературою в 1925 – 1926 р. Так, за 1926 р. серед них було розподілено 6594 прим. книг, з яких потрібно особливо виділити літературу для селян кримськотатарською мовою. Більш-менш задовільно налагодилося постачання й періодикою. Так, приміром, у Ялтинському р-ні Політпросвіта виписувала для 17 хат-читалень газети “Красный Крым”, “Комсомольская правда”, “Беднота”, “Маяк Комуны”, “Yeni dunya” і журнал “Хата-читальня”, було також роздано 574 прим. іншої літератури. У Феодосійському р-ні виписувалося 26 назв газет і 34 журналів. У Карасубазарському р-ні газети розсилалися три рази на тиждень, а також виписувалося шість назв газет і журналів, але доставлялися вони з великим запізненням через погано діючу пошту.

Становище в справі постачання хат-читалень і лікнепів літературою дещо налагодилося тільки в 1927 – 1928 р., але переклад кримськотатарської писемності з арабської на латинську графіку фактично перекреслив усі досягнення в цій сфері. У зв'язку з реформою доводилося заново створювати і видавати весь комплекс методичної та навчальної літератури [752; 760; 761; 763; 764; 768; 773]. Вирішення цієї проблеми йшло дуже повільно, і не тільки через слабку роботу місцевого видавництва. Головним гальмом стали складності процесу перекладу кримськотатарської писемності з арабської графіки на латинську. У такій ситуації основними навчальними посібниками лікнепів на початку 1930-х р. стає республіканська періодика, переведена на новий алфавіт рішенням ОК ВКП(б) ще наприкінці 1930 р.

Розв'язанням проблеми створення й випуску нових підручників для лікнепів і хат-читалень керівництво республіки розпочало займатися лише в середині 1930-х р. Кримському Держвидаву та Поліграфтресту було поставлене таке завдання у справі видання підручників кримськотатарською мовою: для неписьменних, до 10 березня 1936 р. підручники з арифметики 10000 прим. Для малограмотних, до 1 березня 1936 р. підручники з граматики 10000 прим. і книг для читання 10000 прим. До 10 березня підручники з арифметики і географії в 7000 прим. кожний. Крім того, було вирішено забезпечити своєчасний випуск методичних посібників російською і кримськотатарською мовами. З них випустити в лютому цього ж року три назви [5, арк. 30]. У 1936 р. у районних школах для дорослих Кримської АРСР один підручник приходився на 10 – 15 учнів. Наявні підручники не були враховані, їхній перерозподіл усередині районів і обмін між районами не практикувався. Не вистачало головним чином підручників з історії, російської мови, книг для читання, задачників, граматик, а також зошитів.

Незважаючи на вжиті заходи, ще в 1937 р. система навчання неписьменних і малограмотних все ще страждала через брак підручників і навчальних посібників, недостатню кількість залучених до роботи вчителів. Таке становище можна пояснити не стільки нестачею поліграфічних потужностей місцевого видавництва, скільки неухважністю до цієї роботи з боку органів влади у напрямку її організації й фінансування. Не бажаючи створювати спеціальні підручники для тих кримськотатарських шкіл, які працювали з неписьменними та малограмотними, що почасти зумовлюється і так провальною роботою місцевого видавництва над випуском книг кириличною графікою для кримськотатарських шкіл, наприкінці 1930-х років рекомендувала-

ся до використання література, витоково призначена для початкових шкіл: “Книга для читання, часть 2-я”; “Грамматика для школ малограмотных”; “Учебник татарского языка, часть 1”; “Учебник татарского языка, часть 2”; “Сборник упражнений по правописанию, часть 2”; “Сборник упражнений по правописанию, часть 3”; “Учебник русского языка для 3 класса татарских начальных школ”; “Учебник русского языка для 4 класса татарских школ”; “География для 3-го класса, часть 1”; “География для 4-го класса, часть 2”; “Сборник арифметических задач и упражнений для 2 класса, часть 2”; “Сборник арифметических задач и упражнений для 3 класса, часть 3”; “Сборник арифметических задач и упражнений для 4 класса”; “Русский язык для нерусских школ взрослых” [132, арк. 6]. Мабуть, один із останніх оригінальних підручників кримськотатарською мовою для шкіл неписьменних і малограмотних був підручник, написаний в 1939 р. Р.М. Мулліною (вийшов за редакцією А.Іслямова) [772].

Завершуючи розгляд проблеми видання підручників, необхідно відзначити, що в 1940 р. і в першій половині 1941 р. підручників для шкіл, в яких навчали неграмотних і малограмотних, у Криму не видавалося. Тому працівникам мережі лікнепу доводилося користуватися або шкільними підручниками (яких теж катастрофічно не вистачало), або ж періодичними виданнями. Отже, можна констатувати, що на жодному етапі боротьби з неграмотністю та малограмотністю хати-читальні і лікнепи, що працювали з кримськими татарами, не були достатньою мірою забезпечені необхідною навчальною та методичною літературою.

Звертаючись до проблем методичного забезпечення цієї роботи, потрібно зазначити, що на першому етапі ліквідації неграмотності в регіоні основними навчальними одиницями були лікнепи та хати-читальні. Надалі були утворені школи для неписьменних і малограмотних. Ці школи в Криму поділялися на три основних типи: школи грамотності; школи і групи для малограмотних; школи для дорослих підвищеного типу – неповні середні та середні. Шкіл першого типу в 1940 р. у містах було 230, з 269 вчителями і 2161 учнями в них, у сільській місцевості шкіл цього типу нараховувалося 720, з 792 вчителями і з 7947 учнями. Шкіл другого типу в містах було 478, з 536 педагогами і 9060 учнями, у сільській місцевості – 709 шкіл з 840 вчителями і 14955 учнями. Шкіл третього типу в містах діяло 16 з 144 педагогами і 3393 учнями, у селах – 29 шкіл з 74 вчителями і 658 учнями. Усього ж у справі ліквідації неграмотності та малогра-

рамотності серед населення Криму в цей період нараховувалося 2182 школи різних типів, у яких працювало 2655 педагогів і проходили навчання 38174 особи [238, с. 4].

Складне становище аж до середини 1930-х рр. зберігалось в сфері підходів та методів, які застосовувались у справі ліквідації неграмотності. З огляду на те, яким величезним тягарем виявилася ця проблема для і без того перевантаженого роботою Кримського НКП, не дивно, що в багатьох його працівників, судячи з прийнятих постанов і рішень, існувало гостре бажання “скоріше закінчити” ліквідацію неграмотності та позбавитися “зайвої турботи”, не звертаючи увагу на якість роботи. Так, наприклад, у 1935 р., у зв'язку з 15-річчям радянзації Криму, НКП автономії виробив “положення” про організацію шкіл для дорослих із 90-годинною “програмою” ліквідації неграмотності, і запропонував до святкування 15 листопада 1935 р. пропустити через ці школи всіх неписьменних з тією лише метою, щоб до цієї дати прийти з рекордною перемогою. Природно, що ці школи не виправдали свого призначення. Більшість з 5 тис. осіб, що закінчили їх й були переведені потім у школи малограмотних, були змушені після святкування знову повернутися в школи для неписьменних, бо вони не встигли за 90 годин ліквідувати свою неграмотність. Адже нормальна та перевірена на той час на практиці програма ліквідації неграмотності була розрахована на 220 годин викладання рідної мови, й арифметики протягом 150 годин. Наведемо й інший факт. Працівники Кіровського р-ну виробили план, згідно з яким 170 неписьменних і 993 малограмотні повинні були в нечувано короткий термін – за 6 місяців пройти курс навчання в обсязі 4-річки [453, с. 63]. Це, звичайно ж, було абсурдом.

Основною причиною сформованої в сфері методичного забезпечення ситуації було те, що НКП автономії не мав аж до середини 1930-х рр. єдиного навчального плану та програм для шкіл дорослих. Кожна школа самотужки розробляла навчальний план, розподіляла кількість годин за предметами, встановлювала години занять тощо. Надіслана ж у райони програма Політпросвіти НКП, розрахована на 90 годин для шкіл грамоти, лише дезорганізувала роботу на місцях. Цьому сприяла також відсутність установленого терміну початку й проходження занять у школах. Так, зокрема, в колгоспах навчалися в середньому 6,5 місяців на рік [453, с. 66].

Тільки наприкінці 1930-х рр. була вироблена й почала застосовувалася на практиці єдина методика ліквідації неграмотності та малограмотності. У міських школах для неписьменних, станом на 5 серпня 1940 р., викладалися: російський мова – 200 годин, арифметика – 130 годин,

бесіди з Конституції – 43 години. Для малограмотних передбачався наступний набір дисциплін: російський мова – 145 годин, арифметика – 125 годин, географія – 60 годин, бесіди з Конституції – 43. До речі, необхідно зазначити, що в той час у неросійських школах для неписьменних кількість годин була дещо іншою, а саме: на рідну мову виділялося 200 годин, а на арифметику – 130. У школах для малограмотних на вивчення рідної мови виділялося 145 годин, на арифметику – 125 і на географію – 60. В окремих школах, за бажанням учнів, вводилася російська мова як окремий предмет. У школах для неписьменних для його вивчення виділялося 200 годин, у школах для малограмотних – 145 [692, с. 111]. Після закінчення навчання складалися іспити. Для груп малограмотних вони були такими: диктант, перевірка читання, складання ділових паперів, твір, контрольна робота з арифметики, усне опитування з російської мови, арифметики й географії [692, с. 111].

Тривалість навчального року в містах автономії складала 10 місяців: з 1 вересня по 1 липня, з поділом на два півріччя. Кількість годин у тиждень для шкіл малограмотних і неписьменних коливалася в залежності від викладання чи не викладання в них російської мови від 7 до 10. У сільській місцевості навчальний рік тривав 7 місяців: з 1 жовтня по 1 травня. Він також був розбитий на два півріччя. Проте в кримськотатарських школах, як і в будь-яких інших з не російською мовою навчання, перерв протягом навчального року в школах для неписьменних і малограмотних не було. Отже, можна твердити, що єдина методика ліквідації неграмотності була розроблена і впроваджена в Криму тільки наприкінці 1930-х рр. Причиною настільки тривалого затягування цієї справи, вочевидь, було неухвалне, а точніше, халатне і формальне ставлення НКП Криму й інших органів влади до рішення цієї проблеми.

З нагоди офіційного завершення ліквідації неграмотності та малограмотності в Криму, багато активних учасників цієї роботи, у тому числі й кримських татар, були нагороджені грамотами Президії Верховної Ради Кримської АРСР. Крім того, багатьом були оголошені подяки [249 – 251; 278 – 280].

Підбиваючи підсумки дослідження проблеми ліквідації неграмотності серед кримських татар, необхідно констатувати, що за 1920 – 1930 рр. партійними, радянськими та громадськими організаціями була проведена величезна організаційна й освітянська робота, на що були витрачені значні кошти та інші матеріальні ресурси. У цій роботі найактивнішу участь узяла ве-

лика частина вчительського корпусу автономії, крім того, було залучено близько 10 тисяч культармійців. У результаті проведених заходів неграмотність серед кримських татар, як і інших жителів регіону, офіційно була ліквідована. Однак у цьому питанні необхідно враховувати деякі супутні чинники, по-перше, переклад кримськотатарської мови з латинського алфавіту на кириличний у 1938 р. По-друге, неможливість цілком довіряти даним офіційної статистики, з чим приходилося постійно стикатися в процесі дослідження. З огляду на ці чинники, а також беручи до уваги, що спеціальних заходів щодо перенавчання дорослого населення на нову абетку фактично не було проведено, можна стверджувати, що велика частина кримськотатарського народу на початок Великої Вітчизняної війни залишалася неписьменною (на кириличному алфавіті), або ж, у кращому випадку, малограмотною. До аналогічних висновків приходять й інші дослідники цієї проблеми [519, с. 200].

3.2. Матеріально-технічне забезпечення шкільної освіти кримських татар

Загальновідомим є той факт, що стабільний розвиток і нормальне функціонування будь-якої системи освіти, незалежно від часу та місця її існування, залежить не тільки від таланту педагогів, цілеспрямованості й старанності учнів, а й від рівня забезпечення навчального процесу необхідними навчальними приналежностями й приміщеннями. У зв'язку з цим потрібно розглянути проблему забезпечення національних шкіл підручниками та матеріально-технічного стану будівель національних шкіл і низку елементів їх забезпечення.

Проблема створення і видання в необхідній кількості підручників для кримськотатарських шкіл з перших же днів існування радянської влади на півострові постала з особливою гостротою перед НКП Криму. З огляду на те, що дореволюційні видання в умовах побудови радянської школи були заборонені до використання, а основна частина учнів займалася в цей період за релігійними книгами, то цілком зрозуміло, що з установленням радянської влади й початком будівництва світської школи починати вирішення проблеми забезпечення учнів підручниками довелося фактично з нуля. У той же час необхідно зазначити, що історичний досвід створення підручників для кримськотатарських шкіл, звичайно ж, існував. Це стосується як і дореволюційного періоду, так і років громадянської війни.

Однак у перші роки після встановлення радянської влади на півострові зрушити рішення цієї проблеми з мертвої точки не вдалося. Тільки до 1922 / 1923 навч. року Татуправлінням були змінені відповідно до програми кримськотатарських шкіл першого ступеня такі навчальні посібники: як “Абетка”, “Перша книга після абетки” і “Арифметика”. Вони були видані в кількості 30000 прим. Для шкіл же другого ступеня виписали підручники зі Стамбула, але через відсутність коштів до початку навчального року вони так і не були викуплені [190, арк. 411]. Отож, ситуація із забезпеченням кримськотатарських шкіл підручниками була важкою.

З огляду на всю згубність затягування вирішення цього питання, НКП у 1923 р. ужив рішучих заходів для видання 10-ти найменувань підручників кримськотатарською мовою. Ними стали: підручник з природознавства для шкіл 3 – 4 року навчання; підручники з математики для 1 і 2 років навчання (керівництво для вчителів) і для 3 і 4 років навчання; книги для читання для 2-го року навчання; книга для 3 року навчання і п'ять інших книг з “батьківщинознавства”,

суспільствознавства, природознавства для 5-го року навчання, з рідної мови та математики для 5-го року навчання. Частина цих підручників була видрукувана ще влітку 1923 р., а частина була видана тільки на початку листопада. Однак, із огляду на те, що початок навчального року в цей період звичайно запізнювався, то всі підручники були видані “вчасно” [564, с. 18]. Звичайно ж, тиражі перших видань нових підручників для кримськотатарських шкіл були не достатніми (від 500 до 1000 прим.), причиною чого були об’єктивні умови економічного характеру в регіоні взагалі, й стану кримськотатарської поліграфії зокрема. Але те, що це була перша спроба вийти на якісно новий рівень створення підручників для кримськотатарських шкіл, безсумнівно. Однак, не дивлячись на це, на тлі активного зростання кількості шкіл постачання їх підручниками, особливо сільських, не може бути визнано задовільним у ті важкі роки. Їхня частка складала не більше 30% від необхідного. Нестача підручників гостро відчувалася в усіх районах Криму. Це, звичайно ж, негативно позначалося на роботі школи.

Потрібно зазначити, що, відчуваючи гостру нестачу в шкільній літературі й з огляду на слабкість місцевого національного видавництва, НКП Криму намагався комплексно підійти до вирішення цієї проблеми. Так, приміром, розуміючи нераціональність видання підручників для 4 кримськотатарських шкіл другого ступеня, що діяли на цей час, НКП закупив партію підручників для них на суму в 1200 крб. в Азербайджані. З огляду на відносну дешевизну підручників у цей період, що складала в середньому до 1 карбованця за примірник, то сума була більш, ніж достатньою.

Комплексний і систематичний підхід у вирішенні проблем видання кримськотатарських підручників почав застосовуватися наприкінці 1924 – початку 1925 рр. У цей час були видані: друга книга для школи (5000 прим.), третя книга (3000 прим.), п’ята й четверта (3000 прим.), “Уроки географії” (6000 прим.), “Природознавство” (2529 прим.), “Геометрія” (10000), “Про комплексний метод” (1000 прим.), “Краєзнавство” (1000 прим.), “Статут трудової школи” (100 прим.), “Статут народно-трудої школи” (1000 прим.), “Заповіді Ілліча” і “Методика письма” по 1000 прим. тощо.

У цей же період друкувалися: “Суспільствознавство” Вольфсона (3000 прим.) і “Облік роботи” (1000 прим.). Готувалися до видання: “Географія” Ревзі (6000 прим.), “Наукова грамати́ка” Б.Чобан-Заде і “Математика” Мухітдінова. Однак, незважаючи на такий значний прорив

у справі забезпечення кримськотатарських шкіл підручниками, зростання шкільної мережі й кількості учнів ще набагато випереджали можливості місцевого видавництва, у зв'язку з чим, ще довго гостра нестача підручників залишалася постійною проблемою. Так, приміром, на початку 1926 р. у Сімферополі постачання підручниками та навчальними посібниками було проведено: у російськомовних школах – на 40%, у школах національних меншостей – на 65%, у той же час кримськотатарські школи виявилися забезпечені лише на 25% від необхідної кількості.

Однією з головних причин такого становища була відсутність загальноприйнятої літературної мови. Справа в тому, що в кримськотатарській мові існує кілька діалектів, боротьба між прихильниками яких, іноді, на жаль, гальмувала видавничу справу, а з нею й, природно, постачання шкіл підручниками аж до проведення трьох орфографічних конференцій. Так, на початку 1926 /27 навч. року кримськотатарські вчителі не знали, з чого їм слід почати роботу в школах. Адже складений до цього року кримськотатарський буквар, прийнятий на загальнокримському з'їзді інструкторів соціального виховання, був забракований Кримським НКП. Причиною стало те, що, що буквар був складений на діалекті північних (степових) татар. Із великим запізненням, далеко після початку навчального року Кримський НКП змушений був тимчасово допустити в школи цей буквар – через відсутність іншого [351, с. 181]. Отже, одним з першочергових завдань кримськотатарських працівників освіти було формування загальноприйнятої літературної мови, без чого подібні казуси могли повторюватися нескінченно.

Повертаючись до проблеми постачання кримськотатарських шкіл підручниками, необхідно також зазначити, що в деяких районах Криму вони вирішувались досить успішно. Так, у Феодосійському р-ні всі школи (російські, кримськотатарські, німецькі) були забезпечені на 100% підручниками російською мовою. У Джанкойському р-ні з початку 1926 / 1927 навч.році було роздано підручників: російською мовою – 3195, кримськотатарською – 775, німецькою – 900 прим. і т.д. Крім того, всі школи одержали по карті півкуль, карту Європейської й Азіатської частини СРСР. І, що важливо, всі школи району цього року одержали, хоча й не в повному обсязі, паперові приналежності. У той же час Судакський р-н гостро відчував потребу в кримськотатарських підручниках. Найважче ж становище склалося в Бахчисарайському районі: у достатній кількості в школи надійшли лише буквари (на 80%), інші ж підручники були розподі-

лені по 1 – 2 примірника на школу. Цілоком були відсутні навчальні посібники (карти, зошити, глобуси тощо). У Керченському р-ні було роздано підручників на суму 1289 крб. (головним чином для найбільш бідних дітей), по місту – на 326 крб. Крім того, підручники купували і самі учні. У катастрофічному стані знаходилася справа з забезпеченням підручниками кримськотатарською мовою старших груп.

Про те, що підручників для кримськотатарських шкіл республіки не вистачало й у подальші роки свідчать такі дані. Так, у 1935 р. у постанові ОК ВКП(б) “Про додаткове видання підручників татарською мовою” вказувалося на необхідність видання підручників Мінца з цивільної історії для 3 і 4 класів. У зв'язку з цим Кримдержвидав доручалося терміново отримати в НКП РРФСР російський текст підручника для перекладу його кримськотатарською мовою. Крім того, було прийняте рішення додатково видати такі підручники: Фалєєв “Фізика” (частина 2 для 7 класу); Шапошніков “Збірник задач з алгебри”, частина 1 для 6 – 7 класів; Кисельов “Алгебра” частина 1 для 6 – 7 класів; Гурвич, “Геометрія”, частина 1 для 6 – 8 класів; Березанська, “Задачник з арифметики” для 5 – 6 класів. Потреба в додатковому виданні досягала 24000 прим. Проте центральні органи влади потрібної кількості паперу не виділили [49, арк. 257].

Необхідно відзначити, що стан справ з видання підручників для інших національних меншостей у СРСР був не набагато кращим. Так, приміром, РНК РРФСР у своїй постанові від 22 лютого 1937 р. відзначила, що план видання національних підручників у республіках, краях і областях виконаний усього на 88%. А план видання підручників і методичної літератури для неросійських початкових, неповних середніх і середніх шкіл до 1937/1938 навч. року взагалі виконується незадовільно [611, с. 76]. Крім того, Навчально-педагогічне видавництво, що знаходилося в Москві, також не справлялося з виданням національних підручників.

У другій половині 30-х рр. нестача в забезпеченні кримськотатарських шкіл регіону відповідними підручниками стає хронічним явищем. З початком 1937/1938 навч. року кримськотатарські школи залишилися “абсолютно без підручників” [56, арк. 89]. Органам влади довелося вживати екстрених заходів для виправлення ситуації. Так, уже у вересні 1937 р. ОК ВКП(б) затвердив черговий склад редакторів і укладачів для підготовки випуску нових підручників для кримськотатарських шкіл: Хрестоматія з літератури для 4-го класу (редактор Келямов); хрестоматія з літератури для 6 класу (редактор Д.Сейдаметова); хрестоматія з літератури для 7-го

класу (редактор Келямів); хрестоматія з літератури для 8-го класу (редактор Ю.Болат); хрестоматія з літератури для 9-го класу (укладачі Ш.Алядин і Р.Тинчеров, редактор А.І. Баккал); хрестоматія з літератури для 10-го класу (укладач Келямів, редактор Р.Тинчеров) [51, арк. 141]. Однак ці заходи були спізними й кардинально виправити на краще ситуацію із забезпечення національних шкіл підручниками не змогли. Так, приміром, в 1937 / 1938 навч. році кримськотатарські початкові школи в містах були забезпечені підручниками граматики з російської мови на 3,5%, неповні середні школи на 15,6%, середні школи на 26,3%. Не надто відрізнялася ситуація із забезпеченням цими ж підручниками шкіл у сільській місцевості: початкові школи – на 44,4%, неповні середні школи на 26,5% і середні школи на 12,5%. Із забезпеченням іншими підручниками ситуація була практично такою ж [79, арк. 90]. Крім того, проблему забезпечення підручниками кримськотатарських шкіл ускладнювали факти безгосподарності. Частими були випадки, коли нові підручники, що надходили у той чи інший район, замість того, щоб відразу бути спрямованими в школи, залежувалися на базах Кримсоюзу.

Не випадково найскладнішим етапом у створенні та виданні підручників для кримськотатарських шкіл стали 1937 / 1938 і 1938 / 1939 навч. роки. Масові репресії, що точилися в цей час по всій країні, торкнулися не тільки вищих органів управління держави, а й національної творчої інтелігенції. Авторитетні та шановні ще вчора вчені, письменники, партійні та державні діячі, а то й звичайні вчителі, ставали «ворогами народу». Поряд з керівництвом НКП Криму було репресовано й багато творців кримськотатарських підручників, а відповідно самі підручники визнані “шкідливими” й вилучені з ужитку. Так, і без того ще далека від досконалості система постачання кримськотатарських шкіл підручниками фактично виявилася просто зруйнованою. Усе довелося створювати заново.

20 листопада 1937 р. Кримське бюро ОК ВКП(б) змушене було визнати, що видання підручників татарською мовою знаходиться в “незадовільному стані”. Головною причиною цього було оголошено те, що “протягом довгого часу вороги народу троцькісти, бухаринці й буржуазні націоналісти очолювали НКП Криму та Кримський держвидав”. У число ворогів увійшли М. Недім, А. Асанов, Р. Олександрович, Б. Чагар, Я. Мусаніф, С. Бекіров, В. Чешменджі та інші. На думку ОК, вони “проводили явно шкідницьку роботу: підбирали авторами й редакторами підручників страшенних ворогів народу буржуазних націоналістів; усіляко гальмували

вирощування молодих авторських кадрів; мові й термінології підручників буржуазні націоналісти наносили шкоду шляхом засмічення підручників незрозумілими для школярів арабськими, перськими та французькими термінами та словами”. Крім того, бюро дійшло до висновку, що “зміст оригінальних підручників систематично засмічувався націоналістичними контрреволюційними здобутками”, а якість підручників залишалася низькою. І, що, вочевидь, було найголовнішим, у світлі нових віянь політики русифікації творці оригінальних підручників були звинувачені в тому, що “ігнорувалися класики літератури народів СРСР”. Перекладаючи провину в справі постачання кримськотатарських шкіл підручниками на репресованих, бюро відзначило, що “дотепер татарські школи не мають підручників”.

Намагаючись виправити у вигідному для себе ключі ситуацію, ОК ВКП(б) прийняв такі рішення: по-перше, запропонований відділом шкіл обкому і НКП Криму план видання підручників татарською мовою на 1938 р. у кількості 44 назв, в обсязі 336,9 друкованих аркушів схвалити, доручити відділу Шкіл і НКП Криму ще раз розглянути питання про збільшення видання перекладних підручників за рахунок скорочення оригінальних. НКП, Кримському Держвидаву та Держтипографії негайно приступити до видання підручників, передбачених планом 1938 р., із тим, щоб до 1-го січня 1938 р. видати всі підручники першої черги.

По-друге, зобов'язати НКП і Кримський Держвидав при укладанні підручників базуватися на здобутках класиків літератури народів СРСР і після ретельної обробки використовувати фольклорний матеріал, “не допускаючи засмічення підручників здобутками випадкових, неперевірених, малокваліфікованих авторів”, для чого створити спеціальну нараду викладачів татарської мови для обговорення й розгляду рукописів кримськотатарських підручників із граматики, синтаксису та літератури.

По-третє, відділам Шкіл і Пропаганди ОК ВКП(б), НКП, Кримському Держвидаву очистити склад авторів і перекладачів від “буржуазно-націоналістичних, нездатних і малокваліфікованих елементів”. Надалі відділу Шкіл і НКП було вказано персонально затверджувати всіх авторів, перекладачів, редакторів і рецензентів, висуваючи молоді, а головне, перевірені в роботі кадри [52, арк. 116]. Аналізуючи цей документ, можна прийти до висновку, що партійним керівництвом Кримської АРСР було прийнято рішення про поступове зниження кількості підручників для кримськотатарських шкіл, написаних самими кримськими татарами, і обмежитись

звичайним перекладом стандартних підручників, випущених для шкіл НКП РРФСР кримсько-татарською мовою. Крім очевидних негативних сторін цього рішення, таких як утрата національного духу підручників і відсторонення від їх створення й видання національної інтелігенції, треба відмітити й деякі позитивні сторони. По-перше, це наближення знань, що їх отримували кримськотатарські школярі, до знань інших учнів РРФСР; по-друге, у такій ситуації арешт того чи іншого діяча кримськотатарської освіти не призводив до автоматичного “зникнення” зі шкіл підручників, створених за його участю; по-третє, зменшувалися витрати і без того обтяженого фінансовими розтратами Кримського НКП.

Зменшення кількості оригінальних підручників для кримськотатарських шкіл йшло паралельно з іншими заходами русифікаторської політики в сфері освіти, такими, як уведення обов'язкового вивчення російської мови та поступове вилучення з програм національних шкіл здобутків національних авторів, замість яких приходили російські та радянські “ідеологічно витримані” автори [777].

Слід також зазначити, що справа забезпечення інших національних меншостей РРФСР підручниками рідною мовою виглядала аналогічно. Навчально-педагогічне видавництво Росії не справлялося зі своїми обов'язками по їх своєчасному випуску, а підручники, що видавалися, не рідко були низької якості і до того ж виходили в недостатній кількості [612, с. 56; 210, арк. 23 – 24 зв., 26 зв. – 28.; 213, арк. 137 – 140 зв.].

Отже, до 1938 р. у справі створення і видання підручників для кримськотатарських шкіл (за винятком підручників з кримськотатарської мови) узяла гору ідея перекладних підручників. Підтвердженням тому служать дані, приведені в Додатку В. [52, арк. 114 – 115]. Однак повній реалізації цього широкомасштабного плану збутися не судилося. На цей раз – не через політичні репресії, чи відсутність необхідних коштів чи паперу. Однією з найважливіших причин, під впливом якої ситуація недостатнього забезпечення підручниками кримськотатарських шкіл стала хронічною, стали найперше реформи з перекладу кримськотатарської писемності з арабської на латинську, а потім на кириличну графіку. Основними чинниками, через які зривалися видання національних підручників у цей період стали наступні: адміністративні методи проведення мовних реформ, затягування з остаточним упорядкуванням усіх орфографічних і граматичних нюансів писемності, бурхливі дебати під час упорядкування літературної кримськотата-

рської мови (видалення з її складу турецьких, арабських, казансько-татарських і впровадження російських слів і т.д.). Звичайно ж, усе це не сприяло нормальній видавничій діяльності і своєчасному постачанню кримськотатарських шкіл необхідною кількістю літератури. Так, приміром, у процесі перекладу кримськотатарської мови на кириличну графіку в 1938 р., національні школи увійшли в новий 1938 / 1939 навч. рік без підручників. Це призвело до того, що вчителі змушені були викладати за підручниками на НГА, або за російськими підручниками з уживанням перекладу [52, арк. 24].

Ситуацію ускладнювала й та обставина, що при кожній зміні алфавіту РНК Криму вимагав від НКП не допускати використання підручників у початкових кримськотатарських школах на попередньому алфавіті, а Кримсоюзу і Кримдержвидаву пропонувалося притягати до відповідальності тих осіб і організації, що здійснювали їх продаж [237, с. 7]. Зібрані дані та результати дослідження питання щодо створення і постачання кримськотатарських шкіл підручниками національною мовою в розглянутий період дають можливість упевнено твердити — на жодному етапі розвитку кримськотатарської народної освіти з 1921 по 1941 рр. національні школи не були забезпечені підручниками рідною мовою учнів ні в кількісному ні, в більшості випадків, у якісному плані.

Особливу роль у справі побудови нової системи освіти для кримських татар після встановлення на півострові радянської влади займало питання наявності приміщень для шкіл, що відкривалися. Однак у перші роки правління більшовиків 90% приміщень НКП було зайнято під військові організації. Один із діячів кримськотатарської освіти визнавав, що кримськотатарські школи містилися в приватних будинках, іноді навіть у літніх коморах і сараях, “...де не можна думати про серйозну педагогічну роботу”. Далі в документі відзначалося, що “в татар майже немає шкільних будинків типу земських” [564, с. 18]. Тобто, можна сказати, що спеціальних будинків, спроектованих і побудованих саме як шкільні приміщення, у кримських татар фактично не було. Крім того, з початком упровадження НЕПу кращі будинки, зайняті в епоху воєнного комунізму в селах під школу, знову були передані колишнім власникам, що значно ускладнило й без того катастрофічне становище зі шкільними приміщеннями.

Для найбільш повного відтворення ситуації, що створилася в цей період, потрібно розглянути на конкретних прикладах ситуацію в сфері забезпечення кримськотатарських шкіл

приміщеннями й іншим інвентарем на початку 1920-х рр. Архівні документи свідчать, що, наприклад, у Феодосійському районі 50% кримськотатарських шкіл були із земляними підлогами, погано обладнані і взагалі не пристосовані до шкільних занять. 25 – 30% шкіл займали незадовільні шкільні приміщення і тільки 15 – 20% – більш-менш пристойні, але й ці вимагали капітального ремонту. 25% шкіл узагалі не мали дошок і парт, у зв'язку з чим діти під час уроків змушені були сидіти на землі чи каменях. Це призводило до частих захворювань і вчителів, і учнів. Про інші навчальні посібники, такі, як скажімо, карти, прилади тощо, говорити не доводиться, тому що їх у більшості випадків просто не було.

У 1922 / 1923 навч. році кримські школярі навчалися без книг, зошитів і навіть у деяких школах без крейди і дошок [588, с. 29]. Що стосується устаткування шкіл інвентарем, то, наприклад, у 1925 р. у Сімферопольському р-ні школи міста та району вважалися обладнаними задовільно. У Феодосійському р-ні будинки культосвітніх організацій, за винятком кримськотатарських, були більш-менш укомплектовані меблями й інвентарем. У Ялтинському р-ні – устаткування шкільними меблями виявилось проведене лише частково. Нестача інвентаря відчувалася на 30%.

Важкою склалася ситуація в Керчі: не вистачало парт, не було вішалок і шаф, цілком були відсутні наочні приладдя. У Джанкойському р-ні також не вистачало інвентаря в школах, особливо відчувалася потреба в партах. Партія в 200 штук, виготовлена в 1925 р., виявилася недостатньою [358, с. 11]. До перерахованих вище проблем необхідно додати ще й жахливе забезпечення шкіл паливом по всьому Криму.

Незадовільний стан шкільних приміщень у регіоні, їхня тіснота та недостатня кількість, призводили до того, що багатьом дітям шкільного віку було відмовлено в прийомі до школи. Візьмемо наступний приклад. Так, кількість дітей, що отримали відмову в залученні до загального числа прийнятих до школи в 1925 р., складала: для міських шкіл майже 15%, для сільських шкіл 12%. Головною причиною стала гостра нестача шкільних приміщень: на неї приходить 82% усіх відмов (у містах 94%, у селищах 74%) [319, с. 16].

Потрібно сказати, що катастрофічний стан будинків шкіл і їх укомплектованості інвентарем у республіці не залишився непоміченим і став предметом турбот влади. Кримський ОК ВКП(б), РНК і НКП ухвалили низку рішень, спрямованих на поліпшення справ у галузі народ-

ної освіти. Виконуючи їх, районні комітети партії на своїх пленумах обговорили стан шкільної мережі. Так, наприклад, 26 – 27 березня 1925 р. відбувся пленум Сімферопольського райкому партії, на якому було вирішено відремонтувати всі шкільні приміщення та інвентар. На пленумі вказувалося, що школи району оснащені навчальними посібниками на 50%. Крім того, ставилося завдання – до нового навч. року підготувати школи на 100% [616, с. 137].

Навесні 1926 р. Центральне Статистичне управління Криму провело обстеження стану шкільних приміщень. Було встановлено, що понад 30% усіх шкільних приміщень знаходяться в незадовільному стані. Малопридатні для життя халупки – ось що являла собою більшість шкільних будинків у Керченському районі. Особливо тяжким був стан татарських шкіл. Устаткування в них не було майже ніякого: не було ні парт, ні столів, ні дошок. Дошкою в деяких школах служили двері, як, наприклад, у селі Кітень, чи наклеєний на стіні темний папір, як скажімо, в селі Коп-Такіле. А діти села Карангат узагалі навчалися стоячи. Треба сказати, що сільське населення не залишалося байдужим до становища своїх шкіл. Так, за ініціативою селян у 1927 р. розпочалось будівництво шкільних будинків у селах Коп-Такіль, Таш-Алчин, Макгут і ін. Іноді населення оплачувало найм шкільного приміщення й ремонтувало школи своїм коштом [335. – 1927, 15 января].

З огляду на зношеність і катастрофічний стан багатьох шкільних приміщень, їх непридатність до використання під школи, ремонтувати більшість із них було економічно не доцільно. Керівництво НКП Криму тверезо оцінювало ситуацію та запропонувало замість капітальних ремонтів, які не приносили належних результатів, будувати нові шкільні будинки. Зробивши необхідні підрахунки, НКП у 1926 р. визначив кошторисну вартість одного будинку школи першого ступеня в 2412 крб. Зважаючи на те, що в Криму потрібно було побудувати 470 шкільних приміщень, то загальна сума склала 113364 крб. Необхідно нагадати, що, як і раніше, через обмеженість кримських шкіл приміщеннями щорічно поза школами залишалися тисячі дітей шкільного віку. Так, у тому ж 1926 р. усього було набрано в школи другого ступеня 5001 учнів, а було відмовлено в прийомі 1505 дітям, із них – 1300 через нестачу приміщень [319, с. 20].

Грунтуючись на зроблених розрахунках, НКП порушив клопотання перед Кримською РНК про організацію особливого шкільного будівельного фонду для зведення нових будинків,

і в першу чергу, кримськотатарських шкіл. Однак позитивне рішення не одразу було прийняте. Ще на початку 1927 р. між районами були розподілені мізерні суми з коштів, що надійшли від Центробанку на шкільне будівництво. Вони склали 46 тис. крб. [335. – 1927, 11 мая]. Звичайно, далеко не скрізь чекали “милості” від центральної влади і самостійно вели шкільне будівництво. Так, в одному з районів Криму в 1927 р. планувалося виділити 154,5 тис. крб. на будівництво нових і капітальний ремонт старих шкільних будівель [335, – 1927, 13 мая].

Тільки в липні 1927 р. РНК Криму прийняла рішення про створення спеціального будівельного фонду. Він складався з відрахувань як з бюджету автономії (25000 крб.), так і з бюджетів окремих районів у загальній сумі 45000 крб. [335. – 1927, 31 июля]. Крім того, були збільшені спеціальні надходження з бюджету РРФСР і Кримської АРСР на шкільне будівництво [335. – 1927, 8 июля; 1927, 20 июля; 1927, 22 июля]. Але всі вжиті заходи виявилися малоефективними. Цього разу втрутилася стихія. Землетрус, що відбувся в Криму влітку 1927 р., надовго загальмував процес будівництва нових шкіл. Збитки, заподіяні стихією тільки культосвітнім установам Криму, загалом обчислювалися величезною сумою – 697699 крб. [335. – 1927, 20 декабря].

Необхідно також зазначити, що подібна ситуація із забезпеченням шкіл нормальними приміщеннями спостерігалася в цей період у багатьох регіонах СРСР. Так, зокрема, в кишлаках Киргизії в більшості випадків зовсім не було приміщень для шкіл. Унаслідок незадовільних побутових умов у деяких фрунзенських (Киргизія) школах відсоток захворюваності дітей-школярів туберкульозом досягав 80. Цілком обрунтовано один із виступаючих на партконференції Каракольського району Киргизької РСР учителів заявив, що шкільні приміщення – місця для одержання сухоти. Про це говорили в усіх школах, це весь час повторювали вчителі. Три – чотири зміни занять у школах Киргизії стало майже нормальним явищем, що, безумовно, було абсолютно не допустимим з гігієнічної та педагогічної точок зору [648, с. 152].

Тільки в другій половині 1930-х років відбулося значне збільшення фінансування органів народної освіти в республіці та поліпшення їх матеріально-технічної бази. Так, приміром, з 1935 по 1939 рік у Криму було збудовано 66 нових шкільних будинків [646, с. 315]. Однак мало було побудувати будівлю, її треба було побудувати ще й якісно. А саме це менш за все вдавалося радянським будівельникам. Так, наприклад, будівництво нових шкіл систематично відс-

тавало від графіка, крім того, якість їх зведення була низькою: у Севастопольській школі, у Карантині, частина печей виявилася улаштована без холодних чвертей. Дверні коробки не мали закріпів. У Керчі, у школі, що знаходилася по Вокзальному шосе, віконні коробки покоробилися й мали перекося, до того ж, під час будівництва взагалі були допущені відступи від проекту. У Джанкої в будинку нової школи стіни містили опуклості та западини, а дерев'яні балки були уражені пашелем і гнилизною. У Євпаторії будівництво школи виявилось не забезпеченим протипожежними засобами, а топки печей виклали простою, а не вогнетривкою цеглою [59, арк. 10].

Крім вище зазначених недоліків у будівництві шкіл, обсяги фінансування на поліпшення матеріально-технічної бази шкіл, як і раніше були недостатніми. Так, наприклад, відповідно до постанови РНК Кримської АРСР “Про підготовку шкіл до навчального року в Бахчисарайському, Карасубазарському і Джанкойському районах”, перевіркою було встановлено, що в Карасубазарському районі з 55 шкіл відремонтовано тільки 35, а в Бахчисарайському районі з 57 шкіл відремонтовано тільки 37. Значна кількість шкіл, не дивлячись на 20 років правління радянської влади, все ще не були забезпечені партами та паливом [237, с. 7]. Так, наприклад, перевірені взимку 1940 р. школи Карасубазарського району погано, або зовсім не опалювалися. В Аргінській середній кримськотатарській школі печі для опалення були неналагодженими, в Учхозській початковій школі були відсутні дрова (замість 50 кубометрів дров, колгоспи виділили школі й учителям усього 12). У Мамбетланській школі колгоспом було виділено школі й учителям усього 8 кубометрів дров, у зв'язку з чим школа не опалювалася, а в день перевірки учні принесли дрова з дому.

Шкільні приміщення зазначених шкіл були не утеплені, вікна не вставлені, рами не замазані – “вітер гуляв класами, діти мерзли на уроках”. В Учхозській школі діти під час перерви на вулиці розводили багаття та грілися біля них. Крім того, паливом у необхідному обсязі не були забезпечені деякі школи Куйбишевського району (Сюрень, Кокози), у багатьох із них шибки у вікнах були відсутні [145, арк. 50]. Результатами такого ставлення до забезпечення шкіл паливом стали не тільки не заплановані перерви в їхній роботі взимку, але й часті випадки обмороження дітей. Наприклад, такий факт було зафіксовано у 1939 р. у Жиябовській школі Сейтлерського району, де зареєстровано 20 випадків [56, арк. 232].

Слід сказати, що повільне та неякісне будівництво нових шкіл не було явищем, властивим винятково Кримській АРСР. Наведемо такий приклад: відповідно до затвердженого РНК РРФСР плану, до початку 1940 / 1941 навч. року в республіці мали побудувати 1099 шкіл на 332 тис. учнівських місць, у тому числі в містах – 120 нових шкіл і 99 перехідних, у селах 328 нових шкіл і 559 перехідних шкіл. Середня технічна готовність будівництва міських шкіл на 20 липня 1940 р. склала: за новими – 44,0%, за перехідними – 74,2%; за новими сільськими школами станом на 1 липня – 15,8% і за перехідними – 68,5% [206, арк. 1 – 11]. Це говорить про те, що на початок навчального року будівництво багатьох із них так і не вдалося закінчити. Однією з основних причин такої ситуації було невиконання планів фінансування заходів НКП органами наркомату фінансів [206, арк. 1 – 11].

Таким чином, спираючись на дані, отримані в процесі дослідження, можна зробити висновок про те, що матеріально-технічне забезпечення кримськотатарських шкіл у досліджуваній період знаходилося на низькому рівні. Багато проблем, зокрема, такі, як забезпечення шкіл підручниками й іншими навчальними приналежностями, паливом, їх своєчасний ремонт, загальний технічний стан, а також будівництво нових шкільних будинків систематично не вирішувались й ігнорувалися з боку органів влади.

3.3. Проблема вчительських кадрів для кримськотатарських шкіл

При розгляді питань матеріально-технічного забезпечення національних шкіл, на підставі використаних документів, було зроблено висновок про низький рівень розв'язання цих проблем. У такій ситуації єдине, що могло хоч якось компенсувати в навчальному процесі відсутність підручників, навчальних програм, а іноді й нормальних шкільних будинків, безумовно, було тільки забезпечення кримськотатарських шкіл добре підготовленими та кваліфікованими вчительськими кадрами. Тільки досвідчені та професійні вчителі, із сучасним рівнем знань і методикою роботи могли вивести всю систему національної кримськотатарської освіти на якісно новий рівень. Отже, розгляд проблеми забезпечення кримськотатарських шкіл учительськими кадрами, є однією з ключових у нашому дослідженні.

З перших же років установа радянської влади в Криму, на тлі масового відкриття шкіл для кримських татар, від швидкого і якісного рішення цього питання залежало те, якій бути радянській кримськотатарській школі. Це розуміло і керівництво НКП. Так, нарком освіти Кримської АРСР К.Хамзін у грудні 1921 р. у доповідній записці про стан кримськотатарських шкіл відзначав, що, насамперед, ці школи не мали “підготовлених шкільних працівників. Сучасна педагогіка і дидактика для них зовсім невідомі галузі”. Але це у важкий пореволюційний час ще було не таким страшним. А от те, що “персонально – це люди, що навчають дітей так, як їх колись учили, у яких викладачами є духовні особи, що не мають права викладати в радянській школі”, хвилювало наркома куди більше [508, с. 32].

Відсторонення від навчального процесу мулл та муедзинів вимагало їхньої заміни на світських учителів [515, с. 71]. Проте саме в цьому питанні існували величезні проблеми. По-перше, НКП у 1920 – 1923 рр. не зміг масово залучити до роботи татарську інтелігенцію, тому що значна її частина, не дивлячись на те, що знаходилися в опозиції до Врангеля, виявилася під постійним контролем надзвичайних органів. По-друге, кримськотатарська інтелігенція, значна частина якої складалася з учительства, являла собою вкрай незначний прошарок населення (за підрахунками деяких дослідників – близько 0,5%), і чисельне зростання її було дуже повільним [664, с. 20]. По-третє, як відзначав у своїй доповідній записці М.Султан-Галієв, це “русифікаторські погляди багатьох працівників НКП”. Так, наприклад, заступник завідувача НКП Смо-

лін вимагав від татарського відділу, щоб на нараді кримськотатарських учителів доповіді виголошувалися тільки російською мовою. І це при тому, що серед учителів кримських татар, що володіли російською мовою, було не більше 10 – 12 % [433, с. 90]. По-четверте, голод 1921 – 1923 р. і труднощі економічного становища також украй негативно позначилися на підготовці педагогів для національних шкіл, надовго відстрочивши створення широкого корпусу нового вчительства.

У важкі роки голоду 1921 – 1923 р. радянська держава, виходячи з наявних засобів, прагнула підтримати продовольчими пайками учнів шкіл і їхніх учителів, щоб не допустити остаточного припинення роботи навчальних закладів. Так, НКП Кримської АРСР для своїх організацій одержував продукти харчування в Сімферополі в трьох відомствах: наркоматі продовольства, товаристві допомоги голодуючим, і АРА (представництво американської благодійної організації). Усього ж, НКП Криму одержував 9400 пайків [335. – 1923, 18 февраля]. На жаль, більша частина кримськотатарського вчительства у цей період фактично була позбавлена підтримки держави. Основною причиною цього стала незначна чисельність діючих шкіл для кримських татар (близько 20) і, відповідно, кількості працюючих у них учителів.

Важке матеріальне становище педагогів того часу не залишилося непоміченим центральними державними органами. Для того, щоб підтримати їх, влада прийняла низку рішень. У 1921 р. був виданий декрет РНК РРФСР про пенсії інвалідам-педагогам, які мали заслуги в справі народної освіти. Ним установлювалися підвищені пенсії в подвійному розмірі в порівнянні з пенсійними нормами, установленими положенням про соціальне забезпечення населення. У цьому ж році ЦК РКП(б) прийняв також постанову “Про роботу серед працівників освіти”. У ній вказувалося, що місцеві партійні організації повинні відмовитися від свого ставлення до працівників освіти як до “саботажників, якими вони давно перестали бути, якщо навіть коли-небудь і були”. ЦК вказував, “що таке ставлення в даний момент є великою помилкою” і, віддякуючи інтелігенцію, наносило шкоду справі радянського шкільного будівництва [616, с. 135]. Однак подібні заходи носили, мабуть, скоріше пропагандистський характер, ніж давали вчителям цілеспрямовану матеріальну допомогу, адже більшість із них голодували через не виплати зарплати, яка, до того ж, була вкрай незначною. Кризовий стан учителів з числа кримських татар було взято на замітку органами влади автономії. Завдяки цьому в 1924 – 1925

рр. утримання вчителів усіх кримськотатарських шкіл, відповідно до постанови Кримського ЦВК, було переведено на його кошти. Це рішення дещо поліпшило матеріальне становище національних педагогів.

На тлі швидкого будівництва нової системи освіти державні та партійні органи намагалися згуртувати працівників освіти, підвищити їх соціальний і матеріальний статус. Так, у січні 1925 р. відбувся перший Всесоюзний учительський з'їзд. 12 лютого 1925 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про порядок прийому вчителів у партію», а в другій половині лютого відбувся V Всесоюзний з'їзд працівників освіти. 3 квітня 1925 р. своєю постановою РНК СРСР установила розміри заробітної плати вчителям шкіл 1 і 2 ступенів, а в грудні було прийняте рішення про погашення заборгованості перед учителями.

Проте необхідно зазначити, що проблема низької заробітної платні та недостатнього фінансування шкіл тривалий час була гальмом у справі розвитку народної освіти, і найчастіше відіграла визначальну роль у виборі місця роботи молодих учителів. Це визнавали й самі діячі НКП Криму. Наведемо реальні цифри. Заробітна плата працівників освіти в школах першого і другого ступенів (дані за грудень 1924 р.) у різних містах і районах Кримської АРСР була різною. Так, найнижча заробітна плата вчителів серед міст Криму виявилася в Керчі – 30,1 крб., найвища в Ялті – 49,4 крб., у районах автономії найнижча була в Джанкойському – 28,0 крб., найвища в Ялтинському – 47,4 [319, с. 20]. Середній розмір платні по всіх школах першого ступеня (міських і сільських) дорівнював 36 крб. на місяць. У школах другого ступеня заробітна плата вчителів була трохи вищою. У містах вона в середньому складала 56 крб., а в сільські місцевості – 51 крб. (тобто в середньому по Криму 55 крб.) [319, с. 21]. У 1927 р. у Криму ввели мінімальні ставки для працівників освіти. Мінімальний оклад учителів шкіл 1-го ступеня склав 52 крб., учителів 2-го ступеня – 80 крб. [335. – 1927, 17 августа]. Для порівняння скажемо, що ставка молодшого міліціонера у тому ж 1927 р. дорівнювала 40 крб. [335. – 1927, 18 октября].

Однією з причин низьких заробітних плат кримськотатарських вчителів у середині 1920-х рр., став низький освітній рівень національних педагогів. Поділивши за національними групами вчителів у школах першого ступеня, одержимо дані, що ми їх помістили у Додатку Д. Крім того, необхідно зазначити, що вчителів з числа кримських татар, які мали спеціальну педагогічну підготовку, нараховувалося тільки 33% від загальної їх кількості [320, с. 18].

Для більш повної уявлення про освітній рівень кримськотатарського вчительства в цей період розглянемо загальноосвітній ценз учителів шкіл другого ступеня: вищу освіту мали 15 осіб (з 456 учителів шкіл другого ступеня з вищою освітою, тобто 3,3%); середню освіту 38 осіб (з 322 учителів із середньою освітою, тобто 11,8%); нижчу освіту 43 особи (з 79 з нижчою освітою, тобто 54,4%). Усього ж у цей період учителів кримських татар у школах другого ступеня працювало 96 осіб (усього вчителів у школах другого ступеня 857) [320, с. 21]. З наведених даних витікає, що освітній рівень кримськотатарського вчительства був низьким.

Проблема гідної оплати вчительської праці в Криму так і не була вирішена і в подальші роки. Це негативно позначалося на виборі професії випускниками педагогічних вузів і технікумів. Так, наприклад, офіційний орган НКП “Oquv isleri” писав наприкінці 1920-х років, що “...кваліфікована частина татарського вчительства, через погане матеріальне становище, змушена шукати роботу в інших радянських кооперативних організаціях”, і що “вчителі інших національностей у протилежному становищі” [41, арк. 13]. На жаль, приходиться відзначити, що трохи пізніше за такі висловлення це видання було звинувачено у співпраці з “буржуазними націоналістами”.

При розгляді проблем кримськотатарського вчительства в цей період необхідно відмітити одну його цікаву особливість у порівнянні з учителями інших етносів Кримської АРСР та РРФСР. Розглянемо її. Усього викладачів шкіл першого ступеня в Криму нараховувалося 1531 особа, із них учителів – 873 (57%), учительок – 658 (43%). Для Росії, наприклад, характерною була завжди перевага вчительок, і за шкільним переписом 1920 р. вони склали 75% усього навчального персоналу початкових шкіл. У Криму ж, як бачимо, спостерігається факт зворотний – перевага чоловіків. Це явище пояснюється наявністю ще в дореволюційний період розвинутої мережі конфесійних і державних кримськотатарських шкіл. У зв'язку з тим, що конфесійних шкіл було значно більше, ніж державних, відповідно, більшість учительського персоналу склали вчителі. У той же час учительки, що працювали в основному в державних школах, не склали і 10% від загальної кількості [320, с. 51]. З початком побудови радянської школи це співвідношення збереглося. Однак належної уваги до цієї особливості кримськотатарського вчительства з боку НКП Криму, на жаль, не було. У той же час працювати за низьку заробітну платню, при збереженні традиційного кримськотатарського укладу життя, коли жінки займа-

лися, в основному, домашнім господарством, для багатьох учителів національних шкіл було неможливо.

Багато в чому через ігнорування цих проблем з боку керівництва республіки дефіцит кваліфікованих педагогів у кримськотатарських школах був хронічним явищем. Так, наприклад, у 1925 р. із усього педагогічного персоналу шкіл першого ступеня – 808 учителів, тільки 212 (чи – 26,2%) були кримськими татарами [19, арк. 137]. З одного боку, таке співвідношення цілком виправдується кількісним представництвом кримських татар у населенні півострова того часу. З іншого ж, якщо враховувати, що кількість учнів у кримськотатарських школах і класах була меншою, порівняно з ситуацією в школах інших національностей, то доводиться визнати, що така кількість учителів була явно недостатньою.

На підготовку педагогів впливала й загальнополітична ситуація. У середині 1920-х рр. політичні дисципліни в програмах педагогічних курсів і технікумів займали відносно незначне місце. Однак після проведення процесу над В. Ібраїмовим у 1928 р. змінилися й цільові настанови в підготовці педагогів. Апарат НКП Криму було оновлено на 80%, а нарком У.Баліч був репресований. Після проведеного погрому місце національно орієнтованої інтелігенції займають “робітники-висуванці й педагоги-практики”. Основними критеріями при виборі нових працівників НКП стали не педагогічні знання, культура, а політична “витриманість” і “соціальна цінність”. Відповідно до нових політичних віянь змінилися й пріоритети в підготовці педагогічних кадрів. З огляду на те, що з усього кримськотатарського вчителства тільки 15% закінчили навчальні заклади при радянській владі, його соціальний склад був оголошений неблагополучним. А через те, що в короткий термін замінити представників дореволюційної педагогічної школи на випускників радянських педагогічних навчальних закладів владі не вдавалося, на порядок денний було поставлено завдання “допомогти лояльній частині вчителства перевиховати себе”.

З метою зміни соціальної структури вчителства партійні органи поставили перед керівництвом НКП завдання скорочення вчителів “старого загартування”, тобто педагогів, що розпочали свою кар’єру ще до революції 1917 р. (їх нараховувалося до 75% від загальної кількості). У зв’язку з цим педагогів для шкіл першого ступеня, крім педагогічних технікумів і кримського державного педінституту ім. М.В.Фрунзе, почали готувати і школи з педагогічним нахилом.

Якість підготовки таких учителів була дуже низькою, однак молодь значно легше піддавалася ідеологічній обробці [508, с. 35 – 36].

Проблема підготовки національного педагогічного персоналу в необхідній кількості і, тим більше, високої якості, фактично так і не була розв'язана. Так, у березні 1936 р. у Сімферополі відбувся Всекримський з'їзд учителів. А.Самедінов, виступаючи з доповіддю, змушений був визнати, що основною причиною поганого стану навчально-виховної роботи в багатьох школах є нестача висококваліфікованих педагогів. Зокрема, він відзначав, що в зв'язку з ситуацією, що склалася, довелося “допустити до викладання не зовсім підготовлених педагогів, які не зовсім відповідають тим високим вимогам, що пред'являються зараз радянському педагогові” [508, с. 37]. Отож, незважаючи на створення широкої мережі педагогічних технікумів та інститутів (із стаціонарною й заочною формою навчання), нестача кваліфікованих кадрів для кримськотатарських шкіл, аж до початку Великої Вітчизняної війни залишалася хронічним явищем. Слід зазначити, що при бурхливому розвитку народної освіти в СРСР неможливість задовольнити потреби національних шкіл необхідною кількістю педагогів стала загальною проблемою. Так, наприклад, національні школи РРФСР у 1928 / 1929 навч. році були забезпечені педагогами на 79,1%, у 1929 – 1930 р. – 69,9%, у 1930 – 1931 р. – 51,7%, у 1931 – 1932 р. – 46,8%, у 1932 – 1933 р. (тобто рік остаточного введення загальної початкової освіти) – 37,9% [213, арк. 137 – 140 зв.]. Через це ще в 1937 р. у 8300 сільських школах РРФСР один учитель вів заняття з 3 – 4 класами [207, арк. 12 – 21]. Єдиний вихід, знайдений НКП Криму в ситуації, що склалася, це регулярно проводити для вчителів кримськотатарських шкіл різноманітні курси з підвищення кваліфікації, що, однак, давало можливість лише частково згладити проблему, але не вирішити її. Так, наприклад, по Бахчисарайському районі вчителів шкіл другого ступеня у 1934 р. на 60% виявилися не підготовлені до ведення педагогічної роботи, а по школах першого ступеня – 42% з наявного складу вчителів мали освіту, недостатню для того, щоб керувати школою і виховувати дітей. Особливо слабкі знання показували педагоги з курсовою підготовкою (тобто випускники семирічок, які пройшли 10-ти місячні курси) [556, с. 99].

Репресії 1937 – 1938 р. катастрофічно відгукнулися у сфері народної освіти кримських татар. Відповідно до сучасних історичних досліджень, за помилковими й надуманими обвинуваченнями були заарештовані й згодом знищені в тому числі й ті представники кримськотатар-

ської педагогічної еліти, які ще залишилися після погрому 1928 – 1929 р. [664, с. 35]. Звичайно ж, у роки цих злодіянь сталінського режиму робота НКП і його підвідомчих організацій була нестабільною. Усі “тріхи” в діяльності НКП і, в тому числі, у справі підготовки вчительських кадрів, були списані на “ворогів народу”. Так, наприклад, в одному з партійних документів цього періоду було написано так: “Зграя ворогів, що орудувала в Кримпедінституті (Шумін, Бекіров, Шевчук), здійснювала шкідницьке планування підготовки педкадрів, згортаючи підготовку найбільш необхідних учителів” [Цит.: 508, с. 37].

Звичайно ж, після проведення такої хвилі репресій ситуація з підготовкою педагогів і їх залученням до роботи в школах на краще не змінилася. У 1940 р. у школах Криму працювало 5863 учителів. Із них з вищою освітою 1212 (21% від загальної кількості), з 2 – 3 річним вчительським інститутом 849 осіб (14% від загальної кількості). Більшість учителів мали тільки середню освіту – 3026 (52%), без середньої освіти нараховувалося 776 (або ж 13%) педагогів [508, с. 38]. У катастрофічному стані знаходилася справа з підбором кадрів для кримськотатарських і інших національних шкіл. Так, приміром, із 24 директорів середніх кримськотатарських шкіл тільки 6 мали вищу освіту.

В Аргінській школі Карасубазарського району з 19 педагогів школи тільки 1 був із вищою освітою, і 2 були заочниками 1 і 2 курсів Педінституту. У той же час НКП не приділяв достатньої уваги підготовці кадрів з числа кримських татар у Кримському державному педагогічному інституті ім. М.В.Фрунзе, педагогічних училищах і школах. Так, приміром, із Кримського Педагогічного інституту було випущено в 1939 р. 225 спеціалістів, серед яких не було жодного кримського татарина, за 1940 р. – тільки 18 кримських татар [145, арк. 51 – 52].

Таким чином, можна зробити висновок, що остаточно проблема забезпечення кримськотатарських шкіл у Кримській АРСР висококваліфікованим педагогічним складом за 20 років існування радянської влади так і не була вирішена.

3.4. Кількісні зміни в системі початкової та середньої народної освіти кримських татар

Як уже відзначалося, створення нової світської системи освіти після остаточного встановлення радянської влади в Криму, почалося відразу ж із завершенням бойових дій. Проведена організаторська робота з поновлення діяльності шкільної мережі і відкриття нових шкіл у регіоні вже незабаром дала позитивні результати. Загальна кількість шкіл першого ступеня вже в 1921 р. досягла 1150, другого – 82. Кількість дітей, що навчалися в них, збільшилося з 36000 до 58618 осіб [509, с. 96 – 98]. Для порівняння відзначимо, що в 1914 р. мережа народної освіти Криму нараховувала: початкових шкіл 698, шкіл підвищеного типу 48 [441, с. 105]. Прогрес, здавалося б, був досягнутий значний. Але це так – тільки на перший погляд.

Шкіл першого ступеня у Криму на 1 січня 1922 р. нараховувалося 1135, у них числилося 60000 учнів і 2626 учителів. Семирічних і технічних нараховувалося 80 шкіл з 12000 учнів і 922 вчителів. Однак, це – тільки сухі дані статистики. Насправді ж, у час страшного для мешканців Криму голоду функціонування шкіл виявилось фактично неможливим. Персонал, що не одержував ні платні, ні пайків, кидав роботу та розбігався, та й умираючі від голоду діти не могли відвідувати навчальні заклади [180, арк. 402].

Із настанням теплої пори року стан шкіл першого ступеня не змінився на краще: учнів, як і раніше, не було і навчальний 1921 / 1922 рік закінчився сам собою. Ні переводів із групи в групу, ні випусків майже ніде не відбулося [180, арк. 403]. Трохи краще працювали семирічні школи. Вони до кінця 1921 / 1922 навч. року почали функціонувати більш-менш регулярно (самооподаткування стало давати деякі кошти). У травні й червні 1922 р. проходили навіть заліки, переведення й випускні колоквиуми. Перші спроби нормалізувати діяльність шкільної мережі в Криму розпочалися тільки з 1922 / 1923 навч. року, коли силами НКП була розроблена загальна тверда мережа шкіл та інших культурно-просвітніх установ (Додаток Ж.1.).

Однак, на загальному тлі певної стабілізації й розвитку системи початкової освіти в цілому в Кримській АРСР, відбувався значний регрес народної освіти кримських татар. Так, як-

що із загальної кількості початкових шкіл у 1914 р. 68 були школами для татар, то в перші роки після встановлення радянської влади, аж до 1923 р., фактично функціонувало всього 20 татарських шкіл, причому навіть без відповідних підручників [664, с. 16]. Із них, до речі, не було жодної другої ступеня [556, с. 331].

Причин для створення цього парадоксального та катастрофічного становища було декілька. По-перше, з 11 тисяч кримськотатарських дітей шкільного віку, що навчалися у світських і конфесійних навчальних установах до революції, більшість одержувала освіту в мектебах і медресе. Їх у Криму в 1914 р. нараховувалося близько 360 [418, с. 310]. Усі вони потрапили під дію декрету від 23 січня 1918 р. “Про відділення церкви від держави та школи від церкви” і були закриті.

По-друге, хоча народним комісаром освіти Криму й був кримський татарин (К.Хамзін), а для задоволення потреб в освіті кримських татар створено спеціальний орган – татарський підвідділ, у НКП не було можливості для ведення організованої планомірної роботи. Наведемо такий приклад – 90% приміщень НКП було зайнято під військові організації. Навіть будинок закритого в 1920 р. ТМДП Зінджерлі-Медресе було зайнято радянськими військами. По-третє, однією з головних труднощів на шляху створення широкої мережі шкіл для кримських татар у цей період стали проблеми в справі залучення кримськотатарської інтелігенції. Основними причинами такого становища були: гостра нестача кваліфікованих національних педагогічних кадрів; відсторонення від педагогічної діяльності мулл та муедзинів і пильна увага з боку каральних органів РРФСР до більшості кримськотатарської інтелігенції у зв'язку з участю в національному і революційному (чи контрреволюційному) русі тощо. По-четверте, у перші роки радянської влади в Криму, через складне економічне становище, страшний голод і розруху, на створення системи народної освіти виділялися мізерні суми, багато вчителів місяцями не одержували зарплату, не вистачало приміщень, підручників, нових шкільних програм тощо. Таким чином, на початку 1920-х років система освіти кримських татар значною мірою була паралізована.

Сприятливі умови для розвитку системи освіти кримськотатарського населення в Кримській АРСР були створені наприкінці 1923 р., з подоланням основних наслідків голоду.

Тільки з цього періоду починається стабільне зростання кількості татарських шкіл і їхніх учнів (Додаток Ж.2.) [721, с. 426].

Розглянемо послідовно зміни в мережі народної освіти кримських татар по школах першого і другого ступенів. У 1924 р. у Криму були вже досягнуті певні успіхи в справі розвитку системи освіти кримських татар [16, арк. 49]. Станом на 1 квітня 1924 р. з 846 шкіл першого ступеня нараховувалося 351 (41,4%) школа з кримськотатарською мовою викладання. Із загальної кількості вчителів Криму 1385, учителів кримських татар – 503 (36%). Із загальної кількості учнів 39358, кримських татар – 15000 (38,15%) [19, арк. 137; 333, с. 49]. Про те, багато це чи мало, свідчать такі факти. Якщо з кількістю кримськотатарського населення (на 1925 р. нараховувалося 150700 осіб [49, арк. 47]) зіставити кількість національних шкіл першого ступеня, то необхідно визнати, що в кількісному відношенні забезпечення кримських татар початковими навчальними закладами було цілком задовільним. Адже одна школа в цей період припадала на 432 мешканця, тоді як у середньому по РРФСР ще в 1932 р. припадало на 1 школу 921 особа.

Порівняємо ці дані із загальною ситуацією по Криму: у 1924 / 1925 навч. році на 1 школу 1-го ступеня припадало 769 осіб населення, у 1925 – 1926 рр. на одну школу припадало вже 759 осіб, і це багато в чому за рахунок відкриття 25 нових шкіл. На підставі цих даних можна з упевненістю говорити про цілком задовільне в кількісному аспекті забезпечення національними школами кримських татар уже в цей період.

У наступні роки мережа шкіл першого ступеня кількісно мало змінювалася, однак із кожним роком стає помітною тенденція до збільшення кількості дітей, що навчалися в них. Так, станом на 1 січня 1925 р. у Криму діяло 348 (43,7%) шкіл для кримських татар, у них навчалося 17602 осіб. Крім того, важливим досягненням радянської системи освіти було різке збільшення кількості кримськотатарських дівчаток, що навчалися, до 44,9% від загальної кількості учнів у 1925 р. (у 1914 р. лише 13,6%) [19, арк. 137]. Деяко відмінні цифри від згаданих архівних даних наводить “Бюлетень Кримського Центрального Статистичного Управління” за 1925 р.: на 1 січня 1925 р. у Криму налічувалося 314 кримськотатарських шкіл першого ступеня. У них навчалося 14882 осіб [318, с. 11]. Крім того, розвивали свою діяльність змішані школи, у першу чергу, російсько-татарські, яких нараховувалося вже 36 з 2773 учнями в них (уста-

новити національний склад не вдалося). Отже, за мовою викладання школи, учні й учителі в них у 1925 р. дають такі відносні і відсоткові величини, що ми їх відтворили у Додатку Ж.3.[318, с. 13].

Стабілізуючись кількісно, шкільна мережа виграла й якісно, і тут, насамперед, потрібно відзначити такі чинники, як поліпшення відвідуваності шкіл і постійне збільшення контингенту учнів. Так, наприклад, якщо в 1924 / 1925 навч. році в школах нараховувалося 46271 учень, то в 1925 – 1926 рр. – уже 49971 особи різних національностей [358, с. 14 – 15]. Найбільш складний стан у справі освіти кримських татар тривалий період зберігався в питанні відкриття і функціонування шкіл другого ступеня. У 1923 / 1924 навч. році з 53 шкіл другого ступеня, тільки 4 (7,5%) були татарськими. Прямо пропорційно цій кількості відзначаємо й наявність у них учителів кримських татар (тільки 55 (7,3%) з 745 усіх учителів другого ступеня), відповідно учнів кримських татар – з 13707 тільки 572 (4,1%) [16, арк. 49].

НКП Криму враховував становище, що склалося. В місцях компактного проживання кримськотатарського населення була розпочата спроба змінити ситуацію. Суть нововедення полягала в тому, що у випадку, якщо не було можливості відкрити національні школи другого ступеня, то створювали кримськотатарські відділення при вже чинних “інтернаціональних” школах цієї категорії [564, с. 18]. Однак, якщо навіть допустити, що деяка кількість кримськотатарських дітей навчалися в російськомовних школах, то загальна картина розвитку системи шкіл другого ступеня для кримських татар, і, відповідно, збільшення їх пропорційного представництва в цих навчальних закладах, залишалася дуже складною. Адже в цьому випадку на 1 школу другого ступеня, у якій велося викладання кримськотатарською мовою, припадала вдвічі більша кількість дітей, ніж у середньому по РРФСР. Причин, через які склалася така ситуація, було кілька. По-перше, зіграла свою роль відносно незначна кількість подібних шкіл, хоча б і конфесійних, до революції. По-друге, ще не була зламана ментальність більшої частини кримських татар, які, як і їхні батьки, прагнули дати тільки початкову (і при тому, бажано конфесійну) освіту своїм дітям. По-третє, гостра нестача відповідного педагогічного персоналу значно ускладнювала процес відкриття нових шкіл другого ступеня. По-четверте, позначалася банальна бідність основної маси кримськотатарського населення і, у зв'язку з цим, ранній відхід на роботу підлітків.

Критичне становище в сфері створення і функціонування кримськотатарських шкіл другого ступеня, звичайно ж, не могло залишитися непоміченим працівниками освіти автономії. Ще Перший кримський з'їзд з освіти ухвалив відкрити в кожному з семи колишніх округів Криму по одній кримськотатарській школі другого ступеня з інтернатами. Відповідно до прийнятого рішення, до кінця 1924 р. почали свою роботу, а точніше, реорганізацію зі шкіл першого ступеня, дві нові школи другого ступеня в Севастополі і Євпаторії. Проводилася “татаризація” шкіл другого ступеня в Бахчисараї, Судаку й Алупці. Завдяки вжитим заходам, до кінця 1924 / 1925 навч. року, з 55 шкіл другого ступеня 14 уже були кримськотатарські, у них навчалось 1707 учнів і працювало 131 учителів. Отже, у перші роки після подолання голоду 1921 – 1923 рр. та його наслідків спостерігається тенденція поступального розгортання мережі національних шкіл, і в першу чергу, для кримськотатарського населення. Так, якщо зіставити загальну кількість учнів у школах першого і другого ступенів, то відсоток охоплення населення регіону шкільного віку зріс з 71,35% у 1924 / 1925 навч. році до 75% у 1925 / 1926 навч. році. Що ж стосується обслуговування окремих національностей, то кількість кримськотатарських учнів за цей же період зростає з 17602 до 19406 осіб (тобто на 10,25%), росіян з 20559 до 22916 (тобто на 11,49%) [358, с. 14 – 15]. Таким чином, спостерігається значне зростання не тільки кількості шкіл, але й учнів у них.

Також необхідно відмітити значне збільшення подібних показників у галузі підвищеної освіти (школи другого ступеня, семирічки, дев'ятирічки, ШСМ. Так, наприклад, у 1925 / 1926 навч. р. в них навчалось 555 (за іншими даними 2636) кримськотатарських дітей, що вже складало 13% від загальної кількості учнів у цих установах [358, с. 15 – 16; 319, с. 8]. Таке збільшення кількості кримськотатарських дітей у школах другого ступеня стало можливим завдяки подальшому розгортанню їх мережі. Найважливішим чинником, що сприяв швидкому збільшенню представництва кримських татар у школах другого ступеня, було їх звільнення від плати за навчання. Необхідно також відзначити, що, крім кримських татар, від платні були звільнені 4480 осіб інших національностей. На жаль, швидке кількісне зростання національних шкіл другого ступеня багато в чому відбувалося на шкоду якісному. У 1929 р., приміром, нараховувалося 2 татарські школи другого ступеня, 10 семирічок і 4 школи селянської молоді (кількість шкіл другого ступеня не змінилася з 1927 р. [335. – 1927, 30 июля]). Однак вони тільки за на-

звою були кримськотатарськими, тому що від 40 до 70 % предметів у них велось російською мовою через відсутність підготовлених викладачів, здатних працювати мовою учнів [587, с. 23].

У подальші роки розвиток шкільної мережі йшов скоріше еволюційним шляхом – шляхом збільшення кількості кримськотатарських учнів у школах. Це відбувалося, в основному, за рахунок відкриття нових національних шкіл і збільшення кількості національних груп в уже діючих (Додаток Ж.4.). У 1927 р., до 10-ї річниці Жовтневої революції відповідно до офіційної статистики кількість кримських татар, що відвідували школи першого ступеня, досягла 19751 особи, що, загалом, охоплювало приблизно 80% дітей шкільного віку. Якщо припустити правдивість цих даних, то прийдеться визнати, що справи в системі національної освіти кримських татар обстояли більш, ніж добре. Для порівняння зазначимо, що, наприклад, українські, російські і білоруські діти Криму були охоплені навчанням лише на 70%. Однак ці цифри, м'яко кажучи, не зовсім точно відбивають реальний стан справ у кримськотатарських школах того часу. Так, наприклад, охоплення школою першого ступеня татарських дітей від 8 до 11 років у 1929 р. складало 89,5%. Як відомо, у татарських школах першого ступеня застосовувався п'ятирічний термін навчання. Отже, якщо зробити простий розрахунок охоплення кримськотатарських дітей з погляду тривалості їх перебування в школі, прийнявши за 100% кількість дітей у першій групі, то виходить таке: 2 група – 61,2%, 3 група – 51,5%, 4 група – 32,2%, і, нарешті, у 5-й групі залишається тільки 7,7% від загальної кількості дітей, що поступили в першу! Відсоток відсіву дівчаток був ще більшим [587, с. 21]. Спираючись на ці дані, можна сміливо заявити про повний провал шкільної роботи серед кримських татар у 1920-х рр. Не вирішивши проблему початкової шкільної освіти кримських татар, не можна було всерйоз говорити про розвиток середньої, середньо-спеціальної, а тим більше, вищої національної освіти. В умовах широкого державного й економічного будівництва, з огляду на всезростаючу потребу в освічених національних кадрах, державі необхідно було вживати кардинальних, можна навіть сказати, революційних кроків.

Одним із чинників, що вплинули на значне збільшення кількості учнів у школах, стало введення обов'язкової початкової, а потім і семирічної освіти. Відповідно до плану НКП РРФСР, до 1933 / 1934 навч. року в Кримській АРСР охоплення дітей шкільного віку початковим навчанням мало досягти 97,5% (це – найвищий показник серед запланованих по всіх авто-

номних республіках Росії) [218, арк. 108 – 115]. Виконуючи це рішення, працівники освіти Криму домоглися того, що кількість учнів із уведенням загальної обов'язкової початкової освіти зросла з 1929 / 1930 по 1932 / 1933 навч. р. з 64,6 тис. осіб до 96,6 тис. (на 49,5%) осіб у школах першого ступеня й по школах другого ступеня з 12,8 тис. до 24,7 тис. (на 93%) осіб (за іншими даними 95500 і 29200 відповідно для шкіл першого і другого ступенів) [356, с. 56].

Значні зміни торкнулися й кримськотатарських шкіл. Так, якщо в 1930 – 1931 рр. у них навчалося 25,5 тис. дітей, то в 1932 / 1933 навч. році – вже 27,3 тис., тобто на 12,7% більше. По школах другого ступеня показники збільшилися на 58%. Зростання охоплення дітей шкільного віку в регіоні продовжувалося й в подальші роки. Про це свідчать дані Додатку Ж.5. [73, арк. 33]. У 1938 р. в Кримській АРСР функціонувало 1223 школи. Із них початкових кримськотатарських шкіл нараховувалося 315, російських – 551; неповних середніх кримськотатарських – 63, російських – 144; середніх шкіл для кримських татар працювало тільки 9, а російських налічувалося 108. Усього в 1938 р. у Криму працювали 387 (за іншими даними 398 [79, арк.3]) кримськотатарських шкіл, у той час, як російських – 803 [119, арк. 1]. Крім кримськотатарських шкіл, шкіл з неросійською мовою навчання станом на 15 квітня 1938 р. у республіці діяло: у містах 9 початкових, 8 неповних середніх, середніх 15. У селах – початкових 293, неповних середніх 64, середніх 8 [10, арк. 10]. Крім шкіл з однією мовою викладання, також існували і двомовні. Так, у цей же період шкіл зі змішаною мовою (кримськотатарською і російською) нараховувалося: початкових – 24, у них працювали 65 викладачів. Неповних середніх шкіл – 5, з 59 викладачами. Середніх шкіл змішаного типу не було. Загалом до початку 1937 / 1938 навч. року шкіл НКП із неросійською мовою викладання діяло 508, а змішаних 137 [79, арк. 83].

Стійкою була й тенденція до збільшення кількості шкіл із кримськотатарською мовою викладання. Так, зокрема, в 1938 / 1939 навч. році їх нараховувалося 402. У той же час деякі грецькі й німецькі школи або були ліквідовані, або ж переведені на російську мову навчання. Усього ж у Криму в 1938 / 1939 навч. році діяло 1219 різних шкіл [79, арк. 84]. У 1940 / 1941 навч. р. у школах Кримської АРСР нараховувалося 191529 учнів, із них кримських татар у національних школах – 35958 осіб і 4641 осіб навчалися у двомовних школах, але рідною мовою. Отже, кількість кримських татар, що навчалися в національних школах республіки рідною мовою (від загальної кількості учнів) склало 21%, що не було нижчим пропорційного

представництва цього етносу серед населення Кримської АРСР. Причиною такого явища стало, в тому числі, і значне зниження кількості шкіл із двома мовами викладання з 137 у 1938 р. до 53 (станом на 7 січня 1941 р.), як також і національних середніх шкіл [136, арк. 1].

Таким чином, досліджуючи кількісні показники в розвитку мережі кримськотатарських шкіл у 1920 – 1930-х рр., ґрунтуючись на використаних документах, можна дійти до висновку про недостатнє забезпечення кримськотатарського населення початковими й особливо середніми навчальними закладами.

3.5. Організація навчальної роботи в школах

Не дивлячись на всю важливість дослідження проблем кількісного зростання шкіл для кримських татар та охоплення ними дітей, найважливішим питанням нашого дослідження юу-ли ті внутрішні зміни, що відбулися в діяльності кримськотатарських шкіл. Адже, по суті, будувалася абсолютно нова школа, в якій не тільки мета і завдання відрізнялися від таких у дореволюційних навчальних закладах, але й методика роботи, внутрішній устрій школи, навчальні програми, взаємини між учнями і вчителями тощо. Крім того, першочерговим завданням, вочевидь є з'ясування на якомога більш широкому матеріалі якості навчання в радянській кримськотатарській школі, тобто кінцевих знань учнів. Це в першу чергу може слугувати критерієм оцінки роботи органів радянської влади в справі побудови та розвитку національної кримськотатарської освіти.

Звернемося до минулого становлення пореволюційної народної освіти в Кримській АРСР. Із 1920 / 1921 навч. року в регіоні, як і взагалі по РРФСР, був створений єдиний тип семирічної школи з двома ступенями: перший ступінь – 1 – 4 класи, другий ступінь – 5 – 7 класи. Єдина трудова школа покликана була охопити дітей у віці від 8 до 15 років. Крім того, як уже зазначалося, вище, відповідно до прийнятих постанов РНК РРФСР, шкільне навчання ставало, безумовно, світським, спільним для обох статей і безкоштовним. І якщо для представників більшості національностей Криму останній аспект виконувався далеко не в повному обсязі, то кримські татари здебільшого звільнялися від оплати за навчання. Крім того, підручники, що випускалися для кримськотатарських шкіл, значній частині учнів діставалися безкоштовно.

Однак перші роки становлення радянської школи для кримськотатарського населення регіону були найскладнішими й істотних результатів не принесли. Активне розгортання мережі кримськотатарських шкіл розпочалося лише у 1923 / 1924 навч. році. З одного боку, це, напевно, давало можливість уникнути властивих будь-якому починанню промахів і помилок, і, відповідно, скористатися досвідом розвитку радянських російськомовних шкіл. З іншого боку, важливим чинником побудови нової, радянської кримськотатарської школи в цей період виявилася їх певна відірваність від новітніх методів шкільної роботи.

Причин, що призвели до цього, було кілька: по-перше, незнання переважною більшістю кримськотатарських учителів російської мови, що позбавляло їх можливості використовувати в роботі методичні розробки, які друкувалися в російськомовних педагогічних журналах та інших виданнях. По-друге, створений ще до захоплення більшовиками Криму педагогічний журнал “Бильги” проіснував недовго й тому не зміг виконати задач, що покладалися на нього. Тільки в 1925 р. почав більш-менш регулярно видаватися педагогічний журнал кримськотатарською мовою “Oguv isleri”. Але, хоча він і вважався органом НКП, однак був у першу чергу “щомісячним суспільно-політичним”, а потім уже педагогічним журналом [500, с. 7].

У цій складній ситуації важливу роль у становленні методичної роботи кримськотатарської радянської школи відіграли принципи демократизму й самостійності, що одержали поширення в радянській школі в першій половині 1920-х р., і які, на жаль, були відкинуті у подальшому. Керуючись ними, багато організаційних, методичних і педагогічних питань вирішувалися вчителями самостійно, або за рішенням педагогічного колективу школи, або ж шляхом винесення проблеми на обговорення в республіканському масштабі. Так, зокрема, кримськотатарські педагоги взяли активну участь в обговоренні питання визначення оптимальної кількості учнів, що припадала б на одного вчителя. Поняття “шкільний комплект” означало в той час 40 учнів на 1 учителя. Відповідно до вказівок НКП РРФСР, ця цифра приймалася як середня, причому амплітуда її коливань була від 30 до 50 учнів.

Однак для Криму, як уважали національні працівники освіти, 40 учнів з розрахунку на 1 учителя – це був гранично допустимий максимум. Але, порівнюючи з цією цифрою фактичну ємність кримських шкільних комплектів (за даними Кримського Статистичного управління), НКП Криму відзначав недовантаження учителів, що ставило Крим із загального числа 55 губерній, областей і автономних республік, які входили до складу РРФСР, на 51 місце [481, с. 60-61]. Тобто виходило, що педагогічне навантаження кримськотатарських учителів було одним з найнижчих у країні. З іншого боку, навіть з огляду на брак кваліфікованого персоналу, вантаж проблем, що нагромадилися у кримськотатарській школі, об'єктивно вимагав зниження для педагогів національної школи навчального навантаження. Ця обставина знайшла своє відображення в постановках НКП тільки наприкінці 1920-х р.

Однак, незважаючи на деякі позитивні зміни у сфері діяльності кримськотатарських шкіл у першій половині 1920-х р., шкільна педагогічна й методична робота у більшості випадків проводилася старими методами. Тільки з 1925 р. можна відзначити перші спроби застосування нового педагогічного досвіду, інтенсифікацію навчального процесу, його зближення з реальним життям. Знання, що їх діти отримували в школах, у цей період ставали більш пов'язаними з їх можливою реалізацією в практичному житті. Так, приміром, у багатьох кримськотатарських школах ставала нормою практика шкільних екскурсій у радгоспи, кооперативи, сільради, на залізницю й інші підприємства й установи. Діти складали колекції мінералів та гербарії на матеріалах природи Криму. У багатьох школах видавалися стінгазети. Все це, безумовно, слід вважати позитивними фактами.

Організація навчального процесу в кримськотатарських школах з початком розбудови світської, радянської школи зазнала корінних змін. 1920-і роки в роботі шкіл можна характеризувати як час експериментів і пошуку. По-перше, зі встановленням у Криму радянської влади кримськотатарські школи набули радянського характеру, релігійні служителі були відсторонені від ведення навчального процесу, збільшилася кількість дівчаток-учениць. У 1920-х р. у школах використовувалися: лабораторний метод навчання, Дальтон-план, метод проєктів. Фактично єдиного способу організації навчального процесу не існувало. Зазначені методи застосовувалися як альтернатива “буржуазній, схоластичній” школі. З 1923 р. у школах Кримської АРСР почалося використання програми державної вченої ради. Вони передбачали, що, зокрема, під час екскурсій учні набудуть знань про явища навколишнього світу, життя людей.

Бригадно-лабораторний метод організації навчального процесу передбачав розподіл учнів на навчальні бригади на чолі з бригадиром. Навчальна бригада проробляла матеріал самостійно, по книгах, після вступного заняття, проведеного вчителем. Роль учителя зводилася до мінімуму контролю за роботою учнів. Перераховані методи навчання вводилися в адміністративному порядку за рішенням НКП Криму. Успіх залежав від багатьох чинників: кваліфікації вчителя, кількості учнів, матеріального забезпечення (пристосованого для занять приміщення, підручників тощо). Якщо врахувати низьку кваліфікацію багатьох учителів, нестачу підручників, то стане очевидним, що якість знань учнів на ділі була дуже низькою, а застосовувані методи неефективними. Термін навчання в початковій кримськотатарській школі НКП РРФСР був

визначений у п'ять років. Але, як уже зазначалося, багато дітей не закінчували повного курсу, тому що рано ставали працівниками в родинах. Кримські татари, в основному, були мешканцями сіл, і діти навесні та восени шкіл не відвідували, допомагаючи своїм рідним господарювати. Тому для більшості дітей навчання в школі в 1920-х рр. обмежувалося двома-трьома роками.

Для більш повного ознайомлення з деякими методами навчання, що застосовувалися в кримськотатарських школах у 1920-х р., розглянемо найбільш удалий досвід роботи обласної Сімферопольської татарської школи другого ступеня. Ця школа, не дивлячись на складні умови існування, надавала приклад творчого підходу до роботи. У цій школі більшість предметів викладалися рідною мовою учнів, але деякі предмети – такі, як фізика, малювання, через недолік педагогів викладалися російською. Ця проблема стояла перед усіма кримськотатарськими школами другого ступеня і створювала значні складнощі при побудові курсу, вимагаючи особливо ретельного узгодження програм з близьких предметів. Проте в Сімферопольській татарській школі другого ступеня знайшли вихід зі складного становища. Стосовно такого предмету, як фізика, було вжито заходів до її зв'язку з найбільш близькими дисциплінами, що викладалися татарською мовою: природознавством і математикою. Загальні частини курсу мір і вимірів, явища в газах, рідині, теплові явища – усе це вивчалось заздалегідь, під час занять із того предмету, де викладання відбувалося рідною мовою учнів. Крім того, важкий матеріал опрацьовувався на уроках російської мови. За допомогою використання такої методики предмет, що викладався на не цілком зрозумілій учням мові, не стояв ізольовано, а спирався на близькі предмети. Завдяки цьому результати навчання значно покращувалися [485, с. 84–91].

Необхідно також відзначити, що внутрішнє життя шкіл другого ступеня, не дивлячись на те, що більшість із них були утворені зовсім недавно, виявилось організованим значно краще, ніж у школах першого ступеня. Можливо, це було пов'язане з тим, що ці навчальні заклади створювалися в більшості випадків “із нуля”, і були менш зв'язані з дореволюційним досвідом роботи, ніж школи першого ступеня, і тим самим активніше використовували більш сучасний педагогічний досвід російськомовних шкіл. Учні цих шкіл проводили екскурсії в села регіону. У них улаштувалися мітинги й спектаклі, на яких учителями й учнями зачитувалися доповіді з питань народної освіти, гігієни, радянського будівництва тощо. Крім того, наприклад, учні

Феодосійської татарської школи другого ступеня, що розпочала свою роботу 7 листопада 1923 р., провели екскурсії на потпонову фабрику, млин, цегельний завод, музей старожитностей, у художній музей і картинну галерею І. Айвазовського, до мінерального джерела, у дезінфекційну камеру й інші культурні заклади, підприємства й установи. Подібні екскурсії проводилися й в інших школах другого ступеня. Такий підхід давав можливість дітям одержати, разом з теоретичними знаннями, ще й практичні. Це не тільки міцно пов'язувало навчальний процес з економічним і культурним життям країни та регіону, а й робило його більш цікавим і пізнавальним.

Однак у діяльності кримськотатарських шкіл, крім вищезгаданих позитивних досягнень, спостерігалися й серйозні проблеми, викликані не завжди ефективною педагогічною і виховною роботою. Необхідно розглянути основні з них. Очевидно, найбільш гострою проблемою цього періоду стали національної ворожнечі між учнями російсько- і татаромовних шкіл. Вони періодично виникали й іноді доходили до відкритих виступів та влаштування барикад для поділу учасників конфлікту [651, с. 25 – 26].

Крім того, протягом усього досліджуваного періоду слабкими ланками в школах залишалася відвідуваність занять учнями і вчителями, як також дотримання передбаченого навчальним планом розпорядку. Масовими були порушення учнями дисципліни на уроках і перервах. Так, наприклад, архівні документи свідчать про серйозні недоліки в постановці навчального та виховного процесу Керченських шкіл. У 1925 р., за даними міського відділу народної освіти, навчальний рік розпочався в школах наприкінці жовтня, тобто, учні два місяці не мали можливості вчитися. Відвідуваність занять і дисципліна на багатьох уроках були низькими. Але керівництво шкіл не аналізувало причин цих негативних явищ і не вживало заходів. Можливо, така ситуація була викликана, насамперед, великою кількістю переростків, яких у школах міста нараховувалося 36,4% [319, с. 17; 320, с. 17]. Особливо незадовільним був стан навчальної роботи в Керченській татарській школі. Її обстеження показало, що педагогічний колектив працював без навчального плану, були відсутні навчальні кабінети, забезпечення підручниками й методичною літературою недостатнім, а класи переповнені учнями.

На жаль, аналогічні виявлені в роботі Керченських шкіл проблеми та недоліки мали місце в переважній більшості шкіл Криму. Так, зокрема, 1926 / 1927 навчальний рік у багатьох

сільських школах Криму розпочався з великим запізненням і закінчився на початку квітня 1927 р. Цьому питанню було присвячено спеціальне засідання колегії НКП. На ньому перед місцевими відділами освіти було поставлено завдання домогтися проведення занять у школах у терміни, передбачені навчальними планами. Також було вирішено ввести точний розпорядок дня, навести належну дисципліну на заняттях. У черговий раз указувалося на необхідність підвищення кваліфікації вчителів.

Найбільші реформи в сфері освіти були проведені наприкінці 1920-х – початку 1930-х р. Найважливішими з них були введення обов'язкового загального навчання й реформи з перекладу кримськотатарського алфавіту спочатку на НГА, а потім і на російську абетку. Ще 30 липня 1924 р. була прийнята постанова уряду РРФСР про введення обов'язкового початкового навчання для дітей 8 – 11 років протягом найближчих шести років. Однак загальне початкове навчання вводилося в Кримській АРСР дещо пізніше – на основі постанови Кримського уряду від 29 серпня 1930 р., і мало бути здійснене в 1931 / 1932 навч. році. Відповідно до постанови Кримського уряду від 21 квітня 1932 р., з 1 вересня 1932 р. було введено обов'язкову семирічну освіту [618, с. 80]. Але введення загального обов'язкового навчання було тільки верхівкою айсбергу, найбільш важливі зміни відбувалися у внутрішньому житті шкіл. Необхідно розглянути основні з них. По-перше, крім уведення загальної початкової освіти в 1931 р., паралельно з вересня 1931 р. в школах Криму почав здійснюватися перехід на нові програми з окремих дисциплін, розробка яких була закінчена в січні 1931 р. [774].

На додаток до цих програм, виданих Кримським НКП до 1931 / 1932 навч. р., були надруковані програми з російської мови для російськомовних шкіл. У першому півріччі 1932 / 1933 навч. р. була остаточно закріплена в школі “єдина предметна програма”. Уведення нових стабільних єдиних програм, незважаючи на деякі труднощі в процесі їх упровадження, у цілому дало можливість учням одержати більш міцні та систематичні знання.

По-друге, у листопаді 1932 р. ЦВК і РНК Криму видали постанову, що встановлювала тривалість навчального року, канікул і години занять у початковій, середній і вищій школі [464, с. 215]. Відповідно до цього документу, початок занять для всіх типів шкіл у містах і сільській місцевості встановлювався з 1 вересня. У той же час, дещо відрізнялися терміни закінчення занять для сільської місцевості та міст. Так, наприклад, навчальний рік у початкових школах міст

закінчувався 20 травня, у сільській місцевості – 1 червня. Закінчувався навчальний рік у середній школі відповідно 1 червня в містах і 10 червня в сільській місцевості. Окремим доповненням до цього пункту постанови була вказівка прирівняти початкові та середні кримськотатарські школи міст Бахчисарая, Ялти, Алушти, Балаклави, Феодосії, Євпаторії, Джанкою, Карасубазару (тобто в місцях компактного проживання кримських татар) у питанні закінчення навчального року до сільських шкіл. Однак необхідно враховувати, що з початком польових робіт на селі відвідуваність шкіл значно падала. Очевидно, більш розумно було б не намагатися зламати підвалини життя кримськотатарського сільського населення, а піти їм назустріч, тобто раніше завершувати навчальний рік, щоб не створювати зайвих конфліктних ситуацій. Крім того, ще в березні 1927 р. НКП установив однотипний план розподілу навчальних годин у всіх школах. У першому навчальному півріччі для всіх перших груп: 18 тижневих годин і ніяких завдань додому. У четвертих і п'ятих групах максимум тижневих годин – 28 і позашкільної роботи – не більше, ніж 4 години в тиждень [335. – 1927, 18 марта].

Наступною реформою в сфері освіти кримських татар, як уже нами зазначалося вище, стало введення латинської, а потім і російської абетки. Рішенням РНК Кримської АРСР навчання у вищій і середній школі республіки протягом 11 років (1927 – 1938 рр.) велося на НТА, а потім з 1938 р. було переведено на російську абетку. Саме ці реформи, як ніяка інша, що проводилася до цього, породили величезну кількість проблем. Так, наприклад, у 1934 р. (уже після семи років упровадження нового алфавіту!) 50% учнів у 5 групі 5-го фабрично-заводського училища в Сімферополі робили 45 помилок на 90 слів. У селі Озенбаш Бахчисарайського району учні школи на одній сторінці робили від 20 до 40 помилок. У Нейманській ШСМ – допускали до 90 помилок на одній сторінці. Крім того, багато учнів не вміли вирішувати задачі з математики, показували слабкі знання з суспільствознавства та географії [556, с. 95].

Можливо, у зв'язку з подібними фактами з 1933 р. усе частіше та наполегливіше представниками влади висловлювалася думка про необхідність зсуву акценту роботи Кримського НКП не на подальше збільшення контингенту учнів і кількості навчальних закладів, а на поліпшення роботи установ освіти та їх матеріально-технічної бази [356, с. 56].

Однією з найскладніших проблем, що стояла перед працівниками національної освіти того періоду, стало завдання збереження стабільної кількості учнів у школах протягом усього

навчального року. Проблема “вибуття” учнів зі складу шкіл аж до 1941 р. була однією з найбільш характерних для кримськотатарських шкіл. Причини цього явища найчастіше носили соціально-економічний характер і були зв’язані з бідністю основної частини кримських татар. Так, приміром, у школах Карасубазарського району (Карасубазарської середньої школи, Аргинської початкової і середньої школи, Учкозької початкової школи) комісією НКП Криму було встановлено, що “відсів” у старших класах пов’язаний з відходом зі школи на роботу, а в молодших класах – у зв’язку з відсутністю одягу та взуття. Так, Учкозьку школу залишили з цієї причини 3 учня, а Аргинську (з 1 – 4 класів) – 16 учнів.

Багато в чому з причини тієї ж бідності відвідуваність шкіл учнями знаходилася на низькому рівні. Особливо взимку, коли й учням одягти було нічого та й школи не опалювалися. Так, наприклад, по Учкозькій початковій школі за 2-гу чверть 1940 р. було пропущено 1290 “учне-днів” на 108 учнів школи, тобто 5160 “учне-годин”. У другому класі цієї школи за березень місяць було пропущено 197 “учне-днів”, тобто 788 уроків. У січні та лютому місяцях у 1 і 2 класах педагоги цієї школи займалися з 2 – 5 учнями. Низька відвідуваність відзначалася й у 4 класі Аргинської школи (пропущено 650 учне-уроків, із них через хворобу всього 32), у 6-а цієї ж школи 978 уроків (із них через хворобу 78). Незадовільна відвідуваність відзначалася й у нижці класів шкіл Сімферополя. У 6 класі школи №9 було пропущено за 3 чверть 770 учне-уроків (з них через хворобу 380) [145, арк. 50]. Про те, що проблеми фактично відходу зі шкіл і невідвідування учнями занять не були остаточно вирішені в довоєнний період, свідчить і те, що, наприклад, за 3 чверті 1940 / 1941 навч. року вибуло зі шкіл Криму 17636 учнів [145, арк. 7]. Необхідно зазначити, що проблема так званого “відсіву” не була тільки для Кримської АРСР властивим явищем. Так, за даними 13 автономних республік РРФСР, із 1048162 дітей 8 – 11 річного віку виявилися поза школою в цьому ж навчальному році 46253 (5,1%). Крім того, протягом навчального року відбувся значний відсів учнів зі шкіл. Причина цих явищ – недобору і відсіву – корінилася, в тому числі, в поганій організації підвозу дітей до школи з місць, які знаходилися на відстані від 3 до 10 км від шкіл [388, с. 44]. А з огляду на те, що далеко не всі батьки учнів могли дозволити собі придбати дітям взуття й одяг, стають очевидними причини, з яких порожніли взимку кримськотатарські школи.

Крім того, неповне охоплення школою дітей 8-річного віку в РРФСР і Криму, обумовлювалось практикою прийому дітей у школу через рік. Це було викликано наявністю великої кількості дрібних поселень хутірського типу, а також тим, що в багатонаціональних за складом населення краях і областях національні поселення перемежувалися з російськими, що змушувало створювати дрібні школи з одним учителем. Таких шкіл, за даними НКП автономних республік РРФСР, у 1936 / 1937 навч. р. було (без Якутії) 3142. Особливо велика кількість шкіл із прийомом через рік була в Башкирській АРСР (1068), Татарській АРСР (627), Чуваській АРСР (452), Кримській АРСР (189), Мордовській АРСР (188) і Карельській АРСР (147).

Така практика призводила до того, що значна кількість дітей 8-річного віку залишалася щороку поза школою й потрапляла до неї лише в 9 років. Фіксувалися випадки, коли школи (там, де на одного вчителя припадало три класи) приймали дітей у школу два роки підряд, а в наступний рік не приймали. У 1936 / 1937 навч. році по автономних республіках РРФСР не було прийому дітей у перший клас у 1343 школах, тобто понад 20 тис. дітей 8-річного віку залишилися на один рік поза школою [495, с. 45]. У 1938 / 1939 навч. році залишилося поза школою 1829 учнів і за перше півріччя відсіялося 1100 учнів [253, с. 3]. У 1939 / 1940 навч. році в Кримській АРСР по 15 районах не було охоплено школою 1555 дітей шкільного віку [450, с. 3].

Ще однією важливою проблемою в питанні одержання середньої освіти кримськотатарськими дітьми була, як уже зазначалося, наявність у 1938 – 1939 рр. усього 9 повних середніх шкіл із кримськотатарською мовою викладання. Цей факт у черговий раз говорить про русифікаторську політику більшовиків в цей період. Так, з 45 народів РРФСР, що мали свою писемність, лише в 4-х викладання рідною мовою проводилося в усіх класах середньої школи (татари, німці, євреї, кримські татари). У 7 народів це було в 7 класах неповних середніх і середніх шкіл: башкири, комі-зиряни, марійці (гірські і лугові), мордва (ерзя і мокша), удмурти, чуваші та якути. У школах же 24 народів СРСР у 1940 / 1941 навч. році викладання проводилося рідною мовою тільки в 1 – 4 класах, а в школах 9-ти народів крайньої Півночі тільки в 1 – 2 класах [143, арк. 17].

Здавалося б, що кримські татари були одними з не багатьох “ошасливлених” наданою їм можливістю одержувати при радянській владі повну середню освіту рідною мовою. Але й тут офіційні, сухі цифри статистики дуже далекі від правди. Зокрема, відомо, що в передвоєнні

роки в окремих районах автономії в норму ввійшла практика, коли при кримськотатарських середніх школах не організовувалися 10-ті класи і випускники з 9-х класів цих шкіл розміщалися в російських школах. Тим самим керівництво кримськотатарських середніх шкіл і райвно знімали з себе відповідальність за знання випускників, чим фактично відмовляли їм у можливості одержати середню освіту рідною мовою. Так, наприклад, у Карасубазарській кримськотатарській середній школі протягом двох років (1939 – 1940 рр.) випускники 9-го класу не були організовані в 10-й клас цієї ж школи, а переводилися в російськомовні середні школи. Такі ж факти мали місце в Гурзуфі й інших районах Кримської АРСР [145, арк. 51 – 52].

Звичайно ж, керівництво автономії і працівники НКП не могли не знати справжнього стану речей у сфері освіти кримських татар і вже тим більше не повинні були сидіти, склавши руки. Однак однією з небагатьох спроб виправити складне становище з викладанням у кримськотатарських школах регіону став наказ №7 по НКП Криму від 30 січня 1941 р. “Про заходи щодо поліпшення викладання російської мови в початкових, неповних середніх і середніх школах”. Очевидно, саме це було тим головним, що хвилювало керівництво НКП автономії, тому що рішення більшості інших проблем національних шкіл так і не було знайдено. І все ж таки, з огляду на те, що обов'язкове вивчення російської мови було складовою частиною програми шкіл того часу, розглянемо цей документ і порушені в ньому проблеми. У наказі вказувалося, що учні не одержували в школах достатніх навичок читання, усної й писемної мови. Граматика вивчалася у відриві від мовної практики. Недооцінювалася роль позакласного читання в справі підвищення культури школярів, особливо слабкою була орфографічна грамотність учнів.

Основними причинами цих явищ, на думку керівників НКП, були: недостатня підготовленість до роботи в школі частини вчителів; відсутність належного методичного керівництва вчителями з боку директорів (завідувачів) школами і відділів народної освіти; недосконалість програм і підручників; недостатнє забезпечення учнів методичною літературою та навчальними посібниками; відсутність правильно поставленої дослідницької роботи з питань методики викладання російської мови [144, арк. 1].

Необхідно зазначити, що ця проблема з'явилася одночасно з введенням обов'язкового вивчення російської мови в 1938 р. У першу чергу її причинами стала недостатня увага з боку

органів НКП до підготовки відповідного числа педагогічних кадрів. Документи свідчать, що в 1938 р. з 597 учителів, що займалися в кримськотатарській та інших національних школах викладанням російської мови, 65 (10,8%) не володіли рідною мовою учнів, а 98 (16,4%) узагалі не мали ніякої фахової освіти [79, арк. 89].

Не були розв'язані ці проблеми й до 1941 р. Так, у документах НКП РРФСР, зокрема, відзначається, що учні, які закінчували не російські початкові, неповні середні й середні школи, не володіли достатніми знаннями з російської мови. Грамотність знаходилася на низькому рівні, запас слів в учнів був бідним, слабо була розвинута усна і письмова мова. Контрольні диктанти з 40 слів, проведені в 4 класах, виявилися виконаними 50% учнів на “погано” і “дуже погано” [143, арк. 7]. Отже, якість роботи національної шкільної мережі в напрямку вивчення російської мови була дуже низькою, що не тільки було погано саме по собі, а й фактично позбавляло випускників кримськотатарських шкіл можливості поступати в російськомовні навчальні заклади для підвищення рівня освіти.

Власне, якби справа була тільки у вивченні російської мови, то це було б ще тільки частиною проблеми. Документи НКП Криму свідчать не тільки про вкрай низький рівень знань учнів кримськотатарських шкіл, але й про спроби серед учителів і дирекції шкіл приховати цей факт. Так, під час перевірки стану викладання та рівня знань учнів у неросійських школах було встановлено, що з боку педагогів не висувалися належні вимоги до учнів, у результаті чого оцінки знань учнів у багатьох викладачів виявилися завищеними. Тим часом директори й завучі правильність виставляння оцінок не контролювали. Так, наприклад, в 4 класі Карасубазарської татарської середньої школи з російської мови успішність за 1 – 2 чверті склала 81%. У той же час відповідно до проведених контрольних робіт за першу чверть успішність склала 55%, а за другу – 75,9%. Перегляд контрольних робіт учнів за другу чверть показав, що в них було допущено до 40 грубих помилок. Також можна відмітити значну кількість помилок у цьому класі з рідної мови й арифметики. Багато пропущених помилок знайшли з російської мови й у 5 – 7 класах цієї школи, що призвело до необґрунтованого виставляння більш високих оцінок [464, с. 218]. Недостатні вимоги в оцінці знань учнів пред'являлися з арифметики та математики. Результати контрольних робіт із цих дисциплін засвідчили слабку підготовку учнів і завищені оцінки їх знань (контрольні роботи з математики в 9 класі татарської середньої школи та з ари-

фметики в 4 класах не були виконані) [145, арк. 54]. Якщо настільки кризовою була ситуація в районній школі, то знання учнів у сільських школах цього району були дуже низькими. Так, наприклад, контрольні роботи з російської та рідної мов, проведені в школах Карасубазарського р-ну, дали такі результати. У 7 класі Аргинської школи в 12 контрольних роботах з російської мови було допущено 146 орфографічних помилок і 50 пунктуаційних. Із 14 учнів 5-а класу тієї ж школи, які писали контрольну роботу з російської мови в 53 слова, 10 дітей написали на оцінки “погано” і “дуже погано”. У 14 роботах було допущено 287 помилок.

Однією з причин такого катастрофічного становища в справі викладання російської мови була, як ми вже вище зазначали, відсутність висококваліфікованих учителів. І ця проблема до 1941 р. не була розв’язана. Слабко володіли російською мовою й учителі початкових класів. Так, педагог 4 класу Карасубазарської кримськотатарської середньої школи Велієва сама неправильно вимовляла слова, робила неправильні наголоси, не узгоджувала закінчення слів у вимові. Наприклад, вона говорила так: “что хотел показывать собака”, “какая была олененка”, “что увидел”, “копча” – замість “копытца” тощо. Подібно вчительці, й учні неправильно вимовляють слова, кажучи, наприклад: “копча”, “мать защищал”.

Тим часом НКП Криму приділяв недостатньо уваги керівництву й контролю за роботою кримськотатарських шкіл. Виражалось це, насамперед, у тому, що перевіркою їх роботи до останнього часу Шкільне управління НКП не займалося. Не було вжито належних заходів для поліпшення викладання російської та рідної мови в кримськотатарських школах, незважаючи на те, що були організовані в 10 районах гуртки для вчителів, які працювали в національних школах, із вивчення російської та рідної мови, але їхня робота не контролювалася. Так, перевірка роботи гуртків, зокрема, в Карасубазарському районі показала, що відвідуваність занять у них низька. В самому Карасубазарі, за офіційними даними, діяв гурток на 69 осіб. У процесі його роботи було проведено всього два заняття, на яких були присутні всього чотири особи, причому керівником гуртка російської мови проводився “довільний диктант” надзвичайно важкого змісту з творів К.Маркса і Ф.Енгельса. У результаті учасники гуртка допустили в диктанті незліченну кількість помилок. Недостатньо приділялося допомоги неросійським школам і з боку Інституту вдосконалення вчителів (далі – ІВУ), кращий досвід національних шкіл слабко висвітлювався, комплекти течок з деякими методичними матеріалами ІВУ не доходили до ши-

роких мас учительства. А найголовнішим було те, що, крім методики викладання арифметики та методики з навчання грамоті, ніяких інших методичних посібників педагоги кримськотатарських шкіл, як і інших національних шкіл Криму, рідною мовою до 1930-х рр. не мали [735; 754; 755; 765; 766; 780]. До того ж, видані в ці роки незначним тиражем програми часто мінялися.

Одночасно треба сказати, що складності при викладанні російської мови в кримськотатарських школах були типовим явищем для більшості автономних республік РРФСР. Подібне становище спостерігалось в Казахстані, Киргизії, Каракалпакії, Чечено-Інгушетії, Бурят-Монголії та ін. Проблеми з викладанням російської мови, що їх мали кримськотатарські школи, нічим не відрізнялися від переліку проблем у цих регіонах: слабе володіння вчителями російською мовою, повна відсутність програм і наочних приладів, методичної літератури, дитячих бібліотек, низька якість підручників, зовсім недостатня допомога педагогам з боку райвно, і, звичайно ж, неухважність до нестатків школи з боку місцевих органів – бруд, холод у школі, діти сиділи у верхньому одязі тощо [648, с. 84]. На тлі вищеописаної ситуації в галузі розвитку шкільної освіти кримських татар в останні передвоєнні роки особливо цинічними виглядають деякі рішення “Міжобласної наради завідувачів шкільними секторами край(обл)вно та начальників шкільних управлінь НКП АРСР Сибіру й Сходу”, що відбулася в Іркутську 3 – 6 березня 1941 р. У них відзначалося, що в більшості АРСР і АО все ще залишається невиконаним указівка РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про те, що “рідна” мова є основою викладання в школах національних республік і областей, а “виключення з цього правила... можуть носити лише тимчасовий характер, що тенденція до перетворення російської мови з предмета навчання в мову викладання й тим самим до обмеження рідної мови є шкідливою і неправильною” [143, арк. 17].

Крім явних недоглядів і помилок у роботі НКП Криму, діяльність якого регулярно піддавалася жорсткій критиці з боку органів влади, велика кількість проблем початкової та середньої школи виникали на місцях. Найчастіше (як це було й у випадку з Ускутською середньою школою), вони створювалися на рівні директорів і завідувачів шкіл, а не через недостатню увагу до народної освіти з боку держави. Так, наприклад, згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 9 квітня 1936 р. “Про підвищення заробітної плати вчителям...”, жалування цим категоріям працівників освіти було справді підвищене. Однак на початку 1941 р. у Криму були

розкриті випадки зловживань директорів шкіл, які приписували собі незаслужено додаткові ставки, самовільно встановлювали розмір зарплати вчителям тощо. Тому державним органам доводилося контролювати, щоб відповідно до чинного законодавства зарплата вчителя залежала тільки від рівня його освіти й педагогічного стажу, а не від самовільного розпорядження керівництва того чи іншого навчального закладу [145, арк. 23].

Очевидно, одним з найважливіших чинників, що утвердився за роки радянської влади в кримськотатарських школах, стала повага до особистої гідності учнів. Справа в тому, що в багатьох конфесійних кримськотатарських школах ще на межі XIX – XX ст. звичайним явищем було фізичне покарання учнів. Радянська влада жорстко припиняла такі явища в школах регіону. Так, наприклад, 24 лютого 1941 р. учитель 4 класу Корбеклінської середньої школи Алуштинського району Меметов допустив грубу антипедагогічну провину, вдаривши одного з учнів. Алуштинське райвно прийняло рішення відсторонити Меметова від педагогічної роботи. Однак НКП Криму дещо пом'якшив покарання, оголосивши вчителю сувору догану і відновивши його на роботі, але за умови повторення такої провини педагога обіцяли віддати під суд [145, арк. 21]. Основною причиною, чому Меметова залишили на роботі, була гостра нестача кримськотатарських учителів. Саме їх катастрофічна відсутність була однією з основних перешкод на шляху нормального функціонування кримськотатарських шкіл.

Наявність різноманітних нерозв'язаних проблем у низовій мережі освіти кримських татар підтверджується іноді й деякими безглуздими фактами з життя національних шкіл. Так, зокрема, з наказу по НКП Криму від 19 березня 1941 р. довідуємося, що й після 20-ти років правління радянської влади в регіоні, усе ще мала місце так звана “недооцінка” антирелігійного виховання з боку деяких директорів шкіл і самоусунення від цієї роботи відділів НКП. У результаті цього у школах таких населених пунктів, як Усгут, Ай-Василь, Чукурча, Стилю, Мазанка й ін. були виявлені такі не прийнятні для комуністичної ідеології факти: обрізання, марновірство, ворожіння, віра в сни, у духів тощо. Безумовно, подібним явищам, на думку партійних органів, було не місце у радянській школі. Найбільше хвилювало НКП те, що від цього “середньовічного дурману” не звільнилися ще й деякі вчителі. Так, наприклад, “учитель Чукуринської школи Аєдінов у 1941 р. вчинив над своїми дітьми обряд обрізання”. Чи, скажімо, було встановлено, що “учительки старої-кримської школи Леванська та Скребіна займалися спиритизмом” [144,

арк. 29]. І якщо Аєдінова ще цілком можна зрозуміти (все ж таки, виховання власних дітей у дусі традицій і віри предків – це цілком нормальне явище), то чому “корисному” могли навчити школярів такі вчительки, як Леванська і Скребіна, незрозуміло.

У кримськотатарських школах цього часу були й інші проблеми, які найчастіше були створені, як не сумно це відзначати, халатним ставленням до своїх обов'язків з боку педагогічного персоналу та керівництва навчальними закладами. Так, наприклад, уже у вищезгаданій Ускутській середній школі Алуштинського району станом на 3 березня 1941 р. із початку навчального року вибуло зі списків учнів 70 дітей. У школі відзначалася низька успішність, а новий шкільний будинок знаходився в антисанітарному стані. Директором школи Зіядіновим відкрито розкрадалося шкільне майно. Якість уроків була низькою та й велися вони без будь-якого плану [144, арк. 33]. У татарських школах Євпаторійського району бували такі казуси, коли вчитель закривав школу й їхав на кілька днів гуляти на весілля. До речі, там же фіксувалися випадки, коли деякі національні школи не щороку робили випуски учнів [335. – 1927, 25 августа].

Підбиваючи підсумок дослідження якісних змін у кримськотатарських школах у 1920 – 1941 р., необхідно відзначити, що не дивлячись на окремі вдалі випадки впровадження передових методик викладання, значне розширення кола навчальних дисциплін й інші позитивні тенденції, кримськотатарська радянська школа найчастіше випускала напівписьменних, зі значними прогалинами в елементарніших галузях знань людей. А ігнорування матеріальних і методичних проблем розвитку національних середніх шкіл створювало розрив між рівнем освіти кримських татар і російськомовним населенням Криму.

Отже, завершуючи розгляд розвитку початкової, неповної середньої і середньої освіти кримських татар у 1920 – 1941 р., можна зробити висновок, що, незважаючи на значне збільшення кількості шкіл і охоплення ними майже 100% кримськотатарських дітей, офіційну ліквідацію неграмотності, кінцеві результати розвитку кримськотатарської національної школи були невтішними. Через часті реорганізації системи освіти, русифікаторські тенденції в освіті РРФСР, алфавітні реформи, неврегульованість питань орфографії тощо широка мережа кримськотатарської шкільної освіти, за рідкісним винятком, готувала малоосвічених людей, які з такою базовою освітою не могли без сторонньої допомоги поступати й навчатися в робітфаках, технікумах і вищих навчальних закладах республіки.

РОЗДІЛ 4

КРИМСЬКІ ТАТАРИ У СФЕРІ СПЕЦІАЛЬНОЇ,
СЕРЕДНЬО-СПЕЦІАЛЬНОЇ І ВИЩОЇ ОСВІТИ

4.1. Професійні курси підготовки та перепідготовки кадрів

Перш ніж звернутися до сутності проблеми цього розділу дослідження, необхідно нагадати головні концептуальні та ідеологічні підходи більшовицької влади у справі розбудови та розвитку національної професійної освіти. Відповідно до цього стануть зрозумілими, як підвищений інтерес влади до якихось одних складових професійної освіти, так і та увага, яка приділялась залученню в цю освітню галузь представників "корінних" народів.

В сучасній історичній літературі під терміном «корінезація» мається на увазі політика стимулювання національних мов та національних еліт. Відомий російський дослідник В.А. Тишков указував, що вона передбачала "розширення освіти і підготовку кадрів управлінців, господарників та інтелігенції серед "корінних національностей" у республіках" [653, с. 122]. Ще один дослідник цієї проблеми – Т.Мартін також уважав, що "на кожній національній території мова титульної національності ставала офіційною державною мовою. Національним елітам давали освіту, їх висували на керівні посади в партійних органах, уряді, промисловості й освітніх установах кожної національної території". Проте це твердження здебільшого стосується союзних республік а не таких автономних державних утворень, якою була Кримська АРСР.

Проте так чи інакше, але більшість сучасних дослідників цієї проблеми погоджується з думкою, що політика "коренізації" була спрямована на укріплення радянської влади в національних окраїнах колишньої Російської імперії: "Реалізація цієї політики мала зробити радянську владу "рідною", "близькою", "народною" і "зрозумілою". Коренізація задовольняла позитивні психологічні потреби націоналізму: "щоб маси бачили, що радянська влада та її органи є справа їх особистих зусиль...". За задумкою більшовиків, створення національної, «корінної» управлінської еліти, що добре б знала місцевий побут, традиції, мову забезпечило б "сприйняття радянської влади як корінної, а не нав'язаної зовні російським імперіалізмом". Саме тому одним із найважливіших завдань для ВКП(б) було "вирощування та розвиток з пролетарських та напівпролетарських елементів місцевого населення молодих комуністичних організацій національ-

них республік і областей. . . Лише тоді радянська влада буде сильною в республіках і областях, коли там візьмуть силу дійсно серйозні комуністичні організації" [277, с. 282]. А також: "потрібно пам'ятати, що у відсталих республіках та областях лише наша партійна організація відкриває для відомих низових елементів, дійсно революційних, але недостатньо розвинутих та загартованих, можливість поступово розвиватися в завершених комуністів" [277, с. 282].

З іншого боку, впровадження політики коренізації обумовлювалося бажанням з боку пануючого режиму ввести ідеали та цінності соціалістичної ідеології в свідомість населення. Для цього необхідно було створити на місцях нову еліту, яка, як указує В.А.Тішков, "мала. . . втілювати комуністичну доктрину в життя" [653, с. 122]. Проведення політики коренізації передбачало «систематичну ідейну роботу за дотримання принципів марксизму та за справжній інтернаціоналізм проти ухилу до націоналізму. Тільки таким чином буде можливість переборювати місцевий націоналізм та перевести на бік Радянської влади широкі прошарки місцевого населення" [277, с. 283]. За її допомогою "прискорено формувалася національна інтелігенція", що була здатна "сприйняти та переробити соціалістичні ідеї" та "сприяти прискореній інтеграції корінного населення в радянську державність" [674, с. 195]. Коренізація "сприяла формуванню інтелігенції, яка адаптувала та донесла соціалістичні ідеї до своїх народів" [674, с. 197]. Виходячи з цих поглядів та завдань, у 20 – 30-х рр. і відбувався складний процес створення системи професійної освіти у національних республіках та областях, її розвитку і трансформації.

Створення широкої шкільної мережі народної освіти кримських татар у 1920 – 1930-х рр., у сукупності з інтенсивним державним і господарським будівництвом та індустріалізацією країни, створило всі необхідні передумови для активного залучення представників цього етносу до системи професійної освіти. Процес становлення та розвитку її в регіоні, як і по всій країні в цілому, відбувався в дуже складних умовах, іноді методом проб і помилок, із численними реформами й змінами. У результаті величезної уваги та піклування з боку держави розвитком мережі професійної освіти на початку 1930-х рр. вона набула більш-менш завершеної структури.

З огляду на те, що переважна більшість кримських татар, які отримали професійну освіту в 1920 – 1930-х рр. , здобули її в навчальних закладах Кримської АРСР, відповідно є необхідність розглянути сформовану тут систему початково-професійної, середньо-спеціальної і вищої освіти. Існувало кілька основних напрямків професійної освіти: політична, педагогічна,

сільськогосподарська, медична та технічна. До технічної належали залізничні, будівельні, автомобільні спеціальності та зв'язок. Загалом, структура кожного з цих блоків була однаковою.

По-перше, на першій, найнижчій сходинці професійної освіти стояли найрізноманітніші курси. Однак вони не були однорідними. Умовно, більшу частину курсів, що проводилися в цей період, можна розділити на два основних напрямки: а) курси з підготовки працівників нижчої ланки в тій чи іншій галузі (у політичній – політкурси, у сільськогосподарській – трактористів, комбайнерів, чабанів і т.д.) і б) курси з перепідготовки кадрів. Відмінність останніх полягала в тому, що ці курси призначалися для підвищення професійних знань тих працівників, які вже мали ту чи іншу освіту та професію.

По-друге, наявність різних професійних шкіл. Вони були чим на кшталт перехідної ланки між курсами, на яких можна було одержати за короткий час ту чи іншу просту професію, що не вимагала особливої довгострокової підготовки і, власне системою середньо-спеціальної освіти. Найбільш важливою відмінністю профшкіл різної спрямованості від курсів був більш тривалий термін навчання і, відповідно, більший обсяг спеціальних і загальноосвітніх предметів, що вивчалися. Найбільший розвиток навчальні заклади цього типу отримали в технічній (профтехшколи і ФЗУ), медичній (фельдшерсько-акушерські школи та школи медсестер) і сільськогосподарській (профшколи в Чаїрі, Каратобе і Карасубазарі) професійній освіті. Окрему галузь професійних шкіл складали кустарні школи: (саф'яно-шкіряна та вовно-прядильна в м. Бахчисараї, ковальсько-слюсарна й з ремонту сільськогосподарського інвентаря у Джанкої, пошиво-взуттєва в Сімферополі та ін.).

По-третє, наступну сходинку професійної освіти складали технікуми. Ця форма професійної освіти отримала найбільше поширення в регіоні. Фактично в кожній галузі професійної освіти діяли різні технікуми (сільськогосподарські, медичні, педагогічні, технічні тощо). За рівнем підготовки учнів і якості їхніх знань до технікумів можна віднести й таку форму політичної освіти тих часів, як радпартшкола.

Також важливою складовою частиною системи професійної освіти регіону в 1920 – 1930-х рр. були робітничі факультети (далі – робітфак). У Криму в різні роки діяло до 13 робітфаків різних спеціальностей (медичні, автодорожні, педагогічні, сільськогосподарські тощо). Однак, необхідно відмітити, що робітфаки, не дивлячись на те, що багато їх випускників не

продовжували далі навчання, а йшли на виробництво, фактично були не окремою, а проміжною ланкою професійної освіти. Основною причиною цього була закладена при створенні робітфаків їхня основна мета – підготовка робітничої та селянської молоді до вступу у ВНЗ.

І, зрозуміло, вищою сходинкою професійної освіти були вузи. У Криму майже всі з виділених до розгляду галузей освіти (за винятком технічної) мали вищі навчальні заклади: педагогічна – Кримський державний педагогічний інститут ім. М.В.Фрунзе та вчительський інститут; медична – Кримський державний медичний інститут ім. Й.В.Сталіна; сільськогосподарська – Кримський сільськогосподарський інститут ім. М.І.Калініна, політична – Інститут масового заочного навчання (ІМЗН).

Крім того, усю систему професійної освіти в Криму можна розділити, у залежності від мови викладання, на такі категорії: а) навчальні заклади, викладання в яких велося російською мовою; б) навчальні заклади з викладанням російською і кримськотатарською мовами; в) навчальні заклади, викладання в яких велося винятково кримськотатарською мовою і г) навчальні заклади, викладання в яких велося трьома й більше мовами.

Такою загалом була сформована в 1920 – 1930-х рр. у регіоні досить складна система професійної освіти. І хоча в Криму з деяких спеціальностей не було повного циклу навчальних закладів – таких, як, наприклад, ВНЗ, що давали б різну технічну освіту, проте для тих, хто бажав отримати подібні спеціальності, були відкритими двері інших навчальних закладів РРФСР і СРСР. Загалом же, створена в Кримській АРСР система спеціальної, середньо-спеціальної і вищої професійної освіти відкривала перед молоддю регіону широкі можливості для оволодіння різноманітними професіями. Отже, у цьому розділі необхідно дослідити формування та розвиток системи спеціальної, середньо-спеціальної та вищої освіти в регіоні, а також розглянути процес залучення і, власне, якісні й кількісні чинники навчання кримськотатарської молоді в цих навчальних закладах.

Значну роль у справі залучення кримських татар в усі галузі народного господарства Кримської АРСР у 1920 – 1930-х рр. відіграли підготовчі курси. Саме курси з найрізноманітніших напрямків довгий час були кузницею кадрів для різних областей народного господарства, державних і партійних організацій. Серед них, у першу чергу, потрібно назвати курси з підготовки вчителів, працівників для Народного Комісаріату Юстиції Кримської АРСР (далі –

НКЮ), залізничників та інші. Саме вони зробили найбільше у справі працевлаштування кримських татар і підвищення їх ролі в економічному, політичному та культурному житті Криму.

Найбільш важливу роль у цей період відіграли різноманітні курси з підготовки та перепідготовки в галузі народної освіти. Як відомо, брак кваліфікованих учителів був однією з найбільших проблем національної школи. У роки громадянської війни національна партія кримських татар Міллі-фірка намагалася заповнити цю прогалину й створила по одному вищому училищу в кожному повіті Криму, а також татарську жіночу вчительську школу в Сімферополі, татарське середнє художнє училище й вчительську семінарію в Бахчисараї. Найбільш важливим кроком було реформування Зінджерлі Медресе, у програму навчання якого були введені гуманітарні науки, природознавство. Проте з остаточним захопленням більшовиками Криму ці навчальні заклади припинили своє існування.

У зв'язку з тим, що кримські комуністи по-своєму бачили майбутню систему освіти у Криму взагалі й кримських татар зокрема, з установленням радянської влади в регіоні негайно взялися за її будівництво. Уже наприкінці 1921 р. у Криму нараховувалося 500 шкіл першого ступеня, для яких за допомогою короткочасних курсів удалося підготувати в тому числі й 800 учителів для татарських шкіл. Проте це були екстрені заходи, які на тлі кількісних показників не давали якісного результату, що був більш важливим. Учительський корпус кримськотатарських шкіл вимагав у великій кількості нових, добре підготовлених фахівців, а не недоучок-курсантів. Це розуміли й партійні кримськотатарські діячі, і співробітники апарату НКП. Проте безліч причин, серед яких голод і розруха, хронічна нестача коштів і загальний розвал системи освіти в повоєнному регіоні займали не останнє місце, на перших порах практично унеможливили підготовку в республіці необхідної кількості молодих національних педагогів.

Виходячи з вищесказаного, звернемо увагу на те, що в перші роки встановлення радянської влади в регіоні особливо гострий інтерес викликали пропозиції ВНЗ РРФСР про надання для кримськотатарської молоді зарезервованих місць. Але й вони не могли в короткий термін, і до того ж, у необхідній кількості підготувати вчителів для національних шкіл. Саме тому в цей період великого значення у справі масової підготовки вчительських кадрів для шкіл з кримськотатарською мовою викладання набули спеціально створені вчительські курси. Учительські курси – одна з форм підготовки і підвищення кваліфікації вчителів – у Росії почали

проводиться з кінця 60-х рр. XIX в. Після жовтневого перевороту вчительські курси відіграли велику роль у справі підготовки учителів відповідно до завдань радянської школи. Улітку 1918 р. тільки в РРФСР було проведено понад 100 вчительських курсів. І з тих пір вони проводилися щорічно й повсюди для учителів різних спеціальностей. У СРСР вчительські курси були однією з важливих форм перепідготовки та підвищення ідейно-політичного рівня і педагогічної майстерності учителів. Велика увага на вчительських курсах приділялася ознайомленню учителів з передовим педагогічним досвідом і досягненнями сучасної науки. Учительські курси організовувалися органами народної освіти, для роботи на них залучалися кращі педагоги й відомі вчені країни. З 1938 р. керівництво учительськими курсами здійснювалося інститутами вдосконалення учителів [329, с. 447]. Також необхідно зазначити, що курси з підготовки учителів були орієнтовані, у першу чергу, на початкові школи, а підготовка учителів рідної мови і літератури для шкіл підвищеного типу була розпочата в СРСР тільки лише в 1926 р. з організацією національних відділень педагогічних вузів [213, арк. 137 – 140 (зв)].

Уперше спеціальні курси для кримськотатарських учителів були відкриті ще влітку 1923 р. Через них планувалося провести від 80 до 90% педагогів. Крім ознайомлення з політичними і педагогічними питаннями, у програмі курсів досить значне місце займали предмети освітнього характеру. Уведення загальноосвітніх предметів у програму було викликано загальним низьким освітнім рівнем національного вчителства. Крім короткострокових курсів, були проведені тримісячні (серпень – жовтень 1923 р.) на 40 осіб з метою ознайомлення найбільш підготовлених учителів із новітніми течениями в педагогіці й принципами нової радянської школи. Після їх закінчення випускників планувалося використовувати в якості директорів шкіл [564, с. 19].

У наступному 1924 р., з огляду на досвід і помилки перших курсів для кримськотатарських учителів, були проведені вчительські курси першої черги, організовані кримським відділом соціального виховання. Їх робота проходила з 10 червня по 30 липня 1924 р. Основним їх завданням стало поповнення недостатніх знань татарського вчителства із загальноосвітніх і політичних предметів та ознайомлення з новітніми педагогічними системами й методиками викладання. Беручи до уваги слабко розвинуту систему підготовки національних педагогічних кадрів у дореволюційному Криму, коли 80% татарського сільського вчителства (що з'ясувало-

ся за анкетними даними під час перевірки викладачів) мали в цей період тільки нижчу освіту, НКП Криму змушений був відмовитися від застосування загальної програми для перепідготовки кримськотатарських учителів. 1-го червня 1924 р., на спеціальній нараді Кримського НКП була розроблена спеціальна програма для кримськотатарських педагогів з уведенням до неї додатково загальноосвітніх предметів в обсязі 100 годин. Тривалість курсів визначалася з 19 червня по 29 липня; кількість навчальних годин установлювалася 266 (за програмою 283), що за окремими циклами розподілялися таким чином: виробничо-технічні предмети – 75, загальноосвітні – 100, суспільно-політичні – 50, педагогічні – 58. Кількість навчальних годин та їх співвідношення до загальної кількості годин усієї програми було таким: лекції – 207; практичні заняття – 4; робота гуртків – 14; конференція – 5; загальні збори – 10; екскурсії й обстеження – 12; самостійні заняття (доповідь із педагогічних дисциплін) від 1 до 12 годин [16, арк. 49].

Підготовча робота з організації курсів велася НКП Кримської АРСР, у ній також взяли участь ОК РКП(б) і Політпросвіта. Відповідальним за проведення татарських учительських курсів був призначений С.А.Абдулаєв, студент 4-го курсу медичного факультету Кримського університету, що вже мав 6-річний педагогічний стаж і, до того ж (що, напевно, було й важливішим), був кандидатом у члени партії. Курси за час своєї роботи користувалися педагогічним і природно-історичним музеями, анатомічною лабораторією медичного факультету Сімферопольського Педагогічного інституту ім. М.В.Фрунзе, фізико-хімічним кабінетом Тотайського педагогічного технікуму і, крім того, для курсантів була проведена екскурсія на фабрику “Червоний Жовтень”. При курсах також діяли: спеціальна курсова бібліотека-читальня з відповідною літературою кримськотатарською, казансько-татарською й азербайджанською мовами. У розпорядженні учнів знаходився також фізико-хімічний кабінет татарської Сімферопольської 9-річки. Курсанти забезпечувалися гуртожитком.

Усі учні приймалися на курси за відрядженнями й повинні були пройти через перевірочну комісію, призначену Кримським НКП від 15 червня 1924 р. До її складу входили: А.Курчі, М.Абдулла й голова комісії, зав. курсами С.А.Абдулаєв. Комісія при перевірці забракувала із загальної кількості лише чотири особи. Іспити проводилися з математики, природознавства та суспільствознавства. Особовий склад курсів був наступним: по-перше, лекторський склад – 8 місцевих викладачів, троє з Москви і по одному з Казані та Києва. По-друге, склад ку-

рсантів – із загальної кількості учнів мали нижчу освіту 89 (77%) осіб; за розподілом роботи: шкільних працівників 1-го ступеня 116; за партійною приналежністю – безпартійних 111 (95% від загальної кількості); за статевою ознакою – чоловіків 113 (96%), жінок – 5; за національною ознакою – кримських татар 117 і 1 турок. Отже, загальна кількість курсантів, які пройшли через курси першої черги, склала 118 осіб. Із них успішно освоїли програму – 52; задовільно – 62; слабо – 6, незадовільно – 2. На курсах другої черги з 1-го серпня по 1 вересня було перепідготовлено 120 педагогів.

Отже, як бачимо, НКП Криму в 1924 р. у справі перепідготовки вчителів республіки, насамперед, використовував систему різноманітних курсів. В одному тільки Сімферополі в 1924 р. було перепідготовлено 312 учителів, або більше, ніж 50% від їх загальної кількості (у 1923 р. – 40%). Такі курси давали можливість масово підвищити професійний рівень рядового вчителівства, при чому, і це було суттєвим, оскільки часом їх проведення було літо, то не відриваючи вчителів від основної роботи.

Крім курсів для підвищення кваліфікації, кримські вчителі відвідували різні обов'язкові політичні курси. Так, тільки в 1923 р. подібні курси були організовані в Ялті, Євпаторії, Феодосії, Керчі, а також для випускного курсу Тотайського педагогічного технікуму [13, арк. 20].

Згодом система вчительських курсів у Кримській АРСР набула чіткої структури. Так, при підготовці вчителів 5 – 6 класів діяли такі відділення: історико-географічне, фізико-математичне, російської мови та літератури, німецької мови. Навчальний план, приміром, історико-географічного відділення складався з 14 основних предметів: Історія марксизму-ленінізму (100 годин); Педагогіка (80 годин); Психологія (60 годин); Історія стародавнього світу (150 годин); Історія середніх віків (150 годин); Конституція СРСР (40 годин); Методика викладання історії (40 годин); Фізична географія СРСР (100 годин); Загальна фізична географія (150 годин); Географія частин світу (100 годин); Економічна географія (80 годин); Історія СРСР (100 годин); Практичний курс російської мови (60 годин); Практичний курс рідної мови (60 годин). Час роботи курсів складав 10 місяців. Однією з особливостей курсу було те, що основною формою занять були лекції, практичних занять не передбачалося [121, арк. 51].

У зв'язку з тим, що розглянути роботу всіх курсів, які проводилися НКП Криму, не дають можливості рамки цього дослідження, треба зазначити, що така форма підготовки й пере-

підготовки вчителів відіграла важливу роль не тільки в перші роки існування радянської влади в регіоні. І головними причинами тут були недостатня кількість підготовлених педагогічних кадрів профільними навчальними закладами регіону, часті зміни навчальних програм, численні реформи та реорганізації системи освіти [229, с. 3]. Саме для відповідної перекваліфікації вчителів і пристосування їх знань і умінь до нових умов підготовчі курси та курси підвищення кваліфікації зберігали велике значення у справі вдосконаленні діяльності корпусу місцевого вчительства протягом 1920-х – 1930-х р. Останній раз, перед Великою Вітчизняною війною чергові курси з підвищення кваліфікації кримського вчительства скликалися навесні 1941 р. Так, згідно з наказом НКП Кримської АРСР від 17 квітня 1941 р., розпочинався прийом на річні курси підготовки вчителів 5 – 7 класів сільських шкіл у 1941 р. із загальним контингентом у 200 осіб.

У їх складі планувалося створити такі відділення: фізико-математичне (60 кримських татар), природничо-географічне (30 татар), російської мови та літератури (35 місць для осіб, що володіли кримськотатарською мовою) і вчителів початкових класів (60 кримських татар). Початок навчальних занять установлювався на курсах із 1 вересня 1941 р., а вступні іспити мали пройти з 10-го по 20 серпня 1941 р. [144, арк.43].

Важливим елементом утілення в життя політики “корінізації” в Криму, залучення кримських татар у різні галузі народного господарства регіону стали різноманітні короткострокові підготовчі курси. Одними з них стали курси з підготовки залізничних агентів, рішення про відкриття яких було прийнято в Сімферополі при Кримському відділенні Південної залізниці 7 лютого 1925 р. Вони організовувалися й проводилися відповідно із заздальгідь розробленим “Положенням”. Їхньою метою було за відносно короткий термін надати курсантам такі знання, які не тільки б давали їм можливість ознайомитися з основними сторонами життя й роботи залізничного транспорту, а й були б достатніми для навчання кваліфікованих працівників цього виду транспорту.

Кримські залізничні курси для кримських татар, у першу чергу, повинні були підготувати з кримськотатарського населення таких фахівців залізничної служби: начальників станцій та їх помічників, агентів з обслуговування комерційної експлуатації залізниці та телеграфістів. На курси приймалися особи обох статей, у віці від 17 до 30 років із загальноосвітньою підготовкою не нижче 3-х класів школи. Навчання на курсах було безкоштовним із повним пансіоном.

Термін навчання встановлювався в 10 місяців. Після закінчення навчання курсанти проходили 2–3 місячну практику й складали випускні іспити [20, арк. 27].

Діяльність цих курсів проходила під особливою опікою Кримського ОК ВКП(б), який, у свою чергу, пильно стежив, щоб усі відряджені на навчання повною мірою відповідали вимогам “Положень”, а також були фізично здоровими. Крім того, усі відряджені зобов'язувались мати відповідні документи від партійних чи професійних організацій. Майбутнім курсантам указувалося прибути до місця навчання в Сімферополь до 1 березня 1925 р., маючи при собі постільні принадлежності та три зміни білизни. Усі відряджені на курси зобов'язувалися прибути до точно зазначеного терміну, тому що вже 2 березня розпочинався медичний огляд, а 3 березня – екзамен із загальноосвітніх предметів.

Розкладка місць по районах республіки на залізничні курси була такою: Севастопольський – 4, Сімферопольський – 6, Євпаторійський, Керченський, Джанкойський, Карасубазарський і Ялтинський по 3 місця на район, Бахчисарайський і Феодосійський по 5. Причому, Сімферопольському району з відведених місць 2 пропонувалося надати для підшефних залізничних сіл Базарчика та Кабази [20, арк. 26].

Окремою сторінкою в історії освіти кримських татар у Кримській АРСР є залучення представників цього етносу в різні владні структури в рамках політики “татаризації”. І в цьому процесі свою роль відіграли різноманітні курси. Найбільш цікавими з них, на нашу думку, були курси для підготовки контингентів працівників і службовців, у тому числі й ті, що були проведені органами юстиції та внутрішніх справ. Так, 25 лютого 1925 р. ОК ВКП(б) прийняв положення “Про курсантів Юридичних курсів...”. Їх діяльність планувалося розпочати не пізніше 10 березня 1925 р. у Сімферополі. У цій постанові ОК особливо вказував на серйозність питання відбору кандидатів у курсанти через те, що їх після закінчення курсів планувалося використовувати, головним чином, як відповідальних судових працівників. А тому кадрові питання пропонувалося вирішувати з районним Уповноваженим Головосуду, а в районах, де таких не було, з Нарсудом.

Активне залучення в цей період до державного й партійного життя країни жінок, а в Кримських умовах жінок-татарок, на думку ОК ВКП(б), також мало відбитися на діяльності юридичних курсів. У зв'язку з цим пропонувалося в число курсантів включити й жінок, по мо-

жливості не менше 20% від загальної кількості. Курси розраховувалися на 30 осіб винятково з кримських татар. Тривалість навчання складала 9 місяців. Курсанти забезпечувалися повним пансіоном. Крім того, у їх ряди пропонувалося вибирати осіб, що за віком чи за якимись іншими причинами не підлягали військовій повинності. Також ОК пропонував “вважати бажаним”, щоб майбутні курсанти вміли нашвидкоруч читати й писати, знали 4 правила арифметики та мали стаж роботи в радянських органах.

Розкладка місць по районах для цих курсів була такою: Ялтинському – 5 (з них бажано 1 жінку); Феодосійському (включаючи Судак) – 4 (з них бажано 1 жінку); Карасубазарському, Сімферопольському й Бахчисарайському по 4 місця; Керченському й Євпаторійському по 3; Севастопольському – 2; Джанкойському – 1 [20, арк. 38]. Робота цих курсів стала постійною. Так, у листопаді 1926 р. знову розпочалися заняття на юридичних курсах. На них навчалося 37 осіб, із них 15 – кримських татар. Частина курсантів – працівники органів НКЮ – проходили перепідготовку для підвищення своєї кваліфікації. Програма курсів була розрахована на шість місяців. Крім теоретичних знань (політграмота, законодавство і т.д.), курсанти здобували навички практичної роботи в суді. Удень вони всі працювали в різних ділянках народного суду, а ввечері слухали лекції, проводили семінари тощо [335. – 1927, 1 февраля].

Необхідно зазначити, що подібні курси не були одиничним явищем у процесі підготовки кадрів для НКЮ. Так, наприклад, 29 травня 1935 р. ОК ВКП(б) своєю постановою зобов'язав наркома юстиції Кримської АРСР Монатова з 15 червня 1935 р. відкрити шестимісячні курси для підготовки працівників юстиції, а серед курсантів пропонувалося забезпечити не менше 60% кримських татар [49, арк. 181].

Послідовно проводячи політику залучення кримських татар у структури влади, Кримський ОК ВКП(б) 13 квітня 1935 р. також запропонував організувати через Навчальний Комбінат Союзоргобліку 10-ти місячні курси для підготовки нових кадрів – районних дільничних інспекторів (20 осіб), а також двохмісячні курси для перепідготовки дільничних інспекторів (на 55 осіб). Знову ж таки, слухачі набирались на курси згідно з чіткою розкладкою по районах, що проводилася в тому числі й за національною ознакою. Так, передбачалося набрати кримських татар 60% від загальної кількості [49, арк. 149].

Досліджуючи проблему курсової підготовки кримськотатарських працівників різноманітного рівня в цей період, необхідно відмітити, що в Кримській АРСР відкривалися та діяли не тільки спеціалізовані курси для кримських татар, але й різноманітні курси зі змішаним національним складом. Такими, наприклад, були шестимісячні російсько-татарські кооперативно-облікові курси в Сімферополі.

Кооперативно-облікові курси були організовані “Кримсоюзом” з метою підготовки працівників для низових кооперативів з осіб, пов'язаних з місцем обслуговування кооперативу; для підвищення загального якісного складу кооператорів, що знаходилися на практичній роботі в низових кооперативах і, нарешті, для того, щоб надати можливість працівникам низової мережі спеціалізуватися в галузі організаційно-торгової діяльності облікових робіт. Загальна кількість слухачів курсів установлювалася в 60 осіб, із них 50 займали представники кооперативних організацій, і 10 заповнювалися на розсуд правління курсів. Курсанти, що виконали вимоги навчального плану й успішно склали іспити, отримували відповідне посвідчення.

До числа слухачів Курсів приймалися особи обох статей не молодші 20 років з відповідними відрядженнями товариства Споживачів і Правління “Кримсоюзу”. Крім того, серед запланованих слухачів кримських татар мало бути не менше 30%. Із числа відряджених на курси приймалися, по-перше, особи, що знаходилися на практичній роботі в кооперативах. По-друге, – особи, стаж роботи яких у кооперації складав не менше 2-х років, і, нарешті, по-третє, – висуванці місцевих організацій із “середовища активної кооперативної молоді”. Мінімальний рівень знань для абітурієнтів установлювався не нижче школи першого ступеня [20, арк. 125].

Слід сказати, що перші подібні курси були проведені ще в 1924 р. й успішно закінчили свою роботу 4 квітня цього ж року. У цей день у залі клубу ялтинського Будинку Селянина в урочистій обстановці відбувся випуск курсантів, які закінчили 2,5 місячні перші південнобережні кооперативно-облікові курси для селян-татар. Вони були організовані Д.У.Абласвим при ялтинській базі “Кримсоюзу”. На курсах пройшли навчання 23 особи. З них – 16 стипендіатів, відряджених сільськими споживчими товариствами, і 7 вільних слухачів із селища Дерикой-Ай-Василь і з кримськотатарської школи другого ступеня [682, с. 93]. Крім вищевказаних курсів, діяли також і курси, покликані підвищити рівень знань і в традиційних для кримських татар галузях народного господарства. Так, у 1930 р. були відкриті курси директорів вівчарства, у

складі яких ОК ВКП(б) вимагав передбачити не менше 50% кримських татар [43, арк. 56]. Також різноманітні курси проводили навчання і з рядовими колгоспниками, для ознайомлення їх з новими спеціальностями, які ще тільки починали з'являтися в кримських селах. Так, у 1931 р. проводилися курси з підготовки трактористів, комбайнерів, старших робітників, сілосовщиків, обліковців тощо. До них спочатку планувалося набрати 403 особи, але на ділі навчання пройшли 388, із них кримських татар – тільки 8. Однак уже в наступному році на аналогічних курсах навчалось 188 селян, із них кримських татар – 51 (біля 30%) [46, арк. 29]. Це, природно, теж було небагато.

Таким чином, підбиваючи підсумки розгляду проблеми навчання кримських татар на різних професійних курсах, необхідно відзначити, що робота радянських органів влади з підготовки різноманітних фахівців із числа кримських татар (учителів, працівників юстиції, дільничних інспекторів, залізничників, кооператорів, бібліотечних працівників, редакторів районних і заводських газет, трактористів, комбайнерів, старших робітників, сілосовщиків, зв'язківців тощо [156; 49]), носила послідовний і систематичний характер. Це дало можливість значній частині кримських татар опанувати нові професії, активно включитися в державне й суспільне будівництво, посісти гідне місце в громадських, партійних, державних і господарських організаціях регіону. Крім того, залучення кримських татар у низові владні структури (міліція, суди), поклало початок процесу “корінізації” в Криму, будучи важливою його складовою. У той же час орієнтація на масове навчання населення за допомогою різноманітних курсів не давала кваліфікованої освіти і була фактично напівзаходом, покликаним до життя, з одного боку, складностями в розвитку фахової освіти, а з іншого, бурхливими змінами в політичному, економічному та культурному житті країни. На ділі покликані підвищити кваліфікаційний рівень або ж надати елементарні ази освіти в тій чи іншій сфері курси перетворилися в регулярно діючу систему “затикання дір” за допомогою малоосвічених і низькокваліфікованих працівників.

4.2. Організація політичної освіти кримських татар

Як відомо, у ході захоплення та зміцнення влади в національних окраїнах колишньої Російської імперії велику увагу лідери більшовиків приділяли не тільки залученню на свій бік місцевого населення, але й участі його представників у органах влади. Особливе значення надавалося процесу залучення їх у партійні ряди. З огляду на те, що в Криму в роки революції та громадянської війни комуністів з числа кримських татар було небагато, з остаточним захопленням влади в регіоні в 1920 р. цій проблемі була приділена особлива увага. До того ж, ідеї “експорту революції”, у тому числі й на Схід, вимагали створення широкого корпусу “політично свідомих” та відданих РКП(б) “борців за щастя всіх трудящих” із представників тюркських народів.

У процесі державного будівництва більшовиками була створена спеціальна система залучення й підготовки місцевих національних кадрів для роботи на різних сходинках в органах влади республіки, а також для систематичної політичної підготовки рядового складу парторганізації. У Криму вона мала таку структуру: першою, нижчою ланкою цієї системи стали політичні курси (далі – поліпкурси); друга ланка – школи політичної грамоти для членів та кандидатів у члени партії на місцях, у тому числі й партійні школи на підприємствах; третя – Радпартшкола; четверта – вищі партійні школи (університети та інститути).

Для найбільш повного розгляду проблеми участі кримських татар у системі політичної освіти регіону необхідно розглянути процес утворення й розвитку партійних навчальних закладів усіх типів, звернути увагу на залучення в кожен з них кримських татар, з'ясувати особливості та результати роботи цих шкіл, а також розглянути забезпечення вищевказаних типів шкіл відповідними підручниками та літературою.

З остаточним встановленням радянської влади в Криму політична робота та пропаганда серед кримськотатарського населення з перших же днів стала одним з пріоритетних напрямків діяльності більшовиків. І хоча активісти традиційно скаржилися на те, що робота гальмувалася через нестачу шкільних та театральних посібників, газет і літератури, до 23 грудня 1920 р. у частинах Сімферопольського гарнізону вже було організовано 19 культпросвіткомісій, 16 шкіл грамоти, проведено перепис неписьменних. Клубна секція провела 4 концерти-мітинги, перед-

бачалося відкриття 9 клубів. У розпорядженні політпросвіти знаходився кінотеатр. Крім того, було отримано й розподілено 272341 прим. газет, з них місцевого видання 19150 [267, с. 111]. Однак усі перераховані вище заходи не змогли вирішити головну проблему нової влади – виникнення необхідної кількості поділяючих ідеї комунізму кадрів з числа кримських татар. Для вирішення цього питання 31 січня 1921 р. Татбюро при ОК РКП(б) прийняло рішення про організацію партшколи для кримських татар. В основу її програми була покладена система розгляду окремих питань радянської політики й партії, розроблена І.К.Фірдевсом і Емірхановим. Тривалість навчання планувалася в шість тижнів, при одночасному навчанні 50 курсантів. Слухачам виділявся гуртожиток та червоноармійська платня. Утримання школи бюро обіцяло взяти на себе [7, арк. 9].

Проте в Криму в цей період уже розпочала діяльність інтернаціональна партшкола і дублювати її ще однією, кримськотатарською, в умовах розрухи, голоду і фінансової кризи було фактично неможливо. Але, з огляду на гострий недолік національних кадрів для радянських, партійних і господарських апаратів республіки, 20 лютого 1921 р. Татбюро вирішує організувати за рахунок коштів НКП політкурси. Їх завідувачем було призначено Р.Ногаєва [7, арк.7].

Політкурси для кримських татар початково розраховувались на 150 слухачів із 3-х місячним терміном навчання (однак, різні об'єктивні і суб'єктивні чинники вносили власні корективи, тому запланована цифра в 150 слухачів так ніколи й не була досягнута). Розподіл годин занять передбачався таким: політичні предмети – 300, загальноосвітні – 200, радянське будівництво – 100 [7, арк. 14]. На організацію й утримання політкурсів ОК РКП(б) виділив 2,5 млн. крб. Однак, незважаючи на вжиті заходи, робота зі створення й відкриття курсів просувалася досить повільно, і тому їх діяльність розпочалась лише в другій половині літа, до того ж при незначній кількості слухачів. У жовтні їх нараховувалося всього близько 20 осіб, а 19 грудня 1921 р. Татбюро вирішує довести чисельність слухачів національних політкурсів лише до 60 осіб.

Очевидно, діяльність політичних курсів у Криму в перші роки встановлення радянської влади в регіоні не могла бути визнана задовільною навіть їх творцями. Причин тому було кілька: недостатність фінансування; конкуренція з боку партшколи; те, що так і не вдалося залучити до навчання заплановану кількість слухачів і, до того ж, наприкінці 1921 р. стає очевидним, що в нових умовах завершення громадянської війни та початку державного будівництва багаж

знань випускників поліпкурсів не відповідав вимогам часу. Отже, поліпкурси, як форма підготовки “політично грамотних та ідейно зрілих” борців за радянську владу, повинні були відійти в історію.

Важливим напрямком політосвітньої роботи ОК РКП(б) серед населення регіону, і особливо серед членів компартії, був розвиток мережі партосвіти. Особливість цієї форми роботи визначалася не тільки низьким рівнем політичної грамотності як більшої частини місцевого населення, так і значного числа рядових комуністів, але й значною кількістю неписьменних в регіоні взагалі [12, арк. 137]. Вирішення цих проблем розпочалося відразу після остаточного захоплення Криму більшовиками, проте організаційно ця робота була оформлена 26 травня 1922 р., коли ОК РКП(б) вирішив створити у Сімферополі дві школи поліпграмоти. Першу організували на базі залізничного вечірнього навчального закладу, розрахованого на 25 осіб. Другу ж утворили при партклубі, можливість навчання в ній отримало 35 осіб сімферопольських курсантів, а 15 місць розподілялося між Карасубазаром, Бахчисараєм і Алуштою.

Навчальний рік у цих навчальних закладах розпочинався 1 серпня й закінчувався 1 червня, після чого, з 1 липня по 1 серпня школи закривалися на канікули. При школі партклубу, крім звичайних занять, були організовані читання лекцій і практичні заняття з вивчення газетної техніки для підготовки співробітників – кореспондентів для Кримської партійної преси. Відповідальним керівником школи був призначений заступник завідувача НКП Криму Паперний, керівником залізничної школи став Романенко.

Надаючи велике значення роботі цих закладів, партійне керівництво прагнуло, щоб їх діяльність збігалася з поточними завданнями РКП(б). У першу чергу, це відбилося на досить частій зміні програм шкіл поліпграмоти. Перша відома нам програма була опублікована 1 квітня 1921 р. Вона, зокрема, складалася з таких основних положень: походження всесвіту; докапіталістична епоха; капіталізм і боротьба класів; фінансовий капітал й імперіалізм; історія революційного руху на Заході; робітничий рух у Росії й історія РКП; пролетарська держава та конституція РРФСР; комуністичне суспільство; господарське будівництво в Радянській Росії; продовольча політика радянської влади; організація сільського господарства; національне питання; Червона армія; релігія і комунізм; статут РКП [775, с. 12 – 13].

На початку 1922 р. була підготовлена більш докладна “Програма школи політграмоти для комуністів”. Так, зокрема, у ній передбачався розподіл курсу навчання за такими циклами: основи природознавства (космологія, геологія, біологія); розвиток економічних форм і класова боротьба до капіталізму; розвиток капіталізму, його внутрішні протиріччя, виникнення капіталізму та його загибель. Класова боротьба пролетаріату в рамках капіталістичного ладу; перехідний період та диктатура пролетаріату; нег; 3-й Комуністичний інтернаціонал; основні моменти з історії РКП; епізодична лекція: релігія, етика й мораль із погляду комуністичного вчення. Крім того, до програм входили складені з кожного циклу пояснювальні записки та список літератури [776, с. 45–48].

І, нарешті, у листопаді 1922 р., вочевидь, щоб остаточно вирішити це питання, кримський ОК РКП(б) видає циркуляр “Про програму шкіл політграмоти”. Відповідно до нього, школи політграмоти встановлювалися двох типів:

а) з щоденними 6 годинними заняттями. Курсанти на час навчання звільнялися від служби й інших занять, отримували додаткове постачання. Школа розраховувалася на 26 двогодинних лекцій і 92 год. практичних занять. Цей тип школи пропонувалося прийняти за зразок і провести через неї всіх комуністів. Для школи передбачався такий штат: один постійний керівник (лектор) і 1–2 груповоди.

б) для тих членів партії, які не могли бути відлучені від роботи, діяла вечірня школа. Вона розраховувалася на 3–4 год. занять (1–1,5 лекція, 1–1,5 практичні заняття за лекціями—бесіда, питання, відповіді, письмові роботи). За умови занять один раз на тиждень, курс навчання складав три місяці, при заняттях два рази на тиждень—1,5 місяця. Школу вів один лектор, груповодів не передбачалось, або ж вони підбиралися зі складу працівників цієї установи.

Програма школи політграмоти типу “а” була наступною: основні елементи природознавства; докапіталістичні форми господарства, капіталістичне господарство та крах капіталу; від капіталу до комуні; диктатура пролетаріату і Конституція РРФСР; класи, партія та профспілки; з історії класової боротьби в Європі; з історії революційного руху в Росії і РКП; Інтернаціонал; економічна політика Радянської Росії; програма й статут РКП. Усього на ці предмети виділялося годин—лекційних 52, годин гурткових занять 92. У школі типу “б” викладалися всі

ті ж предмети, крім “Диктатури пролетаріату і Конституції РРФСР”, кількість лекційних годин – 28, число лекційних годин (разом із професійними заняттями) – 42 [252, с. 35].

Крім розвитку партійних навчальних закладів, керівництво Криму прагнуло розширити мережу низової політичної освіти в регіонах. Відомо також, що в 1922 р. у Карасубазарі йшла організація безпартійної кримськотатарської школи політграмоти під керівництвом Меметова. У Бахчисараї передбачалося відкриття безпартійної татарської школи під керівництвом І.К.Фірдевса. Існують дані, що подібні школи були організовані майже в усіх містах Криму [8, арк. 62]. Наступним кроком у питанні розвитку низової мережі партійної освіти стало рішення наради “відповідальних татпрацівників” у 1923 р. провести через марксистські гуртки та курси політграмоти всіх членів і кандидатів РКП(б) та комсомольців з числа кримських татар [13, арк. 24]. Необхідно зазначити, що на той час це не було занадто вже складне завдання, у першу чергу, через низьку чисельність кримських татар у партійній і комсомольській організаціях. Так, у 1921 р. РКП(б) нараховувала в Криму 5875 членів і кандидатів, із них кримських татар – 192. У 1924 р. їх кількість зменшилася до 150 осіб [689, с. 82]. Проте наступний швидкий зріст партійних рядів, відповідно, вимагав і збільшення обсягу роботи. Динаміку зростання кількості кримськотатарських комуністів можна уявити завдяки таким даним: в 1928 р. у партію було прийнято 155 кримських татар, в 1929 р. – 455, в 1930 р. – уже 749 осіб. І пізніше така тенденція росту збереглася. Відомо, що вже на 1 червня 1936 р. чисельність кримської партійної організації склала 16252 членів і кандидатів, із них 2257 – кримські татари [45, арк. 44].

Для партійного навчання членів парторганізації, яка різко зростає, потрібно було більш інтенсивно розвивати мережу спеціальних навчальних закладів і привести їх до однотипності. У кожному окрузі відкривалися також школи політграмоти з однотипними програмами та місячним курсом. Тип школи встановлювався денний, заняття тривали від 6 до 8 годин на день. Учні звільнялися від інших занять і отримували додаткове продуктове постачання.

Проходження навчання в таких школах було обов'язковим для всіх членів партії, що не проходили партійного шкільного навчання. Після закінчення навчання проводилися перевіро-чні іспити. Через 6 – 8 місяців після закінчення школи випускники знову збиралися на обов'язковий повторний короткочасний курс. Після ліквідації “політичної безграмотності” членів пар-

ті школи цього типу були перепрофільовані для повторного навчання партійців і “марксистського виховання безпартійних” [8, арк. 140].

У 1924 / 1925 навч. році кримська мережа партосвіти нараховувала 52 школи, з яких 40 було в містах і тільки 12 у сільській місцевості. Вони охоплювали 1701 членів і кандидатів РКП(б). За час їх роботи наприкінці 1925 р. у них навчалось 1265 осіб, із них успішно – не більше 30% усієї кількості учнів. Причиною низької успішності були, у першу чергу, відсутність потрібної кількості підготовлених керівників самих шкіл і катастрофічна нестача літератури [12, арк. 47]. У 1925 – 1926 рр. мережа партійної освіти зростає до 268 шкіл, із них у місті – 150, і 118 у селі, а в 1926 – 1927 рр. мережа вже нараховувала до 400 шкіл, при рівному розподілі їх на місто й село. Відповідно до зростання кількості шкіл відбувалося збільшення охоплення навчанням як членів всієї організації, так і окремих національностей: у 1924 – 1925 рр. – 1842 осіб, у 1925 – 1926 рр. – 7207 осіб і в 1926 – 1927 рр. – 11570.

Розподіл мережі за національною ознакою за цей же період був таким: у 1924 – 1925 рр. спеціалізованих національних шкіл не було, у зв'язку з чим кримські татари проходили навчання в партійних школах загального типу. У 1925 – 1926 рр. у сільській місцевості зі 118 шкіл національних було 39, а в містах зі 148 тільки 2. У 1927 р. у сільській місцевості вже нараховувалося з 200 шкіл – 100 національних і в місті з 299 шкіл – 7 національних. За окремими національностями ріст мережі шкіл дає такі цифри: у 1925 – 1926 рр. шкіл для кримських татар нараховувалося 27, у 1927 р. – 76. Як видно з цих даних, розгортання мережі шкіл партосвіти для кримських татар ішло із запізненням і відставанням від розвитку загальної мережі. Однак необхідно враховувати і нечисленність прошарку кримських татар у партійній організації регіону.

Для більш повного висвітлення та характеристики шкіл партійної освіти наведемо ще й розподіл мережі за категоріями шкіл. У містах мережа розбивалася на такі категорії: у 1925 / 1926 навч. році шкіл скороченого типу – 47, шкіл звичайного типу – 65. У наступному навчальному році шкіл скороченого типу – 66, нормального типу – 77. Крім того, діяли в 1925 – 1926 рр. 22 ленінсько-марксистських гуртки, а в 1926 / 1927 навч. році вже 55. Кількість вечірніх окружних партійних шкіл (ОПШ) залишилася незмінною – 3. У сільській місцевості у 1925 / 1926 н.р. пересувок першої черги було 42, а в 1926 – 1927 рр. – уже 77, і, нарешті, стаціонарних шкіл було 16, а стало – 36.

Ця мережа охоплювала майже цілком сільську частину кримської парторганізації, і на 70 – 80% міську частину, за винятком активу та членів партії, які знаходилися на навчанні у ВНЗ, робітфаках, технікумах і школах для малограмотних. Крім того, у 1926 р., за ініціативою ОК ВКП(б), були проведені курси з перепідготовки й підготовки пропагандистів, у тому числі й кримських татар, яких курси випустили 39 осіб [650, с. 17].

Подальший розвиток мережі партосвіти йшов уже торованими шляхами, щорічно збільшуючи своє охоплення. Так, наприклад, за пропозицією АПО ВКП(б) Агітпропом Областкому був розроблений план розгортання мережі партосвіти в Криму на 1926 / 1927 навч. рік і заявки на літературу для всієї мережі. Він будувався на принципі охоплення всієї малограмотної сільської й частини міської парторганізації. За цим документом передбачалося, що в Криму буде розгорнута діяльність 450 різних шкіл і гуртків. Їх розподіл був таким: у сільській місцевості стаціонарних 4-х місячних – 66, з них для кримських татар – 4; пересувок – 184, по 2 місяці кожна, з них для кримських татар – 100.

У результаті в Криму протягом усього лише п'яти років була створена широка мережа низових шкіл політграмоти для членів ВКП(б), у тому числі і для кримських татар. Важливим моментом у діяльності цих навчальних закладів було те, що вони працювали рідною мовою учнів, до того ж, зростання чисельності кримськотатарських шкіл у цій мережі йшло прямо пропорційно зі збільшенням їх кількості серед членів парторганізації. Первинні школи партосвіти, за задумом більшовиків, були покликані надати можливість (чи створити її ілюзію) політично активній частині кримськотатарського населення не тільки систематично поліпшувати свої знання з основних питань марксизму-ленінізму, але й вчасно дізнаватися про плани партії та брати активну участь у її роботі. Діяльність цих навчальних закладів давала можливість більшовикам будувати державу та її структури на місцях, у тому числі руками національних меншостей.

Отже, перші школи партійної освіти були утворені в 1922 р. у найбільших містах республіки. Далі, на основі масового розгортання їх діяльності в регіонах, вони охопили не тільки всю низову організацію ВКП(б) на місцях, а й значну частину безпартійного населення, у тому числі й кримських татар. Після виконання покладеного на них завдання – навчання азам політичної грамоти та більшовицької ідеології, вони були реорганізовані в постійні школи для пе-

ренавчання членів і кандидатів РКП(б). Складна внутрішньополітична ситуація в країні сприяла збереженню та продовженню їх діяльності й у 1930-х роках.

Однією з особливостей подальшого розвитку мережі партійної освіти в регіоні було те, що основний акцент цієї роботи поступово на межі 1920 – 1930-х рр. зміщувався в бік роботи з працівниками промислових підприємств й передавався з рук центральних партійних відомств у парторганізації на заводах і підприємствах. Основними причинами цього стали: по-перше, розвиток економіки Криму, і особливо зростання індустрії. По-друге, активне залучення кримських татар на підприємства. По-третє, надходження на роботу випускників республіканських технікумів, шкіл ФЗУ й інших навчальних закладів. По-четверте, переважна кількість членів і кандидатів ВКП(б) були саме із середовища робітників, що протягом 20-х років активно приймалися в партію, а з кожним роком усе більш значне місце серед них займали кримські татари. З огляду на те, що розвиток системи партосвіти і ступінь участі в ній кримських татар у всіх містах та на всіх підприємствах регіону не дає можливість розглянути обсяг цього дослідження, то, мабуть, доречно розглянути ситуацію на прикладі Керчі – міста, що найбільш активно розвивалось у 1920 – 1930-х р. У ньому розміщувались такі підприємства-гіганти (за мірками Криму), як Державний Металургійний Завод (далі – ДМЗ), Коксохімзавод (далі – КХЗ) тощо.

На початку 1931 р. серед робітників Керченського ДМЗ нараховувалося 430 кримських татар, або 6,2% до загальної кількості робітників, що, звичайно ж, було дуже мало. Крім того, серед кваліфікованого складу робітників кримських татар було ще менше – 5,3% [45, арк. 87]. Настільки незначне представництво кримських татар на виробництві спричиняло й відсутність необхідної уваги до їх повсякденних культурних потреб. Так, наприклад, у бібліотеці та читальні ДМЗ ще в жовтні 1930 р. літератури кримськотатарською мовою не було (навіть газет). Кримськотатарські робітники не знали НТА. До того ж, “завдяки слабкій роботі обласних татарських газет”, передплата на них після введення НТА взагалі стала мізерною [45, арк. 42].

На початку 1930-х р. партійні організації цих підприємств значно зросли й підсилилися і тому, відповідно, збільшилися їхні можливості у справі самостійного проведення партпросвіт-роботи. Так, до 1932 р. Керченська пропгрупа ВКП(б) разом із партійним комітетом провела низку заходів з розгортання мережі партосвіти на підприємствах і поліпшення її якості. У результаті на ДМЗ було організовано 63 кандидатські школи, 31 початкова школа, 9 предметних

гуртків, 16 шкіл з вивчення профспілкового руху із загальним охопленням 875 членів партії, 1005 кандидатів, 323 членів ВЛКСМ і 1272 безпартійних. Із 3324 робітників, що були задіяні в системі партосвіти, кримських татар було лише 231.

Активний розвиток системи партосвіти, поліпшення якості навчання в цей період відзначалося й на Коксохімзаводі. Так, якщо в листопаді та грудні 1931 р. на підприємстві було охоплено партосвітою всього 390 робітників, то в другій половині 1932 р. – уже 960, з них членів партії – 91, кандидатів – 241, однак, із них татар було тільки 18. Проте, незважаючи на значні досягнення “марксистсько-ленінського виховання”, якість навчання, загальна система і керівництво партосвітою не відповідали директивам ЦК ВКП(б) і вимогам політичних завдань того часу. На це гостро вказували партійні функціонери та критичні публікації в пресі [700, с. 35 – 39].

Багато проблем, пов'язаних з успішним веденням політосвітньої роботи, виникало через велику плінність робочої сили (Додаток 3.1.) [700, с. 35 – 39]. Вона була обумовлена незадовільними побутовими умовами, незабезпеченістю продуктами харчування, жорсткістю адміністративних заходів, стягненнями з рядових робітників. Як видно з наведених у Додатку матеріалів, політосвіта кримських татар на промислових підприємствах республіки хоча й розпочала активно розвиватися на початку 1930-х р., однак на тлі великої плінності кадрів і низького рівня розвитку мережі політосвіти набувала, у кращому випадку, характеру навчання грамоті й перенавчання на НГА. У гіршому випадку, це була звичайна формальна робота для заповнення бланків звітності про успіхи в проробленій роботі й забруднення голів простих робітників ідеологічною нісенітницею.

Отже, провівши дослідження розвитку шкіл політграмоти для членів і кандидатів партії на місцях, у тому числі й різних партшкіл на заводах, можна стверджувати, що, незважаючи на їх досить широке розгортання на початку 1930-х рр. та значну кількість учнів, вони не виконали поставлені перед ними завдання щодо залучення кримських татар.

Не дивлячись на важливість діяльності широкої мережі низових партійних шкіл різних типів, їх основні цілі не можна ні в якому разі порівнювати із завданнями й цілями, що ставилися перед навчальним закладом, який став наступною ланкою в мережі партосвіти Криму – Рад-

партшколою. Її завдання були більш тісно пов'язані із завданнями партії і, як це було протягом 1920-х р., не раз змінювались.

На початку 1920-х р. завдання підготовки класово й ідеологічно підкованих кадрів було покладено на мережу радянських партійних шкіл (далі – Радпартшкола), що була утворена в Криму з агіпропкурсів і військово-політичних шкіл. Радпартшкола з піврічним курсом навчання для першого ступеня і річним для другого ступеня повинна була забезпечити своїм слухачам загальний марксистський розвиток на науковому фундаменті, підвищити їх загальноосвітній рівень, і, крім того, протягом 3-х місяців спеціалізувати в одній із галузей радянсько-партійної роботи. Ще на початку 1922 р. ОК РКП(б) вирішив з коштів НКП забронювати не менше 50 млн. крб. для потреб Радпартшколи, що відкривалася [8, арк. 10]. Вжиті організаційні заходи вже незабаром дали потрібний результат, в серпні 1922 р. відбувся випуск обласної Радпартшколи, навчальний рік у якій почався 18 грудня і закінчився 15 серпня. Загальна кількість курсантів татарської секції склала 37 осіб. Майже всі випускники були розподілені у робітфаки та університети для подальшого навчання [9, арк. 122 (зв.)].

Проте, як незабаром з'ясувалося, підготовка в короткий термін “командного складу партійних, радянських та професійних органів” виявилася неможливою. Тому XIII з'їзд РКП(б), який проходив у 1924 р., прийняв рішення, згідно з яким Радпартшколи та комуністичні університети мали відмовитися від спеціальних відділень і виховувати активних партійних працівників, яких можна було спрямувати на будь-яку роботу. Також, з огляду на незначну кількість більшовиків серед національних меншостей СРСР, 28 листопада 1924 р. спеціальною циркулярною вказівкою з'їзд ухвалив встановити деякі полегшення для прийому в партію селян, батраків і кустарів. З'їзд визнав за доцільне переглянути в національних республіках та областях списки кандидатів, у яких закінчився кандидатський стаж, до з'їзду, щоб тим з них, хто відповідав загальним вимогам прийому в члени партії (у першу чергу селянам, біднякам, батракам і кустарям), полегшити вступ. Це положення стосувалось і Кримської парторганізації [15, арк. 142].

Відповідно до рішень XIII з'їзду РКП(б), уся робота навчальних закладів, особливо Радпартшкол, набула різко вираженого характеру партійності та зв'язку з масовою роботою партії. Усе викладання було максимально наближено до висвітлення завдань “сучасної боротьби і ре-

волюційного будівництва”. Цій меті були підлеглі всі дисципліни. З 1925 р., після XIV партконференції, перед Радпартшколами було висунуто завдання підготовки сільських пропагандистів та працівників хат-читалень. Його виконання вимагало не тільки відповідної зміни навчального плану шкіл – насамперед, внесення до нього низки практичних курсів, але й збільшення самого терміну навчання (у школах другого ступеня до 2-х років, у школах першого ступеня до 1 року). При цьому Радпартшкола зберегла і свою основну цільову настанову: “підготовка партійців відповідної кваліфікації”.

Важливим моментом у діяльності Радпартшкол були правила прийому до них. На 1924 / 1925 н.р. вони були такими: приймали тільки робітників і селян. Вихідці з інтелігенції приймалися, тільки якщо вони були членами ВКП(б) і при наявності особливої рекомендації райкому. Особи з середньою освітою до школи не приймалися взагалі. Вікові рамки для абітурієнтів установлювалися не нижче 20 років для другого річного курсу й не нижче 18 років для Татарського сектору. Рівень загальної підготовки абітурієнтів установлювався такий: для прийому на другий ступінь необхідно було вміти, по-перше, читати й писати, знати 4 дії арифметики; по-друге, кожен абітурієнт повинен був мати підготовку з суспільних питань в обсязі школи першого ступеня: знання Конституції РРФСР в обсязі “Стучки” у питаннях і відповідях, основні моменти в розвитку ВКП(б) (з “Історії наших партій” Зинов'єва), елементарні знання політичної економії в обсязі короткого курсу економічної науки Богданова; по-третє, “знайомство з найважливішими фактами сучасності й уміння в них розбиратися”. Курсанти забезпечувалися в школі гуртожитком, харчуванням за нормою Главполіпросвіти РРФСР, підручниками та стипендією [15, арк. 13].

Правила прийому до Кримської обласної Радпартшколи ім. Щербітова не були постійними і час від часу змінювалися. Так, при прийомі на 1925 / 1926 навч. рік вони встановлювали, що стаж роботи (радянської, професійної, партійної, комсомольської тощо) в абітурієнтів мав бути не менше 1 року. Для тих же, хто безпосередньо працював у селі, а також для кримських татар стаж громадської роботи мав складати не менше 6 місяців. Партійний і комсомольський стаж установлювався такий: для членів партії не нижче 2-х років, для комсомольців не менше 3-х років. Для кримських татар і селян, що працювали в селі, партійний і комсомольський стаж установлювався не менше 1 року (для сходження на другий ступінь).

На перший ступінь у цьому навчальному році приймалися тільки кримські татари. Умови прийому для них також були змінені: по-перше, абітурієнти повинні були мати стаж громадської роботи не менше 3-х місяців, партійний і комсомольський стаж установлювався не менше 6 місяців. По-друге, безпартійні також приймалися на навчання до школи, але лише з “активних селян”, що “користувалися довірою з боку селянства й подавали надії на виховання з них громадських працівників для села”. По-третє, уміння читати та писати російською чи кримськотатарською мовою, вміння користуватися простими арифметичними правилами над простими числами, розбиратися в курсі партії щодо села [20, арк. 2]. Необхідно зазначити, що в 1927 р. були встановлені нові правила прийому в Радпартшколу [335. – 1927, 3 мая].

Складний багатонаціональний склад населення Кримської АРСР був урахований у 1921 р. при створенні місцевої Радпартшколи. У ній відразу відкрилися два сектори – російський і кримськотатарський. (Восени 1926 р., було відкрито сектор нацменшин). Ще в 1921 р., з огляду на велику потребу в кадрах партійних працівників із числа кримських татар, ОК РКП(б) виділив Татбюро 15 місць в Радпартшколі [395, с. 52]. А вже в 1923 р. в кримськотатарському секторі школи навчалося 70 учнів. Викладання в татарському і частково в нацменівському секторах велося рідними мовами. Говорячи про організаційну структуру Радпартшколи, необхідно відзначити, що кримськотатарський сектор до 1926 р. мав другий ступінь (дворічний), перший ступінь (однорічний) і підготовчий курс (теж однорічний); російський сектор – тільки другий ступінь (дворічний). З 1927 / 1928 н.р. для кримськотатарського та нацменівського секторів другого ступеня був установлений 3-х річний термін навчання, а школа першого ступеня була ліквідована [524, с. 12]. У той же час, в інших автономних і союзних республіках у цьому ж 1927 р. термін навчання для першого ступеня в Радпартшколах зріс до одного року, а для другого ступеня до 2-х років замість 4 – 6 місяців раніше. У цей же період у Радпартшколах автономних республік й у відділеннях нацменшин, крім основних курсів, стали більш активно створюватися підготовчі групи з річним терміном навчання. Це було зроблено “через велику культурну відсталість багатьох національностей, слабка знання ними російської мови й загальноосвітніх предметів, без яких було немислиме засвоєння суспільно-політичних знань”. Така реорганізація забезпечила курсантам кримським татарам та “нацменам” можливість проходження більш солідної навчальної програми із загальноосвітніх та політичних предметів [525, с. 53 – 55].

Кримська Радпартшкола ім. Щербітова за шість років існування пройшла описану вище еволюцію, перш ніж перетворилася на школу сільських пропагандистів та працівників хат-читалень. Підготовка саме цієї ланки партійних працівників, у зв'язку із розгортанням кампанії з ліквідації неграмотності, масовим відкриттям лікнепів та шкіл для дорослих, особливо в національних районах Криму, з кожним роком здобувала все більшу актуальність. А з розвитком та стабілізацією роботи Радпартшколи, а також у рамках процесу коренізації все більше місце в її діяльності стали займати учні – кримські татари (Додаток 3.2.). Наведені нами в Додатку дані яскраво свідчать про неухильне падіння в складі школи відсотка росіян і динамічне зростання кількості кримських татар.

Для того, щоб об'єктивно оцінити діяльність Радпартшколи, необхідно звернути увагу на такий аспект – практичне використання її випускників. Відповідно до інформації райкомів партії, наприклад, за 1925 – 1926 рр., їх можна було зустріти на різних посадах: пропагандисти, працівники хат-читалень, голови Сільрад, інструктори райполітпросвіти, завідувачі агітаційним відділом райкомів, завідувачі відділом Робітниць тощо. При чому, у своїх відгуках райкоми відзначали у випускників Радпартшколи “активність, ініціативу, партійну витриманість, практичні навички та правильний підхід до мас”. Але так було не завжди, значна кількість випускників не змогли знайти собі роботу, у тому числі через недостатні знання [699, с. 21 – 22]. Частково це пояснюється численними проблемами в діяльності цього навчального закладу. Основними з них були низькі знання абітурієнтів, складне матеріальне становище школи, у тому числі систематична відсутність коштів на допомогу родинам курсантів, низька якість харчування тощо [43, арк. 200]. Вирішення цих проблем почалося тільки в середині 1930-х рр. [46, арк. 160].

У цілому ж діяльність Радпартшколи, не дивлячись на всю її важливість для виховання й освіти партійних працівників, не була предметом особливих турбот обкому партії, а її випускники, повертаючись у свої міста і села, часто виявлялися незаможливими. Однак така одностороння оцінка діяльності цього навчального закладу була б неправильною, адже за час його існування сотні кримських татар, отримавши в ній відповідну освіту, так чи інакше влаштувалися на роботу, займаючи різні посади в партійних і державних установах республіки (у їх числі відомий письменник, критик, літературознавець і перекладач Е.А.Шем'ї-Заде).

Однак, якою б не була великою роль Радпартшкіл у підготовці національних кадрів для партійної та господарської роботи, закінчення цього навчального закладу найчастіше для її випускників ставало лише черговим кроком для одержання вищої партосвіти. Вищий рівень партосвіти забезпечували Комуністичні Університети. У Москві в 1921 р. були створені спеціальні партійні навчальні заклади, які готували національні кадри: Комуністичний університет трудящих Сходу ім. Й.В.Сталіна (далі – КУТС) і Комуністичний університет національних меншостей Заходу ім. Ю.Ю.Мархлевського (КУНМЗ), що діяли до 1936 р. У КУТС навчалися представники 67 національностей, він мав відділення на місцях і проводив різні короткострокові та довгострокові курси. Уже в 1923 р. у КУТС було виділено 20 місць для кримських татар [12, арк. 134–135].

КУТС був вищою партійною школою, метою якої була підготовка з “працюючих східних національностей освічених комуністів”. Термін навчання в КУТС складав три роки, крім того, при цьому ВНЗ діяв однорічний підготовчий факультет. В університет направлялися члени ВКП(б) і ВЛКСМ не молодше 18 років. Для вступу на перше скликання до абітурієнтів пред’являлися такі вимоги: добре знати грамоту, знати арифметику “в рамках дії над цілими числами” та одержати політичну підготовку в рамках курсу Радпартшколи першого ступеня. Для прийому на друге скликання потрібно було мати загальну та політичну підготовку в обсязі Радпартшколи другого ступеня. Щоб надійти на третє скликання вимагалася підготовка в обсязі програми лекторських груп Радпартшколи другого ступеня. В університеті всі студенти забезпечувалися гуртожитком, постільними принадлежностями, книгами з бібліотеки, повним продовольчим утриманням та стипендією.

У цьому ж 1923 / 1924 н.р. був проведений набір 75 осіб на природно-педагогічний 2-х річний факультет для підготовки лекторів і викладачів математики та природознавства. Для зарахування до нього необхідно було знати арифметику в повному обсязі, а алгебру, геометрію та природознавство в обсязі школи першого ступеня. Для вступу на підготовче відділення, яке відкрилося на початку 1923 / 1924 н.р., потрібна була лише загальна грамотність російською чи рідною мовою. Деякі з випускників цього ВНЗ потім стали видатними державними та громадськими діячами Кримської АРСР. До їх числа можна віднести наркомів землеробства Ф.А.Мусаніфа та Б.А.Чагара, письменника Д.Сейдамета. Діяльність КУТС з підготовки націо-

нальних кадрів була досить активною. До 1 грудня 1926 р. з його стін вийшло більш 500 випускників [257, с. 374].

З розвитком та становленням радянської держави керівні партійні органи в справі розвитку партосвіти користувалися не тільки створенням і розвитком таких відомих форм навчання членів партії, як поліпкурси, школи політграмоти, радпартшколи і комуністичні ВНЗ. Окрім них, був заснований ще один – найбільш масовий за охопленням учнів, та найбільш, як це тоді здавалося, прогресивний за своєю формою – Інститут Масового Заочного Навчання за допомогою радіослухання (далі – ІМЗН). 21 серпня 1933 р. постановою ЦК ВКП(б) “Про масове заочне навчання та радіо-слухання” було створено цей навчальний заклад. Розгортання місцевих філій і організація в них заочної форми навчання проходила дуже складно. На це вказував і Кримський ОК ВКП(б) у постанові від 10 червня 1934 р. У ній, крім того, указувалося й на необхідність розширити охоплення партактиву заочним навчанням і замість 800 осіб у 1934 р., охопити не менше 1500 – 2000. При цьому рекомендувалося звернути особливу увагу на збільшення серед заочників кримських татар, довівши їх кількість до 40% [48, арк. 93 – 93(зв.)].

У 1935 р., у зв'язку з переходом Меметова на іншу роботу, директором ІМЗН був призначений А.Усеїнов, що раніше працював у цьому ж ВНЗ заступником директора та завідувачем навчальною частиною. Проте, не дивлячись на таку увагу до ІМЗН з боку партійного керівництва республіки, і надалі для нього типовими залишалися проблеми всіх інших кримських ВНЗ цього часу. У першу чергу це – недостатня кількість аудиторій та викладачів, невиконання держзамовлення щодо представництва кримських татар і, звичайно, великий відсів студентів. Так, приміром, у ІМЗН з 900 студентів, прийнятих у 1933 / 1934 н.р., успішно завершили своє навчання лише 303. У наступному навчальному році Інститут зарахував до своїх лав 1629 осіб, проте успішно закінчили навчання лише 1106. На 1935 / 1936 н.р. прийняли 1523 студента, однак з них – лише 25% було кримських татар [49, арк. 331]. З огляду на співвідношення кількості набраних на навчання і випускників, можна дійти до висновку, що кількість кримських татар, які успішно завершували своє навчання в ІМЗН, була незначною. Отож, цей ВНЗ не виправдав надій керівництва в справі підготовки належної кількості національних фахівців, а з огляду на незначну кількість тих, що проходили навчання в КУТС, можна зрозуміти, що справа підгото-

вки висококваліфікованих кримськотатарських фахівців для партійної та державної роботи в Криму обстоювала незадовільно.

При розгляді системи навчальних закладів системи партосвіти, необхідно відзначити те, що при більш детальному розгляді різних моментів їх діяльності стає очевидним, що незалежно від завдань і підпорядкованості того чи іншого навчального закладу, важливості й обсягу його роботи, кількості студентів і викладачів, проблеми, які стояли перед ними, були абсолютно однаковими. І такими загальними проблемами були: недостатнє фінансування, гострий брак житлових та навчальних приміщень, неукомплектованість належним викладацьким персоналом та систематичні проблеми із забезпеченням навчальною літературою. Зупиняючись докладніше на порушеній темі постачання підручниками, навчальними посібниками та методичною літературою партшкіл різного рівня, необхідно зазначити, що ці питання, як і для будь-яких типів шкіл, були величезної важливості й багато в чому від їх правильного і своєчасного вирішення залежав успіх навчання. Керівництво республіки розуміло всю важливість постачання літературою партшкіл і докладало всіх необхідних зусиль для вирішення цієї проблеми. Завдяки вжитим заходам, у цілому в Криму ця проблема до осені 1926 р. була розв'язана.

Ще в початковий період становлення мережі партосвіти, Татбюро вирішило створити постійну комісію з п'яти осіб для перекладу марксистської та масово-партійної літератури. Через відсутність найнеобхідніших книг кримськотатарською мовою для роботи в гуртках, партшколах і взагалі для керівників комуністичної освіти серед татар, вирішено було приступити до перекладу та видання таких книг: А.А.Богданов (Маліновський) “Політекономія в питаннях і відповідях”, “Програма та статут ВЛКСМ”, по одній брошурі із земельного питання й кооперації на кожного учня [12, арк. 56]. Завдяки вжитим заходам, до 15 жовтня 1926 р. нормальні та скорочені школи в містах були забезпечені підручниками на 100%, щоправда, за рахунок самих слухачів; школи ж для кримських татар були забезпечені за рахунок кримського ОК ВКП(б) на 100% підручником Е.Ярославського (Губельман) 1-ю частиною, переробленою та пристосованою для Криму (2-а частина вийшла в січні) [650, с. 78].

При забезпеченні літературою вищеперерахованих шкіл у 1926 / 1927 н.р. виходили з необхідності потреби забезпечення кожного слухача двома книгами – підручником та хрестоматією, а також низкою керівних посібників. Усього ж було замовлено для міської мережі –

5550, а для сільської – 12700 книг. Для шкіл національних меншостей була виписана в необхідній кількості (виходячи з 30 осіб у кожній школі) література рідною мовою учнів. Що ж стосується шкіл для кримських татар, то через труднощі видання в Москві кримськотатарської літератури, АПО кримського ОК ВКП(б) узяло на себе справу перекладу відповідних підручників [687, с. 93].

Незупиняючись на досягнутому та розуміючи, що одного підручника для різноманітних типів шкіл явно недостатньо, і до того ж він не міг задовольнити потреби всіх працівників партосвіти, АПО ОК ВКП(б), з огляду на необхідність видати до 1927 / 1928 н.р. підручник для шкіл політграмоти кримськотатарською мовою і маючи можливість видати ще тільки один підручник, вирішив узяти за основу для перекладу книгу Підгірського. Крім того, синхронно цей підручник передбачалося використовувати для татарського педагогічного технікуму, татарських шкіл семирічок тощо. Для наближення змісту цієї книги до інтересів кримських татар, було вирішено доповнити її місцевим матеріалом [689, с. 67].

Підбиваючи підсумок цієї частини дослідження, необхідно зазначити, що перерахованими засобами та навчальними закладами не обмежувалася партійно-політична освіта кримських татар. Ця робота йшла на сторінках преси, в інших навчальних закладах, технікумах чи ФЗУ, інститутах та університетах, де фактично всі учні й студенти вивчали історію ВКП(б) і конспектували чергові рішення партії, а також праці ідеологів марксизму-ленінізму. Проте можна стверджувати, що залучення кримських татар у створену більшовиками систему партосвіти відіграло немалу роль у надходженні представників кримськотатарського народу в керівні органи республіки, надбання ними досвіду партійної та державної, радянської та громадської роботи. Це надавало можливість у рамках існуючої системи відстоювати інтереси власного народу, лобіювати в керівних органах влади питання його культурного та побутового розвитку.

4.3. Кримські татари у школах фабрично-заводського учнівства

Проблема залучення кримських татар у школи фабрично-заводського учнівства Кримської АРСР у 1920 – 1930-х рр. є важливою складовою частиною дослідження всього комплексу питань, пов'язаних з освітою кримських татар у цей період. Крім того, саме з цим процесом пов'язане становлення нового соціального прошарку – промислового пролетаріату.

У цьому випадку необхідно розглянути низку таких питань, як законодавча база створення й діяльності ФЗУ в СРСР у 1920 – 1940 рр.; процес реформування і розвитку мережі робітничої і професійної освіти Криму на початку 1920-х рр.; становище навчальних закладів, робота яких була спрямована на збереження традиційних кустарних промислів кримських татар. Важливо також показати динаміку відкриття й діяльності шкіл ФЗУ і кількість учнів у них. Крім того, паралельно з розвитком системи ФЗУ слід простежити процес залучення кримських татар у профтехшколи і надати оцінку цієї роботи. І насамкінець, на прикладі однієї з провідних шкіл ФЗУ Кримської АРСР показати особливості діяльності цих навчальних закладів.

Уже в 1918 р. радянський уряд ввів обов'язкове навчання підлітків 15 – 17 років, що працювали на підприємствах та установах. На базі раніше існуючих ремісничих училищ та шкіл була створена мережа професійно-технічних курсів, шкіл, клубів з метою професійної та загальноосвітньої підготовки молоді. У 1919 р. при НКП РРФСР була заснована секція Професійно-технічної освіти, перетворена в 1920 р. у Головний комітет профосвіти. У 1919 р. РНК РРФСР видає декрет “Про заходи щодо поширення професійно-технічних знань” [242, с. 1]. Для ліквідації технічної безграмотності робітників та задоволення гострої потреби промисловості в кваліфікованих робітниках, відповідно до декрету “Про навчальну професійно-технічну повинність” (1920 р.), вводилася обов'язкова професійно-технічна освіта всіх робітників у віці від 18 до 40 років (за винятком осіб, які мали підготовку не нижче колишніх ремісничих училищ, або навчались у технічних навчальних закладах), а на підприємствах, де не було фабрично-заводських шкіл, – з 14-річного віку.

У 1920 р. було затверджене “Положення про професійно-технічні школи”; у 1921 р. – положення про заводське учнівство в металообробній промисловості та школи фабрично-

заводського учнівства (ФЗУ); у 1924 р. з'явилося нове положення про школи ФЗУ. У 1920-і рр. Головним комітетом профосвіти був розроблений зразковий навчальний план, згідно з яким у школах ФЗУ 60–65% навч. часу приділялося на виробниче і 35–40% на теоретичне навчання. Спочатку практичне навчання спеціальності відбувалося в особливих підготовчих майстернях, а потім завершувалося в цехах заводу. У навчальний план включалися загальноосвітні, загально-технічні й соціально-економічні дисципліни. Термін навчання складав 3–4 роки.

У подальші роки об'єктивне зростання загальноосвітнього рівня молоді дало можливість перевести школи ФЗУ, в основному, на базу 7 річної школи й дещо зменшити обсяг загальноосвітніх предметів та терміни навчання. Загострення на початку 1930-х р. потреби в робітничих кадрах змусило керівництво країни в 1933 р. різко скоротити обсяг загальноосвітньої та професійної підготовки, а терміни навчання звести до 6 місяців. Однак, у зв'язку із зростанням вимог до виробничо-технічного рівня підготовки робітників, у 1935 р. терміни навчання були збільшені до 2–3 років. Крім того, була значно розширена практична підготовка, уведено загальнотехнічні й загальноосвітні предмети. У 1920–1930-х рр. у школах ФЗУ й інших професійно-навчальних закладах використовувалися три системи виробничого навчання – предметна, операційна й комбінована (предметно-операційна). У середині 1930-х р. на основі операційної й комбінованої систем була розроблена операційно-комплексна система, що з 1940-х рр. була основною в системі виробничого навчання в СРСР [327, с. 145–146].

За період із 1920 по 1940 р. ФЗУ підготували в СРСР 2350 тис. кваліфікованих робітників. Однак, у кінці 1930-х рр. з'ясувалося, що ФЗУ не справлялися зі своїм головним завданням – служити основною формою підготовки молодих кваліфікованих робітників. Одна з основних причин цього полягала в тому, що школи готували працівників тільки для тих підприємств, до складу яких входили. У зв'язку з цим, була проведена відповідна реорганізація шкіл ФЗУ у ФЗН [330, с. 718]. Так школи ФЗУ у колишньому вигляді припинили свою діяльність.

У Криму після встановлення радянської влади розпочалася велика й складна робота з реформування робітничої та професійної освіти. Не дивлячись на накопичений у центрі досвід будівництва радянської профосвіти, у регіоні він прижився не відразу, а діяльність власне ФЗУ

розгорнулася тільки в другій половині 1920-х рр. Тому необхідно розглянути загальний стан профтехосвіти в автономії та спроби її реформування.

Передусім необхідно відзначити, що голод 1921 – 1923 р. зводив роботу працівників НКП Криму в цій галузі, насамперед, до збереження навчальних закладів, що раніше діяли, а потім уже до їх реформування. У 1922 р. удалося врятувати Керченську, Стару-Кримську та Севастопольську навчальні майстерні. Було вивчено стан справ у Євпаторійській навчально-показовій майстерні, й почала працювати Балаклавська. Важко, але вдавалося підтримувати функціонування Фабзавуча й Тотакойського педтехнікуму.

У цей же період в галузі промислово-економічної освіти були реорганізовані три колишніх комерційних училища в промислово-економічні технікуми [180, арк. 399 – 400]. Реформами в галузі власне професійно-технічної школи займався індустріально-технічний відділ Кримського комітету професійної освіти. У 1922 р. він “формально”, тобто фактично тільки ще на папері, закінчив реформу Профтехнічної школи, розділивши її на три спадкоємних типи навчальних закладів. Першим з них були навчально-показові майстерні (зі слабким устаткуванням і трирічним курсом навчання – одним загальним і двома спеціальними), які готували кваліфікованих працівників для сільського господарства й кустарної промисловості. Другу групу складали Профшколи в один концентр із чотирирічним курсом навчання. Вони готували робітників для міської індустрії. І, нарешті, у третю групу входили Профшколи у два концентри, які випускали майстрів-техніків вузької спеціальності.

Розглядаючи реалізацію цієї схеми на практиці, необхідно зазначити, що в тому ж 1922 р. у Кримській АРСР нараховувалося чотири навчально-показові майстерні: в Балаклаві (з гончарної справи), Севастополі та Євпаторії (металообробка й столярна справа) і у Феодосії (швейної промисловості). Відповідно учнів у них нараховувалося 230, педагогів – 19 і технічних службовців – 6. Програми в навчально-показових майстернях із загальноосвітніх предметів були на рівні програм школи першого ступеня зі значним розширенням низки спеціальних предметів. Їх метою була підготовка для промисловості технічно грамотного робітника та технічне “оздоровлення кустарної промисловості”. У них застосовувався трудовий метод викла-

дання, тобто, такий, що закріплював теоретичні знання практиками в майстернях. Основний вік абітурієнтів складав 14 років.

Профшкіл в один концентр у Криму у цей період діяло три. У них налічувалося 308 учнів, 37 педагогів та 14 технічних службовців. До курсу цих шкіл входили загальноосвітні предмети в обсязі семирічки. Крім того, були розширені й поглиблені у порівнянні з дореволюційною ремісничою школою програми зі спеціальних предметів. Працівники НКП так характеризували основні методи роботи цих профшкіл: “Нормативна постановка практичних занять, обов'язкова практика на підприємствах, мінімум політтрамоти” – усе це, на їхню думку, “дає активних і свідомих кваліфікованих робітників для промисловості Криму”. Двішколи розташовувалися в Сімферополі – з механічної обробки заліза і дерева та швейної промисловості (татарська), а одна – у Старому Криму (механізації сільського господарства) [180, арк. 401].

Профшкіл у два концентри діяло чотири. У них нараховувалось 47 педагогів, 405 учнів та 15 осіб технічного персоналу. Курс навчання був розрахований на п'ять років. Основний вік абітурієнтів складав 14 років. Школи готували майстрів-техніків. Програми із загальноосвітніх предметів були складені приблизно в обсязі шкіл другого ступеня. Навчальні плани побудували відповідно до зразкових навчальних планів, надісланих із центру. За спеціальностями профшколи у два концентри розподілялися так: електротехнічна (Ялта), інструкторська зі швейної та художньої роботи (у Сімферополі), художньо-промислова в Бахчисараї та з механічної спеціальності в Сімферополі [44, арк. 402]. Одним з очевидних переваг створеної системи було те, що між усіма типами шкіл була встановлена логічна послідовність: після закінчення навчально-показової майстерні можна було перейти в школу в один концентр та в школу у два концентри, а уже звідти – в технікуми й інститути.

Деяко окремо від названих вище профшкіл стоїть фармацевтична школа, яка працювала в цей період у Криму (з дворічним терміном навчання). У ній вік абітурієнтів установлювався з 16 років. Основною метою цього навчального закладу стало забезпечення потреб у фармацевтах НКЗ Кримської АРСР, а також використання особливостей південної флори.

Поряд із профшколами були відкриті чотири робітничі (вечірні) технікуми для робітників і підлітків. У них нараховувалось 460 учнів, 42 викладача та 10 технічних службовців. Три з

них були в один концентр і з трирічним курсом навчання, а один – у два концентри з п'ятирічним курсом. Останній розташовувався в Севастополі й готував інженерів вузької спеціальності. Ще однією особливістю цього навчального закладу було те, що він працював за принципом самооплатності. Необхідно сказати, що такі технікуми давали можливість енергійним та працездатним робітникам без відриву від виробництва отримати більш високу освіту. І зовсім окремо, як нижчий ступінь профосвіти, в цей період почали свою роботу різні курси з окремих галузей виробництва (гірників, будівельників, бухгалтерів, художників тощо) [180, арк. 402]. Отже, у 1922 р. було завершено перший етап реформування системи професійної та робітничої освіти в автономії. У результаті були створені та розпочали свою діяльність нові типи навчальних закладів, які поклали початок розбудови розгалуженій мережі цієї галузі народної освіти в Кримській АРСР.

Як уже зазначалося, кримські татари на рубежі XIX – XX століть переважно були сільським населенням, у зв'язку з чим основна їх частина була зайнята в сільському господарстві регіону. І якщо кількість зайнятих у кустарній промисловості кримських татар складала 12,2% від усіх працюючих, то кількість кримськотатарських робітників на промислових підприємствах регіону в цей період була ще меншою. Низьке представництво кримських татар на фабриках та заводах доповнювалося відносно слабким рівнем розвитку промисловості Криму в цей період і її другорядною роллю в господарстві регіону аж до кінця 1920-х років. У цій ситуації ще в 1927 р. із загальної кількості працюючих у кустарному та промисловому виробництві Криму 62,3% робітників були зайняті на дрібних підприємствах. Проте, у зв'язку з початком проведення політики індустріалізації, ці показники постійно змінювалися через будівництво нових промислових підприємств і розширення виробничих потужностей уже діючих.

Одним з навчальних закладів, покликаних зберегти та розвивати багаті своїми багатівковими традиціями кустарні промисли кримських татар, була Бахчисарайська художньо-промислова школа із загальною кількістю учнів до 135 осіб. Вона була створена ще до остаточного встановлення радянської влади в регіоні і відіграла важливу роль у справі розвитку художньо-промислової освіти кримських татар. Крім того, для збереження стародавнього національного мистецтва в галузі ткацько-килимової вишивки, а також для прищеплювання молоді

навичок в галузі шкіряного виробництва й обробки дерева, школа, безсумнівно, мала велике значення. На початку 1920-х рр. в умовах голоду та систематичного недофінансування діяльність цієї школи ускладнювалася також відсутністю нормального приміщення, але вже в 1924 р. державою було виділено 10000 крб. на ремонт будинку. З підвищенням ролі цієї школи в господарстві Криму, вона була перетворена в художньо-промисловий технікум.

З поступовим ростом промисловості в регіоні й підвищенні попиту на зовнішніх ринках на предмети, вироблені національними кустарними промислами, виникла потреба у відкритті нових навчальних закладів, що готували б для них кадри. Цьому сприяв і успіх кримськотатарських товарів кустарного виробництва на міжнародній виставці в Парижі. У зв'язку з цим, у січні 1930 р. РНК Криму визнала за необхідне відкриття в республіці таких кустарно-ремісничих шкіл: саф'яно-шкіряної та вовно-прядильної в м. Бахчисарай, ковальсько-слюсарної та з ремонту сільськогосподарського інвентаря в Джанкої, і з шиття взуття в Сімферополі [213, арк. 6]. А в зв'язку з тим, що в цих галузях виробництва традиційно були задіяні саме кримські татари, то, відповідно велику частину учнів цих шкіл вони й склали. Час діяльності шкіл став дуже недовгим періодом взаємовигідного співробітництва національних кустарів і радянської влади. З остаточною ліквідацією всіх елементів НЕПу, проведенням політики колективізації й індустріалізації більшовицька держава не могла допустити такий “волаючий” факт “розбазарювання трудових ресурсів”, як кустарне виробництво, а тим більше, утримувати для його потреб спеціальні школи. До того ж, тривалі роки війн та голод негативно позначилися не тільки на промисловості регіону, але й загострили проблему її постачання кваліфікованими робітничими кадрами.

Забезпеченням зростаючих потреб промисловості в кваліфікованій робочій силі в першу чергу займалися не стільки технікуми, скільки різноманітні професійно-технічні школи та ФЗУ, мережа яких була створена в Криму вже в першій половині 1920-х років. Окрім ФЗУ, була ще створена мережа робітничої освіти, метою якої було навчання й підвищення кваліфікації працівників промислових підприємств. Проте вона в першій половині 20-х років була слабо розгорнута. Так, наприклад, із 7700 осіб дорослих робітників було охоплено вечірніми школами й курсами 120, тобто 1,6%. Дещо краще обстояла справа з робітничою молоддю, охоплення якої досягло 285 осіб з 1012 (28%) працюючих [451, с. 93]. Наприкінці 1926 р. у Кримській АРСР

діяла така мережа робітничої освіти: три школи ФЗУ, одна школа бригадного учнівства, п'ять професійно технічних курсів. Крім того, індивідуально-груповим навчанням було охоплено 372 особи.

Наведені вище дані щодо мережі шкіл ФЗУ свідчать, що державою в регіоні до кінця 1926 р. були досягнуті певні зрушення в найбільш відсталих ділянках цієї роботи. Так, мережа робітничої освіти, що майже була відсутня в 1925 р., уже нараховувала кілька стаціонарних одиниць. Крім того, планувалося відкриття ще дві школи ФЗУ (при 1-му Кримському Держметзаводі в Керчі, механічній взуттєвій фабриці та Державному шкіряному заводі в Сімферополі); кілька шкіл бригадного учнівства (при швейній фабриці в Сімферополі та 1-й Державній тютюнової фабрики в Керчі, у Феодосії на 2-й Державній тютюнової фабрики, при 1-й Держтипографії в Сімферополі) та кілька професійно-технічних курсів.

Незважаючи на швидке кількісне зростання мережі профтехнічної освіти, труднощі економічного стану регіону дзеркально відбивалися в проблемах ФЗУ та профшкіл. Практично загальною для всіх навчальних закладів того часу була проблема, пов'язана з ремонтом приміщень і матеріальним забезпеченням класів, устаткуванням для майстерень. І хоча в 1926 р. були зроблені деякі важливі й потрібні покупки (верстати, локомотиви, інвентар тощо), проте фактично всі школи ФЗУ в цей період усе ще знаходилися в досить жалюгідному стані, – матраців на ліжках не було, одягу й шаф не вистачало [363, с. 18 – 20]. Як і більшість інших навчальних закладів республіки, система профтехосвіти відчувала гострий дефіцит матеріальних ресурсів і фінансових коштів аж до початку 1940-х р. І за таких умов працівникам цієї сфери народної освіти приходилося не тільки боротися за поліпшення якості навчального процесу й підвищення знань своїх випускників, а ще й виконувати покладені на них політичні завдання.

Важливу роль у питанні добору й підготовки абітурієнтів для ФЗУ відіграла політика коренізації. Як відомо, ВКП(б) з її допомогою ставила собі за мету залучення в національних республіках у державні, партійні та господарські органи представників малих національностей. Залучення кримських татар у профтехнічні школи здійснювалося шляхом бронювання для них визначеного відсотка місць. Так, наприклад, у 1926 р. для кримських татар було заброньовано: у Севастопольській профшколі імені Короленка – 15, у школі РНК – 5, у ФЗУ при Морзаводі –

7, у Сімферопольському залізничному ФЗУ – 8, у Сімферопольській профшколі – 2 місця. Незначна кількість учнів-татар у профшколах у цей період пояснюється, у першу чергу, відсутністю при них інтернатів. Усього ж у 1926 р. у Криму було охоплено мережею профтехнічних навчальних закладів 866 осіб. Необхідно зазначити, що в цей період спостерігалось щорічне зростання бажаючих учитися, що не відповідало можливостям прийому діючих навчальних закладів. Так, зокрема, в Сімферополі, у цьому ж 1926 р., було подано в різні ФЗУ 160 заяв, із них прийнято було тільки 60.

Що ж стосується учнівського складу в професійно-технічних навчальних закладах у 1926 р., то тут можна відмітити наступне: усього (без приватних курсів) у них навчалось 3818 осіб, з яких 2372 було юнаків (тобто 62,1%) і 1446 – дівчат (37,9%). За національною ознакою в 1924 / 1925 навч.р. учні поділялися так: росіян – 1586 (45,1%), кримських татар – 717 (19,5%), євреїв – 675 (18,1%); у 1925 – 1926 рр. росіян – 1793 (47%), кримських татар – 885 (23,2%), євреїв – 491 (12,8%). І хоча наведені дані й показують деяке збільшення кількості кримськотатарських учнів у порівнянні з попередніми роками, проте запланованих результатів так і не вдалося досягти.

З метою підготовки національних кадрів для промислових підприємств у квітні 1931 р. колегія Кримського наркомату праці висунула вимогу забезпечити їх представництво в осінньому наборі поточного року у ФЗУ на рівні 45% від загальної кількості. А в зв'язку з тим, що рівень знань більшості випускників кримськотатарських шкіл не відповідав вимогам, які висувалися абітурієнтам, то для забезпечення прийняття запланованого числа національної молоді було вирішено розгорнути в районах з переважною більшістю кримськотатарського населення мережу так званої “донавчальної підготовки” з охопленням 1500 підлітків [231, с. 14]. Усього ж у Криму цього року було вирішено затвердити встановлені НКП норми набору у вищеназвані школи в кількості 4700 осіб (з розподілом: для промисловості ВРНГ – 1285, ЦРНГ – 260 (без Кримбуду), Наркомату постачання – 600, будівництва – 600, кооперації – 450, радгоспам і приміському господарству – 1000 і комунальному господарству – 50) [233, с. 5].

Слід також сказати, що в 1931 р. відбулося значне розширення мережі шкіл ФЗУ. Так, якщо в 1930 р. їх було 17, то в 1931 р. – уже 29. Крім того, була проведена значна робота із залу-

чення до них кримських татар. Так, восени 1930 р. їх нараховувалося 486 осіб, а весняний прийом 1931 р. склав 1004, що склало 21,3% від загальної кількості набраних учнів [234, с. 7]. І хоча прогрес був значним (більш ніж у два рази), однак установлена норма в 45% представництва кримських татар не була виконана. (У той же час, кількість кримських татар у ФЗУ і школах типу ФЗУ до середини 1931 р. досягла 2832 осіб) (Додаток К.1.) [609, с. 94].

З наведених нами в Додатку даних видно, що вага національних робочих кадрів, як кримських татар, так і інших нацменшин у Кримській АРСР, у 1 кварталі 1932 р. значно збільшилася. А саме: кримських татар – на 9,7%, нацменшин – на 2,9%. Водночас все одно промисловість Криму кваліфікованими робітниками, підготовленими силами ФЗУ, у 1931 і 1932 рр. не забезпечувалася. Це пояснюється тим, що їх підготовка за допомогою ФЗУ розпочалася в регіоні в 1929 – 1931 рр., через що випусків за перші роки діяльності цих навчальних закладів майже не було. Підготовка робітників для промисловості Криму у цей період проходила головним чином курсовими заходами. Усього з їх допомогою було підготовлено 2689 осіб, з них татар – 370 (13,8% від загальної кількості), у тому числі: будівельників – 1988, з них татар – 276 (13,9%); промислових робітників – 701, у тому числі татар – 94 (13,4%). Крім цього, було охоплено бригадним учнівством і комбінатами робітничої освіти (без відриву від виробництва) 17698 осіб, з них татар – 1369 (або 7,8%) та інших нацменшин – 209 осіб (чи 1,2%). При тому, що кримських татар серед населення Криму було 25,1% [676, с. 93], залучення національних кадрів у промисловість регіону й підготовку через курсові заходи керівники республіки вважали незадовільним [217, арк.163 – 166]. Як показала практика, одними постановами та рішеннями органів влади необхідну квоту татар у ФЗУ і Профшколах виконати було неможливо. Однією з основних причин цього була величезна різниця між вимогами, встановленими для вступу до ФЗУ, та знаннями випускників національних шкіл. У зв'язку з цим було вирішено розгорнути широку мережу “донавчальної” підготовки при ФЗУ. Однак лише менше половини шкіл ФЗУ організували таку підготовку для забезпечення поточних наборів, причому в кількості, яка не могла забезпечити заплановані відсоткові співвідношення [604, с. 115 – 116].

У подальші роки йшло зростання кількості випущених ФЗУ фахівців. Так, кваліфікованих робітників ними було підготовлено в 1931 р. – 2084, а в 1933 р. – уже 2942. Фахівців більш

високої кваліфікації у 1931 р. – 64, а в 1933 р. – 753 [267, с. 145]. Проте з 1934 р. спостерігається різке зниження кількості шкіл ФЗУ і профшкіл (до 16) та, відповідно, кількості учнів у них (навчалося 1083 осіб, було випущено 1070, прийнято на навчання 972) [73, арк. 34]. Ти не менш, одним з найважливіших їх завдань залишалося навчання кримськотатарської молоді (Додаток К.2.). Отож, згідно з даними, поміщеними в Додатку, у школах ФЗУ та типу ФЗУ на 1 січня 1936 р. навчалося 1678 осіб, з них – 489 (29%) кримських татар [66, арк. 7]. Для порівняння скажемо, що в 1932 р. ФЗУ Криму серед своїх випускників нараховували 364 кримських татар (хоча планувалося 525), тобто 36,4%.

На тлі зменшення представництва кримськотатарської молоді в профшколах і ФЗУ республіки необхідно відмітити зниження кількості шкіл ФЗУ і, відповідно, кількості їх учнів після 1933 р. Розглянемо дані Додатку К.3. [78, арк. 5а]. Як можна побачити, кількість шкіл ФЗУ з 1933 по 1939 р. зменшилася майже в три рази, а кількість учнів у них зменшилася більш, ніж у чотири рази. Можливо, ця ситуація була викликана насиченням ринку кваліфікованою робочою силою в зв'язку з великими обсягами підготовки робітників у ФЗУ й інших професійно-технічних школах на початку 1930-х р. та деяким спадом темпів розвитку економіки регіону. Крім того, слід мати на увазі, що рівень безробіття в Криму був чи не найбільшим у СРСР.

На підставі наведених даних можна зробити висновок, що поставлене перед ФЗУ Кримської АРСР завдання – довести кількість кримських татар до 45% від загальної кількості учнів, не було виконано. Очевидно, основними причинами цього явища стали: по-перше, низький рівень знань кримськотатарських абітурієнтів, викликаний алфавітною реформою та кризовим станом у початковій та середній школі взагалі; по-друге, недостатнім фінансуванням роботи зі створення й діяльності підготовчих груп; по-третє, слабким контролем з боку органів влади за ходом коренізації учнівського складу; по-четверте, частими реорганізаціями й перебудовами органів системи профосвіти, що негативно відбивалися на їх роботі. У той же час, досягнуті керівними й педагогічними працівниками ФЗУ результати із залучення кримськотатарської молоді в ці навчальні заклади – від 29 до 36% від загальної кількості учнів, необхідно визнати вагомим внеском у справу формування кримськотатарського національного пролетаріату.

Що ж стосується процесу навчання кримських татар у ФЗУ Кримської АРСР, то, вочевидь, є потреба розглянути більш докладно діяльність однієї з провідних шкіл такого типу, її програму навчання й умови роботи. До розгляду пропонується ФЗУ зв'язку. Цей наш вибір не випадковий, адже бурхливий розвиток у період, що розглядається, засобів зв'язку, мабуть, мав би обумовити особливу увагу держави до навчальних закладів цієї галузі. У зв'язку з тим, що рамки дослідження не дають можливості розглядати діяльність цього навчального закладу протягом усього періоду його існування, пропонується розглянути основні моменти його роботи в середині 1930-х років.

Школа зв'язку (типу ФЗУ) знаходилася в Сімферополі. У ній працювали такі відділення: Радіо, Телефонне, Телеграфне, Апаратників телеграфу. Вимоги до абітурієнтів (у 1936 р.) були такими: 7 класів освіти, вік 16 – 24 років. Для кримських татар організовувалася підготовча група, а рівень базових знань встановлювався на рівні 5 – 6 класів. Термін навчання в школі складав 2,5 – 3 роки при двох курсах. Учні забезпечувалися гуртожитком, стипендією, харчуванням. Вступні іспити були такі: російська мова, математика, географія, поліптрамота, фізика. Заняття починалися з 1 жовтня [149, арк. 90, 94]. Для забезпечення серед учнів ФЗУ запланованої квоти кримських татар, Комбінат Зв'язку розгорнув у Карасубазарі курси донавчальної підготовки на 50 осіб. Термін навчання в них складав 6 місяців.

На початку 1930-х р. у ФЗУ працювало 11 осіб адміністративно-господарського, педагогічного та технічного складу. З них троє було кримських татар, але тільки А.М.Аметов займав посади завуча та викладача. Інші двоє – це були прибиральниця та сторож [149, арк. 222]. У 1936 р. у школі працювали: інструкторів виробничого навчання 4, викладачів теоретичних дисциплін 10 (з них штатних 5 та нештатних 9, головним чином це були працівники управління зв'язку). З них 7 викладачів мали вищу освіту. Не дивлячись на збільшення викладацького складу, проблеми в роботі школи з тієї причини, що більшість із них були не штатними, стали хронічним явищем. Так, приміром, директор ФЗУ відзначав, що “не мати хоча б 5 штатних викладачів дуже важко тому, що позаштатні викладачі часто їздять у від'їждження” [150, арк. 251].

Певні проблеми в роботі ФЗУ виникали й через складний матеріально-технічний стан школи. Зокрема, аудиторії були маленькі, будинок для потреб школи не був пристосований,

регулярно відчувалася потреба в додаткових класах і лабораторіях. При школі діяли маніпуляційний зал (22,5 кв.м.), майстерня (18 кв.м.), радіо-лабораторія (24 кв.м.). Однак устаткування в них було недостатнім та застарілим. У бібліотеці нараховувалося 5810 книг і підручників, але теж то були в основному застарілі й тому незамовлені книжки. Окремо необхідно відзначити хронічно важке матеріальне становище ФЗУ. Школа постійно змушена була звертатися у вищі інстанції з проханнями вислати найелементарніші речі: географічні карти, зошити (у Сімферополі їх дістати було просто неможливо) та взуття для безпритульних учнів [149, арк. 69, 84].

Внутрішнє життя школи учнів ФЗУ було суворо регламентовано: підйом – 7.00; ранкова фіззарядка – 7.00 – 7.15; умивання – 7.15 – 7.25; сніданок – 7.25 – 7.50; 1 урок – 8.00 – 8.45; 2 урок – 8.50 – 9.35; 3 урок – 9.45 – 10.30; 4 урок – 10.35 – 11.20; 5 урок – 11.25 – 12.10; 6 урок – 12.15 – 13.00; 7 урок – 13.05 – 13.50; миття рук перед обідом – 13.50 – 14.00; обід – 14.00 – 14.30; тиха година – 14.00 – 14.30; вечірні заняття 1 уроку – 16.00 – 16.45; вечірні заняття другого уроку – 16.50 – 17.35; читання газет – 17.25 – 18.00; вечеря – 18.00 – 18.30; підготовка до уроків – 18.30 – 20.30; у клубі: культмасова робота – 20.30 – 22.30 (збори, засідання, кіно, ігри та гурткова робота); вечірня перевірка – 22.30 – 23.00; відбій – 23.00. [148, арк. 11].

Побутові умови учнів протягом усього терміну існування школи знаходилися на низькому рівні. Так, у їдальні не вистачало столів та стільців, сільниць та скатертин, устаткування. Ложки проіржавіли, якість харчування була низькою, м'яса не бувало взагалі [148, арк. 18]. Був випадок, коли на свято 1 травня учнів ФЗУ нагодували зіпсованим м'ясом. До того ж, їдальня не опалювалася, через що в холодний час року учні приймали їжу або у верхньому одязі, або в кімнатах гуртожитку. У гуртожитку ФЗУ нараховувалося 18 житлових кімнат і клуб. Загальна житлова площа гуртожитку складала 432 кв.м. Освітлення у ньому (що було рідкістю навіть для навчальних класів інших ФЗУ регіону) було електричним, а ось опалення грубне. Не дивлячись на наявність водопроводу, убиральня була холодною. Крім того, три рази на місяць учні забезпечувалися лазнею. Велику проблему складало перенаселення гуртожитку та гостра нестача найнеобхідніших речей (Додаток К.4). Однією з невирішених проблем гуртожитку була й крадіжка речей і недотримання учнями встановлених правил проживання.

Крім того, необхідно розглянути стан навчальної роботи ФЗУ. На загальноосвітні предмети в 1932 / 1933 навч.р. виділялася така кількість годин: географія 90 – 120 (тільки на 1 курсі); суспільствознавство 90 – 120; російська мова 60 – 180; у тих групах де була найбільша кількість годин з російської мови, кримськотатарська мова – від 105 до 150 годин (це групи “а”, “б”, “у”, “д”, тобто 1-й курс). У групах, де навчалися кримські татари, була максимальна кількість годин з усіх предметів, особливо загальноосвітніх. На 10 місяців навчання на 1 курсі виділялося 1650 навч. годин (із них 810 загальноосвітніх). План навчання в школі ФЗУ Зв'язку нараховував 20 різних предметів [149, арк. 136]. У цьому ж навчальному році 1-й курс ФЗУ складався з 5 груп, а 2-й курс із 4. Так, із 5 груп 1-го курсу 3 були кримськотатарські – це “а” (28 осіб), “б” (23 учня) і “у” (22 учня). З них перші дві характеризувалися як сильні в академічному відношенні групи з гарним знанням російської мови. У них викладання велося кримськотатарською мовою (хоча, яким чином при одному викладачі з числа кримських татар це вдавалося зробити, документи відповіді не дають). Крім цих груп, були розгорнуті дві змішані за національною ознакою – “м” (25 учнів) і “д” (22), у них викладання велося російською мовою.

На 2-му курсі група “А” за національним складом була змішаною, в ній навчалося 23 учня (з них 15 татар). Уся група добре володіла російською мовою. Її спеціальність – радіотехніки 2-го розряду. Група “Б” – за національним складом змішана (22 учні), однак кримських татар у ній не було. Її спеціалізація – “Станційні телефонні монтери” (академічно сильна). Група “У” за національним складом була змішаною (з 11 осіб кримський татарин був один), спеціалізація – “Лінійний монтер” (академічно слабка). Група “Г” за національним складом – змішана, вивчала техніку вузької спеціальності Бодо і Юза Тремля. Усі групи другого курсу були засновані на базі семирічної школи, і тільки група “У” була створена на базі 5 – 6 річної [149, арк. 222].

У другій половині 1930-х років у школі ФЗУ Зв'язку, як і у всій системі освіти СРСР, посилюються русифікаторські тенденції. Це проявилось в тому, що, по-перше, значна увага в навчальній роботі школи стала приділятися вивченню кримськими татарами російської мови. Звичайно, саме по собі поліпшення вивчення російської мови працівниками цієї галузі мало позитивний характер з огляду на умови їх роботи. Однак, по-друге, припиняється вивчення на

другому курсі кримськотатарської мови [148, арк. 1 – 4]. Наслідки цієї політики негативно позначилися на національному складі учнів: із 97 учнів станом на 1 лютого 1936 р. кримських татар виявилось тільки 11 (9,9%) [148, арк. 82].

Катастрофічне становище із залученням кримських татар в ФЗУ Зв'язку стало предметом розгляду вищих інстанцій. 7 серпня 1936 р. наказом №276 по Управлінню Зв'язку Кримської АРСР директору ФЗУ Крочкову ставилося за обов'язок при новому наборі учнів забезпечити не менше 50% кримських татар. Крім того, пропонувалося забезпечити підбір і направлення не менше 10 кримських татар в Інститут зв'язку в 1936 р., а також не менше 30 кримських татар для направлення в Казанський технікум Зв'язку. Окремим пунктом указувалося на необхідність надати після закінчення навчання в технікумах та інститутах Зв'язку кримським татарам роботу за спеціальністю і звернути увагу на створення квартирних умов до моменту призначення [149, арк. 86]. Не дивлячись на настільки сурову вказівку, кількість татар, залучених у подальші роки в ФЗУ, фактично не збільшилася. Однією з головних причин цього стало згортання політики “коренізації”, і хоча подібні накази ще кілька років видавалися різними відомствами, їх ніхто не поспішав виконувати, адже по суті своїй вони були формальними.

Підбиваючи підсумок, необхідно зазначити, що, по-перше, у Криму була створена мережа навчальних закладів, які готувала кадри кваліфікованих працівників, у першу чергу з числа кримських татар для кустарної промисловості регіону. Найбільш сприятливі умови діяльності цих навчальних закладів припали на межу 1920 – 1930-х р., після чого у зв'язку з політикою індустріалізації більша їх частина була закрита. По-друге, була створена широка мережа шкіл ФЗУ (до 35 у 1933 р.) найрізноманітнішого характеру, які готували кваліфікованих фахівців різних спеціальностей. Завдяки тому, що в багатьох ФЗУ навчання велось двома мовами – російською та кримськотатарською, кримськотатарська молодь була досить повно представлена в навчальних закладах усіх типів, а її представництво серед учнів ФЗУ досягало в окремі роки 35%.

4.4. Кримські татари та розвиток системи середньо-спеціальної освіти

Після встановлення радянської влади в Криму розпочалася коренізація створених органів державної влади, партійного, радянського, судового й іншого апаратів, що, природно, вимагало значної кількості підготовлених національних кадрів. При небажанні більшовиків брати на роботу представників “старорежимної” інтелігенції й гострій нестачі власних кадрів, важливе місце в цій ситуації посіла проблема підготовки й виховання нової, відданої більшовикам національної кадрової еліти. Як уже зазначалося, варіанти рішення цих проблем були різноманітними: від організації примітивних, що тривали всього кілька місяців курсів, до створення спеціальних навчальних закладів.

На початку 1920-х років на базі семирічної освіти починає формуватися професійно-технічна школа з 2 і 3-річним терміном навчання. Після жовтневого перевороту всі середньо-спеціальні навчальні заклади одержали загальне найменування – технікуми. Мережа технікумів швидко зростала, у 1921 / 1922 навч. році в СРСР уже працювало 936 технікумів (123,3 тис. учнів), які готували фахівців з 11 груп спеціальностей – гірської, металургійної, механічної, електромеханічної, хімічної, будівельної, транспортної, текстильної, харчової, індустріально-землеробської, фотокінотехнічної (кожна з цих груп мала низку спеціалізацій) [330, с. 138].

Середньо-спеціальні навчальні заклади (денні, вечірні та заочні технікуми, школи, училища) готували фахівців середньої кваліфікації (техніків, фельдшерів, учителів початкових класів та ін.) для різних галузей народного господарства, культури й освіти. У денні навчальні заклади вступали особи віком 14 – 30 років, а у вечірні та заочні – без обмеження віку. Термін навчання в денних середніх спеціальних навчальних закладах на базі неповної середньої освіти складав 3 – 4 роки, а на базі середньої освіти – 2 – 2,5 роки, у вечірніх навчальних закладах термін навчання подовжувався на рік.

Навчальні плани середньо-спеціальних навчальних закладів, не дивлячись на розходження в профілях підготовки, мали загальну установку – завершити загальну середню освіту (для тих, хто не закінчив середню школу), надати учням міцні спеціальні знання та навички, забезпечити широкий політехнічний і професійний кругозір. Відповідно до цього, в навчаль-

ний план включалося три взаємозалежних цикли предметів – загальноосвітній, спеціальний і загальнотехнічний. Передбачалися також різні види виробничої практики [330, с. 74 – 75].

Станом на 1 серпня 1925 р. в Криму працювали: 3 педагогічних, 2 сільськогосподарських, 2 медичних та 3 промислово-економічних технікуми; 10 індустріально-технічних, 3 музично-художні та 2 сільськогосподарських профшколи. Звичайно, в їх числі були й технікуми, відкриті спеціально для кримських татар (педагогічний, медичний, сільськогосподарський, художньо-промисловий і інші), однак у цей період майже у всіх навчальних закладах викладання велося російською мовою. Виключення складали Сімферопольський фельдшерсько-акушерський технікум, педагогічний технікум і Бахчисарайська художньо-промислова школа, в яких викладання велося кримськотатарською мовою [319, с. 21].

Умовно більшість професійно-технічних навчальних закладів республіки можна розділити на такі категорії: сільськогосподарські, медичні, педагогічні, промислово-економічні, музичні школи, профшколи, фабзавуч та інші [319, с. 21]. У Криму до 1925 р. найбільше число учнів у технікумах припадало на медичну освіту (28%), на другому місці була педагогічна (22,6%), далі йшли художня, промислово-економічна та сільськогосподарська освіта [393, с. 115]. Усього ж, станом на 1 грудня 1925 р. у технікумах автономії навчалося 492 кримських татар (23% від загальної кількості) [318, с. 23].

З огляду на те, що основними (за кількістю закладів цього профілю й учнів у них) були педагогічні, сільськогосподарські та медичні навчальні заклади, треба розглянути процеси їх створення, проблеми функціонування і ступінь залучення в них кримських татар. Також, беручи до уваги, що в промислово-економічних технікумах кримські татари фактично не навчались, їх діяльність не буде досліджуватися [672, с. 99 – 103].

У 1920-і роки в РРФСР склалася така система педагогічної освіти: педагогічні технікуми на базі школи-семирічки з трирічним терміном навчання для підготовки вчителів початкової школи, вихователів дошкільних установ і працівників політпросвіти (з 1937 р. педагогічні технікуми стали іменуватися педагогічними училищами); практичні педагогічні інститути з трирічним терміном навчання – для підготовки вчителів семирічок (із 1923 р. скасовані); педагогічні інститути та педагогічні факультети державних університетів на базі дев'ятирічки з чотирирічним терміном навчання для підготовки вчителів школи. Педагогічні інститути й факультети

університетів, як правило, мали такі відділення: соціального виховання з циклами дошкільним, шкільним і педагогічним (курс навчання 3 роки, 4-й – для підготовки викладачів спеціальних дисциплін у педагогічних технікумах); підготовка викладачів технікумів (4 роки); політосвітні (3 роки) [329, с. 351].

У зв'язку з бурхливим розвитком у регіоні шкільної системи, відкриттям великої кількості нових шкіл, першорядної важливості набуло питання про створення та розвиток відповідної системи підготовки педагогічних кадрів. А через те, що Кримський державний педагогічний інститут ім. М. В. Фрунзе з різних причин не міг узяти винятково на себе вирішення цього завдання, то головна увага у справі підготовки національних педагогічних кадрів приділялася педагогічним технікумам.

У першій половині 1920-х р. у галузі педагогічної освіти кримських татар Кримська АРСР мала у своєму розпорядженні тільки Тотайський педагогічний технікум. Процес його організації затягнувся на чотири роки. Крім того, спочатку він здебільшого надавав сільськогосподарську освіту і власне педагогічна робота в цей період була недостатньою. Технікум був заснований у 1921 р. у колишньому маєтку поміщика Кесслера в с.Тотакой, тому в побуті цей навчальний заклад називали не інакше, як “Тотакойський педтехнікум” (або ж Тотайський), навіть після його переїзду до Сімферополя. У зв'язку з голодом, що лютував у Криму, навчальний процес у технікумі розпочався тільки 1 березня 1922 р. Якщо дотримуватися принципу історичної послідовності, то необхідно сказати, що технікум виріс із педагогічних курсів Татуправління. У процесі організації його діяльності, на думку органів влади, уже в 1922 р. технікум був “у достатній кількості забезпечений живим і мертвим інвентарем” [180, арк. 410].

Навчальні програми для педагогічного технікуму були створені за допомогою того ж Татуправління, а курс навчання був розрахований на три роки. Він уключав у себе вивчення таких предметів, як російська та кримськотатарська мови, політосвітня робота, політекономія, економічна географія, математика, фізика, природознавство, психологія, гігієна, графіка, фізкультура, трудове навчання, музика, німецька мова, основи сільського господарства. Для забезпечення навчального процесу була зібрана бібліотека, що складалася з 5000 томів.

У процесі становлення технікуму вдосконалювалися його навчальні програми. Так, якщо в перші роки це були програми семиліток із деякими видозмінами, то з 1925 р. була вве-

дена нова програма, складена спеціально для цього навчального закладу з урахуванням місцевих умов.

Навчання учнів здійснювалося на трьох відділеннях: дошкільному, шкільному й політосвіроботи. У навчальних планах технікуму значне місце приділялося педагогічній практиці. Практика починалася з другого курсу та проходила в сільських школах національних районів – Бахчисарайському, Ялтинському, Судакському. Часто учні технікуму заміняли відсутніх учителів. Так, наприклад, за допомогою студентів-практикантів у 1930 р. працювали 14 кримськотатарських шкіл, відкрити які райвно не мав можливості через відсутність національних педагогічних кадрів [32, арк. 17].

Порушуючи питання кількості учнів Тотайського технікуму, необхідно зазначити, що при відкритті цього навчального закладу в 1922 р. було прийнято 150 осіб, у 1925 р. у ньому вже навчалося 192 учнів, у 1929 р. – 200, а в 1930 р. – уже 300 майбутніх педагогів. Учні технікуму користувалися повним пансіоном [318, с. 54]. Студенти Тотайського педагогічного технікуму були представниками різних соціальних груп кримськотатарського народу і, крім того, необхідно відмітити досить широку розкладку по районах, що доходила до всіх куточків Криму.

Провідна роль у керівництві технікумом належала завідувачу. Першим завідувачем був призначений А.С.Озенбашли, на долю якого випали найважчі роки облаштування закладу й організації навчального процесу. Навчальне життя технікуму в роки завідування А.С.Озенбашли було цікавим і різноманітним. У 1923 р. була проведена екскурсія в Москву та на Схід. Але в березні 1923 р. А.С. Озенбашли було звільнено з обійманої посади на підставі наклепницьких доносів. Йому інкримінувалася націоналістична діяльність. Однак, як би то не було, саме з ім'ям А.С.Озенбашли й очолюваного ним технікуму пов'язаний перший урочистий випуск нового покоління вчителів кримських татар, який відбувся 30 серпня 1924 р.

З 1924 по 1925 р. технікумом завідував М.Бекіров. Він, як характеризує його Д.П. Урсу, “безумовно прийняв правила гри більшовиків: узаконене лицемірство, аморальність, не раз ішов на поступки перед совістю”. Саме під час його завідування технікумом тут була проведена “чистка” учнів. Приводом для виключення з технікуму стали, у першу чергу, класове становище та матеріальний стан учнів. У результаті було виключено 20 осіб. У 1925 р., замість М.

Бекірова, завідувачем було призначено талановитого письменника та педагога В.М.Габелєва. А з грудня 1926 р. по 1928 р. технікумом завідував відомий учений-мовознавець Я.А.Азізов, якого згодом змінив Мензатов.

Розуміючи, що рівень підготовки учнів багато в чому залежить від кваліфікації викладацького складу, керівництво технікуму намагалося залучити до роботи в ньому кращі педагогічні сили кримськотатарського народу того часу. Імена багатьох з них могли б прикрасити викладацький склад навіть вищого навчального закладу [318, с. 55]. У різні роки тут викладали Б.Чобан-заде, А.Одабаш, А.Айвазов, О.Акчокракли, У.Аджі-Асан, Ш.Бекторе, А.Чергєєв, А.Мамін та ін. Примітно також, що до роботи в технікумі залучалися викладачі інших національностей. Так, наприклад, після переїзду навчального закладу в Сімферополь Кримський НКП запросив для керівництва навчальною частиною відомого місцевого педагога Жирицького [16, арк. 53 – 54.].

Незважаючи на те, що протягом всіх років свого існування Кримський татарський педагогічний технікум піддавався тиску з боку органів влади, завдяки діяльності цих педагогів багато випускників виявилися гідними послідовниками своїх учителів. Згодом вони вливалися в ряди тих, хто всіма силами прагнув зберегти і розвивати національну освіту та культуру [276, с. 56]. Досить буде перелічити хоча б найбільш відомих з них: З.С.Аббасов, Ф.Акім, Д.А.Акімов, І.Бахшиш, А.Б.Девлетов, З.Джавтобелі, К.Джаманакли, А.М.Керімов, Ф.О.Камілева, А.К.Касімов, Д.Кендже, Е.Куртмоллаєв та ін.

Прийом учнів у технікум до 1927 р. проводився на базі початкової школи, тому що випускників шкіл-семирічок було недостатньо. Для поліпшення якості знань абітурієнтів Секретаріат ОК ВКП(б) у березні 1927 р. прийняв звичайне для того часу рішення про створення при кримськотатарському педагогічному технікумі спеціальної підготовчої групи. Однак, незважаючи на вжиті заходи, рівень підготовки учнів, після проведених політичних чищень, був низьким. До того ж, близько половини дисциплін, у першу чергу, через гостру нестачу висококваліфікованого викладацького складу, викладалося російською мовою [508, с. 32 – 34].

Гострі проблеми, які стояли на шляху нормального функціонування Тотакойського педагогічного технікуму, не знайшли розуміння в керівників НКП і республіки. Замість того, щоб нормалізувати роботу навчального закладу та підсилити його склад досвідченими педагогами

для виконання завдань партії й уряду з уведення загальної обов'язкової початкової освіти, у 1930 р. кількість учнів технікуму було збільшено з 180 до 300 осіб. Напевне, комусь “нагорі” підготовка педагогів не здавалася надто складною справою.

Щоправда, були й позитивні явища у сфері підготовки педагогічних кадрів для кримських шкіл, але вони, як і у випадку з Тотакойським технікумом, належать до “золотого часу” в історії розвитку кримськотатарської освіти – середини 1920-х років. Яскравим прикладом цього може служити робота педагогічного колективу в Кримському педагогічному технікумі у Феодосії. У 1925 р. колектив цього навчального закладу, у якому на чотирьох курсах проходило навчання 132 учня, перейшов на нову систему підготовки фахівців. Загальні завдання такого переходу визначалися основними принципами Кальтон-плану: розвиток ініціативи, самодіяльності, вміння працювати самостійно, набування необхідних навичок розумової праці і, в тому числі, робота з книгами та приладами.

За основу для вирішення педагогічного завдання в цьому технікумі був узятий дослідницький метод, при якому передбачалося розвивати насамперед можливість отримувати знання на основі власного спостереження та досвіду. Книга ж відігравала роль “збудника інтересу” чи просто довідки. При організації роботи педагогічний колектив враховував різні об'єктивні умови, від рівня матеріальної забезпеченості технікуму, різного рівня підготовки його слухачів, відсутності підручників та необхідної літератури до професійної готовності педагогів до експерименту.

І – ще один штрих у діяльності цього навчального закладу. Самі педагоги й органи управління освітою Криму в цей, ще не обтяжений твердою регламентацією й тотальним контролем з боку центральних органів час, уважали, що технікум – це школа підвищеного типу. Відповідно, чим вищий тип школи, тим більш вільно в ній можуть бути організовані заняття, тому що жорстка регламентація може тільки перешкодити. Завдяки такому підходу, педагогічний процес у Феодосійському педагогічному технікумі включав створення нечисленних академічних груп, продуману роботу в лабораторіях, систему звітів на конференціях слухачів, а також активну педагогічну практику тощо. Говорячи про Феодосійський педтехнікум, не можна не відзначити й те, що у звітах інспекторів освіти про його роботу говориться: “...у школі є життя, у ній йде робота” [510, с. 90–91].

Незважаючи на творчу діяльність Тотакойського і Феодосійського педагогічних технікумів, кінцевий результат їх діяльності – забезпечення кримськотатарських шкіл Криму кваліфікованими фахівцями залишався найважливішим завданням. Так, наприклад, у 1926 р. Сімферопольський і Феодосійський технікуми випустили тільки 68 учителів, що у зв'язку з гострою потребою в кримськотатарських вчителів і запланованому відкритті ще нових 160 – 200 шкіл, звичайно ж, було мало [451, с. 27 – 28].

У першій половині 1930-х років підготовка вчителів, як і раніше, здійснювалася в основному через технікуми. У 1931 р. у Криму вже працювало чотири педагогічних технікуми (Сімферопольський (Тотайський), Феодосійський, Ялтинський і Бахчисарайський) із 440 учнями (з них 281 кримських татар, тобто 63,8% від загальної кількості) [508, с. 36]. На жаль, ці цифри не відбивають реального стану справ у педагогічних технікумах автономії, а наведені вище факти історії Тотакойського і Феодосійського педагогічних технікумів – були притаманні кращим рокам розвитку системи педагогічної освіти кримських татар у довоєнний період. Так, наприклад, у 1931 р. Ялтинський національний педагогічний технікум провів тільки 3-й випуск, а Бахчисарайський тільки в 1935 р. уперше випустив зі своїх стін фахівців. У роботі цих навчальних закладів були й інші проблеми, так, із 16 студентів, які після закінчення Ялтинського технікуму отримали педагогічну спеціальність, через недолік знань жоден не займався педагогічною роботою. Звичайно ж, керівництво Кримської АРСР добре знало про критичну ситуацію в цьому навчальному закладі, однак оцінювало її по своєму: “Викладацький склад там засмічений і веде технікум до розкладання... там ми зустрічаємо елементи виняткової неграмотності з боку педагогів” – і далі: “з побутовим становищем у технікумі також не благополучно... Трохи кращим є становище Феодосійського технікуму” [41, арк. 99]. Подібні висловлення змушували залишати технікум найбільш досвідчених педагогів. Так, змушений був піти на роботу в кримський радіокомітет Р.Рефатов.

Проте ніяких серйозних заходів, що призвели б до поліпшення роботи педагогічних технікумів, не було вжито. І в подальші роки вони працювали нестабільно. Приміром, той же Ялтинський технікум у 1938 р. прийняв 156 учнів, випустивши в 1937 р. усього 43 [82, арк. 3]. Основною причиною цієї різниці стали незадовільні знання учнів на випускних іспитах, хронічні

проблеми із забезпеченням технікумів висококваліфікованими викладацькими кадрами, низький престиж професії вчителя, мізерна оплата праці тощо.

Становище, що склалося, багато в чому пояснювалося форсованими темпами розвитку системи освіти в СРСР і її частими реорганізаціями та змінами. Так, наприклад, 13 березня 1938 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову “Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей”. Для реалізації цього рішення необхідно було підготувати багато викладачів-філологів для кримськотатарських шкіл. Тому замість поліпшення роботи технікуму та підвищення якості підготовки його учнів, при ньому були організовані семимісячні курси на 100 осіб і розгорнуто підготовку вчителів з випусків десятих класів кримськотатарських середніх шкіл.

У такій ситуації розвиток педагогічних технікумів йшов, в основному, тільки в кількісному плані, найчастіше на шкоду якості. Так, уже в 1938 / 1939 навч. р. в Ялтинському технікумі нараховувалося 460 учнів, навчальний процес вели 26 викладачів, проте якість підготовки його випускників, як і раніше, залишалася на низькому рівні [508, с. 38]. Однак, незважаючи на всі перераховані вище складності, зі стін цього закладу вийшли такі видатні діячі кримськотатарської культури, як А.А.Асанова, Ю.Болат, Р.Бурнаш, А.Дерменджі, Е.Дерменджі, А.Я.Каврі, Е.Селямов, Д.Меджитова й ін.

Необхідно зазначити, що педагогічні технікуми Криму, в тому числі кримськотатарські, у цей період стали заручниками загальної складної ситуації в справі розвитку педагогічних технікумів у РРФСР. Так, станом на 1 січня 1936 р., у РРФСР діяло 499 місцевих бюджетних педагогічних технікумів (у тому числі 26 бібліотечних і політосвітніх). Більшість із них це були навчальні заклади з незначним контингентом учнів (до 200 – 300 осіб) і тільки в 39 технікумах чисельність учнів досягала понад 400 осіб., а в 91 навчальних закладах число учнів досягало цифри 400 осіб. Основною причиною такого стану справ стала мала площа навчальних приміщень та недостатнє навчальне устаткування. У середньому на один такий навчальний заклад припадало по 4 кабінети, включаючи майстерні вартістю в середньому близько 3 тис. крб., що давало на технікум близько 12 тис. крб., замість необхідного нормального устаткування в технікумі на 100 тис. крб. Педагогічні технікуми мали, як правило, надзвичайно бідні й погано обладнані кабінети, ще гірше обстоювала справа із забезпеченням їх гуртожитками. Усе це, звичайно ж, не мо-

гло позитивно впливати на якість підготовки педагогів. Держава тільки наприкінці 1930-х рр. звернула увагу на важке матеріально-технічне становище педтехнікумів. Так, Держплан РРФСР у 1937 р. на підготовку кадрів передбачив 180 млн. крб. (у порівнянні з 57,1 млн. крб. у 1936 р.): на будівництво держбюджетних і місцевобюджетних навчальних закладів, гуртожитків, устаткування щойно збудованих навчальних закладів і ремонт [215, арк. 56–58 зв.].

Завершуючи розгляд діяльності педагогічних технікумів і училищ Криму, необхідно вказати на величезну кількість труднощів, що виникали в цей період перед працівниками цієї галузі освіти. Деякі з них були викликані вузькою ідеологічною спрямованістю партійних працівників, установкою партійних органів на загострення класової боротьби. Це призводило в тоталітарній державі спочатку до навішування різноманітних ярликів і необґрунтованих обвинувачень на манер “буржуазних націоналістів”, а потім і до репресій серед національної інтелігенції. Так, зокрема, в одному з партійних документів внутрішнього користування відзначаємо роздратування більшовиків з приводу такої думки кримськотатарських педагогів, що “не можна підготувати нове покоління будівничих із сьогоденного матеріалу”, а також визнання факту, “що кваліфікована частина татарського вчительства, через погану матеріальну забезпеченість, змушена шукати роботу в інших радянських кооперативних організаціях” [41, арк. 13]. У результаті грубого втручання державних і партійних органів республіки у внутрішнє життя педтехнікумів, репресій серед викладацького складу, а також систематичних проблем з фінансуванням, ці навчальні заклади на жодному етапі своєї діяльності так і не змогли виконати поставленого перед ними завдання – підготовки необхідної кількості кваліфікованих педагогів для кримськотатарських шкіл. Так, образно говорячи, “було створене порочне коло”, з якого не могла вирватися національна кримськотатарська система освіти – погано підготовлені вчителі незадовільно навчали учнів шкіл, знання яких, у результаті, не давали їм можливості йти в престижні навчальні заклади, а ті, хто йшов у педагогічні, почасти ставали такими ж малограмотними педагогами.

Розвиток сільськогосподарської освіти в регіоні для кримських татар мав особливе значення. Очевидно тому, що, по-перше, 80% кримськотатарського населення в період, що досліджується, займалося сільським господарством. По-друге, аграрні реформи, що проводилися більшовиками, призвели до розширення земельного володіння в більшості кримськотатарсь-

ких селянських господарств. По-третє, значне відставання у сфері впровадження нових технологій у сільське господарство й практично повна відсутність кримськотатарських кваліфікованих фахівців у цій галузі.

З огляду на ці обставини, для задоволення освітніх потреб кримськотатарського сільськогосподарського населення до 1924 р. були відкриті дві сільськогосподарські школи. При Карасубазарському технікумі на цей час вже діяло кримськотатарське відділення з 70 учнями, а в Каратобейській сільськогосподарській школі зі 140 учнів 110 (78%) були кримськими татарами. Незважаючи на активну роботу цих навчальних закладів, потреба в кваліфікованих фахівцях сільського господарства регіону продовжувала залишатися досить гострою. У зв'язку з цим, мережа цих навчальних закладів продовжувала розвиватися. У 1927 / 1928 навч. р. у Криму функціонували два технікуми – Керченський і Ялтинський південних культур і три профшколи – у Чаїрі, Каратобі і Карасубазарі [451, с. 27 – 28]. З вищезгаданих навчальних закладів один був районного підпорядкування, інші мали статус обласних. Ця мережа навчальних закладів з 1925 / 1926 навч.р. працювала стабільно, хоча аж до 1927 – 1928 рр. керівництво автономії, як і раніше, вважало за необхідне збільшення їх кількості.

Досить показовими є дані, які характеризують віковий і національний контингент учнів цих навчальних закладах. Переважна більшість із них була старше 20 років. Такий показник, у першу чергу, свідчить про те, що вчитися пішли більш старші вікові категорії, тобто люди, які не мали можливості одержати освіту в роки першої світової і громадянської воєн. Усього ж по Криму з 8233 учнів сільськогосподарських технікумів і профшкіл, у віці 15 – 19 років нараховувалося 669 осіб (0,8%). За окремими національними групами учні складали: кримських татар – 45,7%, росіян – 33,2%, українців – 6,3%, євреїв – 6%, греків – 4,5%, тощо. Ці дані свідчать про значний інтерес кримськотатарської молоді до сільськогосподарської освіти з одного боку, і про зважену національну й просвітительську політику уряду Кримської автономії в цей період, з іншого.

З огляду на гостру потребу в кваліфікованих фахівцях, головним чином середньої ланки, кількість учнів за три роки (з 1925 по 1928) було збільшено в сільськогосподарських технікумах і школах з 235 до 267 осіб (на 13,9%) [671, с. 71]. Таким чином, у цей період у Криму, у порівнянні з РРФСР, охоплення сільськогосподарськими навчальними закладами на 1000 се-

лянських господарств складало 7 учнів проти 2,8 по Федерації. Порівняння цих даних дає можливість зробити висновок про швидкий розвиток системи навчальних закладів цього профілю, який випереджав загальноросійський рівень більш, ніж у 2,5 рази.

У подальшому ж створення в регіоні вищого навчального закладу цього профілю – сільськогосподарського інституту дещо відсунуло на другий план середньо-спеціальну сільськогосподарську освіту. Крім того, владою автономії в 1930-і роки більше уваги стало приділятися різним спеціалізованим курсам (трактористів, вівчарів, голів колгоспів тощо). Однією з причин послаблення уваги до сільськогосподарських шкіл і технікумів було невиконання ними основного замовлення – підготовка агрономічно освічених селян. Наведемо такий приклад. Між Євпаторією та Саками на березі озера Сасик-Сиваш у Кара-тобе знаходилася Євпаторійська сільськогосподарська кримськотатарська школа. Місце було вдале – недалеко розташовувалося місто, поруч була залізниця, у розпорядженні школи знаходилося 820 дес. землі, придатної для господарства. Кількість учнів у 1927 р. складала 120 осіб.

У 1926 р. школа випустила 38 осіб, з яких 8 поступили в сільськогосподарські технікуми, 7 пішло у своє господарство, 3 – на хімічний завод у Саки, 7 – на робітфак, 3 – в педагогічний технікум, 1 – у фармацевтичний інститут, 5 – у радгоспи і 4 пішли на громадсько-політичну роботу. У 1927 р. випуск Каработейської школи склав 18 осіб, з них 6 направлялися в сільськогосподарській технікум, 4 – у Ялпінський сільськогосподарській технікум південних спецкультур, 2 – у педагогічний технікум, 1 – на курси пропагандистів і т.д. З наведених даних видно, що ця школа тільки на 50% виправдовувала своє існування. До того ж, багато учнів висловлювали бажання перейти з неї на робітфак, у Радпартшколу й ін. навчальні заклади [335. – 1927, 21 юня]. У той же час, утримання школи обходилося державі в 57 тис. карбованців на рік. Незважаючи на такі показники, набір у Каратобейську школу на 1927 / 1928 навч.р. склав 60 осіб.

Наприкінці 1920-х років, у зв'язку з насильницькою колективізацією, сільське господарство регіону знаходилося в дуже складному економічному становищі. Органи влади вживали різних заходів для поліпшення ситуації. Однак деякі з них негативно впливали на роботу профільних навчальних закладів. Так, наприклад, у зв'язку з потребою в кваліфікованих сільськогосподарських працівниках, Рада з сільськогосподарської освіти при Кримському наркоматі

землеробства у січні 1930 р. прийняла рішення учнів 4-х курсів сільськогосподарських технікумів в Керчі та Ялті випустити до 1 березня 1930 р. Крім того, учнів 3-х курсів цих закладів перевели на 4-й достроково. Це робилося для виконання поставленого завдання “ущільнили” навчальні плани та подовжили навчальний день до 8 годин [224, с. 6].

Окремо потрібно зазначити, що для поліпшення умов навчання кримськотатарської молоді в сільськогосподарських навчальних закладах і підвищення рівня знань керівників національних колгоспів і радгоспів, у Криму з середини 1920-х рр. і особливо на початку 1930-х рр. видавалася різна спеціалізована література кримськотатарською мовою. Основна маса таких видань була присвячена традиційним для кримських татар культурам, для роботи в садах і виноградниках. Наприкінці 1930-х рр., у зв'язку зі спробами впровадження в Криму таких сільськогосподарських галузей, як шовківництво та бавовництво, були видані книги і з цієї тематики.

Проте, незважаючи на вжиті заходи, проблему забезпечення сільського господарства Кримської АРСР кваліфікованими фахівцями з числа кримських татар у повному обсязі розв'язати не вдавалося аж до середини 1930-х років. Це припущення підтверджується збереженням установленої квоти для кримських татар у 1934 р. в сільськогосподарських технікумах (320 осіб) [48, арк. 123]. Отже, можна твердити, що створена в 1920-х р. широка мережа національних сільськогосподарських навчальних закладів нижчої та середньої ланки дала можливість значній кількості представників кримськотатарської молоді набути галузевої освіти і, певною мірою, взяти активну участь у реформуванні та розвитку аграрного комплексу автономії.

Однак, якою б не була важливою проблема економічного підйому національного села, нагальним питанням для всього кримськотатарського народу було приведення рівня його медичного обслуговування у відповідність до вимог часу. У 1921 р. М. Султан-Галієв писав, що “в татарських селищах Криму немає жодної лікарні, жодної амбулаторії. З татар на весь Крим є всього лише 2 – 3 особи медичного персоналу” [555, с. 331]. Велике значення у вирішенні проблем охорони здоров'я мало відкриття кримськотатарських сестринської і фельдшерсько-акушерської шкіл.

Висунутий на початку 1922 р. проект організації короткострокових фельдшерсько-акушерських курсів було відкинуто як такий, що “не відповідає потребам татарського населення”, і вирішено організувати кримськотатарську школу. Через відсутність у Кримського НКП

коштів і вільного приміщення, школу відкрили при жіночій татарській учительській семінарії. У 1925 р. школа перейшла в спеціально відведений їй будинок, де вдалося обладнати всі необхідні аудиторії і два кабінети.

Постановою РНК Криму від 28 жовтня 1924 р. останній став шефом школи і навіть відпустив їй 150 крб. на посилення харчування учениць. До складу фельдшерсько-акушерської школи в цей період входило чотири групи, в яких навчалося 90 учениць у віці від 15 до 20 років, зібраних з усіх районів Криму (у 1935 р. ця цифра досягла 182) [370, с. 106]. Вони проходили практичні заняття в місцевій університетській клініці та кримськотатарській лікарні м. Сімферополя. Треба зазначити, що обласна кримськотатарська лікарня виникла влітку 1921 р. з відділення на 20 ліжок з двох спеціальностей – хірургії, гінекології та акушерства. До кінця 1923 р. відділення виросло в лікарню на 45 штатних ліжок зі спеціальним приміщенням. У стаціонарі діяли хірургічне та терапевтичне відділення, при лікарні функціонувала амбулаторія (3-я районна татарська амбулаторія). При лікарні працювали також аптека, медико-діагностична лабораторія, кабінет електромедичних установок, солярій та бібліотека [335. – 1927, 8 февраля].

У 1927 р. за національним складом учні технікуму розділялися так: татарок – 111, 1 караїмка, 2 росіянки. При технікумі діяв інтернат, розрахований на 100 осіб. 14 липня 1927 року відбувся 3-й випуск татарок фельдшерок-акушерок (16 осіб), які майже всі були розподілені на роботу в села за заявками районних відділів охорони здоров'я [335. – 1927, 3 мая; 1927, 17 июня]. Попередні два випуски склали 40 осіб. Важливою подією в житті технікуму стало рішення Кримського НКЗ 21 квітня 1927 р. про відкриття при цьому навчальному закладі зуболікарської школи, вся подальша діяльність якої була пов'язана з фельдшерсько-акушерським технікумом.

Якийсь час завідувачем цього навчального закладу працював майбутній директор Кримського державного педагогічного інституту ім. М.В.Фрунзе, відомий учений хімік і педагог А.У. Шумін.

Однак, як і в роботі сільськогосподарських навчальних закладів, так і в роботі медичного технікуму малися труднощі, пов'язані з організаційним етапом його становлення. У першу чергу, це виявилось у відхиленні від установленної сітки розподілу навчальних годин за предметами. Проблема ця була тісно зв'язана з недостатнім рівнем базових шкільних знань учениць тех-

нікуму. Також негативно позначалася на роботі навчального закладу й така обставина. А саме: Фельдшерському технікуму на підготовчому і трьох основних курсах виділялося в рік по 4416 навч. годин, тоді як сестринському, де не було підготовчого курсу, лише 3776. Аналогічний російськомовний технікум (сестринсько-акушерський) приймав на 1-й курс учениць, які мали базову освіту в обсязі семирічки. Кримськотатарський же технікум був змушений робити прийом учнів з п'ятирічною шкільною освітою. У зв'язку з цим, доводилося протягом усього 1-го курсу включати в програму насамперед загальноосвітні дисципліни, на що виділялося 864 навч. годин. Тоді, як на власне медичні предмети залишалось тільки 3552 навч. годин на рік. Порівнюючи цю цифру з кількістю годин у сестринському технікумі – 3776, можна зрозуміти, що в ньому відводилось спеціальним предметам більше годин, ніж у фельдшерському. А тим часом більший масштаб і відповідальність роботи фельдшера вимагали, зрозуміло, й більш ґрунтовної підготовки, ніж підготовка акушерки й медичної сестри. Для виправлення цієї ситуації Кримпрофробр звернув увагу відповідних організацій на цей недолік і порушив клопотання про виділення коштів для розширення навчального плану фельдшерського технікуму за рахунок спеціальних дисциплін [451, с. 29].

Існували й інші проблеми в роботі цього навчального закладу. Так, приміром, його керівництво було обвинувачено в нецільовому використанні коштів. Зокрема, гроші, відпущені на речове забезпечення учениць, були витрачені на ремонт будинку. Виправданням такого вчинку навряд чи може послужити той факт, що подібне свавілля для того часу не було чимось незвичним, а скоріше – рядовим явищем в епоху становлення більшості навчальних закладів регіону й усієї системи освіти взагалі. Так, керівництво одного з навчальних закладів провело без санкції НКП ремонт на суму, що значно перевищувала виділену йому для цієї мети, у результаті чого для оплати робіт випрошувало гроші у РНК Кримської АРСР [482, с. 22]. Не менш важливою для розвитку медичного обслуговування кримськотатарського населення була діяльність фармацевтичного технікуму в Бахчисараї. Він відкрився в 1922 р. Цей навчальний заклад був включений у тверду мережу фармацевтичних технікумів РРФСР, але не в бюджет. У зв'язку з цим довгий час цей навчальний заклад знаходився в скрутному матеріальному стані.

Технікум щорічно випускав фармацевтів з числа кримських татар, нестаток у яких, у зв'язку з масовим відкриттям аптек у другій половині 1920-х рр., був великим. Крім того, після

закінчення технікуму його фахівці направлялися на роботу не тільки в Крим, але й частково в Україну та Північний Кавказ. До 1927 р. фармацевтичний технікум дав три повних випуски (125 осіб) і три випуски прискорених курсів (вони діяли при технікумі) з підготовки аптечних працівників (184 осіб). Таким чином, за три роки було випущено більше 300 осіб із фармацевтичною освітою. З огляду на значення технікуму, РНК Криму порушив клопотання перед РНК РРФСР про прийняття технікуму на державний бюджет [335. – 1927, 8 лютого]. Однак тільки в середині 1930-х рр. татарський медичний технікум у Бахчисараї був забезпечений усім необхідним для нормальної роботи – науково-педагогічними кабінетами, лабораторіями тощо [370, с. 106]. Незважаючи на означені проблеми в діяльності медичних навчальних закладів регіону, які готували національні кадри, у результаті їх створення та діяльності з'явилася можливість значного розширення в регіоні системи охорони здоров'я. Так, приміром, уже в 1930 р. у Криму працювало 7 кримськотатарських лікарень, 19 амбулаторій і лікарсько-фельдшерських пунктів [158, арк. 5].

У подальші роки, незважаючи на відкриття і діяльність Кримського державного медичного інституту ім. Сталіна, відбувався подальший розвиток системи шкіл медсестер. Так, на 1 січня 1938 р. у Криму нараховувалося 11 шкіл медсестер, із них дев'ять – Народного комісаріату охорони здоров'я і дві – Управління Червоного хреста. Однак і в цих навчальних закладах можна простежити тенденцію значного зменшення кількості учнів – кримських татар – наприкінці 1930-х р. Так, наприклад, у 1937 / 1938 навч.р. з 573 осіб, прийнятих на перший курс, нараховувалося тільки 58 кримських татар [62, арк. 52]. Очевидно, таке явище було частково також обумовлено насиченням кримського регіону національними фахівцями цієї ланки та відкриттям і діяльністю в Криму медичного інституту, в якому існували квоти для кримських татар. Оцінку діяльності цих навчальних закладів найкраще дало саме життя: це і створення в 1920 – 1930-х рр. ефективної системи охорони здоров'я, і її забезпечення необхідними кадрами, і зниження дитячої смертності і, нарешті, значне зростання чисельності кримськотатарського народу.

Дещо окремо від наведеної системи середньо-професійної освіти діяв художньо-промисловий технікум у Бахчисараї. Спочатку він підпорядковувався НКП Криму, а потім перейшов під контроль ВРНГ РРФСР. У травні 1927 р. було розпочато механізацію навчально-

виробничих майстерень технікуму. Для цього була побудована власна електростанція з двигуном у 12 кінських сил і 80 ампер. У першу чергу механізували майстерню друкарні [335. – 1927, 25 мая]. Станом на 7 липня 1927 р. у технікумі навчалось 100 осіб. Кожен учень проходив восьмимісячне стажування на фабриці чи заводі. До цього часу технікум встиг зробити три випуски [335. – 1927, 7 июня].

Учні технікуму вивчали хімію, фізику, математику, географію й ін. предмети. Друга половина робочого дня проводилася в чотирьох майстернях. У вишивальній майстерні виробляли чадри й рушники. У ткацькій майстерні було налагоджене виробництво килимів і татарських національних тканин. Крім того, з 1925 р. працювала майстерня, в якій навчали різьбі. Значна кількість виробів учнів технікуму йшла на ринок. Важливу роль у діяльності технікуму відіграла власна друкарня, яка готувала складачів.

Однак, з кінця 1927 р. починається занепад цього навчального закладу. У першу чергу це видно з фактурізного зменшення кількості учнів. Так, станом на 23 жовтня в ньому навчалось вже тільки 30 осіб [335. – 1927, 23 октября]. Наступним кроком, що призвів до поступового вимирання художньо-промислового технікуму, стала передача його друкарні Держвидаву [335. – 1927, 18 ноября]. На жаль, навіть призначення директором технікуму відомого кримськотатарського художника Абієва Абдуреді не змогло вже врятувати становище [323, с. 13]. Наприкінці 1920-х років художньо-промисловий технікум був переведений у Феодосію для обслуговування південних національних республік та областей. Це відірвало технікум від Бахчисарайської виробничої бази і, безсумнівно, фактично поклало початок занепаду процесу підготовки кадрів для кустарної промисловості традиційних кримськотатарських народних промислів [376, с. 24].

У Кримській АРСР, крім вищезгаданих навчальних закладів, діяли й інші, надаючи своїм учням різнобічну професійну освіту (профшколи, фабзавучи, музичний технікум, технікум образотворчого мистецтва та інші). Тому необхідно розглянути проблеми залучення кримськотатарської молоді в різні роки і до цих навчальних закладів. Із загальної кількості учнів у 1923 / 1924 навч.р., коли ще тільки розпочалося розгортання широкої мережі професійно-технічної освіти, представників кримських татар у них нараховувалося 509 (12% від загальної кількості), а в наступному навч. році було вирішено збільшити їх кількість ще на 496 осіб. Зокрема, у

кримськотатарську фельдшерсько-акушерську школу та кримськотатарський педагогічний технікум було додатково прийнято по 30 осіб, а інших ОК ВКП(б) запропонував розмістити по інших навчальних закладах.

Для відтворення більш повної картини залучення кримської молоді взагалі, і кримськотатарської зокрема, до різних спеціальних навчальних закладів Криму, разом з їхньою короткою характеристикою, доречно буде розглянути затверджений Колегією Кримпрофорбу план прийому до профшкіл і технікумів на 1925 / 1926 навч.рік (Додаток Л.1.). Аналізуючи наведені нами в Додатку дані, необхідно зазначити, що, по-перше, у республіці були створені й діяли 26 середньо-технічних навчальних закладів із різноманітними спеціальностями. По-друге, 25 із них, що надавали в 1925 р. 952 місця для вступу, 365 (38,3%) з них виділяли для кримських татар [684, с. 78 – 81]. По-третє, більшість із навчальних закладів, які резервували місця для кримських татар, мали інтернати, а навчання в них було безкоштовним, що давало можливість найбіднішим представникам кримськотатарського населення за умови наявності початкової шкільної освіти набути бажаної спеціальності.

Наприкінці 1926 р. загальна кількість учнів – кримських татар у республіці склала 15246 осіб (або 32,73% від загальної кількості), із них тільки 885 – у спеціалізованих навчальних закладах (технікумах, профшколах тощо). Для порівняння скажемо, що кількість росіян на той же період склала 21932 (47,07%), із них навчалася в технікумах 1493 [522, с. 273 – 274.] (необхідно уточнити, що в цей період у число “російської національності” традиційно включалися ще українці й білоруси).

Цілком розуміючи необхідність розвитку профтехнічної освіти в регіоні, ОК ВКП(б) 28 лютого 1927 р. прийняв досить неоднозначне рішення. Воно передбачало наступне: розвантажити навчальний план від загальноосвітніх дисциплін (бо вони не забезпечують необхідний політехнічний мінімум), і в той же час за рахунок переносу центру ваги на виробниче навчання – знизити вартість і терміни навчання; узяти рішучий курс на залучення кримських татар і національних меншин у профтехнічні навчальні заклади, усіяко полегшуючи умови навчання (створення інтернатів, виділення стипендій, відкриття підготовчих груп і рівнобійних відділень) [28, арк. 180].

На підставі цього рішення, на початку 1930-х р. відбувалося подальше розгортання мережі різноманітних спеціальних навчальних закладів. Так, у 1931 р. було відкрито два нових педтехнікуми (кримськотатарський і німецький) і проведена значна робота з коренізації учнівського складу. Приміром, у технікумах регіону восени 1930 р. нараховувалося 811 кримських татар, а тільки у весняному прийомі 1931 р. їх було вже 1030 [234, с. 7]. У той же час, необхідно відмітити, що, не дивлячись на збільшення кількості прийому кримськотатарської молоді в технікуми Криму, число випускників цієї національності, що отримали відповідні дипломи, було вкрай незначним. Так, у 1932 р. серед випускників технікумів автономії нараховувалось усього 192 татар [82, арк. 12]. Для порівняння скажемо, що всього в 1933 р. технікуми Кримської АРСР закінчили 1328 осіб, план на 1934 р. установлювався у 845 [690, с. 142]. А через те, що органами влади встановлювалися тільки норми з прийому кримських татар, але не з їх випуску, то проблемі значного “відсіву” кримськотатарських учнів у технікумах Криму ніхто не надавав значення.

Певні успіхи в цей період були досягнуті й у справі залучення в технікуми автономії кримських татарок і дівчат інших малих народностей Криму (Додаток Л.2.). Відсоток татарок, які навчалися в технікумах, виріс із 5,6% до 12,2%, тобто більш, ніж у два рази відносно загальної кількості жінок, що навчалися. У реальних цифрах – із 15 до 77, чи зростання на 413%. Очевидно, з більшою охотою кримськотатарські дівчата йшли вчитися в сільськогосподарські технікуми (без урахування медичної освіти). У них на 169 дівчат, що навчалися, припадала 51 татарка (30,2%) [609, с. 93].

Характеризуючи діяльність технікумів у 1934 р., Д.Полетаєв відзначав, що не була виконана директива щодо залучення “корінного” населення в спеціальні навчальні заклади. Чисельна вага кримських татар у технікумах дорівнювала лише 24,7% (що майже відповідало відсотковому представництву кримських татар в населенні республіки [604, с. 116]). Однією з основних причин невиконання рішень щодо залучення татар у технікуми й профшколи автономії було збереження величезної різниці між запланованою кількістю учнів у цих навчальних закладах і, власне, реальним числом випускників кримських шкіл із достатньою для вступу до технікуму або ж профшколу базою знань. У Кримській АРСР у 1920 – 1930-х роках, як уже

ззначалося, традиційною стала практика, коли рівень знань випускників шкіл не відповідав вимогам прийому до спеціально-технічних навчальних закладів. Поряд із широким розгортанням донавчальної підготовки для ФЗУ при кожному робітфаку й технікумі органами влади було запропоновано організувати спеціальні татарські підготовчі групи. Однак це рішення не було виконане. У всіх технікумах автономії в 1932 р. діяло тільки 9 таких груп [604, с. 115 – 116]. Можливо, однією з основних причин невиконання цього рішення стала відсутність фінансування цієї роботи з боку держави.

Не дивлячись на нерозв'язаність усього комплексу проблем, пов'язаних із залученням кримськотатарської молоді в технікуми регіону, результати виконання цього завдання на початку 1930-х рр. можна визнати успішними. Так, зокрема, в технікумах Криму в 1931 р. нараховувалося 4290 учнів, у тому числі 1250 (29%) кримських татар. Загалом же, усіма видами підготовки майбутніх фахівців для промисловості й сільського господарства було охоплено до 10000 кримських татар, тільки в спеціальних і ВНЗ їх кількість досягла 2200 осіб [605, с. 87].

Проте, як і раніше, кількість тих, хто успішно пройшов курс навчання в технікумах, була невисокою. Так, приміром, у 1934 р. у регіоні нараховувалося 25 технікумів (у 1932 р. – 31), у них навчалося 4672 осіб, закінчило в цьому ж році – 665. У 1935 р. у цих же технікумах навчалося 5207 осіб, а закінчило 573. Крім того, слід мати на увазі, що прийом до технікумів в 1935 р. у порівнянні з 1934 р. скоротився з 2480 осіб до 2050 (на 17,3%). Проте це явище було тимчасовим. Уже в 1936 р. кількість учнів у кримських технікумах, у тому числі й татар, значно зросла [73, арк. 34]. Так, у середньо-спеціальних навчальних закладах Криму (станом на 1 січня 1936 р.) нараховувалося 5126 учнів, із них 1090 (21,2%) було кримських татар [62, арк. 5]. У той же час ВНЗ, технікуми і робітфаки автономії, станом на 1 січня 1936 р., нараховували 11068 учнів, з яких було 2344 кримських татар (21,1%) [62, арк. 6].

Проте виконання планів щодо коренізації технікумами Криму в цей період відрізняється нестабільністю. Так, уже в 1937 / 1938 навч.р. вони прийняли 1993 осіб, із них кримських татар – 412 (20,6%). Наведемо конкретні приклади (Додаток Л.3. та Додаток Л.4. [74, арк. 3, 20 – 23]). Крім зменшення кількості представників кримських татар, що вступали в професійно-технічні навчальні заклади, на їх роботі негативно позначалися різні реорганізації. Так, наприклад, кримськотатарський театрально-музичний технікум у Сімферополі в 1937 р. був закритий, а

феодосійський залізнично-експлуатаційний технікум у 1937 р. перетворений у залізничну технічну школу (одержавши статус профшколи) [74, арк. 1; 82, арк. 2]; Ялтинський медичний технікум, школа медсестер і школа ясельних сестер були об'єднані в один навчальний заклад. У той же час, знову розпочали свою роботу Студія живопису та малювання у Феодосії, художнє училище ім. Самокіша в Сімферополі і Феодосійська школа ясельних сестер. Необхідно зазначити, що систематичне зниження кількості представників національних меншостей, які вступали в середньо-спеціальні навчальні заклади РРФСР, навіть в автономних республіках, було звичайним явищем для того часу. Так, наприклад, при зіставленні прийомів за 1932 – 1936 рр. можна виявити систематичне зниження кількості татар (у Татарській АРСР) [373, с. 46].

Усього ж у 1937 р. закінчили технікуми в Кримській АРСР (технікуми, педучилища, середньо-спеціальні навчальні заклади) 1129 осіб [82, арк. 8]. Кримських татар у цьому ж навчальному році нараховувалося в технікумах (рахуючи школи медсестер) 1261. Серед випускників 1937 р. кримських татар нараховувалося: по технікумах – 200 (19,4% від загальної кількості), школах медсестер – 43 (16,9% від загальної кількості) [82, арк. 12]. Нестабільна робота технікумів автономії в цей період пояснюється не тільки їх частими реорганізаціями, загальною проблемою був важкий матеріально-технічний стан навчальних закладів. Так, наприклад, Севастопольський технікум НКСП, ще в 1938 р. відчував гостру нестачу місць у гуртожитку, навчальний заклад змушений був наймати житло своїм учням і платити по 40 крб. на місяць за одну людину. Система опалення головного корпусу не працювала, а севастопольські відомчі організації категорично відмовлялися постачати технікум паливом [83, арк. 98]. У Феодосійському педучилищі електричного світла не було, також, як і можливості купити гасові лампи, а ще скло, ноти і гас до них. Великою проблемою цього навчального закладу було постачання продуктів харчування, та й паливом технікум був забезпечений тільки на 50% [58 а, арк. 8]. У фізкультурному технікумі було відсутнє освітлення (і електричне, і гасове). Студенти в гуртожитку спали на дерев'яних тапчанах, де було безліч клопів і жодної подушки, мали по одному простиралду, так що, коли їх доводилося віддавати до пральні, то вони спали на голому матраці [58 а, арк. 44]. У розпорядженні сімферопольської зуболікарської школи знаходилася аудиторія – підвал, який учні жартома називали “метрополітеном”, у ньому вони просиджували по 4 – 5 годин. Крім того, коли не було електричного світла (гасових ламп теж не було), учні сиділи при

свічках, які коптіли. У таких умовах, за визнанням педагогів, до кінця уроку студенти скаржилися на головний біль [58 а, арк. 53].

22 грудня 1938 р. при Шкільному відділі ВКП(б) відбулася нарада з роботи кримських технікумів. Багато директорів цих навчальних закладів, як про сформовані факти, говорили про злодійство та пияцтво в гуртожитках технікумів, у тому числі й з боку дівчат. Мали місце самогубства і спроби самогубства серед студентів. Крім того, директор Кримського технікуму агро-механізації Хвостов сказав у своїй доповіді, що “не можна обійти мовчанням питання про побутове розкладання студентів – були випадки співжиття, статевої розпусти. Часом і люди з педагогічного колективу сприяли цій розпусті, побутовому розкладанню” [58 а, арк. 57].

Очевидно, одною з найважливіших причин, що сприяла створенню такої ситуації в технікумах автономії, стали масові репресії 1937 – 1938 рр. Керівний і викладацький склад технікумів у результаті втратив кваліфіковані кадри, а у нових працівників досвід роботи в цій сфері практично був відсутній. Наступною причиною низького рівня дисципліни, морального розкладання учнів і низької успішності стала існуюча система набору у технікуми. Деякі директори середньо-спеціальних навчальних закладів, проводили вербування учнів у такий спосіб: роз'їжджали по інших технікумах і проводили там так зване “вербування”. Так, наприклад, у Ялті був відмічений випадок, коли один такий директор скликав біля станції студентів і вмовляв їх перейти вчитись до його технікуму. Але не тільки з боку директорів мали місце подібні агітації. І деякі учні займалися такою справою. Приїжджали в інші навчальні заклади і починали агітувати: ось, мовляв, у нас умови краще, то ж переходьте до нас. Звичайно ж, жодним чином не можна виправдати подібні дії директорів середньо-спеціальних навчальних закладів у цей період. Навіть з огляду на те, що вони несли персональну відповідальність за набір учнів. Подібні “старання” приводили до того, що, наприклад, у ялтинські училища та технікуми різного профілю прийняли 138 осіб, які не склали іспити з російської мови і математики [58 а, арк. 60].

Слід сказати, що важка ситуація у фаховій освіті була характерна не тільки для Криму, але й у цілому для СРСР. Так, 29 березня 1941 р., підбиваючи підсумки роботи педучилищ з прийому учнів до 1940 р., НКП РРФСР змушений був визнати, що набирали на 1-й курс навіть тих, хто незадовільно склав вступні іспити (5000 осіб). По всій країні в педагогічних училищах мала місце низька успішність і дисципліна, значний відсів учнів тощо [145, арк. 134]. Не дивля-

чись на такі складні умови, технікуми Криму в 1938 / 1939 навч. році прийняли на навчання 3138 осіб, із них було 547 (17,4%) кримських татар [83, арк. 179].

Відмітимо також, що підготовка фахівців для Криму велася не тільки в навчальних закладах регіону, широко надавали місця для кримських татар вищі навчальні заклади, технікуми, ФЗУ і Робітфаки всієї країни. Так, наприклад, ще на початку 1920-х років для підвищення кваліфікації працівників освіти республіки Кримський НКП відряджав як своїх стипендіатів з числа татарської молоді: Москва – Академія соціалістичного виховання – 4; Баку – педагогічний технікум – 4; Москва – інститут східних мов – 2; Ленінград – інститут східних мов – 2; Казань – театральний технікум – 5 осіб, тощо [16, арк. 53 – 54].

Таким чином, підбиваючи підсумки, необхідно відзначити, що в 1920 – 1930-х роках у Криму була створена розгалужена мережа різноманітних шкіл, технікумів й інших навчальних закладів для надання широким масам населення середньої та середньо-спеціальної фахової освіти. Важливим, а можна й сказати, що пріоритетним завданням у діяльності цих установ була підготовка фахівців із числа кримськотатарської молоді, за якою закріплювалася певна кількість місць у кожному з навчальних закладів. Найважливішими чинниками, які сприяли активному розвитку системи середньо-фахової освіти в регіоні стали: по-перше, проведена більшовиками політика коренізації й індустріалізації, яка вимагала великої кількості підготовлених, освічених фахівців; по-друге, величезна тяга до освіти з боку кримськотатарської молоді, здебільшого селянської, що бачила в одержанні освіти і визначеної спеціальності практично єдиний шанс вирватися з бідності кримського села й дорогу для просування по соціальних сходинах суспільства.

Завдяки створенню й активній діяльності великої кількості технікумів різного профілю, активному залученню в них кримських татар, до кінця 1930-х років була практично створена технічна, медична, педагогічна і культурна кримськотатарська інтелігенція. У той же час, недостатнє фінансування, низька культура навчання та проживання, а найчастіше і слабкі знання випускників середньо-спеціальних навчальних закладів республіки значно знижували як цінність такої освіти, так і авторитет випускників технікумів на виробництві. Багатьом, щоб усе ж таки приступити до роботи за спеціальністю, довелося ще довгий час, але тепер уже самостійно, вчитися.

4.5. Навчання кримських татар на робітфаках

Щоб змінити соціальний склад студентів, у післяреволюційний час до вищих навчальних закладів стали приймати практично всіх бажаючих, навіть без документів про середню освіту. Але життя показало, що такі студенти не мали відповідної бази знань і були не готовими до рівня університетських занять. Учорашнім червоноармійцям і робітникам навчання у ВНЗ виявилось не під силу. Тому для підготовки соціально прийняттого контингенту були створені спеціальні підготовчі підрозділи – робітничі факультети (далі – робітфаки).

Перші установи типу робітфаків виникли на базі курсів, відкритих при ВНЗ Москви для підготовки абітурієнтів з числа робітників і селян у 1919 р. [329, с. 607]. У вересні цього ж року НКП РРФСР прийняв постанову про відкриття при університетах республіки підготовчих курсів як автономних навчально-допоміжних установ, надавши їм назви “робітничих факультетів”. Їх основною метою стала підготовка в найкоротший термін робітників і селян до вищої школи. Система робітфаків була законодавчо оформлена декретом РНК РРФСР “Про робітничі факультети” від 17 вересня 1920 р. Ним установлювалося, що на робітфаки приймалися робітники і селяни, зайняті фізичною працею у віці від 16 років за відрядженням підприємств, профспілок, партійних і радянських органів. Навчання на денному робітфаку дорівнювалося до роботи на виробництві, всі слухачі забезпечувалися державними стипендіями. У 1921 / 1922 навч. році на денному робітфаку був установлений трирічний термін навчання, на вечірньому чотирирічний (три роки вечірніх занять без відриву студентів від виробництва – 20 навч. годин у тиждень, 4-й рік з відривом від виробництва – 30 – 32 навч. години в тиждень). Отже, на початку 1920-х рр. була створена законодавча й методична база для подальшого розгортання мережі робітфаків.

Звертаючись до проблеми народної освіти кримських татар, необхідно розглянути, поперше, на прикладі робітфаку ім. І.Н.Назукіна, історію створення й особливості функціонування цих навчальних закладів у Криму. По-друге, показати способи і результати залучення кримськотатарської молоді в різні робітфаки республіки та дати оцінку цієї роботи. По-третє, узага-

льніти результати, отримані в процесі дослідження цієї проблеми і визначити роль робітфаків у справі освіти кримських татар.

Ідея створення робітфаку в регіоні була розроблена НКП Кримської АРСР у грудні 1920 р. 12 січня 1921 р. Кримський Ревком видав “Положення про Сімферопольський робітничий факультет”. Завідувач навчально-методичним центром НКП Криму Овсейчик так визначав завдання цього навчального закладу: “Наш робітфак покликаний відіграти особливо важливу роль, що випливає зі специфічних кримських умов: він повинен служити базою для підготовки фахівців з робітників і зі сфери татар і нацменшин...” [335. – 1929, 12 лютого].

На робітфак у перші роки його діяльності приймалися вихідці з робітничого та селянського середовища у віці від 16 років, що направлялися виробничими союзами, партійними відділами роботи в селі, Кримським НКП, а також рекомендовані оргбюро Кримпрофсоюзу і “відповідальними радянськими працівниками”. Надалі до початку кожного навчального року відбувалася обов’язкова розкладка місць на робітфак. Різним організаціям виділялася жорстко регламентована кількість місць. Так, Кримському ЦВК, зокрема, в 1926 р. було виділено 64 місця для кримських татар і 12 місць для представників інших національностей; КСПС – 27 місць для росіян, 9 для кримських татар, 9 для інших національностей, ОК ВКП(б) і ОК ВЛКСМ – 45 місць, із яких 27 для росіян, 9 для кримських татар і 9 для інших національностей. Зазначені організації здійснювали добір кандидатів за соціальним, партійним і національним критеріями. При цьому рівень академічної підготовки найчастіше не брався до уваги [159, арк. 18].

Крім обов’язкової рекомендації вищезазначених організацій, правила прийому на кримський робітфак у 1926 р. (а вони з кожним роком так чи інакше змінювалися) установлювали, що вік абітурієнтів може складати від 17 до 30 років. Крім того, обов’язковою умовою була наявність виробничого стажу від трьох до шести років. Ті з абітурієнтів, що закінчили школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), могли бути прийняті на другий курс денного робітфаку. Також на другий курс приймали випускників ШСМ і сільських семирічок після складання ними іспитів.

Вступні іспити на робітфак звичайно проводилися з 20 липня по 1 серпня з двох предметів: арифметика – рішення запропонованої задачі на 4 дії над цілими числами і, російська мо-

ва – швидке читання, письмова робота з обраної абітурієнтами теми. Знання правил розділових знаків і знайомство з граматикою не було потрібним [12, арк. 144]. Слухачі робітфаку звільнялися від виробничої роботи на час свого навчання та користувалися всіма правами студентів ВНЗ з відповідним соціальним забезпеченням [267, с. 113].

1 лютого 1921 р. у Сімферополі, у залі готелю “Метрополь” відбулося урочисте відкриття робітфаку, якому, за пропозицією Ю.П. Гавена, було привласнене ім'я І.Н.Назукіна. У перший навчальний рік було прийнято 204 особи, викладацький склад нараховував 30 осіб. Першим завідувачем стала Сосновська, працівник культвідділу Кримрадпрофу [507, с. 59].

Необхідно зазначити, що перші роки існування робітфаку в Криму припали на час голоду, проте навчальна установа не припинила свого існування. Навіть за цих умов продовжувала збільшуватися його матеріальна база. Так, наприклад, 10 листопада 1922 р. на поповнення бібліотеки робітфаку Агітпроп виділив 80000 крб. Проте ускладнення в роботі робітфаку виникали не тільки через об'єктивні, а й через суб'єктивні чинники, і головним з них була неухильність до його проблем з боку партійних і державних організацій регіону. Так, 20 серпня 1924 р. комісія з прийому на Сімферопольський робітфак констатувала, по-перше, що профорганізації виконали свою розкладку на 60%. Райкоми, РКП і ВЛКСМ із 68 осіб, наданих за розкладкою, надіслали матеріали тільки на 6. По-друге, не було звернуто належної уваги на надсилання документів, які підтверджували виробничий стаж абітурієнтів. Так, на 30 місць, наданих кримським татарам, було тільки одне посвідчення про виробничий стаж. За такого складного становища, комісія була змушена через погрозу можливого недобору і провалів на іспитах призначити додаткову розкладку ще на 20 місць [15, арк. 90].

Робітфак був важливим органом з підготовки національних кадрів під час проведення політики коренізації. НКП РРФСР регулярно звертав увагу своїх регіональних підрозділів на необхідність залучення до робітфаків представників різних національностей. У червні 1923 р. Рада з освіти неросійськомовних національностей при Колегії НКП РРФСР розіслала в національні республіки інструктивний лист. У ньому, зокрема, вказувалося, що “...при комплектуванні робітфаків у 1923/24 році приділити серйозну увагу залученню в робітфаки широких мас нацмен”, а також “ужити заходів, щоб із кандидатів нацмен, які слабо володіють російською

мовою, зарахованих на робітфак, були утворені групи посиленої підготовки, особливо з російської мови” [507, с. 60]. Велику роботу із забезпечення припливу татарської молоді на робітфаки розгорнуло Татбюро. У 1923 р. воно домоглося передачі в розпорядження татсекції 35 місць у Сімферопольському робітфаку, а також клопотало про відкриття підготовчого відділення [13, арк. 19]. Завдяки докладеним зусиллям, до кінця 1923 р. на робітфаку вже навчалось 60 татар, і, крім того, йшла робота з розгортання діяльності підготовчого кримськотатарського відділення ще на 33 особи, серед слухачів якого було 80% селян [16, арк. 53 – 54]. Очевидно, такий значний відсоток селянської молоді став можливим тільки завдяки ретельному добору Татсекцією ОК РКП(б) усіх можливих кандидатів з татар для вступу на робітфак. Якщо в 1921 р. студенти робітфаку – кримські татари склали 7,6%, у 1923 р. – 15%, то в 1926 р. – уже 32% (при загальній кількості прийнятих у цьому навчальному році 245 осіб) [335. – 1929, 21 марта]. У 1927 р. тут уже навчалось 175 кримських татар (з 500 учнів) [335. – 1927, 22 мая].

У 1923 р. у Москві був скликаний Всеросійський з'їзд губернських рад зі справ національних меншостей, що аналізував також і роботу робітфаків. У його підсумкових документах з питань роботи робітфаків і ВНЗ указувалося на недостатнє залучення “колишніх пригноблених національностей Росії” та, зокрема, зазначалося, що “при прийомі на робітфак партійні та профоргани повинні надати особливу кількість місць для робітничої і найбіднішої селянської молоді нацмен...” [507, с. 60]. Відповідно до постанов з'їзду і діяли в подальшому приймальні комісії робітфаків. Так, наприклад, у 1929 р. серед прийнятих на 1 і 2 курси робітфаку ім. І.Н.Назукіна робітників було 43 (51,8%), батраків – 30 (36,1%). Серед прийнятих на кримськотатарське відділення робітників нараховувалося 15 (25,4%), батраків – 13 (22%).

Важливим чинником, який стимулював розвиток робітфаків у Криму, стала активізація соціальної свідомості населення. Робітники та селяни прагнули одержати професійну освіту, раніше недоступну для значної частини молоді. Швидкий розвиток техніки та промисловості в ході індустріалізації визначили попит на освічених і технічно грамотних фахівців. Для оволодіння різними професіями в умовах механізації виробництва необхідною стала відповідна фахова освіта. Надати необхідні знання могли не тільки ФЗУ й технікуми, а й, природно, ВНЗ. Першою ж сходинкою для вступу до них були робітфаки. Майже всі, хто закінчував кримсь-

кий робітфак ім. І.Н.Назукіна, відряджалися у ВНЗ РРФСР. 80% з тих, хто закінчив робітфак у 1926 р., були направлені до навчальних закладів Москви та Ленінграду: в індустріально-технічні вузи – 41, сільськогосподарські – 17, соціально-економічні – 31, медичні – 13, педагогічні – 10 осіб. 15 випускників, що навчалися менш успішно, були направлені до технікумів [507, с. 63]. Крім того, випускники робітфаку приймалися на навчання й у місцеві ВНЗ, так, наприклад, Кримський державний педагогічний інститут ім. М.В.Фрунзе у 1925 р. прийняв (без вступних іспитів) 16 випускників робітфаку [641, с. 110]. У 1925 / 1926 навч. р. близько 40% місць при прийомі у ВНЗ СРСР займали випускники робітфаків [329, с. 607]. Діяльність робітфаків була важливою ще й тому, що вони давали молоді загальну підготовку на рівні середньої школи.

Як уже зазначалося, кримський робітфак ім. І.Н. Назукіна за своїм складом був багатонаціональним. Із 567 студентів у 1929 р. росіяни складали тільки 42%, а інші 331 були представниками 22 національностей. У рамках політики коренізації робітфак повинен був готувати національні кадри фахівців. Але це завдання не було виконане. Так, приміром, із 46 кримських татар, які поступили в 1924 р., закінчили в 1927 р. тільки 7 (тобто – тільки 15,2%) [335. – 1927, 14 юня].

Причин цьому було кілька. По-перше, слухачі різних національностей мали дуже неоднакові стартові академічні знання, а методи й терміни навчання для студентів з різномірною підготовкою фактично не відрізнялися. По-друге, хоча для слухачів кримських татар і була створена спеціальна підготовча група, а також розширені навчальні програми з кримськотатарської мови і літератури, однак ці заходи виявилися недостатніми. Кримські татари прийшли без знання російської мови, провчившись у спеціалізованій групі всього півроку, а потім їх розподілили по російських групах. Крім того, серед викладачів робітфаку кримських татар були одиниці, що ускладнювало викладання. По-третє, соціальні й освітні відмінності робітника після закінчення ФЗУ і сільського батрака, вся освіта якого найчастіше обмежувалася лікнепом, були значними. По-четверте, постійно змінювалася методика викладання на робітфаку, що не могло позитивно вплинути на кінцевий результат. Так, наприклад, методи викладання, форми обліку й контролю докорінно ламалися, навчальні плани та програми за кілька років істотно змінюва-

лися. Нарешті, сам метод викладання з лекційної системи був переведений на лабораторну. Від класів перейшли до лабораторій, від твердого розкладу уроків до добровільного їх відвідування, від лекцій до “самостійно заглибленої роботи над книгою” [335. – 1927, 14 юнія].

Як уже зазначалося, усі слухачі робітфаків були розділені на три курси, у тому числі в залежності від ступеня їх навчальної підготовки. Середній вік робітфаківців складав 20 – 25 років, і за плечами в них був різноманітний життєвий досвід. Кожен курс поділявся на групи по 30 – 40 осіб. Усього нараховувалося 15 груп. Для другого та третього курсів існувала технічна й біологічна спеціалізація. Заняття починалися наприкінці вересня – на початку жовтня. Щотижневе навчальне навантаження робітфаківця складало від 37 до 42 навч. годин. На додаток до основного навчального навантаження функціонували гуртки: біологічний і кілька суспільствознавчих. Студенти були організовані в професійні секції. Роботою кожної секції керував загально обраний профуповноважений.

Наприкінці 1920-х років, поряд із процесами утворення адміністративної системи тоталітарної держави й згортанням НЕПу, починається поступове згортання в різних регіонах країни політики коренізації. У Криму початком цього процесу стала справа В.Ібраїмова. У зв'язку з цим політичним процесом і відповідною пропагандистською кампанією, в органах, підлеглих НКП Кримської АРСР, почалися “чистки”. Була створена комісія Кримського ЦВК з перевірки роботи НКП, діяльності керівників різних організацій освіти. Звичайно ж, оцінювали й роботу керівника робітфаку ім. І.Н.Назукіна. На засіданні комісії 17 жовтня 1929 р. завідувачеві Кримським робітфаком Чешмеджі була дана така характеристика: “...Закінчив академію комуністичного виховання. Живий, енергійний з ініціативою, для роботи підготовлений... У керівництві спостерігається хвостизм. Національну політику веде нетвердо, йде по лінії найменшого опору..., ідеологічно не зовсім витриманий. З роботою може справлятися під посиленням керівництвом”. Одному з найкваліфікованіших викладачів Я.І.Байрашевському (єдиному кримському татарину з викладачів робітфаку) була дана така характеристика: “Колишній прапорщик, із дворян. З НКП пішов за власним бажанням... Тип украй сумнівний”. Зрозуміло, що за таких обставин викладачі старої школи, представники дореволюційної педагогіки не могли працюва-

ти і звільнялися, а їх місце займали молоді та малокваліфіковані, заідеологізовані викладачі. Також у цей період зростає роль партійних осередків у житті навчального закладу [507, с. 62].

Багато в чому завдяки вищепереліченим причинам і в подальші роки також далеко не завжди виконувалася директива щодо залучення національних меншин у спеціальні навчальні заклади. І хоча кількість робітфаків зростала, так були відкриті Керченський металургійний, Сімферопольський автодорожній, Ялтинський сільськогосподарський, Євпаторійський педагогічний ім. Покровського, Сімферопольський промкооперації та інші робітфаки, у їх складі в 1932 р. кримських татар було, в середньому, від 20,4% до 25,2%. Однак, серед цих навчальних установ були й такі, де цей прошарок коливався від 5% до 15% (це Керченський і Сімферопольський автодорожній). У той же час на робітфаці “Тамак” із 74 осіб не було жодного кримського татарина [494, с. 63].

Однією з основних причин недостатнього в кількісному еквіваленті залучення до робітфаків кримських татар була суттєва різниця між запланованим числом їх прийому і наявністю абітурієнтів з необхідним базовим рівнем знань. Основною причиною чого був усе ще низький рівень знань, одержуваний національною молоддю в школах. Для вирішення цієї проблеми при кожному робітфаку ОК РКП(б) і РНК Криму було запропоновано організувати спеціальні кримськотатарські підготовчі групи. Проте в 11 робітфаках регіону діяла тільки одна така група [604, с. 115-116]. До того ж, незважаючи на так названу політику “коренізації” (яку офіційно ніхто не скасовував), навіть у 1936 р. з 13 робітфаків республіки тільки 2 були з російською і татарською мовами викладання. Це були Кримський сільськогосподарський робітфак у Ялті і Кримський педагогічний робітфак ім. Покровського в Євпаторії [66, арк. 6]. На інших робітфаках викладання йшло винятково російською мовою. Можливо, причиною цього була незначна кількість вузів у РРФСР з викладанням тюркськими мовами.

У 1933 р. до Кримських робітфаків поступило 425 осіб, план же на 1934 р. складав 632 [690, с. 142]. Проте, незважаючи на ту обставину, що в 1934 р. робітфаків у Криму було 13, а учнів у них 2494, закінчило в цьому ж році тільки 325. У 1935 р. на цих же робітфаках навчалося 3085 осіб, а закінчило їх 182. Прийом 1935 р., у порівнянні з 1934 р., скоротився на робітфаках з 1949 до 1776 (на 8,8%) осіб [73, арк. 34]. У 1937 р. у Криму діяло 10 робітфаків, у них на-

вчалоя 1627. У 1938 р. робітфаків 9, навчалоя в них 1331. У 1939 р. робітфаків 6, навчалоя в них 598 студентів [78, арк. 5 а].

Таким чином, із середини 1930-х р. спостерігається зменшення кількості прийнятих на робітфаки, і, відповідно, їх випуску. Причин такого явища, очевидно, було декілька. По-перше, у цей період часу, у результаті проведених державою заходів, дещо покращився рівень знань випускників шкіл (хоча, як показує дослідження, це стосується кримськотатарських шкіл у меншому ступені). Таким чином, усе менше були потрібні послуги робітфаків для підготовки тих, хто вступав до ВНЗ. По-друге, відкриття 2-х нових ВНЗ у Кримській АРСР (Медичного і Сільськогосподарського інститутів) значно послабило приплив абітурієнтів на робітфаки. По-третє, інтенсивна робота різноманітних навчальних закладів – ВНЗ, робітфаків, ФЗУ, технікумів, спецшкіл тощо, очевидно, створила визначену насиченість кримського ринку робочої сили фахівцями цих рівнів.

У зв'язку з перерахованими вище причинами, не всі навчальні заклади Кримської АРСР працювали в повне навантаження (тобто кількість учнів у них була нижче запланованої), і їх утримання стало нерентабельним. Тому вже в 1937 р. деякі з них були закриті, у тому числі були ліквідовані Сімферопольський автодорожній робітфак і Сімферопольський робітфак промкооперації [74, арк. 1]. Необхідно відзначити, що подібні процеси відбувалися й в інших союзних і автономних республіках СРСР. До того ж, ліквідувалися не тільки “карликові”, нерентабельні, не забезпечені приміщеннями і кадрами навчальні заклади. Основною причиною, мабуть, усе-таки було поліпшення в діяльності шкіл-десятиліток і, як результат підвищення рівня знань їх випускників [528, с. 289-290]. У таких умовах, існування робітфаків ставало все менш виправданим. Проте вони “відмирили” поступово, так у 1937 / 1938 навч.р. 9 робітфаків Криму прийняли 689 осіб (із них 151 (22%) кримських татар). Очевидно, основною причиною незначної кількості кримських татар в цей час у робітфаках, стало згорання політики коренізації. Це, відповідно, привело до скасування додаткових пільг кримським татарам при вступі до різних навчальних установ. У цьому ж навч. році, тільки Сільськогосподарський робітфак ім. Кримського ЦВК прийняв із 92 набраних 66 кримських татар. В інших навчальних закладах цього типу кримські татари стали рідкісним украпленням.

Підбиваючи підсумки дослідження залучення кримськотатарської молоді в робітфаки регіону, необхідно відзначити, що кримські робітфаки відіграли значну роль у підготовці чисельного контингенту кримськотатарської молоді для надходження у ВНЗ як Кримської АРСР так і РРФСР. Проте на жодному етапі свого існування вони так і не змогли виконати завдання щодо залучення у свої стіни запланованої кількості кримських татар. Основними причинами такого явища стали, по-перше, відсутність належної мережі донавчальної підготовки; по-друге, недостатня національна орієнтованість кримських робітфаків, що виразилося в переважній мові викладання – російській. По-третє, низькі знання їх абітурієнтів. Крім того, необхідно враховувати об'єктивні причини, що стояли перед цими навчальними закладами: слабе фінансування, відсутність гуртожитків і необхідного устаткування, гострий дефіцит підготовлених викладацьких кадрів, і, зрештою, найчастіше відсутність найнеобхіднішого – приміщення [66, арк. 65].

4.6. Навчання кримських татар у вищих навчальних закладах

Кримських татар, які б мали освіту вище початкової до жовтневого перевороту 1917 р., було дуже мало [619, с. 82]. Таке становище було обумовлено кількома чинниками, по-перше, відсутністю на території Російської імперії вищих навчальних закладів з викладанням тюркськими мовами з одного боку, і незначною кількістю тих кримських татар, що володіли російською мовою з іншого. По-друге, загальним низьким освітнім рівнем кримських татар, як одним із результатів політики Російської імперії щодо національних меншостей і відсталості національної системи освіти. По-третє, складнощами, пов'язаними з одержанням вищої освіти в мусульманських країнах, у першу чергу в Туреччині.

Для найбільш повного ознайомлення з процесом залучення кримських татар у стіни вищої школи необхідно розглянути такі питання: по-перше, кримські татари у ВНЗ РРФСР; по-друге, кримські татари в Кримському державному педагогічному інституті ім. М.В.Фрунзе, Кримському сільськогосподарському інституті ім. М.І. Калініна та Кримському державному Медичному інституті ім. Й.В. Сталіна.

З перших же років встановлення на півострові радянської влади розпочався складний процес залучення кримськотатарської молоді у ВНЗ РРФСР. Першою серйозною пропозицією й можливістю суттєво збільшити кількість національних фахівців з вищою освітою було повідомлення в лютому 1921 р. з Москви про надання Криму в Інституті живих східних мов 15 місць. У зв'язку з тим, що повідомлення надійшло в Татбюро ОК РКП(б), то саме воно негайно і відреагувало. Було прийняте рішення опублікувати правила прийому, а абітурієнтів відправляти за рахунок татарського підвідділу НКП [7, арк. 10]. Слід мати на увазі, що в таких навчальних закладах існували однорічні підготовчі відділення. Це давало можливість відправляти й менш підготовлених абітурієнтів.

Трохи пізніше кількість місць, виділених кримським татарам тільки в цьому інституті, досягла 20. Пізніше були інші ВНЗ, інші цікаві пропозиції, але першим надав пропозиції і в подальшому виділяв найбільшу кількість місць саме Московський інститут живих східних мов. Також кримські татари запрошувалися для навчання в такі ВНЗ: Ленінградський інститут жи-

вих східних мов ім. А.С. Єнукідзе (на основних відділеннях інституту – Османському і Туркестанському, вивчалися анатолійський діалект (османська мова) з практичним ухилом, казахська, туркменська, киргизька й уйгурська мови); Центральний науково-дослідний інститут національностей (організований постановою Президією ВЦВК у 1931 р.); Московський інститут сходознавства імені Н.Наріманова. У свій час у ньому працювали такі вчені, як Гордлевський, Міллер, Жирков, Колоколова й ін. Там викладалися: перська, турецька, китайська, японська мови, вивчалась економіка та політика країн Сходу [406, с. 461; 558, с. 64].

Певні успіхи в справі одержання кримськими татарами вищої освіти були досягнуті в 1922 / 1923 навч.році. У цей період Татуправлінням було відряджено осіб: у Соціально-економічний інститут – 2, Сільськогосподарський інститут – 5, Східний факультет (Таврійського університету) – 26, медичний факультет (цього ж ВНЗ) – 7, Донський політехнікум – 1, Катеринославський гірський інститут – 1. Усього ж Татуправлінням цього року в різні навчальні заклади було направлено 49 осіб [180, арк. 411].

Як уже зазначалося, у першій половині 20-х рр. значна кількість місць виділялася для кримських татар за межами Кримської АРСР тільки в партійних університетах і Московському інституті живих східних мов. В інші ж вищі навчальні заклади РРФСР татари поступали значно менше. Так, наприклад, у 1924 р. для підвищення кваліфікації працівників освіти республіки Кримський НКП відряджав як своїх кримськотатарських стипендіатів на подальше навчання в такі ВНЗ РРФСР: Академія соціалістичного виховання – 4 (Москва); Інститут живих східних мов – 2 (Москва); Інститут живих східних мов – 2 (Ленінград), разом – 8 осіб [16, арк. 53 – 54].

У другій половині 1920-х років ситуація з виділенням місць у ВНЗ РРФСР для кримських татар дещо поліпшилась. У цей період один раз на рік у журналі НКП Криму “Пути коммунистического просвещения” публікувався перелік вищих навчальних закладів РРФСР, які виділяли певну кількість місць для кримських татар, там же вказувалися й спеціальності, які можна було одержати після навчання в тому чи іншому ВНЗ. Так, наприклад, у 1927 / 1928 навч.р. ВНЗ РРФСР виділили 36 місць для кримських татар [335. – 1927, 2 марта]. Однак виділення місць ще не означало автоматичного вступу. Всі абітурієнти, незалежно від квот, складали вступні іспити і, у випадку нескладання, не приймалися [687, с. 85]. З огляду на незначну в

цей період кількість кримськотатарської молоді, здатної після закінчення школи або ж робітфаку самостійно поступити до ВНЗ (причиною чого слугував низький рівень знань, що їх отримували учні в кримськотатарських школах, складності алфавітної реформи, слабе знання російської мови тощо), можна зробити припущення щодо їх незначної кількості у вищих навчальних закладах РРФСР. Наведемо такий приклад: за рознарядкою, Управління ВНЗ Криму в 1930 р. мало виділити 30 осіб для навчання у РРФСР. Насправді відправили 52, з яких поступило 38. Разом з тим, із загальної кількості відряджених планувалося кримських татар 35%, а реальна цифра склала лише 17,3% [230, с. 2].

У подальші роки ситуація із залученням кримськотатарської молоді у ВНЗ РРФСР і СРСР не тільки не покращилася, а навпаки, їх представництво у вищих навчальних закладах країни в порівнянні з 1920 р. стало мізерним. Так, у 1933 р. Криму було надано 45 місць для кримських татар у загальносоюзних ВНЗ, із них у кінцевому результаті було зайнято лише 2. Для порівняння скажемо, що в той же час серед студентів, прийнятих восени 1935 р. у ВНЗ СРСР, було 50,09% осіб не російської національності [354, с. 80]. І – ще кілька цифр: на 1 січня 1935 р. у ВНЗ СРСР навчалася: казахів – 0,4%, узбеків – 0,6%, татар – 1,3%, грузин – 3,5%, росіян – 54,4%, українців – 14,3%, білорусів – 3,0% [640, с. 88].

Крім сухих цифр, вочевидь, необхідно хоча б у загальних рисах розглянути матеріальний стан та умови проживання студентів із Криму. Так, приміром, у ленінградських вузах у 1927 р. навчалася близько 180 студентів із Криму. Їх національний склад був таким: росіян – 79, кримських татар – 25, євреїв – 56 і 26 осіб інших національностей. Матеріальне становище більшості студентів було надзвичайно важким. Бувало таке, що студент більше половини свого часу був змушений витратити на роботу в трудових артілях по вивантаженню чи завантаженню дров із барж, або ж займались перевезенням вугілля на заводи. Деякі студенти через погане матеріальне становище були змушені залишити навчання. Однак більшість все ж таки не здавалися й намагалися самі допомогти собі. Так, у травні 1926 р., з ініціативи групи кримчан, у Ленінграді було організовано кримське земляцтво (голова А. Джаферов), яке охопило всіх кримських студентів. Відповідно до статуту цього товариства, членами земляцтва могли бути всі студенти-вихідці з Криму, не позбавлені права голосу за Конституцією, а також такі, що

проживали й пропрацювали в Криму протягом кількох років і не втратили зв'язку з ним. Правління земляцтва перед собою ставило такі завдання: 1) відшукувування засобів для надання матеріальної допомоги найбільш нужденним членам і 2) сприяння підготовці фахівців, які бажають пристосувати свої знання до умов Криму. З цією метою правління організувало краєзнавчий гурток [335. – 1927, 28 января].

Як видно, ситуація із залученням кримських татар у ВНЗ СРСР у 1920-х рр. була дуже складною, а шанси на отримання вищої освіти низькими. І тільки з розгортанням діяльності в регіоні на початку 1930-х р. нових вищих навчальних закладів, а також зі значним поліпшенням залучення кримських татар у Кримський державний педагогічний інститут, проблеми одержання вищої освіти стали поступово вирішуватись.

Загальновідомо, що перший вищий навчальний заклад був відкритий у Криму в 1918 р. Ним став Таврійський університет. Проте із захопленням більшовиками півострова в 1920 р. його діяльність і структура дещо були змінені. Наказом надзвичайної комісії при Кримревкомі з реорганізації Таврійського університету та його відділень у січні 1921 р. було вирішено, по-перше, ліквідувати факультети суспільних наук (колишній юридичний), філософії та словесності (колишній історико-філологічний). Крім того, були закриті такі відділення університету, як юридичний інститут у Севастополі та Босфорський університет у Керчі. По-друге, фізико-математичний та агрономічний факультети вирішили зберегти, але весь склад слухачів і професури тимчасово розпустили. По-третє, медичний факультет зберегли, але піддали весь склад слухачів і професури “відповідному перегляду”. По-четверте, було вирішено почати створення робітфаків у Криму і, по-п'яте, перейменувати Таврійський університет у Кримський університет ім. М.В.Фрунзе [267, с. 117].

Крім того, потрібно вказати, що в цьому ВНЗ й надалі постійно проходили ті чи інші реорганізації. Так, наприклад, 10 лютого 1922 р., університету було дозволено відкриття Східного факультету [649, с. 4]. У 1925 р. ВНЗ був перейменований у Кримський державний педагогічний інститут, однак найбільш важливим стало перетворення східного факультету у відділення татарської мови та культури. Крім того, наприклад, у 1929 р. кафедри перської мови та літера-

тури і відділення кримськотатарської мови та культури були закриті, а пізніше перетворені у факультет тощо [560, с. 131].

Кримський державний педінститут перебував у підпорядкуванні головного управління професійної освіти НКП РРФСР. Воно визначало його структуру, штат викладачів, кількісний склад студентів, затверджувало навчальні плани, ректорів тощо. Крім того, необхідно зазначити, що інститут знаходився на бюджеті НКП РРФСР [641, с. 111]. Ця обставина відіграла важливу роль при розкладці місць. Кримський державний педінститут ім. М.В.Фрунзе у цей період приймав у свої стіни значну кількість учнів з різних регіонів СРСР. Зокрема, наприкінці 1927 р. тільки 49% його студентів були мешканцями Криму, 35% – представниками Української і Білоруської РСР і 16% походило з РРФСР і інших республік. У 1929 р. уже 74% студентів були кримчанами. В межах росту чисельності представників Кримської АРСР серед студентів цього ВНЗ відбувався процес залучення до його стін і кримськотатарської молоді. Так, наприклад, у 1925 р. в інституті з 941 студентів кримських татар було 4,2% (росіян і українців 37,3%, євреїв 49%) [318, с. 22]. Наприкінці 1928 р. з 654 студентів було 31 кримський татарин (4,7%) [641, с. 111]. І це незважаючи на те, що лише у 1926 р. для них було виділено 35 місць [56, арк. 4]. Основною причиною незначного представництва кримськотатарської молоді в інституті в цей період стали низькі знання випускників національних шкіл. Саме тому протягом 1920-х р. кримських татар серед випускників цього ВНЗ, відповідно, теж було небагато. Так, приміром, у 1927 р. успішно закінчили інститут 100 осіб, із них татарсько-лінгвістичне відділення – тільки 10 (російське лінгвістичне 45) [335. – 1927, 21 июня].

У цей час найбільш вагомий внесок у підготовку кримськотатарських педагогів вищої кваліфікації зробило Відділення татарської мови та культури. Воно було утворено зі східного відділення факультету суспільних наук. Власне кажучи, питання про викладання сходознавства виникло одночасно з утворенням Університету. Але відкритися східному відділенню вдалося тільки восени 1921 р. та проіснувати до березня місяця 1922 р. Тоді ж відділення після закриття факультету суспільних наук було перетворено в самостійний факультет. З осені 1923 р. він увійшов до складу педагогічного факультету у якості відділення останнього і знов отримав назву “Відділення сходознавства”. Воно проіснувало до зими 1925 р., коли Кримський універ-

ситет був перетворений у Педінститут, а відділення сходознавства цілком увійшло до складу Педагогічного інституту, але з іншою назвою – відділення татарсько-лінгвістичне. І, нарешті, у 1928 р. воно було перейменовано у Відділення татарської мови та культури. Таким чином, якщо залишити осторонь різні назви “Відділення” (його програма, завдання та мета різко не змінювалися), то часом відкриття Відділення татарської мови та культури потрібно вважати вересень 1921 р.

В осінньому семестрі 1921 р. студенти-сходознавці Кримського університету слухали курси Б.Чобан-заде (тюрко-татарські мови й історія тюрко-татарського племені), В.Філоненко (перська мова й історія Персії) та А.Одабаша (кримський діалект татарської мови). До весни 1922 р. викладацький склад факультету стабілізувався й складався з таких осіб: декан М.О.Грендінгер – юрист, А.М.Лук'яненко – фахівець з порівняльного мовознавства; А.Н.Деревицький – спеціаліст з історії мистецтв Сходу, викладачі східних мов – А.Одабаш, І.Леманов, В.І.Філоненко [661, с. 101].

До кінця 1928 р., незважаючи на деякі значні втрати серед провідних професорів (зокрема, інститут залишив Б. Чобан-Заде), Відділення татарської мови і культури було в достатньому ступені укомплектовано професорсько-викладацьким складом, допоміжними установами, кабінетами, посібниками і багатонаціональним студентством. Відділення підтримувало тісні взаємини з науковими установами – сходознавчими асоціаціями, дослідницькими інститутами, науковими товариствами [518, с. 6]. Воно готувало педагогів-лінгвістів, педагогів-суспільствознавців, краєзнавців-етнографів та музеєзнавців для Криму та інших місцевостей СРСР із тюркським населенням. В основу педагогічної роботи було покладено навчальні плани національних відділень (у редакції Головпрофосу 1927 р.) [518, с. 7].

Однією з головних складових, на яких базувалася робота Відділення татарської мови та культури, був кабінет Сходознавства, що виник у 1921 р. Будучи головною лабораторією, де, власне, студентами й виконувалася вся педагогічна та навчальна робота, кабінет Сходознавства приділяв увагу і науково-дослідній роботі. Саме він був тією науковою й робочою базою, де силами викладачів та студентів збирався матеріал для розробки окремих проблем національної культури та рідної мови кримських татар. Створюючись поступово за рахунок щомісячних

асигнувань та приватних пожертв, Кабінет Сходознавства мав у своєму розпорядженні бібліотеку, що складалася з 1000 назв російською, українською, татарською, турецькою, перською, орду, бенгальською, монгольською, вірменською, німецькою, французькою та англійською мов. Бібліотека була оброблена за десятковою системою, мала картковий каталог і розділялась у такий спосіб: Словники, Ісламознавство, Історія матеріальної культури татар, Мистецтво Сходу, Яфетидологія, Етнографія, Краєзнавство, Археологія, Турецько-татарське мовознавство, Крим, Бухара-Хіва, Афганістан, Туреччина, Персія, Туркестан, Аравія, Єгипет, Індія, Вірменія.

У кабінеті також була колекція предметів із краєзнавства й історії Криму в кількості 75 експонатних підрозділів, а також малюнки пам'ятників кримськотатарської старовини, художні альбоми з мусульманського мистецтва й архітектури, географічні карти різних країн Сходу, стародавні татарські рукописи і ярлики та колекції етнографічних предметів національного татарського виробництва: килими, посуд, чадри тощо.

Крім того, при кабінеті працював гурток з вивчення сучасної кримськотатарської мови та літератури. Завідував Кабінетом проф. В.І.Філоненко. Він та його помічник, бібліотекар К.Тахтаров підтримували тісний зв'язок, обмінюючись працями професорів і викладачів, а також і виданнями кримськотатарською мовою з Харківською науковою асоціацією сходознавства, Нариманівським інститутом, Інститутом живих східних мов у Ленінграді, Дослідницьким інститутом у Махачкалі, Товариством з вивчення Таджикистану та Державним університетом в Ташкенті. Кабінет Сходознавства й аудиторія при ньому були відкриті цілий день з перервою на обід з 15.00 до 17.00 [518, с. 38 – 39].

На жаль, у 1928 р. Відділення стає менш привабливим для майбутніх сходознавців – арабська, перська та турецька мови були зняті з навчальних планів [661, с. 128]. З іншого боку це давало можливість інституту сконцентруватися на підготовці національних педагогів високої кваліфікації.

Як відомо, на початку 1920-х років більшовики приділяли велику увагу розвитку мережі народної освіти. Масове відкриття шкіл вимагало великої кількості вчителів, і в першу чергу – кримськотатарських. Для вирішення цієї проблеми створювалися різні короткострокові підго-

товчі курси, педагогічні робітфаки й технікуми. Проте, як уже зазначалося, тривалий період часу домогтися ані потрібної кількості випускників, ані, тим більше, покращити рівень їх підготовки вони не могли. Кримському державному педінституту ім. М.В.Фрунзе, звичайно ж, ставилися завдання з підготовки кримськотатарських педагогічних кадрів. Для цієї мети ВНЗ виділяв місця на педагогічному факультеті, східному відділенні й інших. Загальна кількість студентів – татар у 1924 р. склала 75 осіб [557, с. 99]. І в цей період вести мову про широке залучення кримськотатарської молоді до Педінституту не приходиться. Значне збільшення їх кількості в стінах ВНЗ припадає тільки на середину 1930-х років, після становлення системи середньої освіти на півострові та завдяки розвитку діяльності робітфаків.

Так, наприклад, Кримський державний педагогічний інститут ім. М.В.Фрунзе з 1920 до 1932 / 1933 навч.р. випустив лише 13 учителів – кримських татар, а в 1933 / 1934 навч.р. уже було випущено 15 педагогів для кримськотатарських шкіл [219, арк. 196]. Однак і ця кількість була мізерною, а подібні темпи підготовки кримськотатарських вчителів не могли забезпечити національні школи Криму кваліфікованими педагогами. Надалі, щоправда, за статистичними даними, педінститут із 240 абітурієнтів планував прийняти 55% кримських татар. Проте регулярні недобори не давали можливості ВНЗ вийти на цей рівень. Однією з причин невиконання вказівок органів влади щодо залучення кримськотатарської молоді в Педінститут була недостатня профорієнтаційна робота робітфаків республіки. У спеціалізованих робітфаках Криму, які готували молодь до навчання в педагогічних вузах, із загальної кількості учнів (180 осіб) у 1930 – 1931 р. було 43,6% кримських татар. Але й після навчання на робітфаках багато їх випускників вибирали іншу сферу діяльності, навіть незважаючи на те, що закінчення робітфаку давало можливість вступити у ВНЗ без іспитів.

Найбільш важливою причиною такого низького показника кількості кримських татар серед студентів, крім відсутності престижу професії вчителя, довгий час був дуже низький загальноосвітній рівень абітурієнтів. Це не дозволяло приймальним комісіям набрати заплановану кількість татар. Типовим прикладом була публікація С.Бобришева з підсумковими матеріалами роботи приймальної комісії Кримського Педінституту в 1927 / 1928 навч.р. У ній автор, зокрема, відзначав: “Дуже різко стоїть питання про загальноосвітню підготовку студентів татар.

Не говорячи вже про російську мову, стосовно якої робилися екзаменаційною комісією всілякі послаблення, підготовка з інших предметів набагато нижча задовільної” [372, с. 32]. Далі автор указував, що є абітурієнти, які “з усієї російської літератури читали тільки одне оповідання Тургенєва “Записки мисливця” – з новою літературою цілком не знайомі. Математика і фізика – тільки в окремих уривках, безладних, позбавлених усякої системи”. Такої ж думки дотримувався й один з провідних професорів вузу – В.І.Філоненко [661, с. 100].

Єдиним виходом з цього становища, знайденим працівниками педінституту, стало створення особливих національних груп, де студентам надавалася загальноосвітня підготовка [319, с. 31]. І треба сказати, що в цьому питанні викладачі Кримського державного педагогічного інституту ім. М.В.Фрунзе, виявивши ініціативу, набагато випередили відповідне рішення Комітету з освіти національних меншостей НКП РРФСР від 25 лютого 1933 р. [214, арк. 32 – 34.]. Однак ужиті заходи все одно не давали належного результату. Так, у 1934 р. К.Монатов відзначав, що відділення кримськотатарської мови і літератури знаходиться у вкрай незадовільному стані, “є найбільш відсталою ділянкою Педінституту, комплектується з осіб, які чомусь не витримали попередніх іспитів на інші відділення Педінституту” тощо [557, с. 99].

Не дивлячись на прийняте ОК ВКП(б) і урядом Криму рішення про збільшення кількості кримських татар серед студентів ВНЗ, воно не завжди виконувалося [232, с. 2]. Завдання Педінституту із залучення кримських татар дещо полегшувало те, що на окремих факультетах деякі предмети велися кримськотатарською мовою (у сільськогосподарському і медичному інститутах теж). Ця обставина сприяла прискоренню темпів “коренізації” студентського складу цього навчального закладу. Так, приміром, якщо у ВНЗ Криму було восени 1930 р. 32 кримськотатарських студентів, то весняний прийом 1931 р. дав уже 238 [234, с. 7]. Проте ще в 1931 р. у педінституті було лише 17% кримських татар, хоча й планувалося довести їх кількість до 30%. Однак, як свідчать архівні документи, ця цифра не була досягнута не тільки в Педінституті, але й у Криму взагалі. Так, Секретаріат ОК ВКП(б) у листопаді 1933 р. за підсумками прийому до ВНЗ констатував, що кримських татар у ВНЗ республіки було прийнято 25,1%, що вважалося “найбільшим недоліком” [508, с. 34]. І це при тому, що Педінститут випустив зі своїх стін у 1933 р. з дипломами про вищу освіту тільки 88 осіб [690, с. 142]. Особливо яскраво виглядає

провал роботи щодо залучення кримських татар у ВНЗ в цей період на тлі інших національних республік. Так, приміром, у постанові комітету з освіти нацменшин НКП РРФСР від 25 лютого 1933 р. вказувалося, що “в національні педвузи нацмен було прийнято 76,2%” [214, арк. 32 – 34.]. Отже, хоча Кримський державний педагогічний інститут ім. М.В.Фрунзе і не був національним ВНЗ по суті, його показники відставали від загальноросійських більш, ніж на 50%.

І в подальші роки плани залучення кримських татар у ВНЗ республіки далеко не завжди виконувалися. У Педінституті ім. М.В.Фрунзе кримські татари в 1934 р. склали лише 23% від загальної кількості студентів [53, арк. 115 – 116]. 15 вересня 1935 р. у цьому ВНЗ училося студентів 654 особи, з них було 138 (21%) кримських татар, у 1936 р. – 700 осіб, з них 172 кримських татарина (24%).

Уперше контрольні цифри щодо залучення кримських татар у Кримський державний педагогічний інститут ім. М.В.Фрунзе були виконані в 1937 / 1938 навч.р. До його факультетів зі 195 осіб тогорічного набору було прийнято 58 (30%) кримських татар. Крім того, потрібно зазначити, що в цьому ж році у ВНЗ навчалося 637 студентів, із них кримських татар було 157 (30%), причому половина з них (79) навчалася на факультеті кримськотатарської мови та літератури. Випуск фахівців 1937 р. дав 63 молодих спеціалісти, з яких кримських татар було 18 (28%) [82, арк. 15]. З них факультет кримськотатарської мови та літератури закінчили лише 8 осіб.

Нестабільна робота ВНЗ, особливо у справі залучення та виховання кримськотатарської молоді, багато в чому була викликана репресіями серед кримськотатарських викладачів. Так, були репресовані та, звичайно ж, позбавлені права працювати у ВНЗ Б.Чобан-заде, І.Леманов, О.Акчокракли, А.Іслямов тощо [519, с. 202]. Під жорстким контролем та критикою знаходилися не тільки викладачі Абдул-Гамід Батимурзаєв, Муєдінов, І.Усеїнов, але й ректор інституту М.Бекіров. Його звинувачували не тільки у викладанні і співчутті “чужій ідеології”, але й у допомозі та співчутті до О.Акчокракли через те, що він замовляв йому навчальні посібники, чим і допомагав заробляти на життя. Відомий педагог А.Лятіф-Заде був звинувачений, а пізніше й вигнаний з інституту за те, що в процесі роботи на факультеті кримськотатарської мови та літератури “протягав у своєму викладанні” багато арабських, перських і турецьких слів, пояснюю-

чи це тим, що йому “інакше незручно викладати”. Наслідки подібних акцій не могли не позначитися на якості навчання студентів. Так, наприклад, факультет татарської мови і літератури за показниками з навчання в Педінституті зайняв п'яте, передостаннє місце, а його випускний курс узагалі був залишений на другий рік [55, арк. 3]. Необхідно відзначити також, що на цьому факультеті вчилося в 1934 р. 55 осіб, у 1935 р. – 70 [62, арк. 17]. Безліч проблем та плутанини в роботі ВНЗ діставляли постійні зміни їх ректорів, до того ж, значна їх кількість не тільки не мали ніяких наукових ступенів, але й узагалі будь-якого уявлення про педагогічну та наукову роботу інституту.

Існували й інші проблеми в діяльності Кримського державного педагогічного інституту ім. М.В.Фрунзе. Так, ще в середині 1930-х р. керівництвом ВНЗ та республіки забезпечення навчально-лабораторним устаткуванням та ступінь укомплектованості викладацького складу педагогічними кадрами кваліфікованих професорів визнавалися недостатніми [53, арк. 40]. Наведено такі дані: у педінституті у 1938 / 1939 навч.р. із 86 викладачів було лише 13 професорів (з них 3 доктора наук) та 14 доцентів [83, арк. 35]. Отже, можна зробити висновок, що Кримський державний педагогічний інститут ім. М.В.Фрунзе не зміг повністю виконати поставлене перед ним завдання із залучення до своїх лав та навчання кримських татар.

Можливо, до подібних висновків приходило також і керівництво Кримської АРСР та РРФСР того часу. Одним із результатів розуміння того, що Кримський державний педагогічний інститут ім. М.В.Фрунзе не в змозі самостійно справитися із завданням задоволення потреб регіону у висококваліфікованих педагогічних кадрах, стало створення Кримського вчительського інституту. В 1934 – 1935 р. у зв'язку з уведенням в СРСР загального обов'язкового семирічного навчання та гострою нестачею вчителів були організовані Вчительські інститути з 2-х річним терміном навчання для підготовки вчителів 5 – 7 класів неповних середніх та середніх шкіл. За кілька років у країні була створена широка мережа таких ВНЗ. Тільки в РРФСР у 1940 р. їх було 130. Вчительські інститути мали у своєму складі відділення: фізико-математичне, природно-географічне, історичне, мови та літератури, а деякі інститути ще й відділ фізичного виховання. До них приймалися особи з середньою загальною чи педагогічною освітою (у 1934 – 1937 р. в деякі вчительські інститути прийом будувався на базі семирічної освіти). Навчально-

виховна робота в основному проводилась за зразком педагогічних інститутів. У навчальні плани Вчительських інститутів, крім наукових дисциплін за фахом та суспільно-політичних дисциплін, уключалися психологія, педагогіка (з розділом історії педагогіки), методика навчального предмета за обраною спеціальністю, а також фізичне виховання. Значне місце в навчальному плані приділялося педагогічній практиці в школі [330, с. 447]. У 1935 р. у Сімферополі НКП РРФСР також відкриває Вчительський інститут. Не дивлячись на те, що в цьому ВНЗ основною мовою навчання була російська, кримські татари були серед його студентів. Приміром, станом на 15 вересня 1935 р., із 96 студентів цього навчального закладу – 30 (31%) було кримських татар. Проте лише 4 із них навчалися на факультеті кримськотатарської мови і літератури. Випуск 1937 р. складався з 73 молодих фахівців, із них – 17 (24%) кримських татар.

Однак надалі представництво кримських татар у Кримському вчительському інституті значно зменшилося. Так, станом на 1 січня 1938 р. у стінах цього ВНЗ навчалося 209 студентів, із них 15 (7,5%) кримських татар. А в 1938 / 1939 навч. р. черговий набір першого курсу склав 289 студентів, із них лише 27 (9,6%) кримських татар [82, арк. 17]. У червні 1940 р. 55 студентів-випускників Учительського інституту були розподілені по школах Криму, серед них кримських татар тільки 10 – 15% [147, арк. 1 – 2]. До того ж, тривалість роботи цього ВНЗ була незначною і для розвитку кримськотатарської освіти малоефективною, тому окремо та детально розглядати його діяльність, вважаємо, немає необхідності.

Підготовка фахівців сільського господарства вищої кваліфікації в Криму розпочалася на базі агрономічного факультету Таврійського університету. У 1922 р., у зв'язку з його розформуванням, ОК РКП(б) Кримської АРСР активно відстоював у вищих інстанціях ідею збереження вищого сільськогосподарського навчального закладу в регіоні. У той же час окружний комітет просив узяти новостворювану навчальну установу на центральне забезпечення, тому що Крим в умовах голоду й ліквідації його наслідків не міг своїми коштами її утримувати. У результаті проведених реорганізаційних заходів агрономічний факультет був перетворений у сільськогосподарський інститут спеціальних технічних культур [1, арк. 185]. До його складу були включені Никитський ботанічний сад, Салгирська науково-дослідна помологічна станція, лісові ділянки Ай-Петрі в районі м. Ялти. Проте в 1925 р. інститут було закрито, а студенти мо-

лодших курсів переведені в Донський сільськогосподарський інститут. Однак можливість для жителів Криму одержати вищу сільськогосподарську освіту залишилася. Так, наприклад, Кубанський сільськогосподарський інститут (Краснодар) у 1924 р. надіслав розкладку місць до вступу на Крим у кількості 20 осіб. Причому, відповідно до постанови ОК РКП(б), за наявності кандидатів на вступ у цей інститут з числа кримських татар, місця в першу чергу надавалися саме їм [14, арк. 84].

Організація в 1929–1930 рр. у Криму колгоспів вимагала значного збільшення кількості кваліфікованих фахівців. До того ж, погане знання російської мови основною масою кримсько-татарського сільського населення ставило на порядок денний підготовку певної кількості фахівців саме з представників цього етносу. У зв'язку з цим, у 1929 р. була прийнята резолюція Все-кримського з'їзду Рад про “порушення клопотання” щодо відкриття в Криму університету з агрономічним факультетом. Його вирішення затяглося на кілька років. І лише 3 жовтня 1931 р. був відкритий Кримський сільськогосподарський інститут, якому присвоїли ім'я М.І.Калініна [642, с. 90]. Необхідно зазначити, що при створенні цього навчального закладу державний Педагогічний інститут ім. М.В.Фрунзе передав йому частину фондів бібліотеки, деякі лабораторії тощо [641, с. 121].

У 1930-х р. науково-педагогічну роботу в сільськогосподарському інституті вели професори Н.Н. Клепінін, П.І. Богдан, лауреат Державної премії СРСР Л.М. Ро, І.П. Сахаров, П.М. Христок, М.Ф. Щербаков та інші. У 1941 р. у цьому ВНЗ уже працювали факультети польових та технічних культур, плодоовочівництва, виноградарства й землеробства, а також заочне відділення й аспірантура [523, с. 3].

Сільськогосподарський інститут у 1934 р. уже нараховував 395 студентів, наступного року було прийнято ще 141. Загальна ж кількість студентів у 1935 р. склала 484 особи. Професорсько-викладацький склад його в цей же період нараховував 52 особи, з них 10% склали кримські татари (для порівняння – у 1933 р. штат викладачів складав 23 особи: професорів – 5, доцентів – 10, асистентів-лаборантів – 3, викладачів – 2) [494, с. 68]. Однією з найважливіших проблем, що стояла на шляху нормальної діяльності цього ВНЗ, була відсутність стабільних навчальних планів. Аж до 1938 р. сільськогосподарський інститут працював за перехідною си-

стемою навчальних планів, що, природно, знижувало якість підготовки фахівців і ускладнювало навчальний процес [58, арк. 51].

На 1934 / 1935 навч.р. був затверджений загальний контингент набору на 1-й курс сільськогосподарського інституту в кількості 125 осіб, з яких було вирішено прийняти не менше 65% кримських татар. З метою подальшого збільшення кількості кримських татар серед студентів, спеціально для них з початку навчального року було організовано підготовче відділення на 30 осіб. Це ж рішення деякою мірою знімало проблему поганого знання російської мови багатьма кримськотатарськими абітурієнтами. Крім того, ОК ВКП(б) зобов'язав наркома земельних справ Криму відібрати з випускників сільськогосподарських технікумів 5% для подальшого навчання в сільськогосподарському інституті. Крім них, для навчання в інституті в осінньому наборі поточного навч. року (1933 / 1934) відбиралися ще 10 кримських татар, 5 представників національних меншостей і 10 осіб із числа кращих молодих фахівців [48, арк. 155].

Потрібно також сказати, що вжиті органами влади заходи стосовно залучення кримськотатарської молоді до Сільськогосподарського інституту приносили позитивні результати. Так, уже у 1934 р. кримських татар у ньому нараховувалося 50% від загальної кількості студентів [604, с. 115 – 116]. Станом на 15 вересня 1935 р. у цьому ВНЗ усього студентів нараховувалося 456 осіб, із них 108 (24%) кримських татар. У 1936 р. студентів усього стало 406, із них татар 102 (25,5%). У цьому ж році відбувся перший випуск дипломованих фахівців, який дав сільському господарству Криму 71 молодого агронома, з них 28 (40%) – кримські татари.

Однак, під час репресій 1937 – 1938 р. у Сільськогосподарському інституті, як і в інших вищих навчальних закладах республіки, кількість кримськотатарських студентів знижується. Так, у 1937 / 1938 навч. р., цей ВНЗ прийняв на навчання 77 осіб, з них тільки 8 (1%) кримських татар. Усього ж з 405 студентів, татар нараховувалося лише 65 (16,2%), а з випуску 1937 р. (90 осіб) 27 (30%) були кримськими татарами. У наступному навчальному році зі 105 студентів першого курсу лише 11(11%) було татар [83, арк. 37]. Отож, можна констатувати, що Кримський сільськогосподарський інститут ім. М.І.Калініна, не дивлячись на певні успіхи в галузі підготовки кримськотатарських фахівців, фактично не виконав розпоряджень ОК ВКП(б) і уряду автономії щодо підготовки належної кількості кримських татар.

1 квітня 1931 р. у Сімферополі було відкрито ще один вищий навчальний заклад – Кримський державний медичний інститут. Його першим директором, відповідно до рішення ОК ВКП(б) від 21 жовтня 1930 р., був призначений Б.М.Волошин, а його заступником М.Умеров [43, арк. 89]. У цьому ж навчальному році почалися навчальні заняття лише на одному лікувально-профілактичному факультеті з наступним розподілом: на терапевтичне, хірургічне й інші відділення [335. – 1931, 1 апреля]. У 1931 р. в інституті вже навчалось 190 студентів. Серед них були представники багатьох народів, які проживали в Криму: кримські татари, росіяни, євреї, німці тощо. Незабаром Кримський державний медичний інститут став одним з кращих периферійних медичних інститутів СРСР. У 1930-і р. у ньому постійно йшов процес поповнення та поліпшення якості складу професорсько-викладацьких кадрів: до керівництва кафедрами прийшли відомі вчені – Н.С. Шварсалон, К.Д. П'яткін, Г.В. Троїцький, А.Б. Шахназаров, Н.С. Азарова, П.А. Теппер, Н.І. Корнетов, К.С. Керопіан, Е.І. Захаров, В.Л. Лесницька й ін. [642, с. 89].

Проте ще досить довго налагодити нормальну роботу цього, у край необхідного для регіону навчального закладу не вдавалося. Ще і в 1938 р. не велося викладання соціально-політичних дисциплін в осінньому семестрі – через відсутність викладачів. Із професорсько-викладацького складу в цьому ж навчальному році вибуло з різних причин 19 осіб. Навчальний процес, за визнанням керівництва ВНЗ, був недостатньо забезпечений приміщеннями як в основному навчальному корпусі, так і в клініках. Кафедри, що розташовувалися в навчальному корпусі, відчували брак приміщень. Складнощі зустрічалися також при проведенні занять у клініках, тому що там не було обладнаних аудиторій і лабораторій, а кількість ліжок у клініці інституту була недостатньою для великого контингенту студентів.

Особливо необхідно відзначити, що більшість аудиторій при клініках у той період була розміщена в так званих “Червоних куточках”. Крім того, студенти медінституту постійно відчували гострий недолік місць у гуртожитку. Хоча, справедливості заради, слід сказати, що в другій половині 1930-х р. почалося будівництво гуртожитку, але інститут змушений був оплачувати ще кілька років проживання 45 студентів на квартирах [83, арк. 37]. З огляду на таке становище навчального й побутового стану ВНЗ, не дивно, що відсів студентів за 1938 р. склав 115

осіб [82, арк. 22]. Одним з позитивних моментів у житті медінституту було регулярне підвищення стипендій його студентам. Так, середньорічна стипендія на одного студента зросла з 415 крб. 20 коп. в 1931 р. до 1213 крб. 40 коп. у 1935 р. [652, с. 87].

Слід зазначити, що Медінститут у питанні залучення кримськотатарської молоді у свої стіни в різні роки йшов на рівні Педагогічного та Сільськогосподарського інститутів. Для прикладу наведемо такі статистичні дані. У перші роки свого існування Медінститут проводив прийом два рази на рік по 100 осіб кожний. Завдяки цьому, в 1934 р. у стінах цього ВНЗ уже нараховувалося 280 студентів. У 1935 р. Медінститут прийняв ще 439 студентів, а їхня загальна кількість у цьому ж році досягла 1210 осіб. Кількість професорсько-викладацького складу зросла до 120 осіб.

Що ж стосується саме національного представництва, то, якщо в 1934 р. у Медінституті кримських татар було близько 34% від загальної кількості студентів [604, с. 115 – 116], то вже на 15 вересня 1935 р. у його стінах було студентів 1191, із них 167 (14%) кримських татар. У 1936 р. – 1242 студенти, з них кримських татар 191 (15,4%). Отже, тільки в початковий період діяльності Кримського державного медичного інституту ім. І.В.Сталіна можна відзначити виконання запланованих співвідношень національного складу студентів. І хоча кількісно представництво кримських татар у стінах цього ВНЗ поступово зростало, набирати 35% представників цього етносу інститут уже не міг – причина була все та ж: відсутність необхідної кількості добре підготовлених абітурієнтів. Звичайно ж, робилися спроби вирішення цієї проблеми традиційними для того часу способами. Для підготовки до вступу в інститут кримських татар були відкриті 4 робітфаки: Алуштинський на 200 осіб та Керченський, Севастопольський і Сімферопольський на 120 осіб кожен [652, с. 86; 370, с. 106].

Уже в першому випуску медінституту нараховувалося 97 молодих лікарів. Серед них було 37 кримських татар. На випускних іспитах професорсько-викладацьким складом особливо були відзначені відповіді Муллінова, Мілієва, Медієва, Абібупаєва [652, с. 88]. Стіни медінституту в 1937 р. залишили 198 випускників, із них тільки 24 (12,6%) кримські татари. У 1937 / 1938 навч.р. цей інститут прийняв на навчання 260 осіб, із них тільки 10 (3,8%) татар [74, арк. 5 – 9]. У 1938 / 1939 навч.р. Медінститут прийняв лише 16 (5,5%) татар із 292 студентів першого

курсу. Багато в чому завдяки таким результатам прийому станом на 1 січня 1938 р. у цьому ВНЗ з 1174 студентів тільки 96 (8,2%) були кримськими татарами [82, арк. 18].

З наведених даних стає очевидним, що і Медичний інститут не виконував плани залучення кримськотатарської молоді у свої стіни. Проте, завдяки відкриттю двох нових вищих навчальних закладів, тільки в середині 1930-х р. стає помітним деяке зростання в підготовці національних кадрів вищої кваліфікації в Криму з числа кримських татар. Але все одно і в другій половині 1930-х р. їх представництво в стінах кримських ВНЗ було незначним.

Основними причинами такого становища, вочевидь, були: по-перше, незначна кількість кримських татар серед науково-педагогічного складу ВНЗ (особливо в Медичному й Сільськогосподарському інститутах). По-друге, навіть партійні документи свідчать про недостатню науково-дослідну та слабку навчально-методичну роботу кафедр вузів. По-третє, крім і без того незадовільної роботи кримськотатарських шкіл республіки, значно ускладнили ситуацію алфавітна реформа 1938 р. та остаточне згорання політики коренізації в регіоні. Ці висновки підтверджують факти, що розкривають катастрофічне становище із загальною кількістю випускників кримських ВНЗ. Так, приміром, у 1934 р. у 3-х інститутах Криму навчалося 1865 студентів, було випущено – 51, у той же час прийнято на навчання 728. У 1935 р. навчалося 2545 студентів, випущено 97, прийнято на навчання 893 [73, арк. 34] (за іншими даними, у всіх ВНЗ Криму в 1935 р. нараховувалося 3093 студентів, із них 827 (26,7%) кримських татар [66, арк. 5]). У 1937 / 1938 навч. р. в 4 вузи Криму було зараховано 532 студенти, з них кримських татар 76 (14,3%) [82, арк. 15]. Необхідно зазначити, що в 1940 / 1941 навч. р. кількість студентів кримських ВНЗ узагалі помітно скоротилася. Причиною тому стало введення платні за навчання та зміни порядку призначення стипендій. Усього ж у зв'язку з цим заходом лише з педагогічних вузів НКП вибуло 19,8% студентів [212, арк. 4 – 67].

Крім того, не можна обійти увагою і той факт, що в процесі цькування педагогічної й наукової еліти кримських ВНЗ, органи влади недостатньо приділяли увагу підготовці молодих викладачів. Документи цього періоду вказують не тільки на брак викладачів професорів та доцентів, але й на неуважне ставлення до виховання аспірантів. Так, у сільськогосподарському інституті в 1938 / 1939 навч. р. працювало 7 професорів, з них усього 1 доктор наук [83, арк. 40].

Потрібно також враховувати й ту обставину, що право навчати аспірантів мали лише 2 вищі навчальні заклади Криму, які на 1 січня 1938 р. нараховували 8 аспірантів та 12 інтернів, з них кримських татар аспірантів 5. Крім того, НКП РРФСР час від часу своїм вольовим рішенням, як це було, наприклад, у 1935 р., відряджав до інших республік усіх аспірантів кримських татар, незважаючи на категоричні протести місцевого обкому партії [49, арк. 266].

Таким чином, необхідно відзначити, що в 1920 – 1930-х р. у Криму була створена широка розгалужена мережа різноманітних шкіл, технікумів робітфаків, інститутів та інших навчальних закладів для надання широким прошаркам населення середньої, середньо-спеціальної та вищої освіти. Крім того, необхідно відмітити надану кримчанам можливість навчатися в інших навчальних закладах РРФСР. Важливим, а можна сказати, й пріоритетним завданням в діяльності навчальних закладів Криму була підготовка фахівців з числа кримськотатарської молоді, за якою закріплювалася певна кількість місць. Найважливішими чинниками, які сприяли активному розвитку системи вищої та середньо-спеціальної освіти в регіоні слугували: по-перше, проведена більшовиками політика коренізації й індустріалізації, яка вимагали великої кількості підготовлених фахівців; по-друге, прагнення освіти кримськотатарської молоді, здебільшого селянської, яка бачила в одержанні освіти й спеціальності практично єдиний шанс вирватися з бідності кримського села та шлях для просування за соціальними сходами суспільства. Хоча з іншого боку, ще в роки радянської влади деякі історики прийшли до думки, що величезне за своїми масштабами збільшення кількості учнів і, відповідно, випускників технікумів та ВНЗ у СРСР у 1930-і р. відбулося багато в чому завдяки зниженню якості підготовки в усіх ланках народної освіти [385, с. 68].

Завдяки створенню й активній діяльності великої кількості технікумів та робітфаків, активній участі в них кримських татар, до кінця 1930-х р. була практично створена та перетворилася в окремий, досить значимий у кількісному та якісному відношенні важливий соціальний прошарок технічна, медична, педагогічна та наукова радянська кримськотатарська інтелігенція.

РОЗДІЛ 5

РОЗВИТОК ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ПРОСВІТНИЦТВО КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЮ МОВОЮ

5.1. Розвиток видавничої справи кримськотатарською мовою

Як відомо, стан видавництва книг, газет, часописів та іншої літератури національними мовами не тільки відіграє значну роль у розвитку науки та культури кожного окремого етносу, а й допомагає йому в справі консолідації, поглибленні самосвідомості та взагалі в його внутрішньому розвитку. І в даному зв'язку необхідно розглянути такі питання: становлення кримського державного видавництва у 1921 – 1927 рр.; вплив введення НТА на розвиток видавничої справи кримськотатарською мовою; розглянути діяльність Кримдержвидава в 1930-х рр. та з'ясувати, що саме було надруковано в Кримській АРСР кримськотатарською мовою у 1921 – 1941 рр.

З остаточним установленням радянської влади в Криму в 1920 р., більшовики розпочали облік промислових підприємств регіону. За даними на 3 грудня, були враховані та частково прийняті на облік різними відділами нової влади різноманітні підприємства. Поліграфічний відділ прийняв у підпорядкування 5 друкарень, усього ж було враховано 8 друкарень та 1 палітурна майстерня [267, с. 109]. Слід сказати, що із закінченням громадянської війни нова влада в регіоні одержала дуже тяжку спадщину. Стан промисловості Криму, у тому числі й поліграфічної, був катастрофічним. А стан справ у друкарнях, які видавали літературу кримськотатарською мовою, – ще більш складним. Практично всі вони під час правління П. Врангеля були передані в руки приватних видавців і не займалися випуском ні підручників, ні кримськотатарських газет. Більшість кваліфікованих робітників залишили підприємства. Тому для нормалізації ситуації в цій галузі просвіти кримських татар, татарську друкарню було передано в розпорядження Татарської секції ОК РКП(б).

Основною структурою, яка займалася друком різноманітної літератури, у тому числі й кримськотатарською мовою, у Кримській АРСР став Кримдержвидав. Його створення розпочалося ще в 1921 р. Проте визначення його організаційної структури, завдань та форм роботи

продовжувалося ще досить довго. Так, ОК РКП(б) 17 лютого 1922 р. доручив РНК Криму до 2 березня, по-перше, регламентувати діяльність та функції Кримвидава з наданням йому переважного права відкриття книгарень. По-друге, всі його відділи та відділення ліквідувати, залишити лише центральне управління, підпорядковане РНК. По-третє, створити комісію для визначення паперового фонду та книжкових запасів, необхідних Кримвидаву, і здійснювати продаж, керуючись принципом планового розподілу. По-четверте, створити при видавництві партійну редакційну колегію. І, нарешті, по-п'яте, тимчасово при Кримвидаві зберегти контрагентство місцевої й центральної преси [8, арк. 28]. 27 березня 1922 р. ОК ВКП(б) рекомендував РНК призначити завідувачем Кримвидава Фрідмана та його заступником Паньковського, а при Кримвидаві організувати редакційну колегію в складі Чернявського, Внукова, Урановського, Новицького та Мансурова. Крім того, видавництву запропонували надати РНК перелік його фондів та план найближчої роботи у двотижневий термін [8, арк. 43].

Проте політична ситуація, у тому числі й через внутрішню партійну боротьбу, в ті роки змінювалася досить швидко і вже 1 листопада 1922 р. ОК рекомендував РНК призначити завідувачем Кримвидава Грачова (попереднього – Віннікова звільнили), а його помічником Паньковського [8, арк. 10]. Коли зняли Фрідмана, на жаль, невідомо, то ж, цілком можливо, що між ним та Вінніковим ще хтось завідував Кримвидавом. 21 січня 1925 р. ОК ВКП(б) затвердив новий склад редакційної колегії Кримвидава: Антоніковський, М.М. Недім, М.Б. Бекіров, А.А. Одабаш, І.Н. Леманов, Урановський, Теліс та Сігал [27, арк. 6 – 15]. Подібні часті зміни керівництва, звичайно ж, не могли позитивно позначитися на роботі видавництва.

Отже, якщо до встановлення радянської влади виданням літератури кримськотатарською мовою здебільшого займалися приватні видавництва та друкарні, то на початку 1920-х р. ця робота була доручена спеціально створеному Кримському державному видавництву (Сімферополь). Переважна мова його видань від початку роботи й до кінця 1930-х років – кримськотатарська. Власної друкарні він не мав. Для видавничої діяльності користувався двома друкарнями Кримполіграфтресту. Загальна кількість працівників видавництва в перші роки існування була незначною, але із зростанням обсягу діяльності до середини 1930-х р. їх уже нараховувалося 48 осіб, з яких редакційний апарат складав 41 [70, арк. 49]. Зростала кількість праців-

ників і в державних друкарнях. Так, перша державна друкарня в Сімферополі вже в 1931 р. нараховувала 272 співробітники.

Перед Кримдержвидавом з самого моменту його створення постали найрізноманітніші проблеми, адже перед ним органами влади республіки ставилася мета створити для кримськотатарського населення “радянську національну літературу, доступну за мовою та за своєю сутністю його розумінню”. Головними перешкодами на цьому шляху були: неопрацьованість літературної кримськотатарської мови, що доповнювалася звичайно словами споріднених мов (турецькими, арабськими, казансько-татарськими тощо), усунення та пояснення яких у масових виданнях вимагало великої й складної роботи. Необхідно сказати, що член-кореспондент АН СРСР О.М.Самойлович також відзначав складність цієї проблеми. Так, на думку вченого, в Криму, через його особливе географічне розташування, яке визначило особливості політичної, культурної й етнічної історії кримських татар, розвиток літературної мови набув іншого, ніж у Татарстані, напрямку в зв'язку з турецьким впливом. Розмовна мова виявилася розділеною на два основних діалекти, що належать до південно-західної (огузької) та північно-західної (кіпчакської) діалектичних груп. Це негативно позначалося на долі літературної мови, затримувало процес установаження визначеної та загальноприйнятої літературної мови, кандидатом на яку виступала мова на огузькій основі, що розроблялася І.Гаспринським. Наявність цієї проблеми створювала додаткову складність і викликала потребу в підготовці авторів та перекладачів [637, с. 27 – 33].

Гальмувало видавничу діяльність також і недостатнє фінансування Кримдержвидава та нерациональне використання коштів, які виділялись на видавництво, але знаходилися в розпорядженні різних установ та організацій. У зв'язку з цим виникала децентралізація, хаотичність та паралелізм видавничої справи в Криму. Крім того, особливо гостро відчувався недолік кримськотатарських шрифтів, а також кваліфікованих упорядників і коректорів, що призводило до повільного розгортання діяльності друкарні.

Бурхливий розвиток системи народної освіти в регіоні, який розпочався в 1920-х р., та масове відкриття шкіл вимагало багато нових підручників й іншої різноманітної літератури. І насамперед, кримськотатарською мовою. Проте в цей період видавнича діяльність була ще вкрай незначною, а тиражі підручників, що видавалися, – в основному від 1000 до 3000 прим.

[16, арк. 49]. Цього, звичайно ж, було дуже мало. Усього ж, у 1923 – 1924 видавничому році кримськотатарською мовою було видано різної продукції загальним обсягом 37 друкованих аркушів (далі – д.а.), загальна ж кількість друкованої продукції Кримдержвидава склала 77 д.а. [637, с. 41]. У цей період основною причиною низької кількості тиражу книг, що видавалися татарською мовою, був уже не стільки стан друкарень, які поступово налагоджували свою діяльність, скільки низький рівень фінансування цих робіт РНК Криму і, в першу чергу, НКП. У ці роки поліграфічна промисловість Криму виживала за рахунок замовлень з інших регіонів країни, що складали 50% її продукції. Завдяки цьому в друкарнях був запас паперу, і, що важливіше, кошти для закупівлі необхідних матеріалів та виплати зарплатні працівникам [267, с. 128].

Із стабілізацією соціально-економічної ситуації та збільшенням бюджетів регіональних організацій, йшло й поступове зростання темпів видавничої справи. Як уже зазначалося, до 1925 р., у силу цілої низки причин, тираж видань кримськотатарською мовою не виходив за межі від 3000 до 6000 прим., і це при дуже солідній для того часу ціні кожного в 15 коп. У 1925 р. розпочалося видання спеціальних бібліотечок для кримських татар, причому до складу кожної входило до 75 різних назв. Тираж передбачався у 5000 прим. при абсолютній ціні книги 5 коп. Це, безсумнівно, стало великим кроком уперед у справі наближення книги до населення [364, с. 11]. У цьому ж 1925 р. Колегія НКП затвердила новий план видання підручників та навчальних посібників татарською мовою, всього 23 назви, із загальною сумою необхідних на це витрат у 36423 крб. 95 коп. [682, с. 92]. Як свідчать документи, з великою напругою сил видавництво поступово переборювало складності повоєнного й організаційного періодів, і вже у 1926 р. була створена поліграфічна база для розвитку кримськотатарської літератури.

Що ж фактично являло собою до 1926 р. Кримське Державне видавництво? Насамперед, потрібно сказати, що за роки свого існування воно виростало та стало справді національним. Якщо порівняти результати його попередньої діяльності з 1925 – 1926 роками, то одержимо таке: за два з половиною роки, до жовтня 1925 р., видавництвом було надруковано 266 д.а. А вже з жовтня 1925 р. по жовтень 1926 р. – 376 д.а. При цьому, із загальної кількості 266 д.а., виданих за два з половиною роки, 142 припадає на кримськотатарську літературу. Усього ж за 1925 – 1926 р. її видання сягає $246 \frac{6}{8}$ д.а., що складало 434% річної продукції Кримдержвидава в порівнянні з тими ж показниками за минулі роки. Якщо ж розглянути продукцію видавництва

ва тільки за 1925 – 1926 рік, то виявиться, що з її загальної кількості (376 д.а.) на літературу татарською мовою припадає 246 6/8 д.а., а на літературу, видану російською мовою, близько 130 д.а., що складає перевагу у видавництві національної літератури над російськомовною, майже на 200%.

Співвідношення вищевказаних цифр яскраво свідчить про чітку спрямованість Кримдержвидаву на обслуговування в першу чергу кримськотатарської частини населення Криму. Звичайно, ці дані говорять ще й про те, що продукція місцевого видавництва виглядає значною тільки в порівнянні з попередніми роками. Проте ця обставина має досить вагомі виправдання: по-перше – молодість видавництва, як національного; по-друге, значно менша кількість національного населення, що обслуговується (це здорожувало вартість продукції); по-третє, досить швидке, незважаючи на вищеназвані обставини, зростання обсягів виробництва; по-четверте, – усі вищевказані перешкоди, основними з яких були складні матеріальні умови та відсутність у регіоні відповідної його потребам друкарні, яка займалася б винятково виданням літератури кримськотатарською мовою. Щодо друкарні, що працювала над виданням національної літератури, то можна сказати, що в 1926 – 1927 р. вона змогла забезпечити Кримське видавництво максимум на 15 д.а. на місяць, що складало на рік 180 д.а., тобто майже половину й без того незначного виробничо-видавничого плану видавництва. Докладаючи величезних зусиль, Кримдержвидав досяг лише 81% виконання плану, і, природно, ні про яке кількісне змагання з іншими національними видавництвами не могла йти мова за умови відсутності коштів та належним чином обладнаної друкарні. Тим часом, швидке зростання культурних потреб кримських татар вимагало збільшення видавничої діяльності та власне розвитку Кримдержвидава, керівництво якого вже в 1927 р. визнало, що буде не в змозі їх задовольнити, якщо йому доведеться укладатися в такі вузькі виробничі рамки. Отже, наприкінці 1926 р. – на початку 1927 р. Кримдержвидав вичерпав усі свої внутрішні ресурси для нарощування обсягів виробництва. Надалі необхідно було вчасно подумати не тільки його керівництву, але й керівним державним органам над питанням щодо збільшення фінансування національного видавництва та створення, зрештою, сприятливих для нього видавничих умов.

До очевидних досягнень Кримдержвидава у цей період потрібно віднести: по-перше, максимально можливу в цих важких умовах плановість видання. По-друге, різнохарактерність

його видань (політичні, партійні, сільськогосподарські, педагогічні, шкільні підручники, санітарно-гігієнічні, краєзнавчі тощо). По-третє, типізацію видань: “Бібліотечка Кримського селянина”, “Бібліотечка Кримської татарки”, “Бібліотечка Кримського комсомольця”, “Економіка та господарство Криму” тощо. По-четверте, виконання поставленого перед видавництвом завдання (обслуговувати в першу чергу низову масу читачів), що для самого видавництва означало, головним чином, публікацію селянської літератури та шкільних підручників, майже повна відсутність яких щорічно надзвичайно болісно відбивалася на кримському книжковому ринку та розвитку системи освіти. І, нарешті, по-п'яте, видавництву вдавалося, не дивлячись на величезне перевантаження, друкувати великими тиражами різноманітну національну періодику. Також до досягнень Кримдержвидава в загальносоюзному масштабі можна віднести дешевину масової книжки в Криму і те, що видавництво втримало цю ціну, незважаючи на дефіцит книг, навіть у найбільш важкі в матеріальному плані часи свого розвитку.

Проте не тільки Кримдержвидав постачав на кримській книжковий ринок свою продукцію. Обігові кошти інших Книготорговельних організацій у Криму в 1925 – 1926 рр. склали 1400000 крб., із них 853000 крб. з літератури. При наявності 9 організацій із 170 книготорговельними пунктами, все ще відчувалося недостатнє охоплення книготоргівлею сільського населення. 58 книготорговельних пунктів із тих, що в цей період працювали в селах, здебільшого були номінальні. Основною причиною такого стану було те, що 28 з них належали товариству “Книга в селі”, яке на 90% торгувало канцелярськими приналежностями, а 30 кооперативних книготорговельних пунктів знаходилися ще на етапі становлення. Асортимент літератури в них був недостатній, а затовареність коливалася від 10% до 40%. Це послабляло позиції Кримвидава на місцевому ринку.

До того ж, існування відомчих видавництв, які також вели паралельно з Кримдержвидавом друк масової літератури, створювало додаткові труднощі в реалізації продукції, що призводило до зниження його прибутків. У той же час, саме Кримдержвидав займався випуском літератури кримськотатарською мовою, собівартість якої була значно вищою, а ціни, з огляду на низьку купівельну спроможність кримськотатарського населення, приходилося залишати низькими. У 1924 – 1925 рр. відомчими видавництвами було випущено 35 літературних най-

менувань тиражем у 55900 прим. У 1925 – 1926 рр. – 54 назви загальним тиражем 67200 прим. [24, арк. 81 – 82].

Для вирішення цієї проблеми в березні 1926 р. Секретаріатом ОК ВКП(б) була створена комісія з питань взаємин центрального державного видавництва (далі – ЦДВ) та Кримдержвидава. Головною проблемою на першому засіданні комісії, що відбулося 7 березня, стало питання “Про відкриття книготорговельного відділення в Криму”. Після тривалих дебатів вирішили, що подальше поліпшення видавничої роботи Кримдержвидава “можливо тільки за рахунок збереження ним торгівлі канцелярськими приналежностями та частково російської літературою”. Комісія усвідомлювала, що відкриття в Криму ще одного книготорговельного та книго-паперового відділення, за умови малого обсягу місцевого ринку, культурної відсталості населення та його багатонаціональності, а також за умови найбільшої фінансової й організаційної потужності ЦДВ повинно, безсумнівно, спричинити за собою ліквідацію торговельної частини Кримдержвидава, а разом з нею й видавничої” [27, арк. 1]. Кінцевий висновок комісії Секретаріату ОК був таким: “Ліквідація Кримвидава можлива лише в тому випадку, якщо ЦДВ погодиться взяти на себе видання татарської літератури, в іншому випадку вважати недоцільним існування в Криму самостійного книготорговельного відділення Держвидава” [27, арк. 1]. Необхідно зазначити, що ця комісія своїм рішенням, вилучаючи з кримського книжкового ринку конкурентів Кримвидава, почасти, сама того очевидно не бажаючи, ігнорувала інтереси російськомовної частини населення Кримської АРСР, тому що у випадку вилучення Держвидава й інших видавництв із Криму, асортимент російськомовної літератури в продаж, а також підручників мав різко скоротитися.

Однак, уже 20 березня 1926 р., підтверджуючи свою постанову про недоцільність відкриття в Криму самостійно діючого торговельного відділення ЦДВ, ця ж комісія, очевидно під тиском з Москви, запропонувала Кримдержвидаву та ЦДВ домовитися про спільну роботу. А, крім того, створити при Сімферопольському відділенні Кримдержвидава російський відділ ЦДВ, а також за його зразком відповідні відділи при районних відділеннях Кримдержвидава [27, арк. 3]. Але цими постановами питання не було вирішено. ОК ВКП(б) Криму й надалі критикував активну діяльність Кримського відділення “Держвидаву” взагалі, та його керівника Фурсова зокрема. Причиною цього було те, що саме через сильну конкуренцію з боку “Держ-

видаву”, Кримдержвидав і надалі ніс значні фінансові збитки. Прагнучи виправити становище адміністративними діями, ОК ВКП(б) звільнив Фурсова з посади, а замість нього призначив Архангельського. Крім цього, кримські більшовики взяли курс на ліквідацію деяких відділів “чужих” видавництв у регіоні: “Молодої Гвардії” та магазинів ЦУПІ. Мабуть, такі заходи були виправдані, адже “Держвидав” РРФСР брався в Криму навіть за видавництво шкільних підручників, але лише російською мовою. Такі неузгоджені дії центрального та місцевого видавництв у результаті підривали й без того слабку матеріальну базу Кримвидава [27, арк. 49].

Паралельно з визначенням взаємин та форм співпраці центрального та місцевого видавництв, у 1926 – 1927 виробничо-видавничому році в Криму почали вживати заходів до зниження роздрібною ціни книг та підручників. І хоча підручники кримськотатарською мовою, як і раніше, коштували недешево, необхідно відмітити: по-перше, їх велику кількість у 1925 – 1926 р. видавничому році; по-друге, їх пристосованість до місцевих умов і, по-третє, складність умов, за яких вони друкувалися. Крім того, для кращого поширення літератури кримськотатарською мовою Кримдержвидав розпочав кампанію з набору татар у торгівельний апарат [335. – 1927, 6 марта].

Однією з цікавих спроб поліпшити якість друкованої літератури кримськотатарською мовою стало проведення в 1927 р. Кримдержвидавом спеціальних нарад у містах Криму. Їх метою було залучення широких кіл національної громадськості до видавничої роботи. Для цього провели такі наради: у Сімферополі зі студентами педінституту, робітфаку, радпартшколи та фельдшерського технікуму; у Бахчисараї з учнями татарського художньо-промислового технікуму [335. – 1927, 21 января]. Найбільш плідною з них стала нарада в Бахчисараї. Її практичні результати, крім обговорення низки питань та завдань, що стояли перед видавництвом, були такі: 1) закріплення за Кримдержвидавом кількох національних авторів: Амед-Рашида, У.Боданінського, Я.Н. Байбуртли, Л. Муртазасва, Сахмі-Умера, А. Шейх-Заде, Е.А. Шем’ї-Заде; 2) організація осередку сприяння Кримдержвидаву; 3) домовленість з учнями технікуму та бахчисарайським музеєм про допомогу з їх боку в питаннях опрацювання обкладинок; 4) початок переговорів відносно умов закріплення за видавництвом друкарні технікуму [335. – 1927, 28 января].

У 1927 р. планувалося розширення друкарні, яка працювала кримськотатарською мовою. У зв'язку з цим Кримдержвидав ставив завдання завершити процес централізації відомчих видавництв, які працювали в Криму, з метою досягнення в цій справі максимуму плановості та режиму економії. Питання розширення можливостей кримськотатарської друкарні, як уже зазначалося, неодноразово піднімалося перед керівництвом республіки. Тільки швидке й позитивне рішення цієї проблеми було необхідною умовою подальшого розвитку видавничої справи кримськотатарською мовою. Це розуміли й в ОК ВКП(б). Тому 9 червня 1926 р., на засіданні відділу преси при ОК ВКП(б) була заслухана доповідь Коц із питання “Про розширення татарської частини друкарні Кримполіграфтресту” У ній, зокрема, відзначалося, що в друкарні на той момент було в наявності шрифту лише на 71/2 д.а. для газет та на 17 д.а. для брошур. У зв'язку з цим, пропонувалося додатково замовити на 8000 крб. шрифту, що мало задовольнити потреби Кримдержвидава та газет. Кошти для цього, як планувалося, мали виділити зацікавлені організації. Після дослідження питання прийняли такі рішення: по-перше, організувати фінансову підтримку від зацікавлених в існуванні кримськотатарської друкарні організацій з метою виписки шрифту, для чого створити комісію в складі М.Недіма, Коца та Трока. По-друге, на першу вимогу Кримполіграфтресту відрядити на роботу 4 – 5 випускників Бахчисарайського педтехнікуму. По-третє, вжити термінових заходів для покращення кваліфікації учнів татарського відділення 1-ї Держтипографії [27, арк. 11].

Однією з найважливіших організацій, “зацікавлених” у розвитку видавничої справи кримськотатарською мовою в Криму, став ВЦК НТА. Слід сказати, що з 1927 р. у справі видання літератури кримськотатарською мовою для Кримдержвидава почався новий етап, пов'язаний з перекладом писемності кримських татар на НТА. Це вимагало кардинальної зміни й відновлення поліграфічної бази, перепідготовки фахівців тощо. Коли розпочався процес перекладу тюркських мов СРСР з алфавіту, побудованого на арабській основі, на латиницю, відсутність шрифту НТА в друкарнях більшості тюрко-татарських республік, стало однією з головних проблем, що затримували проведення реформи алфавіту. Усі видавничі починання в багатьох республіках упиралися в нестачу, а іноді й повну відсутність шрифту, що робило й інші заходи менш ефективними та більш дорогими. Саме тому ВЦК НТА приділяв особливу увагу питанню постачання тюрко-татарських республік та областей шрифтами.

ВЦК НТА, задля забезпечення швидкості постачання необхідним асортиментом шрифтів, та з огляду на потребу забезпечення шрифтами уніфікованого алфавіту, насамперед централізував у своїх руках справу заготівлі та постачання шрифтами всіх республік. За рішенням Президії ЦК НТА, вся справа заготівлі шрифту була зосереджена в Центральному Видавництві Народів СРСР, з яким і був укладений генеральний договір. Загалом на ці заходи було заброньовано 52.300 крб., які були розбиті за кошторисами окремих республік та областей. Усього передбачалося заготовити протягом 1926 – 1927 рр. 37.700 кг шрифту, з яких для Кримської АРСР – 1.000 кг загальною вартістю 2056 крб. [492, с. 86]. На другому пленумі ВЦК НТА, який відбувся в травні 1927 р., був складений кошторис (на останній квартал 1926 – 1927 бюджетного року), за яким йому було асигновано 500000 крб. Ця сума була розподілена не тільки на перепідготовку вчителів і навчання неписьменних на новому алфавіті, але й на видавництво та постачання місцевих друкарень новим шрифтом. Із цих коштів Криму було виділено тільки 7000 крб., з них на видавництво – 3000 та на заготівлю нового шрифту – 3255 крб. [527, с. 8]. Проте сума ця була мізерною. Менше від Кримської АРСР виділили коштів тільки для Каракалпакії.

Однак Центральному видавництву не вдалося вчасно – через його обмежені виробничі можливості, повністю виконати програму відливки шрифтів. До 1928 р. план централізованого постачання республік шрифтами було виконано тільки на 60%. І Крим серед автономних областей та республік РРФСР, які одержали цей шрифт у 1927 – 1928 р., не значиться [492, с. 18]. Однак за допомогою раніше отриманої 1 тис. кг нового шрифту в 1928 р. кримське видавництво випускає на НТА книгу для читання А.С. Айвазова та буквар Абдуль-Керіма Джемалетдінова. Проблема загострювалася й тим, що в 1927 – 1928 бюджетному році РНК СРСР виділив 1 млн. крб. спеціально для видавництва на НТА. З них Кримському ЦК НТА – 50 тис. крб. (за іншими даним 42500 крб.) [527, с. 20; 492, с. 84]. І тепер, не дивлячись на гостру нестачу нового шрифту, потрібно було ці гроші використовувати з вигодою. Особливістю цього фінансування було те, що виділені суми відпускалися тільки після укладення договорів та їх виконання. На підставі цього розподілу Комітети НТА на місцях уклали договори з видавництвами на друк літератури, з терміном виконання до 1 жовтня 1928 р. Проте Кримський комітет та видавництво, як і багато інших, не справилися із своїми зобов'язаннями. Довелося залишок невиданої лі-

тератури включити в план 1928 – 1929 р., а залишок невикористаних коштів – у бюджет цього ж року [492, с. 84].

Уже в процесі постачання окремих республік та областей новими шрифтами виникли непередбачені складності. Справа в тому, що, коли замовляли шрифт, то ні Наукова Рада ВЦК НТА, ні Центрвидав, який узяв на себе проблему постачання шрифтами, не звернули уваги на необхідність складання своєчасного відсоткового співвідношення звуків та комплектації шрифтів. Їх на місця відправляли пудами, й серед них були іноді зовсім непотрібні знаки нового алфавіту. Місцеві організації Друзів НТА, незважаючи на кількаразові вказівки й прохання ВЦК НТА, не змогли допомогти Науковій Раді й надіслати складений ними коефіцієнт відсоткового співвідношення звуків своєї рідної мови. А в зв'язку з тим, що в кожній мові той чи інший звук вживається в різних співвідношеннях, Наукова Рада ВЦК НТА виявилася не в змозі самостійно розв'язати ці проблеми. У результаті, коли шрифти були отримані на місцях, то виявилось, що деякі знаки – букви в тому чи іншому кеглі були виготовлені в недостатній кількості. У зв'язку з цим, усім місцевим Комітетам було наказано з'ясувати всі недоліки отриманих шрифтів і повідомити про необхідну кількість додаткового виливка того чи іншого знака. Що ж стосується відливки додаткових до уніфікованого алфавіту специфічних знаків, то ця робота займала надзвичайно багато часу, тому що для кожного знаку приходилося вичікувати заготовлі пунсонів та матриць.

Незважаючи на це, на підставі заявок місцевих Комітетів ВЦК, НТА негайно вжив усіх необхідних заходів до прискорення виконання додаткових відливок, які одразу ж відправлялися на місця. В результаті до надісланих раніше ВЦК НТА шрифтів відливки додаткових знаків, хоча й пізно (у середині серпня), але були виконані [492, с. 87].

У зв'язку зі складним становищем видавничої справи на НТА, ОК ВКП(б) 14 січня 1927 р. знову повернувся до проблеми розширення друкарні, яка працювала кримськотатарською мовою. На цьому засіданні було вирішено, по-перше, виділити Поліграфтресту з фонду фінансування місцевого бюджету кримської промисловості 25000 крб. спеціально на розширення кримськотатарської частини друкарні. По-друге, виділити з бюджету за рахунок його додаткових надходжень 1927 р. 20000 крб. на ті ж потреби. По-третє, обмежити діяльність друкарень ДПУ та “Червоний Чорноморець” виконанням замовлень винятково своїх відомств. По-

четверте, редакціям газет “Красный Крым”, “Yeni dunya”, “Jas Quvet”, а також НКП, НКЮ, НКЗ, Водхозу, Управління справами Кримського ЦВК та РНК Криму негайно ліквідувати свої борги перед Поліграфтрестом [28, арк. 103]. Завдяки вжитим заходам та фінансовій підтримці ВЦК НТА в 1927 – 1928 бюджетному році Кримдержвидаву вдалося випустити 46 назв книг у 184 д.а., загальним тиражем 188000 прим. та вартістю в 54446 крб. [679, с. 206].

Базовим, хоча й дещо запізнілим, документом у справі перекладу видавничої справи тюркомовних народів СРСР зі шрифту на арабській основі на НТА стала прийнята в 1929 р. постанова ЦВК та РНК СРСР “Про новий латинізований алфавіт народів арабської писемності Союзу РСР”. У ній, зокрема, вказувалося: по-перше, ВРНГ СРСР та Народному Комісаріату Зовнішньої та Внутрішньої Торгівлі (далі – НКЗВТ) СРСР забезпечити постачання поліграфічної промисловості необхідним устаткуванням (складальні машини, шрифт й ін.) та відповідні установи й підприємства друкарськими машинами на НТА.

По-друге, урядам республік ужити заходів до того, щоб редакційно-видавничі плани національних видавництв передбачали зростання видань на НТА народів арабської писемності СРСР за рахунок максимального обмеження чи припинення видань на арабському алфавіті. НКЗВТ СРСР ужити заходів для повного забезпечення національних видавництв папером у межах затвердженого на 1929 р. обсягу видавничого плану.

По-третє, запропонувати НКЗВТ СРСР разом з Вищою Радою НТА, НКФ СРСР та представництвами союзних республік у тримісячний термін розробити план переустаткування поліграфічної промисловості, що перейшла на НТА, та встановити розмір необхідних для цього асигнувань за єдиним державним бюджетом. Доручити Комітету зі Справ Друку та НКФ СРСР при установах фонду фінансування друку на 1929 – 1930 р. передбачити необхідні асигнування на дообладнання друкарень видавництв, які перейшли на НТА, та необхідні асигнування на покриття збитків видавничих організацій від знецінення літератури, друкованої арабським шрифтом. Крім того, Центральному Видавництву Народів СРСР припинити видання на старому арабському алфавіті та надалі видавати нову та перевидавати стару літературу винятково на НТА [262, с. 1].

На підставі цих рішень, у цьому ж 1929 р. було значно збільшено фінансування видавничих програм на НТА. Так, Криму, тільки з коштів ВЦК НТА було виділено на видавничі до-

говори 118064 крб. [281, с. 41]. Як свідчать документи кримського комітету НТА, ці гроші були використані за призначенням. За 1928 – 1929 рр. на гроші комітету НТА було видано 86 назв різної літератури загальним обсягом 355.518 д.а., тиражем 282.500 прим. [37, арк. 2 – 4].

Однак, не всі проблеми, що стояли перед Кримдержвидавком у справі видання різної літератури кримськотатарською мовою, були вирішені в цей період. Гостро постало питання недостатнього висвітлення роботи зі створення та видання національної літератури в пресі. Наприклад, до кінця 1920-х р. фактично були відсутні регулярні розділи бібліографії на сторінках газет та часописів регіону, і взагалі, будь-яка інформація про нововидану літературу. Органами влади автономії також відзначалася недостатня за обсягом робота з “просування книги”, особливо національної, у село, а також урахування її попиту й обслуговування покупця національної літератури продавцем, який би розумів його мову.

Найбільш значними недоліками книг, що друкувались у той період, були огріхи в техніці видання, а також недосконалість мови, яка, незважаючи на ретельну редакторську роботу, часто була “пересипана незрозумілими для значної кількості читачів турецькими, арабськими й іншими словами” [599, с. 106 – 109]. Очевидно, з метою остаточно взяти під свій контроль всі аспекти діяльності Кримдержвидава, а також “з метою поліпшення політичної редактури видань та для організації допомоги молодим авторам” секретаріат ОК ВКП(б) у січні 1930 р. закріпив за видавництвом політредакторів – консультантів Невського, Овсейчика, Полякова, Вайсберга, Нашивочнікова, Францева та Левіна. Крім того, постійними рецензентами були закріплені Смирнов, Азбукін, Третьяков, Сейдаметов, Дерменджі, Джавтобелі, Решидов та Шумін [243, с. 19].

Важливим етапом у створенні й виданні кримськотатарської літератури в регіоні стало заснування Спілки Радянських письменників Кримської АРСР. 25 травня 1932 р. Кримський ОК прийняв рішення щодо створення організаційного комітету зі створення спілки радянських письменників Криму. До його складу ввійшли: Д.А. Гафаров (голова), З.Джавтобелі (заступник голови), Петров (відповідальний секретар) та рядові члени комітету – У.Б. Іпчі, Кутепов, Р. Тинчеров, А.І. Бакал, Третьяков, Полатай, К. Джамалакли. Оргкомітету було запропоновано приступити до підготовки скликання Всекримського з'їзду радянських письменників [46, арк. 202]. Унаслідок організаційних дій було утворено Спілку Радянських письменників Кримської

АРСР, у якій провідну роль відігравали кримські татари. За час її діяльності ними було створено та опубліковано багато нових творів. Для розширення можливостей їх видання був заснований часопис “Edebiyat ve kultura” (“Наука та культура”).

Ужиті організаційні заходи та фінансові вливання в розвиток місцевого видавництва дали можливість істотно збільшити тиражі різноманітної літератури кримськотатарською мовою. Зокрема, в 1933 р. Кримдержвидавом було видруковано 345 різних назв літератури, загальним обсягом 1244 д.а. (з них 803, тобто 64,5%, кримськотатарською мовою) [631, с. 41]. У 1935 р. для шкіл Кримської АРСР було випущено 30 назв підручників, у кількості 214,9 тис. прим. Крім того, у цьому ж році було видано 4 підручники з краєзнавства, з них 2 кримськотатарською мовою. Поточна продукція Кримдержвидава в 1935 р. склала 5800 аркушів відбитків. Цілком можливо, що ці показники могли бути й вищими, якби не рішення ОК ВКП(б) про скорочення фінансування видавничої справи на 75000 крб. [49, арк. 216 (зв)]. 4 липня 1935 р. керівництво республіки прийняло рішення, яке ставило за мету підняти якість видань кримськотатарською мовою. Відзначаючи численні випадки неякісного виконання перекладачами своєї роботи, що призводило до надмірної витрати сил та коштів на редагування з одного боку, та свідчило про низький рівень підготовки значної частини перекладачів з іншого, бюро ОК ВКП(б) ухвалило провести до 1-го серпня 1935 р. іспит на звання перекладача з наданням відповідного диплома. Крім того, Кримдержвидаву, редакціям газет та часописів, а також усім установам заборонялося надавати роботу з перекладу особам без такого диплома. Встановлювалася обов'язковість знання перекладачами рішень 3-ї мовної конференції. Кримдержвидав зобов'язувався не пізніше 1 вересня організувати річні курси перекладачів на 20 – 25 осіб, а також постійно діючу для них консультацію. Проведення перевірки перекладачів було покладено на спецкомісію при НКП в складі: Т. Бояджієва (голова), С. Бекірова, Я. Куркчі, Муєдінова, А. Маміна, У. Іпчі та Мурликіна. Для остаточного вирішення цього питання ОК запропонував організувати бюро перекладачів [49, арк. 195].

З огляду на те, що 1935 р. став одним з найбільш успішних та плідних у роботі Кримдержвидава років, варто розглянути більш докладно, яким він був відносно проблем, що нами досліджуються. Отже, затверджений видавничий план Кримдержвидава на 1935 р. складав: у д.а. набору – 1250, із них кримськотатарською мовою – 905. Орієнтований план на 1936 р. пе-

редбачав: д.а. набору – 1550, у тому числі кримськотатарською мовою – 1165. Загалом друкарську роботу з виконання плану проводила 1-а Держдрукарня Кримполіграфтресту в м. Сімферополі. Крім виконання видавничого плану Кримдержвидава, вона видавала кримськотатарською мовою таку періодику: щоденні обласні газети – “Yeni dunya”, “Jas Quvet”; щомісячні часописи – “Bolshevik yolu”, “Yas leninciler”, “Qadinlig sotsializm yolunda”; щотижня російсько-татарські рабсількорівські листи, крім того, у виробництві знаходилися, як “спеціальне термінове замовлення”, термінологічний, російсько-татарський та татарсько-російський словники.

Державна Поліграфічна база – Кримполіграфтрест поєднував 17 друкарень, які знаходилися: 1-а в Сімферополі; 2-а в Севастополі; 3-я в Феодосії; 4-а в Керчі, 5-а в Ялті, 6-а в Євпаторії; 7-а в Джанкої; 8-а в Бахчисараї, 9-а в Карасубазарі; 10-а в Алушті; 11-а в Судаку; 12-а в Армянську; 13-а в Старому Криму; 14-а в Біюк-Онларі; 15-а в Ак-Мечеті; 16-а в Сім Колодезів; 17-а в Школі-Друкарні Сімферополя. З них також співпрацювали з видавництвом 2-а, 4-а, 5-а, 7-а та Школа-Друкарня. Типографська робота татарською мовою, крім виконання завдань Кримдержвидава, здебільшого складалася у всіх друкарнях з видання періодики та виконання партійних й урядових замовлень (бланки, облікові справи тощо).

Кількість наявного стандартного шрифту в усіх друкарнях складала 72,0 тонни, у тому числі кримськотатарського – 22,0 тонни. Це означає, що, хоча основною мовою видання була кримськотатарська, саме цього шрифту було менше. Такий стан призводив до більш інтенсивного його використання і, як наслідок, зношування. Тому не дивно, що зношування різної техніки в друкарнях, в окремих випадках складало від 40 до 70% [171, арк. 24.]. Аналізуючи наведені дані, не складно зрозуміти, що Кримдержвидав, як і раніше, залишався “національним” видавництвом тому, що основна маса літератури, яка ним випускалася, виходила кримськотатарською мовою.

Проте в наступні роки обсяг видавничої діяльності Кримдержвидава почав скорочуватися. Так, уже в 1936 р. ним було випущено підручників 27 різних найменувань у кількості 170 тис. примірників [70, арк. 53]. Крім підручників, у цьому ж році було видано: часописів та їх додатків – 7,6 тис. прим. обсягом 53,9 тис. авторських аркушів, і надруковано 231 одиниць книг загальним тиражем у 59,3 тис. прим. У 1937 р. Кримдержвидав випустив книг різними назвами 156 одиниць. Кількість друкованих аркушів-відбитків за планом мала скласти 6812,0, а фактич-

но було випущено тільки 3395,1 [76, арк. 1]. Кримдержвидав у 1938 р. мав випустити за планом 226 назв книг, а випустив 118. Загальний тираж мав скласти 1319 тис. прим., а фактично склав 1166,4 тис. [84, арк. 78]. Дещо покращилася робота видавництва тільки в 1939 р. – було видано книг 226 назв, загальним тиражем 1394,4 тис. прим. [659, с.74]. Однак, темпи видавництва кримськотатарською мовою різної літератури були невисокими, особливо якщо врахувати, необхідність компенсування вилучених книг через введення кириличного алфавіту.

То ж не дивно, що в документах досліджуваного періоду зустрічаються нарікання з боку владних структур на роботу Кримдержвидава. Так, 11 вересня 1937 р. Кримський ОК ВКП(б) указував, що неприпустимо затягується видання словників (татарсько-російського та російсько-татарського) протягом шести років. У зв'язку з цим, ОК зобов'язав НКП та Кримдержвидав закінчити їх видання у першій половині 1938 р. Словники доручили відредагувати: російсько-татарський – І.Х.Усеїнову, Б.Юсуфу та А.І. Бакал. А татарсько-російський – Р.Д. Османову, А. Фетіслямову та Велієву. Кінцевий термін редагування встановлювалися не пізніше 1 листопада 1937 р. Крім того, ОК затвердив редколегію тлумачного словника в складі І.Х. Усеїнова, Д.А. Акімова та А.І. Іслямова [70, арк. 43].

Необхідно зазначити, що ще в 1927 р. Кримдержвидав приступив до укладання російсько-татарського та татарсько-російського словників (яких до цього в Криму не було взагалі). Російсько-татарський словник передбачалося видати в кількості 10000 прим., татарсько-російський – 8000. Їх упорядниками мали стати А.А. Одобаш, І.Н. Леманов та І.С. Кая. Видавничі роботи обох видань оцінювалися в понад 18 тисяч крб. [335. – 1927, 15 апреля].

Однак, не варто, напевне, акцентувати увагу лише на цифрах, необхідно розглянути, що ж саме видавалося кримськотатарською мовою? І ось бачимо, що тільки в 1940 р. кримськотатарською мовою було перекладено 17 творів класиків, які вийшли накладом більш, ніж у 70000 прим. Перекладались та видавались: О. Пушкін, А. Чехов, І. Тургенєв, Л. Толстой, М. Горький, О. Островський, М. Островський, М. Шолохов, М. Лермонтов, Е. Золя, Р. Ролан, В. Маяковський. Проводилася складна робота з перекладу кримськотатарською мовою творів Т. Шевченка, вірменського епосу “Давид Сасунський”, творів осетинського поета Коста Хетагурова, узбецького поета А. Навої тощо.

Однак це була тільки вершина айсбергу. У 1930-х рр. у національних республіках значне, чи не перше місце, поряд з визнаними класиками світової літератури займала так звана “керівна політична література”. У зв’язку з цим, відсоток оригінальних авторів у продукції національної літератури до 1936 р. у СРСР був значно нижчим, ніж у продукції російською мовою (93% і 61%). Порівняно ж високий відсоток перекладних авторів (39%) пояснюється тим, що вся керівна політична література неодмінно перекладалася національними мовами. У друкованих одиницях відсоток перекладних творів був ще вищим, ніж відсоток перекладних авторів (48% і 39%). У тиражі перекладні твори національними мовами дають 49,7% усієї національної продукції, а в аркушах-відбитках 55,3%. Вивчаючи зміст національної книжкової продукції СРСР, стає очевидно, що на першому місці, наприклад у 1936 р., стоїть величезний масив суспільно-політичної літератури. На численні роботи з діамату, теорії марксизму та його історії, партійну літературу, політико-економічні науки, працю, антирелігійну книгу припадало в цілому 249,7 млн. аркушів відбитків (у 1935 р. – 200 млн.).

Творів Маркса та Енгельса в 1936 р. було видано 3,9 млн. а.в., творів Леніна – 46,9 млн. а.в., Сталіна – 20,4 млн. а.в. (усього – 71,2 млн. а.в.). Математика та природознавство займають 152,1 млн. а.в. (у 1935 р. – 139). Книги з музикознавства надруковані були на 149,2 млн. а.в. (у 1935 р. – 91). Художня ж література збільшила свій аркушат ненабагато: у 1936 р. її було випущено 129,3 млн. а.в. (у 1935 р. – 126) [659, с. 74].

Можна побачити, що не краще обстояла справа й якщо розділити видану національними мовами літературу за читацькими групами. У загальній книжковій масі національних видань, наприклад, 1936 р. переважала література для шкіл та молоді – 419,1 млн. а.в. з 762,6 млн. а.в. Інші 343,5 млн. аркушів були виданнями для дорослих, у тому числі – тільки 67,0 млн. аркушів для малограмотних. До того ж, якщо мати на увазі, що з 132 млн. прим., випущених у СРСР у 1936 р. національних книг, на тюрко-татарську групу припадало тільки 4,8 млн. прим. (1935 р. – 4,7), то стає цілком очевидно, на якому низькому рівні була поставлена ця робота [659, с. 73].

Крим, на жаль, не залишався осторонь від цього процесу. Видання творів “класиків марксизму-ленінізму” кримськотатарською мовою було поставлене, безумовно, на широку ногу. А тій увазі, яка приділялася правильності та старанності проведення перекладів, широкому

їх обговоренню в місцевій та центральній пресі, могли б напевно позаздрити всі інші, що видавалися кримськотатарською мовою автори, причому, – разом узяті. Результати ж такої активної роботи центральних та місцевих партійних і державних органів виявилися невтішними: по-перше, кількість та якість всієї іншої продукції місцевого видавництва кримськотатарською мовою була низькою. По-друге, у зв'язку з проведеним у 1938 р. перекладом кримськотатарської мови з НГА на кириличну графіку, вся раніше видана література із загального користування була вилучена, крім, звичайно ж, марксистсько-ленінської (до речі й після перекладу саме література такого роду друкувалася в першу чергу, на шкоду випуску підручників та іншої більш необхідної продукції). Через цей “захід” основна частина літератури кримськотатарською мовою, яка залишилася в бібліотеках, аж до 1941 р. була з категорії “суспільно-політична” [122, арк. 3 (зв)–4, 11, 15, 16, 18, 26, 29, 33, 45, 52, 62, 66]. Це, звичайно ж, не сприяло підвищенню інтересу з боку основної частини кримськотатарського населення до такого виду літератури. З іншого боку, читаюча частина кримських татар змушена була для задоволення своїх культурних потреб вивчати російську мову, тому що асортимент літератури цією мовою був значно ширшим як у продажу, так і в бібліотеках.

Розглянемо, яка ж література видавалася кримськотатарською мовою? Більшість книг, надрукованих Кримдержвидавом у 1921 – 1941 рр. кримськотатарською мовою, можна поділити за такими категоріями: по-перше, суспільно політична література (посідала значне місце у видавничих планах Кримвидава). Це, у першу чергу, – твори Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, інших керівників держави й Кримської АРСР, а також різна агітаційна література [752; 756; 759]. По-друге, законодавчі акти, укази тощо [736]. По-третє, художня література. Цю категорію можна умовно поділити на оригінальну, тобто на твори, написані кримськотатарськими авторами та перекладну (тобто переведені кримськотатарською мовою твори вітчизняних та закордонних авторів). З огляду на те, що рамки дослідження не дають можливості надати перелік усієї оригінальної та перекладної літератури, яка видавалася в 1921 – 1941 р., для зрозуміння масштабів та обсягів діяльності місцевого видавництва пропонується перелік основних авторів, твори яких були видані. Кримськотатарські: Аджі-Асан, Ш.С. Алядінов, О. Аміт, Іргат-Кадир, Шерван-Заде, А. Фетга, І. Бахшиш, Ю. Болат, Р. Бурнаш, Б. Ваапов, Д. Гафаров, А. Гірайбай, А. Дерменджі, Е. Дерменджі, З. Джавтобелі, К. Джаманакли, М. Джаманакли, М. Дібаг, У. Іпчі, А.

Кадрі-Заде, К. Іргат, Д. Кендже, А.А. Лятіф-Заде, Д. Меїнов, Р. Мурадов, М. Нузет, А.А. Одабаш, А.С. Озенбашли, А. Софу, І.У. Тархан, Р. Тинчеров, А. Фетіслямов, А. Чергєєв, Б. Чобан-Заде, Е. Шем’ї-Заде, Я. Шерфедінов й інші.

Автори, твори яких були перекладені та видані кримськотатарською мовою (окремими книгами й брошурами, у збірниках, надруковані в газетах та журналах): А. Абус, О’Генрі, В.І. Немирович-Данченко, В.С. Стефанік, О. Купрін, О.С. Серафимович, Д. Лондон, Б.Ф. Ільїн, І.С. Дорохов, Г. Мопасан, В.Г. Короленко, Б. Житков, Винниченко, М.Р. Олівер, Д.А. Фурманов, О. Пушкін, А. Чехов, І. Тургенєв, Л. Толстой, М. Горький, О. Островський, М. Островський, М. Шолохов, М. Лермонтов, Е. Золя, Р. Ролан, В. Маяковський, Т. Шевченко, К. Хетатуров, А. Навої, А. Міцкевич, К. Кулієв, В. Шекспір, С. Єсенін, Р. Гамзатов, А. Барто, Е. Бахановська, В. Біанкі, Джіованіоні, К. Чуковський, Б. Гарт. Відомо що, до 1936 р. кримськотатарською мовою було переведено більше 300 книг з російської та іноземної художньої літератури [636, с. 15].

По-четверте, підручники та методична література. Ця категорія також умовно поділяється на а) оригінальні (тобто початково написані й видані кримськотатарською мовою спеціально для кримськотатарських шкіл і б) перекладні. Авторами та редакторами оригінальних підручників були: Б. Чобан-Заде, І.С. Кая, З.С. Аббасова, У. Аджі-Асан, А. Аджіасанова, Н. Байбургли, А.Г. Батирмурзаєв, А.І. Іслямов, У. Куркчі, Э. Куртмоллаєв, І. Леманов, Р.С. Мулліна, А.А. Одабаш, Р. Тинчеров, Е. Шем’ї-Заде, Ревзі, Мухітдінов, Ш. Алядін, А. Карабаш, М. Османова, З. Джавтобелі, Н. Шейх-Заде, Юнусов, У. Іпчі й інші. Перекладні: Н.Н. Баранський, А.С. Барков, А.А. Половінкін, І.М. Беляєв, К.І. Лакіді, Шапошников, Кісілев, Гурвич, Е.С. Березанська, І.М. Мінц, С.В. Чефранов.

По-п’яте, література, присвячена різним галузям народного господарства, як от з сільського господарства [738 – 731; 743; 746], з будівництва [737; 757], радіо й електроніки [747 – 749] тощо. По-шосте, науково-популярна література [753; 767]. По-сьоме, словники: “Тлумачний словник кримськотатарської літературної мови”; “Орфографічний словник татарської мови”; “Російсько-татарський термінологічний словник із мови та мовознавства”; “Термінологічний словник”; “Російсько-татарський словник”; “Татарсько-російський словник”; “Словник

математичних термінів”; “Російсько-татарський термінологічний словник із геології” й інші. І, нарешті, різноманітні газети та часописи.

Таким чином, підбиваючи підсумки дослідження розвитку видавничої справи кримськотатарською мовою, потрібно відзначити, що в 1921 – 1941 р., державою була налагоджена система випуску та постачання кримських татар різною літературою, яка видавалася на місці, в Криму. Завдяки цьому молоде покоління радянських кримськотатарських письменників отримало можливість друкуватися, а широкі читацькі маси не тільки ознайомилися з їх творчістю, а й з творчістю класиків світової літератури.

У той же час, необхідно відмітити й численні проблеми в цій галузі народної просвіти. До найбільш очевидних з них можна віднести, по-перше, значне місце в друкованій кримськотатарською мовою літературі класиків марксизму-ленінізму, по-друге, класовий підхід у виборі авторів творів, по-третє, невирішеність багатьох проблем у сфері формування літературної кримськотатарської мови, по-четверте, наслідки алфавітних реформ, які фактично перекреслювала всі досягнення в цій сфері в попередній час.

5.2. Видання національних газет

При розгляді питань розвитку просвіти кримських татар у 1921 – 1941 роках необхідно звернути пильну увагу на періодику. Це є тим більш важливим тому, що в Криму видавалася перша тюркомовна газета в Російській імперії “Терджиман”. Її творцем та редактором довгий час був видатний просвітитель народів Сходу І. Гаспринський.

У 1913 р. у Криму виходило всього 9 періодичних видань із загальним тиражем 24000 прим., у тому числі єдина газета кримськотатарською мовою “Терджиман” – 4000 прим. [73, арк. 37]. В роки ж революції та громадянської війни видавалися національні газети різної політичної спрямованості. Серед них були такі: “Кърым оджагы”, “Крым мусульманлары”, “Ак сес”, “Ешилъ ада”, “Миллет иши”, “Голас татар”, “Крым”, “Ишчи халкъ” та “Красный байракъ”, “Крым Хаберлери” [677, с. 64;]. Отже, завдяки кримськотатарській інтелігенції розвиток періодики досяг певних успіхів ще до остаточного встановлення радянської влади.

У 1921 – 1941 рр. розпочався новий етап у розвитку кримськотатарської періодики. За підрахунками сучасних дослідників, у 1920 – 1930-х рр. кримськотатарською мовою видавалося близько 70 назв газет та часописів. У це число входять районні газети та багатотиражки. Найбільш широко розповсюдженими були наступні газети: “Yeni dunya” (Новий світ), “Jas Quvet”, “Dogru yol” (Вірний шлях), “Qizil Sarq” (Червоний Схід), “Qizil gonce” (Червоний бутон), “Argadas” (Товариш), “Ilk adim” (Перший крок), “Yoq olsun cahillik” (Геть безграмотність), “Qarmaq” (Гачок), “Pedkadrolar ocagi” (Центр педкадрів); “Politotdel bayaragi” (Прапор поліпвідділу), “Udamik” (Ударник), “Nazik Kultura” (Тепличні культури) тощо [500, с. 7; 720, с.150].

На жаль, межі нашого дослідження не дозволяють у повному обсязі розглянути історію створення та діяльність усіх кримськотатарських газет, які виходили у період, що нами досліджується. Мабуть, це взагалі завдання окремого дослідження. Ми зосередимося на основних моментах у діяльності найбільш масових за тиражем та тривалих за часом видань. У зв'язку з цим, пропонується, по-перше, дослідити діяльність центральних газет, по-друге, районних періодичних видань кримськотатарською мовою та двомовних. І в підсумку – надати оцінку діяльності кримськотатарських газет у контексті дослідження просвіти кримських татар.

Безперечним лідером кримськотатарської періодичної преси в Кримській АРСР була газета “Yeni dunya”. Вона має зовсім особливий статус навіть і для сьогоденної національно-культурної ходи Криму. “Yeni dunya” виникла в 1918 р. і спочатку друкувалася в Москві. Видавала її група турецьких комуністів на чолі з М.Субхі. Газета виходила щотижня з метою соціалістичної пропаганди серед турецьких військовополонених. Популяризуючи основи наукового комунізму, “Yeni dunya” одночасно вела активну агітацію проти уряду Туреччини, “відкрито бичуючи продажних пашей та їх поплічників і закликаючи колишніх есерів до їх повалення та встановлення в Туреччині Радянської влади” [471, с. 87]. Газета завоювала авторитет серед турецьких військовополонених і тому досить успішно поширювалася. Поступово навколо “Yeni dunya” створюється невелике ядро турецьких комуністів. Але діяти в колишньому статусі газеті не судилося. Після підписання Брестського мирного договору (1918 р.) посол Туреччини в РРФСР вимагав припинення “більшовицької пропаганди” серед турецьких військовополонених і закриття “Yeni dunya” [471, с. 87]. Тому в квітні 1919 р. редакція переїжджає в Крим.

З остаточним встановленням у Криму радянської влади, вже в листопаді 1920 р. ОК РКП(б) дозволив мусульманській секції видавати кримськотатарською мовою три рази на тиждень “Yeni dunya” та затвердив її редакцію з шести осіб на чолі з М.М. Недімом, подальша діяльність якого тісно була пов'язана з розвитком національної періодики зокрема, і просвіти кримських татар узагалі. Свого часу редакторами газети також були Д.Гафар, Т. Бояджієв, В. Абілев, А. Озенбашли, І. Сефуллаєв та Д. Акімов.

Треба зауважити, що газета задумувалася як щоденна, але видавати її щодня в новій владі поки що не було можливостей. До того ж, спочатку тираж коливався в залежності від наявності паперу. У січні 1921 р. він складав 500 примірників, у квітні – 1000, у вересні – 1500. Усього в 1921 р. “Yeni dunya” вийшла у кількості 175 тис. прим. Для порівняння скажемо, що в 1921 р. усього на півострові вийшло різних друкованих видань кримськотатарською мовою загальним тиражем близько 200 тис. прим. [395, с. 54]. Стабільний випуск газети з середнім тиражем у 1000 прим. та з регулярністю виходу три рази на тиждень удалося налагодити тільки з березня 1922 р. Тоді ж видання все більше починає орієнтуватися на проблеми та інтереси кримськотатарського селянства. Необхідно також зазначити, що за рішенням Кримоблтатбюро, розпочинаючи з моменту видання, 15 примірників “Yeni dunya” надсилалися слухачам Уні-

верситету трудящих Сходу, що дозволило студентам з Криму бути в курсі політичних, культурних та економічних перетворень, які відбувались у регіоні.

Як показують вищенаведені дані, у перші роки радянської влади газета ще не була масовою. Так, наприклад, в Євпаторійському окрузі вона деякий час узагалі не випускалася. Крім того, у цей період серед татар-комуністів навіть висловлювалися дорікання, що їх у цю газету не приймають, “а друкувалися в ній одні націоналісти” [13, арк. 2]. Незабаром для наведення в газеті революційного порядку “Yeni dunya” визнали органом Татбюро, ОК РКП(б), Кримського ЦВК та Радпарткому. Це, крім іншого, заклало основу для становлення її як провідної газети кримськотатарською мовою в Кримській АРСР. Крім того, у редакторському складі газети відбулися визначені зміни. Новим відповідальним редактором ОК РКП(б) призначив Я.А. Мусаніфа. А попередньому – М.М.Недіму було доручено керівництво перекладною видавничою Колегією. Не дивлячись на це, зв'язок з газетою він не втратив, тому що цим же наказом був затверджений відповідальним секретарем “Yeni dunya”. У цей же період ОК уперше звертає увагу редакції газети на складність її мови та вимагає наблизити її до розмовної [13, арк. 13].

Становлення газети як органу ОК РКП(б), безумовно, наклало свій відбиток не тільки на її ідеологічну платформу, а й зміст. Відповідно до спеціального циркуляра Агіпропу ЦК РКП(б) від 1922 р., установлювалися чітко визначені нормативи для змісту губернських та повітових газет. З огляду на те, що “Yeni dunya” відносилася до газет губернського типу, є необхідність навести висунуті до неї вимоги. Отже, губернські газети мали складатися з наступних відділів: передові статті – 80 – 120 рядків. Вони повинні були мати конкретний характер. В їх основу покладались події та факти з місцевого політичного й економічного життя, загальнореспубліканського і тільки у виняткових випадках – з життя міжнародного.

Другою, винятково діловою, повинна була бути стаття з питань місцевого будівництва. Періодично рекомендувалося публікувати статті, спеціально присвячені партійному життю. Двох керівних статей для губернської газети вважалося цілком достатньо. Виключення допускалися лише в деяких випадках. Передова та друга статті повинні були визначати керівництво, напрямок, намічати основну лінію проведення. Указувалося, що “Передовиця та підпередовиця – не розмови, не міркування, а політична вказівка, директива”.

Наступний відділ називався “Життя Радянських Республік”. Він мав базуватись на інформації Радіо-Росту, обробленій та скомбінованій у підвідділи за характером та змістом. Рекомендувалася конкретність та популярність викладу, обсяг 120 – 150 рядків. Під час великих подій обсяг розширювався в залежності від важливості події.

Далі йшло іноземне життя. Висвітлюватися мали тільки видатні події. Боротьба праці з капіталом. Революційний рух. Крім того, – усі події та факти, що безпосередньо стосувалися Радянської Республіки. Матеріали комбінувалися в зведення, розбивалися на підвідділи, нормальний обсяг – 80 – 100 рядків.

Далі – відділ партійного життя. Зрозуміло, що це був один з головних відділів. Його завданням було всебічне висвітлення роботи місцевих організацій, до найбільш важливих осередків включно. До нього входили замітки, кореспонденція, хроніка. Обсяг – 120 – 150 рядків. Наступними за важливістю та послідовністю були відділи “Робітниче та професійне життя”. Вони могли бути об'єднані в один. Мали відображати життя робітників, публікувати кореспонденції з місць, листи, розповідати про роботу профспілок, робкопів, завкомів. Обсяг від 150 до 200 рядків. Після робітничого життя йшов логічно наступний відділ – Промисловість. У ньому: стан та робота місцевої промисловості, приватна промисловість, факти та цифри. Обсяг – 100 – 150 рядків.

У розділі “Сільське господарство” рекомендувалося висвітлювати стан сільського господарства в губернії, діяльність місцевих земельних органів, роботу сількорів та питання меліорації. Обсяг – від 100 до 150 рядків. Зрозуміло, що в губерніях промислових головна увага зосереджувалася на промисловості та робітничому житті; у губерніях землеробських – на сільському господарстві та житті села. Наступним розділом була “Кооперація”. У ньому мова мала йти про роботу Губспілок й інших кооперативних установ, сільськогосподарську кооперацію, вплив кооперації на ринок. Обсяг – 80 – 100 рядків.

Зрозуміло, що окремим розділом ішло “Життя Червоної Армії”. Цей розділ був невеликий, 50 – 70 рядків. Важливим відділом була “Кореспонденція з повітів”. Його пропонувалося обставляти добре та пропонувалося “відбити життя повіту у цілому”. Особливо часто рекомендувалося використовувати кореспонденцію з повітів, де не було газет. Обсяг відділу – 150 – 200 рядків.

Останнім відділом, що був прописаний у циркулярі, був “Довідковий”. У ньому рекомендувалося надавати відповіді на листи читачів. Вони мали бути у формі роз’яснення та довідки, популярно викладені [283, с. 33].

Це – постійні й обов’язкові відділи. Вони мали міститися по можливості щодня. Інше місце в газеті приділялося матеріалу, який не вкладався в рамки вищевказаних відділів (комунальне господарство, народна освіта, охорона здоров’я, міська хроніка тощо). Зрозуміло, що крім постійних відділів, рекомендувалося створювати тимчасові, так звані, “ударні” відділи, у залежності від політичної необхідності. Наприклад: “Голод”, “Генуя”, “Посівна кампанія”, “Війна в Європі” тощо. Розмір відділів міг коливатися в залежності від характеру матеріалів. Таким чином, цей циркуляр став базовим у подальшій діяльності центральних газет Кримської АРСР, у тому числі й кримськотатарських. І хоча останні, особливо в 1920-х рр., не завжди чітко дотримувалися викладених у ньому основних принципів, саме цей документ поклав початок твердій регламентації в діяльності преси.

Вирішуючи проблему поширення газет, органи влади республіки ухвалюють низку спеціальних рішень. Першим з них стала постанова РНК Криму від 24 березня 1923 р. “Про обов’язкову підписку на газету “Yeni dunya”. У часткову зміну своєї постанови від 28 вересня 1922 р. про обов’язкову підписку на газету “Красный Крым” РНК Криму ухвалив, що зазначена в цій постанові обов’язкова передплата на “Красный Крым” та розміщення в ньому обов’язкових оголошень замінюється для кримських татар обов’язковою передплатою на “Yeni dunya” з розміщенням у ній обов’язкових оголошень [13, арк. 18].

Наступним кроком у цьому ж 1923 р., стало рішення ОК перетворити “Yeni dunya” в щоденну газету, а також зобов’язати через ЦВК усі сільради, райвиконкоми з усіма їх відділами, центральні державні та господарські установи, усіх торговців татар, усі союзи, де були робітники та службовці татари стати передплатниками газети “Yeni dunya”. Крім того, ОК зобов’язав усі господарські та державні установи розміщати оголошення також і в “Yeni dunya” [13, арк. 40]. Для реалізації цього рішення в другій половині 1923 р. татсекція ОК вирішила збільшити тираж видання до 2000 прим.

Проведені місцевою владою агіткампанії з поширення періодики в сільській місцевості іноді перетиналися з загальносоюзними акціями. Так, наприклад, 22 липня 1924 р. ОК ВКП(б)

зобов'язав членів партії рекламувати підписку на газети в селах регіону, тому що “у Кримське село преса ще майже зовсім не проникла...”. Чергова агітація була розгорнута у зв'язку з тим, що при газеті “Красный Крым” планувався вихід спеціального додатку для селян. Крім того, у Москві видавалася, а в Криму в тому числі поширювалася, щотижнева “Крестьянская газета” [15, арк. 65].

Наступна кампанія з розповсюдження підписки на місцеві газети розпочалася на початку 1925 р. У своїй спільній постанові ОК РКП(б) та ВЛКСМ, звертаючись до всіх райкомів РКП(б) й РЛКСМ, констатували наступне положення справ національної преси в регіоні: по-перше, відсутність уваги з боку парторганізацій на місцях до питань поширення та підняття авторитету національної преси. По-друге, недостатню співпрацю партійних, радянських та професійних організацій і їх працівників з пресою. По-третє, слабе керівництво сильним татарським сількорівським рухом.

У зв'язку з цим пропонувалося для проведення місячника національного друку на мітингах створити комісії з представників райкомів РКП(б) та РКСМ, Райвиконкому, Райпрофбюро та Райполіпросвіти. Крім того, рекомендувалося залучити до цієї роботи місцевих сількорів та сільське вчительство, комсомольців і піонерів, а також досягти в кожному окремому районі визначеної кількості передплатників на національні газети. Кампанія проводилася з 5 квітня по 5 травня 1925 р. [20, арк. 92]. Однак, ужиті заходи виявилися неефективними, і в 1925 р. “Yeni dunya” стала знову щотижневою, з середнім тиражем 1500 прим. [19, арк. 46].

Незважаючи на існуючі труднощі в розвитку національної преси, місцеві більшовики, на тлі активного залучення кримськотатарської молоді в громадське життя республіки та різні навчальні заклади, вважали за необхідне створення спеціального молодіжного друкованого органу, яким стала газета ОК РКСМ “Jas Quvet” (Юна сила). Слід сказати, що її тираж у середині 1920-х р. уже перевищував тираж “Yeni dunya” й досяг 1800 прим. [19, арк. 46]. Історія “Jas Quvet” розпочалася в липні 1922 р. у Бахчисараї, пізніше редакція розміщувалася в Сімферополі. Газета виходила кримськотатарською мовою і була друкованим органом Бахчисарайської організації РКСМ. Як відомо, видання “Jas Quvet” розпочалося 14 липня 1922 р. у колишній друкарні І.Гаспринського [720, с.153].

Проте з незрозумілих причин постановою Президії Кримського ОК РКП(б) від 26 липня її видання було заборонено. Але вже 31 липня 1922 р. цю постанову, внаслідок клопотань Бахчисарайського Виконкому, парткому та РКСМ, було скасовано [258, с. 17]. “Jas Quvet” фактично з моменту свого виникнення був узятий під протекцію Татсекції ОК РКП(б). Вона забезпечувала газету статтями, надавала необхідну матеріальну допомогу. Завдяки цьому “Jas Quvet” виходив регулярно. Вже до кінця квітня 1925 р. вийшло 32 номери видання [255, с. 29].

Необхідно також зазначити, що ці дві тюркомовні газети далеко не завжди підтримували дружні взаємини. Основною причиною тому, у першу чергу, служили займані ними політичні позиції. Так, якщо “Jas Quvet” фактично з початку свого створення став рупором ідей ОК РКП(б) та ОК РКСМ і ніколи не дозволяв собі відходити від офіційно прийнятих точок зору, то “Yeni dunya”, завдяки діям свого авторського колективу, хоча й не скочувалася до відкритого виступу проти радянської влади, але була більш національно спрямованою і, відповідно, більш активно захищала інтереси власного народу [258, с. 18]. За таку позицію “Jas Quvet” неодноразово обвинувачував “Yeni dunya” у “відсутності твердої комуністичної лінії”, тому в 1920-х роках ОК не раз змушений був утручатися в їхні справи для припинення полеміки між цими виданнями, що виливалася на сторінки газет [13, арк. 40]. Для вирішення таких конфліктів і взагалі “з метою врегулювання друкованих видань татарською мовою” ОК РКП(б) створив ще у вересні 1921 р. спеціальну міжвідомчу комісію. Однак, її діяльність, мабуть, виявилася неплідною, тому істотного внеску в доручену їй справу вона не зробила й була розформована.

У подальшому гостра необхідність в установі, яка б координувала роботу місцевих видавництв та газет, змусила ОК РКП(б) створити в жовтні 1925 р. Відділ Друку при ОК. До того ж, величезне коло турбот і обов'язків ОК не дозволяло йому постійно тримати руку на пульсі місцевої періодичної преси.

У практику роботи Відділу друку були введені періодичні наради редакторів газет та часописів, завідувачів книготорговельних організацій і представників центральних видавництв, які працювали в галузі поширення загальносоюзної друкованої продукції в Криму.

Необхідно зазначити, що, не дивлячись на певні труднощі, у 1925 р. у регіоні відбувається активний розвиток періодики, у тому числі й кримськотатарської. Так, були засновані такі видання, як газета “Крестьянин”, часопис “Петі” та бюлетень Кримського ЦВК. Усього ж, у

1925 р., у Криму вже виходило 9 газет, з них 5 республіканських та 3 районних (кримськотатарською мовою тільки 2). Часописів друкувалося: 2 педагогічних – російською та кримськотатарською мовами, 1 суспільно-політичний та літературно-художній кримськотатарською мовою і 2 духовно-релігійних – православний і мусульманський. Бюлетені: “Биржовый Бюлетень”, “Бюллетень Крымчика” і був намічений до випуску “Партиец” орган ОК ВКП(б).

Однак, уже в 1926 р. і так складне та нестабільне становище місцевої періодики знов погіршується. Яскравим прикладом тому є дані, наведені нами в Додатку М. Причин для зменшення загального тиражу періодичних видань було кілька: у зв'язку з переходом від колективної до індивідуальної підписки, через зростання в Криму кількості центральної періодики та недостатню роботу редакцій з розповсюдження газет [24, арк. 78].

Збільшення обсягу загальносоюзної періодики на кримському ринку друкованої продукції в цей період було значним. Так, якщо на початку 1926 р. щодня продавалося 20185 прим. газет, то вже наприкінці 1926 р. – 31383 прим. Відповідно часописів щотижня – 12504 і 23758 (тобто, у середньому виходить більш ніж на 50%). Усього ж за 1926 р. в автономії було поширено газет 7986973 прим., часописів 820890 прим. [24, арк. 81].

Однак брати до уваги вплив загальносоюзної періодики на просвіту кримських татар у цей період не доводиться з двох основних причин. По-перше, це незнання більшістю кримськотатарського народу російської мови. По-друге, по окремих районах розподіл загальносоюзної періодики відбувався надзвичайно нерівномірно. Наприклад, із загальної кількості преси, що надходила, на Севастопольський район припадало 36,62%, на Сімферопольський – 30,49%, Джанкойський – 1,44%, Карасубазарський – 1,35%, Судакський – 0,14%, Бахчисарайський – 0,11%. Крім того, зовсім незначний відсоток продаж загальносоюзної періодики припадав на кримське село. Отже, як свідчать наведені дані, у районах з переважно татарським населенням загальносоюзна преса фактично не поширювалася.

У цьому явищі можна знайти як позитивні, так і негативні сторони. Позитивним було те, що в цей період кримські татари ще деякою мірою залишалися осторонь від того ідеологічно невитриманого шквалу політичної нісенітниці, якій піддавалося російськомовне населення СРСР. Негативними ж чинниками були, по-перше, слабка інформованість кримськотатарського народу щодо політичних та економічних процесів, які відбувались у країні та за кордоном,

і про які вони могли дізнаватися тільки з місцевої національної преси, до того ж, з великим запізненням, а також, нерідко, нерозуміння читачами суті самих фактів подій. Якщо ж до цього додати складність мови кримськотатарських видань, їх незначний тираж та обмежене розповсюдження, то виявиться, що більшість кримськотатарського народу у цей час фактично знаходилась у інформаційному вакуумі.

По-друге, центральна періодика створювала значну конкуренцію місцевим виданням, підриваючи їх матеріальну базу, у той же час, фактично не охоплюючи основних шарів кримськотатарського населення. Ці висновки підтверджуються економічним станом національної преси в 1920-х р. Так, у зв'язку з низьким тиражем та великими витратами на видання бюджетний дефіцит, зокрема, “Yeni dunya” склав у червні 1926 р. 427 крб. 24 коп. У липні ж становище стало критичним, до речі, як і у всіх інших кримських газет. Наявним було подальше зниження тиражу, що пояснювалося частково літнім періодом часу, а частково, як уже зазначалося, підвищенням попиту на центральні газети. У зв'язку з цим, для скорочення витрат на утримання газет було прийнято рішення про об'єднання господарсько-редакційних апаратів газет “Yeni dunya” та “Jas Quvet” [28, арк. 149].

Слід сказати, що подібні заходи приймалися і стосовно російськомовних видань. Так, цією ж постановою були об'єднані господарсько-редакційні апарати газет “Красный Крым” і “Крестьянин”. Багато в чому існуючі труднощі в діяльності періодичних видань регіону пояснюються й тим, що вони до цього часу діяли фактично без визначених кошторисів. Надалі ж усі прибутки та витрати кожного видання ретельно прораховувалися. Так, кошторис “Yeni dunya” на червень 1926 р. передбачав прибуток у 2525 крб. 80 коп., який складався з доходу за оголошення – 85 крб., субсидії Кримського ЦВК – 1566 крб., розповсюдження газет 874 крб. 80 коп. Витрати газети в сумі – 2953 крб. 04 коп. склалися з наступних пунктів: оплата послуг друкарні (разом з вартістю паперу) 1800 крб., утримання апарату – 545 крб. 04 коп., гонорари – 310 крб., інші витрати в сумі 318 крб. У підсумку, дефіцит газети за місяць складав 427 крб. 24 коп. Крім того, з огляду на такі об'єктивні труднощі, як подорожчання паперу та зменшення доходу від оголошень, ЦВК Криму змушений був прийняти рішення про збільшення дотації “Yeni dunya” на 327 крб. на місяць, понад отримувану субсидію від Кримського ЦВК у 1566 крб., що на липень – вересень 1926 р. склало в сумі 981 крб. [28, арк. 275]. Кошторис “Jas Quvet”

на червень 1926 р. передбачав прибуток у сумі 1133 крб., який складався з доходу від розподілу газет – 300 крб. та субсидії РНК – 833 крб. Витрати на видання газети (1254 крб. 15 коп.) розподілялися так: папір та друкарські витрати – 890 крб. 50 коп., утримання апарату – 215 крб. та інші витрати – 148 крб. 65 коп. У підсумку, бюджетний дефіцит газети за місяць склав 121 крб. 15 коп. То ж довелось і “Jas Quvet” збільшити дотацію на 121 крб. на місяць до кінця року, а всього – 363 крб.

Крім того, намагаючись хоч якось відгородитися від хронічної збитковості місцевих газет, Кримський ОК ВКП(б), оформлюючи рішення як результат наради редакторів газет і часописів при відділі Друку ОК ВКП(б), 26 червня 1926 р. переводить усі газетні видавництва на госпрозрахунок. Однак цей крок аж ніяк не викоринив їх дотаційність у майбутньому.

У процесі об'єднання господарських та редакційних апаратів газет важливим кроком стало визначення необхідних штатів. Під час розгляду штатів “Yeni dunya” та “Jas Quvet” 27 – 28 жовтня 1926 р., вони були затверджені в наступному виді: відповідальний редактор “Yeni dunya”; відповідальний секретар тієї ж газети; відповідальний редактор “Jas Quvet”; літературний співробітник, що вів також відділ сільського життя й агрономічний; літературний співробітник, він же Завідувач відділом інформації з Криму та СРСР “Наука и техніка”; літературний співробітник та завідувач дрібними відділами: інформація з Кримської хроніки, бібліографія, військовий, спортивний та ін.; випускаючий газету, він же літературний працівник газети “Jas Quvet”; бухгалтер; експедитор; помічник експедитора; касир, він же приймальник підписки; керівник робіт сількорівським рухом та репортер; прибиральник, він же кур'єр. Разом 13 осіб.

Однак, не дивлячись на вжиті заходи, фінансовий дефіцит до жовтня 1926 р. по “Jas Quvet” та “Yeni dunya” склав 34856 крб. У той же час, бюджетний дефіцит газети “Красный Крым”, при тиражі 11000 прим., склав 297 крб. [10, арк. 53 – 55]. Загалом, бюджетний рік газети та часописи Криму закінчили з дефіцитом близько 95000 крб., у наступному 1926 – 1927 році газетам, часописам та бюлетеням Криму було виділено 132000 крб. дотацій [24, арк. 79]. Таким чином, дотації на кримську періодику зростали щорічно і ставали все більш вагомим статтею бюджету автономії.

З боку ОК ВКП(б) пропонувалися різні заходи, які можна охарактеризувати скоріше як напівзаходи, із зниження собівартості газет, у тому числі й зменшення гонорарів (3000 крб. про-

ти 4500 крб.). Проти цього рішення різко виступив М.М.Недим, указуючи на і без того низький рівень заробітної платні співробітників татарських газет. У результаті бурхливих суперечок із представниками Поліграфтресту вирішили знизити вартість набору газети в друкарні до 75 крб. з номера. Але й це рішення не вельми поліпшило фінансове становище національних видань. У зв'язку з цим, уже в першому кварталі 1926 – 1927 р. було передано в розпорядження “Yeni dunya” для загального використання з “Jas Quvet” ще 1500 крб. дотації.

На тлі складного економічного становища газет та в процесі їх організаційного становлення, не можна не відзначити, на перший погляд, досить абсурдне рішення органів влади про створення нової газети кримськотатарською мовою. Такою газетою став “Молодий Більшовик”, що видавався ОК РКСМ. Відповідно до розробленої програми цього видання, “Молодий Більшовик”, за своїм типом, задумувався як “робітничо-селянська газета, розрахована на обслуговування робітничо-селянської молоді, що орієнтується на читача рядового комсомольця та низового активіста”.

У змісті нової газети, насамперед, передбачалося приділяти увагу: по-перше, висвітленню найважливіших суспільно-політичних, партійних та комсомольських питань, проблем національної політики органів влади. По-друге, практиці комсомольської роботи, “виділяючи труднощі й успіхи в низовій організації, належною мірою обмінюючись досвідом та новітніми формами” роботи комсомолу. По-третє, більшовицькому вихованню кадрів молоді за допомогою систематичного висвітлення на сторінках газети різних ідейно-теоретичних питань. Крім того, побуту та життя робітничо-селянської молоді національних меншостей Криму. І головним у всі цій роботі пропонувалося вважати швидке реагування на запити й інтереси читачів.

Побудова газети “Молодий Більшовик” розраховувалося на 10 постійних та 15 епізодичних відділів. Серед постійних відділів були такі: передовиця, міжнародні події, “По СРСР”, комсомол міста, комсомол на селі, партійне життя, у союзного керма, наука та техніка, переписка з читачем і книжкова допомога. Епізодичні відділи розміщувалися в порядку черги: суспільно-політична робота комсомолу, світовий комсомол, фізкультура і спорт, флот і армія, політнавчання, куточок юнкора, література й мистецтво, шаради та ребуси, національні меншості Криму, побут молоді, піонерський відділ, по школах, дівчата Криму, агропропаганда, поради лікаря й антирелігійна пропаганда.

Крім того, одним із завдань “Молодого Більшовика” стало обслуговування потреб молоді нацменшин півострова. Для цього в газеті ввійшли в практику епізодичні куточки мовами нацменшин, присвячені таким моментам, як нацменконференції юнацтва, радянські, партійні, а також національні свята [28, арк. 123]. Найбільш чітко сформулював завдання нової газети Я.А.Мусаніф. Він, зокрема, вважав, що в “Молодому Більшовику” “необхідно висвітлювати життя татарської нацменівської молоді, як це робить “Яш-Куввет” щодо російської” [28, арк. 146]. Отже, стає зрозумілою головна стратегічна мета нової газети – широко висвітлювати та рекламувати участь і діяльність кримських татар та представників інших нацменшин Криму в діяльності комсомольської організації. До складу редакційної колегії “Молодого Більшовика” увійшли: Мішуніс, Б.А. Чагар, Єлізарова, А.А. Алісва, Капелевич, Дерен-Айерлы, Глешковський. Відповідальним секретарем газети був призначений Капелевич [28, арк. 122].

Становлення нової газети відбувалося за складних умов, але вже в лютому 1927 р. можна констатувати певні позитивні тенденції. Так, до 11 лютого 1927 р. із дня заснування “Молодого Більшовика” уже вийшло шість номерів. Гігантськими (для кримськотатарської періодичної преси) кроками йшло збільшення кількості передплатників. Так, якщо в січні 1927 р. газету виписувало 218 осіб, то в лютому вже 1645. За перший місяць роботи газети до неї надіслали свої дописи 50 юнкорів, й їх негайно було використано на сторінках газети. Крім того, для сприяння швидкому розвитку видання у цей період були створені два юнкорівських кружки.

У той же час, можна відзначити й деякі недоліки в діяльності “Молодого Більшовика”: по-перше, газета поширювалася головним чином у Сімферополі, Севастополі, Керчі, Феодосії, тобто в промислових районах. А ось, у селах Криму вона виписувалася слабо. Однак, ґрунтуючись скоріше на позитивних результатах діяльності газети, обком припускав, що в березні 1927 р. її тираж сягне 3000 прим. [28, арк. 148].

Важливою проблемою цього дослідження є питання участі в діяльності кримськотатарських газет національної молоді. Так, документи свідчать про бурхливе зростання кількості добровільних кореспондентів у цей час, особливо з середовища кримськотатарської сільської молоді. Вона найбільш активно відгукувалася на заклик направляти матеріали у видання.

Такий підхід впливав із завдань влади щодо проведення ідеологічної обробки молоді та її залучення до класової боротьби. Прикладом практичної важливості для більшовиків цього

руху можуть послужити наступні факти: прокуратурою Криму в 1925 – 1926 рр. було використано 736 заміток із газет та часописів автономії. З них послужило матеріалом для порушення карного переслідування 246, використано в адміністративному порядку – 489, підтвердилося – 273 замітки і спростовано – 181. У бюро Скарг РСІ в 1926 р. надійшло заміток 159, з них підтвердилося – 55, не підтвердилося – 52.

Звичайно ж, не всім подобалася діяльність своїх односільчан – робсількорів. У цей складний час робсількором було, з одного боку, почесно, а з іншого боку – небезпечно. Так, відповідно до документів, відзначалися випадки переслідування кореспондентів, найчастіше в прихованій формі. Так, за даними “Красного Крыма” в 1926 р. відбулося шість випадків переслідування його робсількорів. З іншого боку, необхідно сказати, що діяльність останніх не завжди була добровільною. Їх іноді просто призначали “в добровільно-примусовому порядку”. Це припущення підтверджує, зокрема, циркуляр ОК ВКП(б) від 5 липня 1924 р. “Про залучення та виділення за списками сількорів для татарських газет” [15, арк. 49]. У той же час, активна участь у роботі газети давала шанс початковим журналістам висунутися на більш високу роботу, стимулом до чого були постанови про залучення робсількорів до апарату газет, що їх час від часу видавав ОК ВКП(б) [46, арк. 183].

Робсількорівські листи надходили в “Yeni dunya” у такій кількості: у квітні 1926 р. 284, у листопаді 270. З них газета використовувала 74,1%. Для порівняння скажемо, що “Jas Quvet” використовував лише 59,8% робсількорівських листів. Необхідно зазначити, що після господарського злиття відносини між редакціями “Yeni dunya” та “Jas Quvet” дещо налагодилися і вони від конфліктів перейшли до співпраці. Так, редакція “Yeni dunya” не тільки сама використовувала матеріали, надіслані робсількорами, але й неодноразово надавала їх у “Jas Quvet” [28, арк. 50].

Проблема вирішення критичної ситуації у справі випуску періодичної преси кримсько-татарською мовою в цей період лягала, у першу чергу, на плечі партійних органів республіки, які приймали рішення щодо їх відкриття й змушені були думати й про те, як утримувати їх при їхній постійній збитковості. Піком кризи стало складне рішення, прийняте після бурхливих дебатів Секретаріатом Кримського ОК ВКП(б) 26 вересня 1927 р. про закриття газет “Jas Quvet”, “Крестьянин” та “Молодой Большевик” [29, арк. 53]. Однак такий крок наніс би серйозного

удару по престижу радянської влади і, очевидно, тому і не був остаточно реалізований. Більшовикам довелося всерйоз братися за реорганізацію роботи національної періодики. Перші спроби з боку органів влади республіки проаналізувати ситуацію й серйозно змінити хоча б щось почалися навесні 1928 р.

1 березня 1928 р. у своїй доповіді на черговому пленумі ОК “Про стан Кримських татарських газет та часописів” М.М. Недім указував, що розмір “Yeni dunya” є недостатнім і не дозволяє висвітлити всі важливі питання поточної роботи. У зв’язку з цим, обсяг газети було вирішено збільшити. У роботі газети “Jas Quvet” він відзначав наступні недоліки: брак ілюстративного матеріалу та перевантаження великими статтями; слабе відображення питань, які цікавлять сільське населення; недолік відображення побутових запитів молоді; недостатнє узагальнення досвіду союзної роботи; слабе залучення в газети районного активу.

Очевидно, ужиті заходи виявилися ефективними і, натхнені таким результатом, партійні діячі виробили подальші кроки щодо поліпшення кримськотатарської періодики. Так, уже 4 січня 1929 р. ОК ВКП(б) у своїй постанові, відзначаючи збільшення тиражу “Jas Quvet”, поперше, доручив ОК ВЛКСМ розглянути питання щодо поліпшення якості цієї газети, залучення до роботи обласного та районного активу, а також подальшого збільшення тиражу. По-друге, запропонував негайно перевести на НТА “Jas Quvet”. По-третє, редакції “Yeni dunya” негайно перевести на НТА всю першу сторінку та поступово до 1-го січня 1930 р. – всю газету. По-четверте, підсилити редакції цих газет найбільш підготовленими та “в партійному відношенні найбільш витриманими працівниками”, причому “не зупиняючись в разі потреби перед зняттям з відповідальної обласної роботи” [38, арк. 58 – 59].

Послідовно виконуючи ухвалені цією нарадою постанови, на початку 1929 р. ОК ВКП(б) затвердив і новий склад редакції газети “Yeni dunya”. Він був таким: Д.А. Гафаров – відповідальний редактор, А. Софу – член Колегії, М.М. Недім – член колегії, З.М. Джавтобелі – секретар. Крім того, 17 лютого 1929 р. у низці заходів щодо посилення газет та поліпшення їх змісту ОК затвердив такий склад поліпредакторів з кримськотатарських партійних працівників: Ф.А. Мусаніф, Д.А. Гафаров, З.М. Джавтобелі та Д. Сейдаметов, а також поліпредакторів при газетах: “Yeni dunya” – Д.А. Гафаров, “Jas Quvet” – Е. Дерменджі. Партійними рецензентами газет були призначені: “Yeni dunya” – Ф.А. Мусаніф, “Jas Quvet” – Р.Б. Бекірова [38, арк.108].

Однак, незважаючи на вжиті заходи, спостерігалось лише незначне поліпшення стану видання національної періодики. Газети Криму, як і раніше, залишалися збитковими, а більш за все вимагали дотацій саме кримськотатарські. Так, наприклад, 2 липня 1928 р., прагнучи поліпшити матеріальне становище газети “Молодой Большевик”, але не маючи для цього достатніх фінансових можливостей, ОК ВКП(б) від коштів, які виділялися на утримання кримських газет, вирішив виділити газеті “Молодой Большевик”: 1000 крб. за рахунок “Красного Криму”, 1000 крб. за рахунок “Yeni dunya” і 500 крб. за рахунок газети “Jas Quvet”. Іншу суму дефіциту передбачалося покрити з надлишків коштів, виділених Міськрадою та Комітетом зі справ друку [35, арк. 115]. Крім того, у січні 1929 р. приймається рішення про чергові дотації з бюджету: “Yeni dunya” – 26500 крб., “Jas Quvet” – 11500 крб., “Красный Крым” – 9500 крб. тощо [36, арк. 108]. Однією з причин такого стану справ, як і раніше, залишався невеликий тираж місцевої періодики при значних витратах на видання. Для виправлення ситуації, ОК ВКП(б) 6 червня 1929 р. вирішив збільшити тираж “Yeni dunya” до 5000 прим.

Однак, як це часто бувало в радянський час, результат активної діяльності ОК РКП(б) з розвитку кримськотатарської періодики виявився прямо протилежним. До березня 1930 р. у регіоні відзначалося різке зниження тиражів татарських газет при загальному підвищенні тиражів російськомовної центральної та Кримської періодики. Однією з найважливіших причин цього став передчасний переклад за вказівкою ОК усіх видань, що виходили кримськотатарською мовою, на НТА. Це, звичайно ж, значно звузило коло їх читачів, тому що більша частина кримських татар ще тільки розпочала вивчати новий алфавіт.

Намагаючись вийти зі спровокованого ними ж положення винятково адміністративними кроками, партійні органи приймають наступне рішення: по-перше, під особисту відповідальність Зав. АПО Райкомів, провести перевірку роботи осередкових уповноважених з поширення татарської преси. По-друге, запропонувати ОК ВЛКСМ, фракціям КСПС, Союзу Союзів колгоспної кооперації та Правління добровільних товариств ужити заходів для збільшення передплати кримськотатарської періодики. По-третє, заслухати найближчим часом доповідь щодо поліпшення змісту татарської періодики. Запропонувати редакціям газет підсилити “живі форми” просування татарських газет через читацькі конференції тощо.

Як видно з даного рішення, поліпшення змісту кримськотатарських газет виявилось на останньому місці після адміністративних заходів щодо їх поширення. Головним було: якнайбільше надрукувати і поширити, а не те, що в газеті прочитають читачі, і чи буде їм це цікаво. Місцеві партійні бонзи прагнули “втерти окуляри” вищестоящому начальству своїми “успіхами” у справі “національного будівництва”. З іншого боку, для підвищення самоолатності газет не можна було підвищити їх ціну (у середньому кримськотатарські газети коштували по 10 коп. за прим.) – це привело б до подальшого зниження попиту. Такі підходи дорого коштували бюджету автономії. Загальна сума дотацій газетам та часописам Криму в 1931 р. склала 312480 крб. Дотації “Yeni dunya” склали 60000 крб., “Jas Quvet” 45000 крб., “Красный Крым” 36000 крб. [43, арк. 116].

Тим не менш, навіть завдяки адміністративним заходам, тиску на рядових громадян республіки партійні органи у середині 1930-х рр. змогли домогтися необхідних результатів. Ще 27 листопада 1930 р. обком дозволив щоденний вихід “Jas Quvet” з 15 грудня [43, арк. 116]. До кінця 1935 – початку 1936 р. у СРСР видавалося усього більше 100 газет татарською мовою, з них 14 – у Криму. Тираж одного номера “Yeni dunya” у 1937 р. досяг 9443 прим., а тираж “Jas Quvet” – 5873 прим. [70, арк. 9]. Щоправда, І.А.Керімов, стверджував, що вже в 1931 р. тираж “Yeni dunya” досяг 10000 прим. [500, с. 7], хоча за іншими даними, у 1930 р. він знаходився в межах 2500 прим. [521, с. 172].

У 1938 р. вийшло 301 номерів “Yeni dunya”, тираж кожного з них у середньому складав 10740 прим. Персонал газети було доведено до 50 осіб, з них редакційний – 30, видавничий – 8. А звичайний обсяг одного номера газети склав 140000 друкованих знаків. “Jas Quvet” випустив 176 номерів у 1938 р., середній тираж одного номера склав 6772 прим. (у 1936 р. – 6000 прим.), а обсяг одного номера газети досяг 50000 друкованих знаків. Персонал газети нараховував 12 осіб, з них редакційний – 8, видавничий – 2. Загальні ж цифри по газетах регіону були такими: у 1937 р. у Криму виходило 33 газети (без обліку низових), загальний разовий тираж усіх газет складав 134,5 тисяч прим. У тому числі виходило 7 газет кримськотатарською мовою, загальний тираж яких досягав 22,8 тис. прим. [76, арк. 85].

То ж, безумовно, певні успіхи були досягнуті, але вони були, у першу чергу, кількісними, а не якісними. В роки “чищень” і репресій, “виковування” з народів СРСР “єдиного радян-

ського народу” газети на зразок “Yeni dunya” найчастіше слугували лише рупором комуністичних ідей, а зростання їх тиражу – лише ширмою в справі обмеження прав та свобод малих та великих народів. Підтвердженням тому слугує, по-перше, перейменування в 1938 р. провідних кримськотатарських газет “Yeni dunya” у “Къзыл-Крым” і “Jas Quvet” у “Комсомолец” [76, арк. 86]; по-друге, домінування міжнародних та загальносоюзних тем на сторінках газет над місцевими, особливо кримськотатарськими; по-третє, фактичне зникнення зі сторінок газет тем щодо реальних соціально-економічних та політичних проблем і підміна їх млявою критикою діяльності різних організацій та відомств; по-четверте, зайва політизація видань. Так, наприклад, у 1937 р. основними темами “Jas Quvet” були: хроніка, повідомлення ТАРС, події в країні, життя комсомолу, промови керівників держави, біографічні статті про життя та діяльність “старих більшовиків”, оголошення (кінопрокат, торги, інформація для абітурієнтів ВНЗ і технікумів). У той же час, інформація про місцеве життя займає незначне місце на сторінках видання, вона безбарвна та політизована. З перейменуванням “Jas Quvet” у “Комсомолец” зміст видання стає мілітаризованим, дуже багато друкується матеріалів про армію, війну в Європі. Разом ці відділи займають більше половини загального обсягу газети.

Відповіддю широких читацьких мас на таку грубу національну політику в галузі друку стало зниження числа передплатників і, як наслідок, зменшення щомісячного тиражу “Къзыл Крым” (з 10740 прим. у 1937 р. до 10600 прим. у 1938 р.), не дивлячись на всі вжиті заходи. І тільки “Комсомолец” зміг трохи збільшити свій тираж (6772 прим. у 1937 р. і 7000 прим. у 1938 р.), хоча і йому завдання було поставлене вийти на 8000 прим. [84, арк. 93 – 94].

Проте слід мати на увазі, що така односторонньо негативна характеристика діяльності “Yeni dunya” і “Jas Quvet”, буде неправильною. Адже за весь час свого існування, не дивлячись на ідеологічний контроль, редакції цих газет у справі захисту інтересів свого народу та його культури подеколи виносили гострі питання на суд громадськості. Так, зокрема, у номері від 12 жовтня 1931 р. після привітання Кримського державного татарського театру з відкриттям його 9 сезону “Yeni dunya” писала: “Потрібно відмітити що в театрі не зустрінеш татарською мовою ні гасла, ні плаката. Створюється враження, що татарський театр там є гостем. І насправді, чомусь відчувається таке ставлення до національного театру з боку дирекції державного театру... Наприклад, за словами деяких акторів, репетиції для татарської трупи проводяться не на

сцені, а у фойє” і т.д. Необхідно зазначити, що газета завжди приділяла величезну увагу національному театру і його проблемам, докладно висвітлювала різноманітні сторінки його життя, надавала місце для публікації статей критикам та письменникам.

Звичайно, крім життя театру, “Yeni dunya” висвітлювала й інші різноманітні події культурного та економічного життя кримськотатарського народу, тим самим створюючи можливість широкій громадськості бути в курсі основних не тільки політичних, а й культурних подій. Крім висвітлення культурного життя кримських татар, центральні періодичні видання велику роль зіграли в справі підвищення освітнього рівня кримськотатарського народу. В роки боротьби з неграмотністю саме ці газети були одним з головних посібників у національних лікнепах. Крім того, згідно з рішенням наради редакторів газет при Відділі Друку ОК ВКП(б) від 23 липня 1926 р., у них була створена “сторінка самоосвіти”. Вона включалася у звичайний номер газети та виходила один раз на два тижні. У ній містилися статті з питань самоосвіти за винятком програмно-методичного матеріалу (хроніка самоосвіти, статті про роботу гуртків та бюро допомоги самоосвіті, бібліографія та листування з читачами). Відповідно до прийнятого нарадою рішення, перша “Сторінка Самоосвіти” вийшла 15 серпня 1926 р. [27, арк. 31].

Окремо необхідно згадати і той факт, що “Yeni dunya” у своїх публікаціях, на відміну від іншої радянської преси, якийсь час не тільки не вела антирелігійної пропаганди, а й друкувала статті на захист релігійних поглядів своїх читачів. За це, природно, вона була звинувачена в тому, що виявилася “під ідеологічним впливом мілліфірковців” [374, с. 223].

Важливе місце в діяльності національної періодики належало кримськотатарській інтелігенції. Саме завдяки її активній участі радянізовані “Jas Quvet” та “Yeni dunya” були рупором проблем кримськотатарського народу та зберігали яскраве національне зафарбування. Так, І.А.Керімов справедливо вказував, що могутній шар інтелігенції отримав можливість виявляти себе в різних галузях знань. Праці багатьох відомих учених були відбиті в численних публікаціях, у тому числі в періодиці. Значна кількість фундаментальних робіт О. Акчокракли, А.С. Айвазова, Б. Чабан-заде, С. Чапчакчі, А. Озенбашли, М. Недіма, У. Іпчі, А. Кадрізаде, А. Лятіфзаде, І. Леманова, Я. Кемала, У. Боданінського, А. Одабаша, У. Балча, У. Аджиасана, К. Усеїнова й ін. у силу різних обставин були опубліковані лише в газетах 1920-х рр. [500, с. 7].

Розглянемо діяльність інших, менш популярних газет. Так, “*Үоq olsun cahillik*” (Геть безграмотність) видавалася Кримполітпосвітою за участі товариства “Геть неписьменність” з березня 1927 р. [335. – 1927, 18 марта]. План газети був затверджений ще 21 лютого 1927 р. Особливе місце в ньому посідав так званий “Куточок жінки”, покликаний, у першу чергу, висвітлювати побут татарки. Редакційна колегія складалася з Мусаніфа, Фетієвої та Амертмана. Відповідальним секретарем газети був затверджений Я.А. Мусаніф [28, арк. 139].

На початку 1930-х років, з економічним зміцненням радянської влади та початком колективізації й активним продовженням індустріалізації, перед державними й партійними органами республіки постали нові завдання щодо просування ідей керівництва країни в маси. Для забезпечення необхідного ідеологічного підйому в Криму в цей період розпочинають свою діяльність місцеві газети. Найбільше їх виходило в Кримській АРСР у 1937 р. У цей час у регіоні видавалися газети кримськотатарською мовою, які поділялися на чотири основних групи: обласні, районні, міські й низові. Історію створення та діяльності обласних газет вище вже розглянуто. Районні газети в основному випускалися мовою переважного за чисельністю населення того чи іншого району. Розглянемо найбільш відомі з них.

Основна схема створення районних та міських газет у регіоні була досить простою. Так, наприклад, після клопотань алуштинського та ялтинського райкомів 27 травня 1932 р. Кримський ОК ВКП(б) дозволив друк газет у Ялтинському та Алуштинському районах кримськотатарською мовою. Наступний крок – звернення в ЦК ВКП(б) по санкцію на видання нових газет та надання відповідного розпорядження комітету зі справ друку РРФСР щодо виділення паперу для них. При цьому зазначені райони цілком брали на себе забезпечення матеріальної бази майбутніх видань. У такий спосіб у Криму з’явилися дві нові районні газети: “Ленин-Елу” і “Ударник”.

“Ленин-Елу”, районна газета, орган РК ВКП(б) і РВКа, видавалася з 1932 р. Редакція її (складалася з 3 осіб) і знаходилася в м. Алушта. Газета обслуговувала колгоспи та радгоспи Алуштинського району. Видання було двополосним, видавалося кримськотатарською мовою. У 1937 р. вийшло 144 номери середнім тиражем у 797 прим. кожен [46, арк. 203]. У 1938 р. вийшло 139 номерів, середній тираж склав 970 прим. [84, арк. 102].

“Ударник”, районна газета, орган РК ВКП(б) та РВКа, видавалася з 1932 р. кримськотатарською мовою. Редакція розташовувалася у Ялті. У 1936 р. у ній працювало 6 осіб, у 1938 р. – 7. Крім того, з газетою співробітничало 120 робітників. Газета мала дві смуги, обсяг одного номера видання – 33.500 друкованих знаків. За 1936 р. було випущено 140 номерів, загальним тиражем 98000 прим. (по 700 прим. кожен номер) [84, арк. 125]. У 1937 і 1938 р. вийшло по 132 номери, по 1000 прим. кожний.

“Сталин-Елы” (Сталінський шлях), районна газета, орган районного комітету ВКП(б) та РВКа, видавалася в Балаклаві російською та кримськотатарською мовами одночасно. Обсяг одного номера – 30000 друкованих знаків, 2 смуги. Персонал газети, у 1936 р. складався з 6 осіб, з них редакційний – 4, видавничий – 2. У 1938 р. у ній уже працювало 14 осіб і підтримувався зв'язок з 333 робітниками. Тираж одного номера в 1936 р. складав 1500 прим.; у 1937 р. вийшло 144 номера (по 100 прим. кожний); у 1938 р. було випущено 144 номера, середнім тиражем 922 прим. [84, арк. 103].

“Большевик”, районна газета, орган Бахчисарайського РК ВКП(б) і РВК. Редакція розміщувалась в Бахчисараї. Газета видавалася двома мовами – російською та кримськотатарською. Обсяг одного номера складав 35000 знаків, 2 смуги. У 1936 р. у газеті працювало 9 осіб і надсилали свої матеріали 81 робітників. З 1931 по 1934 р. редактором “Большевика” був А. Дерменджі. Тираж одного номера газети в 1936 р. склав 1500 прим.; у 1937 р. вийшло 294 номера, по 1224 прим. кожний; у 1938 р. було випущено 304 номера, по 1800 прим. кожен [84, арк. 104].

“Коммунист”, районна, орган Карасубазарського РК ВКП(б) та РВКа. Видавалася російською й кримськотатарською мовами, 2 смуги. Редакція газети знаходилася в Карасубазарі. У 1937 р. вийшло 157 номерів, по 1400 прим. кожний. У 1936 р. у газеті працювало 7 осіб та співробітничали з нею 860 робітників. У 1937 р. редактором “Коммуниста” був І.С. Сейфулаєв. У 1936 р. було випущено 160 номерів газети, обсяг одного номера складав 28,5 тис. друкованих знаків. Тираж кожного номера – 1500 прим. У 1938 р. було видано 144 номера по 1400 прим. кожен [84, арк. 110].

“Ударник”, районна, орган РК ВКП(б) та РВКа. Газета виходила кримськотатарською мовою. Редакція розміщувалася в Куйбишевському районі, у с. Албат. Над виданням газети у

1936 р. працювали 4 працівника видавництва (з 1937 р. – 5 осіб) та 80 робітників. У 1936 р. було випущено 122 номери, загальним тиражем 109629 прим. (середній тираж одного номера 1000 прим.). Обсяг видання складав 33000 друкованих знаків. У 1937 р. вийшло 107 номерів цієї газети, середнім тиражем у 1121 прим. За 1938 р. було випущено 144 номери, по 1000 прим. кожен [84, арк. 114].

“Ленинський кохозник”, районна, орган Ленінського РК ВКП(б) та РВКа. Редакція видання, що складалася з 6 осіб, розташовувалася на ст. Семь-Колодезей. Газета виходила російською й кримськотатарською мовами, мала 2 смуги. З нею співробітничали 135 робітників. За 1938 р. вийшло 128 номерів по 1000 прим. [84, арк. 116].

“Бригадир”, районна, орган Судакського РК ВКП(б) і РВКа. Видавалася в Судаку кримськотатарською мовою. Редакція складалася з 6 осіб, яким надсилали кореспонденцію 133 робітники. Газета мала дві смуги. В 1937 р. було випущено 123 номери по 1130 прим. кожний. У 1938 р. редакція випустила 122 номери цієї газети, по 1025 прим. [84, арк. 122].

“Вперёд к социализму” (з 1937 р. “Вперед к коммунизму”), районна, орган РК ВКП(б) та РВК, видавалася з 1932 р. у Ак-Шейх. Виходила російською й кримськотатарською мовами. Обсяг газети складав 28000 друкованих знаків. У 1936 р. вийшло 122 номери по 1000 прим. кожний. У 1937 р. вийшло 144 номери, кожен тиражем 850 прим. [46, арк. 203].

Крім районних газет, деякі з яких, як було зазначено, виходили одночасно двома мовами – російською й кримськотатарською, у Кримській АРСР у цей період мала поширення практика випуску радгоспних та колгоспних газет. Однак з них (усього виходило 24 газети такого типу) тільки одна – “Рабочий Мариано” виходила російською й кримськотатарською мовами одночасно. Колгоспних і радгоспних газет, які б друкувалися тільки кримськотатарською мовою, у Кримській АРСР не було.

Газета “Рабочий Мариано” почала виходити в 1933 р. у Карасубазарському районі. Видавалася поліпвідділом радгоспу “Маріано”. Мала дві смуги. Друкувалася в 9-й держдрукарні Кримполіграфтресту (Карасубазар). Редактор – В.Колонікін. З газетою співробітничало 182 робітники, з авторів, що публікувалися, можна назвати Яг’яєва й Османова (ініціали в газеті не зазначені). У 1935 р. тираж газети складав 650 прим. У 1937 р. вийшло всього 30 номерів цього видання, по 600 прим. кожен [76, арк. 10]. У 1938 р. спостерігається збільшення кількості

випущених номерів газети – 53, у той же час падає тираж, який тепер складав 500 прим. на кожен номер [84, арк. 138]. Основними темами публікацій “Рабочий Мариано” були: куточок агротехніки, щось із міжнародного життя, ну і, звичайно, замітки про стахановський рух з різними закликами на зразок “перевиконаємо...” та “беремо зобов'язання...” [336. – 1935, 30 листопада]. Газету тільки умовно можна вважати двомовною, тому що, наприклад, у №65 від 30 листопада 1935 р. немає жодного слова кримськотатарською мовою, а в №66, від 1 грудня 1935 р. – тільки одна маленька замітка.

Якщо говорити про національні міські газети, то тут можна відзначити тільки недовгий період існування “Керчь-Ишчиси” (випускалася в Керчі, редактор Т.С.Селімов) і “Nazik – Kultura” (“Спецкультура”, виходила в Балаклаві). Інших міських газет кримськотатарською мовою, чи хоча б двомовних у Кримської АРСР не було [76, арк. 10].

Крім того, у 1938 р. відбувається зниження кількості періодичних національних та двомовних видань. Припиняють свій вихід “Ленинский колхоз” (районна, двомовна, виходила, тільки в 1936 р.) та “Керчь-Ишчиси” [76, арк. 10]. Відсутні також будь-які дані щодо подальшого випуску “Nazik – Kultura”. Газети, які залишилися, випустили в 1938 р. 8481 номер, загальним тиражем 37956076 прим. [76, арк. 1]. У чому полягала причина закриття перших двох згаданих газет, на це архівні документи не дають чіткої відповіді. У той же час, ознайомившись із публікаціями “Nazik – Kultura”, стає очевидно, що їхній тон був занадто різким для того неспокоїного часу. Так, тільки в №46 за 18 вересня 1933 р. вийшли одразу дві статті з жорсткою критикою керівництва міста та району за відсутність уваги до проблем кримськотатарського населення. Очевидно, виявилось простіше закрити газету, ніж змінити тон її публікацій.

Однією з характерних рис ставлення органів влади до місцевої національної періодики, стало викачування з її рядів найбільш талановитих журналістів та адміністраторів. Так, приміром, А. Дерменджі (редактор Бахчисарайської районної газети “Большевик”) з 1934 р. був переведений на роботу в “Yeni dunya”. І.С. Сейфулаєва (редактор районної газети в Карасубазарі “Коммунист”) було переведено на роботу в газету “Къызыл Кърым” [323, с. 168]. Чи, скажімо, А.К. Джемалетдінов з 1928 по 1930 р. був членом редколегії часопису “Koz aydin”, з 19 березня 1930 р. він уже працював редактором газети “Ильк-Адъль” [42, арк. 151], а з 1932 р. – заступником директора з навчальної частини Кримського державного педагогічного інституту ім. М.

В. Фрунзе [323, с. 89]. Отже, можна зробити висновок, що кадрова політика органів влади щодо місцевих періодичних видань, була “споживчою”, адже найбільш обдарованих та перспективних журналістів забирали для роботи в Сімферополь. Оцінюючи роль районної та міської періодичної преси в справі розвитку народної просвіти кримських татар, необхідно чітко вказати, що вона була вкрай незначною. Ці газети не були цікавими через перенасиченість передруками з центральних газет, що, до того ж, за часом, значно відставали. До питань національної культури, а тим більше, її розвитку і захисту, вони, звичайно ж, не зверталися, тому що були цілком підконтрольні владним органам, не маючи ніяких можливостей для відстоювання інших позицій, як, наприклад, у свій час “Yeni dunya”.

Підбиваючи загальний підсумок дослідженню утворення та діяльності кримськотатарських газет, їх внеска в розвиток національної просвіти, потрібно зазначити, що вони, через низький тираж (частина якого розсилалася по різних організаціях і хатам читальням), ідеологічну спрямованість та низьке розуміння їх мови населенням, у кінцевому рахунку, не змогли істотно вплинути на просвіту широкого загалу кримських татар. Зайвим доказом цієї тези є неухильне зростання розповсюдження у національних районах центральної, російськомовної періодики.

5.3. Видання часописів кримськотатарською мовою

Вивчаючи питання видання часописів кримськотатарською мовою в Кримській АРСР період, що нами досліджувався, необхідно звернути увагу насамперед на найголовніші аспекти цієї проблеми. Науці сьогодні відомо, що спроби видання часописів кримськотатарською мовою в дореволюційному Криму були малоуспішними. Однак, як і у випадку з розвитком національної газетної справи, за роки існування Кримської АРСР відбувся бурхливий сплеск цієї галузі періодики. Так, у різні роки видавалися: “Ilk adım” (“Перший крок”), “Yani Coşkun” (“Нова Венера”), “Asrıy musulmalıq” (“Сучасне мусульманство”), “Oquv isleri” (“Проблеми освіти”), “Кой коператоры” (“Сільський кооператор”), “Пері” (“Уперед”), сатирико-гумористичний часопис “Timavu” (“Траблї”), “Koz aydin” (“Радісна звістка”), “Yaе leninciler” (“Юні ленінці”), “Proletar madeniyeti” (“Пролетарська культура”), “Büleevik yolu” (“Більшовицький шлях”), “Qadinlig sotsializm yolunda” (“Жінка на шляху до соціалізму”), “Qırımın yaе udarnikleri” (“Молоді ударники”), “Kommunist terbiyesi” (“Комуністичне виховання”), “Edebiyat ve kultura” (“Література та культура”), “Sovet debiyati” (“Радянська література”) [500, с. 7]. Але, на жаль, як і у випадку з газетами, обмежений обсяг дисертації не дає можливості докладно та ретельно розглянути історію створення й розвитку всіх вищевказаних видань. У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне обмежитися лише тими з них, які виявилися найбільш значимими для даного дослідження.

З остаточним установленням радянської влади на півострові та початком бурхливого розвитку народної освіти кримських татар стало необхідним створення спеціального національного педагогічного часопису. Такий крок сприяв би не тільки консолідації сил національного вчителства, а й, крім того, сторінки такого видання могли б стати місцем обміну педагогічним досвідом та його збагачення, відпрацьовування та впровадження нових методик, і, зрештою, швидкого ознайомлення місцевих учителів з рішеннями НКП. З огляду на ці чинники, уже з жовтня 1921 р. у Сімферополі видавалися кримськотатарською мовою два часописи: “Бильги” (“Знання”) – орган Татуправління НКП, який вів культурно-просвітню роботу серед татарського населення. Інший часопис, щоправда недовго, видавався Східним відділенням факультету суспільних наук Кримського університету.

З початком стабілізації економічного життя Криму керівники НКП повернулися до цього питання, до того ж, НКП уже розпочав випуск російськомовного педагогічного часопису – “Педагогическая жизнь Крыма”. І ось, 6 квітня 1925 р. на засіданні Колегії НКП було затверджено положення про часопис кримськотатарською мовою, розроблений Академічною Радою. Первинна назва видання планувалася як “Питання освіти”, виходити ж він став під назвою “Oquv isleri” (Проблеми освіти) (1925 – 1929 р.). Його редактором був призначений Народний комісар просвіти Кримської АРСР У.В.Баліч [683, с. 127]. “Oquv isleri” був щомісячним суспільно-політичним та педагогічним часописом. Випускався як орган Кримського НКП.

До особливостей зовнішньої характеристики часопису можна віднести такі дані. “Oquv isleri” видавався у форматі 17×25. Оригінальним було оформлення обкладинки, де була зображена карта Криму з великим арабографічним надписом його назви посередині, яка додавала східного колориту всій лицевій частині видання. Кожна сторінка мала колонтигул з назвою видання та колонцифру з покажчиком номера та позначенням у дужках загальної нумерації. Незважаючи на своє вузькоспеціалізоване призначення, часопис “Oquv isleri” був виданням, яке охоплювало багато сфер культурно-просвітнього життя Криму того періоду. Він складався з двох основних частин – оригінальної та перекладної, які носили популярно-науковий характер. Необхідно також зазначити, що видання одразу ж привернуло до себе увагу культурно-просвітницьких установ та суспільних діячів інших тюрко-татарських республік.

“Oquv isleri” висвітлював питання кримськотатарської старовини, культури, краєзнавства, природознавства, філології та педагогіки. Крім того, він мав відділи кримськотатарської поезії й літератури та бібліографічний. У ньому містилися відгуки не тільки на кримські літературні твори, але й на праці з інших тюркських республік [335. – 1927, 22 марта]. Одним з провідних публіцистів часопису можна назвати А.С.Айвазова. Його численні й великі за обсягом статті були присвячені загалом проблемам мови й орфографії. Але можна назвати й низку його інших праць – таких, як “Скривджені поети” (№4, 5 за 1928 р.), “Жовтнева революція та відродження кримськотатарської літератури” (№1 за 1927 р.), які певною мірою розширили межі національної літературознавчої науки [500, с. 7].

Сам редактор часопису так писав про своє дітище: “Цей суспільствознавчий та педагогічний часопис задовільно справляється з цією роботою. Тому що попит на нього в Криму й

інших національних республіках зростає. У цей період майже повної відсутності методичної та навчальної літератури “Oquv isleri” низкою статей з основних питань трудової школи знайомить татарське вчительство з новою школою та її методами.” [367, с. 10]. У.В. Баліч, як редактор видання, на сторінках часопису активно піднімав наболілі питання кримськотатарського вчителства. Так, зокрема, в номері 6 – 7 за 1926 р. він писав, що “кваліфікована частина татарського вчителства, через погану матеріальну забезпеченість, змушена шукати роботу в інших радянських кооперативних організаціях”, та, що “вчителі інших національностей у протилежному стані” [366, с. 13].

Проте розквіт часопису під захистом наркома просвіти був недовгим. Після справи В.Ібраїмова У.В.Баліча було знято з усіх займаних посад, а видання зазнало нещадної критики. Так, ОК ВКП(б) у цей час заявляв: “Унаслідок того, що група буржуазної національної інтелігенції потрапила під захист деяких комуністів, маються випадки проникнення класово далеких нам елементів і в періодичну пресу. Так, наприклад, офіційний орган Наркомпроса “Оку Ишлери” у складі співробітників має безумовну більшість буржуазних націоналістів, таким чином, він став органом міліфірківців” [42, арк. 13].

Після проведеного розгрому часопису був затверджений новий склад редакції “Oquv isleri”. До нього увійшли: редактор – М.М.Недїм, секретар – Я.І.Байрашевський та новий член редколегії Ф.А.Мусаніф [35, арк. 116].

Однак, крім “Oquv isleri”, у Криму видавалися й інші часописи. Одним з них, що друкувався кримськотатарською мовою, був літературно-художній часопис “Пері” (“Уперед”) (Додаток Н. [24, арк. 80]). Часопис “Пері” (1926 – 1930, двотижневий, суспільно-літературний ОК ВКП(б); 1926 – 1927 р. – 9№, 1927 р. – 12№, 1928 р. – 15№, 1929 р. – 20№, 1930 р. – 13№). Він почав виходити 15 травня 1926 р., і спочатку видавався у форматі 17×25. Але потім у 1928 р. формат був збільшений до 23×30. З огляду на важливість видання, а також на настійну вимогу М.М.Недїма, позначення сторінок було наскрізним. Тому в кожному новому номері продовжувалася нумерація сторінок попереднього випуску. Крім того, кожна сторінка мала колоніти-тул “Пері”. Завдяки цьому, сьогодні легко навіть за однією сторінкою визначити назву, рік видання та номер часопису. Обсяг “Пері” коливався від 70 до 80 стор. Тираж у 1927 р. склав 1500 прим. Із 1926 до 1930 р. було випущено 65 номерів.

З виходом першого ж номера “Пері” привернув до себе увагу різноманітною тематикою публікацій, багатим ілюстративним матеріалом. Підбиваючи підсумок першому року видання “Пері”, М.М.Недїм наводить такі дані: “Протягом року в часопис надіслали статті 138 осіб, кількість надісланих статей – 431. Із них відібрано й опубліковано – 291. Опубліковані статті, виділені за галузями, складають таку картину: політичних – 14, економічних – 13, суспільних – 13, літературознавчих – 16, партійне життя – 8, радянське будівництво – 6, розповідей – 26, віршів – 69, п’єс – 2, про театр та музику – 6, етнографія й археологія – 9, наукових біографій та статей, пов’язаних з історією – 9, проблеми латинізації кримськотатарського алфавіту – 3, критика й бібліографія – 36, наука та техніка – 32, фізкультура – 3, здоров’я – 4, спеціально для жінок – 2 та інші”. Необхідно вказати, що в той час у “Пері” не було жодного штатного співробітника [500, с. 7].

Творче життя часопису не можна назвати стабільним та рівним. Репресивна політика сталінізму набирала обертів, і це позначалося й на ньому. Одурманена ідеєю класової боротьби, частина молоді розпочала боротьбу зі старою інтелігенцією. Низка авторів повідомила про бойкот часопису. Тому основним завданням М.М.Недїма й інших літераторів у цей час було подолання кризи у творчому середовищі. У своїх виступах на сторінках видання М.М.Недїм закликав до об’єднання національних письменницьких сил. За допомогою кримського режисера Д.Меїнова в 1927 р. при часописі “Пері” було створено спілку кримськотатарських письменників, яка багато зробила для об’єднання національних культурних сил. Це об’єднання вже в червні 1927 р. нараховувало до 90 осіб. Філії спілки розташовувалися в Євпаторії, Карасубазарі та Бахчисараї. Головою тимчасового бюро об’єднання став М.М. Недїм. Спілка письменників установила тісний зв’язок та обмін планами, програмами тощо з виданнями та літературно-художніми організаціями Татарії, Башкирії, Узбекистану, Туркменістану, Азербайджану, а також зі Всеросійською Асоціацією Пролетарських письменників.

Об’єднання розподілялося на три секції: поетів, прозаїків та драматургів і ставило перед собою завдання підвищення культурного рівня та розвитку всіх трьох груп письменників, опрацювання мовних питань, обговорення ідеології їхньої творчості тощо. Спілка вела активну політику щодо залучення в організацію кримськотатарської молоді, яка подавала літературні надії, і особливо жінок. Об’єднання вело досить широку масову роботу, заслуховуючи й обго-

воруючи на розширених зборах доповіді щодо репертуару кримськотатарського театру, техніки віршування, перспектив татарської літератури і т. ін. [335. – 1927, 25 июня]. Отож, “Пері” виявився в самій гущавині національного літературного життя.

У своїй діяльності часопис піклувався наданням особливого значення пишучим кримськотатарським жінкам та оздоровленням рядів інтелігенції. “Пері” приділяв особливу увагу розвитку національної белетристики, створенню та виданню бібліографічних праць, усіляко сприяв розвитку мови й удосконаленню орфографії та іншим проблемам просвіти кримських татар. Великий інтерес являють літературно-художні твори татарських авторів, які вийшли в різний час на сторінках часопису. Б. Чобан-заде, У. Іпчі, М. Нузет, К. Джаманакли, З. Джавтобелі, Е. Шем’ї-заде, А. Кадрі-заде, Ф. Абдульхай – ось постійні імена розділів “Шиирлер” та “Икяелер”. Порушуючи проблематику публіцистичних матеріалів, зазначимо, що в полі зору авторів “Пері” знаходилися найбільш актуальні питання того часу – політичне становище в країні й у світі, проблеми національної освіти та народного господарства, національне літературознавство та мовознавство, охорона здоров’я, проблеми національного мистецтва. Часопис інформував своїх читачів про результати етнографічних та археологічних експедицій, історію національного друку, проблеми національного театру та кінематографа, конференції з мовознавства, проблеми ліквідації безграмотності в Криму. Він публікував багато історичних матеріалів, подавав бібліографію нових книг, які виходили в Криму, знайомив читачів з новинками друку “за межами Криму” (в Азербайджані, Росії, Туреччині) [715, с. 176]. Окреме місце у творчості “Пері” належало численним фотознімкам громадських, наукових та культурних діячів початку ХХ в., членів громадських організацій, випускників шкіл, слухачів семінарів, Кримської етнографічної експедиції 1926 р., життя та побуту татарського селянства. На думку сучасників, “Пері” був визнаним еталоном усієї кримськотатарської періодики. Його зміст був не тільки доступним масам, а й інтелектуально насиченим та експресивним. Читачі любили цей часопис та прокували йому довге життя. Отож, цей часопис відіграв значну роль у справі просвіти кримських татар наприкінці 1920-х рр.

У той же час, потрібно зазначити, що це видання переживало, в основному, такі ж етапи свого становлення, як і “Оқув ієлегі”, тобто, відносна воля слова та можливість висловлювати критичні зауваження щодо дій радянських та партійних органів до 1928 р., і тверде регламенту-

вання й контроль над діяльністю часопису в подальшому. Отже, часописи, які виходили в цей період у Криму кримськотатарською мовою, мали й загальні проблеми. Цей висновок підтверджує доповідь М.М.Недіма “Про стан Кримських татарських газет та часописів” на засіданні ОК ВКП(б) 1 березня 1928 р. Серед досягнень за останній період кримськотатарської періодики він відзначав: по-перше, збільшення тиражу за останні два роки. По-друге, плановість відділів, поліпшення їх змісту та наближення до інтересів й рівня читача. По-третє, своєчасне висвітлення політичних кампаній та поточних питань. По-четверте, позитивні зрушення в справі залучення до співпраці з періодикою кримськотатарських партійних та державних діячів. Крім того, М.М.Недім відзначив залучення національної інтелігенції в роботу часописів, виявлення молодих кадрів художньої літератури й об’єднання їх навколо “Пері”. І насамкінець, широке розгортання кампанії для об’єднання громадськості навколо питань переходу на НГА, а також поліпшення справи постановки на облік робсількорів та уточнення напрямків роботи з ними.

Серед найважливіших недоліків, на думку М.М. Недіма, були такі: по-перше, недостатньо тісний зв’язок з парторганізаціями та недоліки у справі повного відображення партійного життя й побуту, а також незначна участь республіканських працівників з числа кримських татар та особливо росіян у роботі преси. По-друге, неврегульованість випуску партійного відділу і, крім того, брак систематичності в побудові відділів радянського, господарського та кооперативного будівництва; нерегулярність відділів військового, антирелігійного, науки та техніки. По-третє, антирелігійні матеріали спрямовувалися загалом проти мулл та служителів культу, а не проти самої релігії. По-четверте, недостатня ясність та зрозумілість деяких перекладів у всіх газетах та часописах. І насамкінець, нерегулярний випуск “Oquv ielerі”, недостатнє залучення до співпраці в ньому вчителів та “випадки розміщення ідеологічно невитриманих творів у минулому”. Крім того, у доповіді вказувалося на слабе висвітлення в “Oquv ielerі” питань політроботи, відзначалася погана доставка преси на місцях, а також недостатня діяльність райкомів з розподілу кримськотатарської періодики.

Після розгляду цієї доповіді на засіданні ОК, було вирішено створити при редакції “Пері” редколегію [33, арк. 166]. До її складу увійшли: редактор – М.М. Недім, члени редколегії: Я. Мусаніф, Д.А. Гафаров, Амді, Д. Сейдамет [35, арк. 116]. Скоріш за все, вжиті заходи виявилися ефективними для партійних чиновників, тому що вже 4 січня 1929 р. ОК ВКП(б) констату-

вав деяке поліпшення змісту “Леті” та “порівняно велику його ідеологічну витриманість у порівнянні з минулим періодом, коли він... пропагував час від часу націоналістичні ідеї, коли кадри співробітників в основному складався із старої націоналістичної інтелігенції та коли партійне керівництво цим часописом було відсутнє” [38, арк. 58].

Для більш повного контролю над виданням ОК ВКП(б) вирішив змінити тип часопису й визначив його як суспільно-політичний й художньо-літературний. Надалі передбачалося таке: “Закріпивши сьогоденний зміст, підсилити парткерівництво, одночасно залучаючи широкі кола радянсько-налаштованої інтелігенції, аж ніяк не допускаючи жодних ідейних компромісів, просочування націоналістичних ідей та взагалі жодних відхилень від марксистсько-ленінської ідеології”. Цим же рішенням ОК ВКП(б) передав видання “Леті” Кримдержвидаву, якому, разом з редакцією “Леті”, було наказано негайно перейти на НТА [38, арк. 59].

Проте на цьому реорганізація часопису не закінчилася. Спочатку відповідальним секретарем “Леті” був затверджений Д.А.Гафаров [38, арк.143]. Але, схоже, це призначення не виправдало себе, бо вже 14 серпня 1930 р. було затверджено нову редакційну колегію “Леті” в такому складі: Я.Мусаніф, І.У.Тархан, Р.М.Олександрович, З.Джавтобелі та А.К.Джемалетдінов, а відповідальним секретарем було призначено Я.А.Мусаніфа [43, арк. 24]. Крім розглянутих нами вище реорганізацій, звернемо увагу й на те, що ОК ВКП(б) прийняв рішення, згідно з яким встановлювалися такі обсяги видання “Леті” у 1930 – 1931 р.: тираж у 3000 прим. та в 3 д.а. кожен номер [43, арк. 32]. Підбиваючи підсумки розгляду історії створення та діяльності цього часопису, необхідно згадати думку про нього Б.Чобан-заде. Він, зокрема, вважав, що “ні “Милет” та “Ешилъ ада”, ні “Билъги” та “Яннъы-Чолпан” не виказали помітного впливу на появу в кримськотатарській літературі прози, особливо оповідань, романів, навіть фейлетонів”. Учений стверджував, що “тільки відкривши в нашому літературному житті дуже важливу епоху, часопис “Леті” зміг закласти основу цих жанрів: з'явилися письменники зі своїми конкретними здобутками і більш-менш виявленим літературним обличчям” [703, с. 100].

Далі розглянемо “Koz aydin” (“Радісна звістка”) (1927 – 1930). У зв'язку з початком практичної реалізації перекладу кримськотатарської писемності з арабської графіки на НТА та створенням місцевого відділення Друзів нового алфавіту, в Криму почав видаватися часопис “Koz aydin”. Він став офіційним друкованим органом кримського ЦК НТА. До його редакції

ввійшли видатні представники кримськотатарської наукової, педагогічної та творчої інтелігенції – такі, як М.М.Недім, А.К.Джемаледдінов, А.А.Лятіф-Заде та А.С. Айвазов [35, арк. 116].

Один з найпопулярніших у Криму часописів “Koz aydin” видавався щотижнево. Його тираж сягав 3500 прим. Довершений у технічному плані, “Koz aydin” через певний час став ще й кольоровим (точніше триколірним) виданням. На думку деяких дослідників, фотографії, надруковані в ньому, є найкращими за якістю на той час [500, с. 7]. Чимале значення для високого тиражу відіграла й дешевина передплати. Річна передплата (40 номерів) коштувала 1 крб. 70 коп., піврічна (24 номери) – 90 коп., тримісячна (12 номерів) – 50 коп., а місячна, що складалася з 4 номерів, – усього лише 20 коп.

У період з 1927 по 1929 р. практично не було жодного номера “Koz aydin”, який не включав би сатиричні твори М.Нузета (публікувався під псевдонімом “Гуревич”) та А.Кадрізаде (псевдонім “Чирний”). Твори цих авторів сьогодні визнані національною класикою художньої культури Криму. У часопису часто зустрічається проза М.Куртієва та Ф.Абляя, публікації А.С.Айвазова, статті й добутки інших авторів [722 – 724; 727 – 729; 731; 732].

У той же час, це видання надало велику допомогу широким масам населення в ознайомленні з роботою органів влади, громадських та наукових установ з перекладу кримськотатарської писемності на латинську графіку. Проте ще до остаточного впровадження НТА в усі навчальні заклади, перекладу періодичної преси на НТА та завершення інших організаційних заходів, керівництво часопису самостійно розпочало, без санкції ОК РКП(б), спробу перетворити видання в дитячий часопис. Однак, 4 січня 1929 р. ОК РКП(б) своєю постановою вирішив “часопис “Коз Айдын” зберегти як орган комітету НТА та його товариства, відмітивши непогодженість та неприпустимість спроб реорганізації його в дитячий часопис” [38, арк. 58 – 59]. Швидше за все, це рішення було продиктовано реальним станом справ у проблемі перекладу кримськотатарської писемності з арабської на латинську графіку, тим більше, що в 1929 р. основна робота в цьому напрямку, по суті, ще тільки розпочиналася. У той же час, збереження спеціального друкованого органу, на сторінках якого можна було б розглядати всі поточні та виникаючі питання з цієї проблеми, було дуже важливо. Правильність прийнятого обкомом рішення довів усьь подальший хід “латинізації” кримськотатарської писемності. Але те, яким

чином “Koz aydin” все ж таки став “піонерським” часописом, сьогодні наразі невідомо. Можна тільки припустити, що його статус було змінено з ліквідацією Кримського ЦК НТА.

Оригінальним виданням, на початку 1920-х рр. був часопис “Yani Soľpun” (“Нова Вене́ра”). У реквізитах часопису (№№ 1 – 3) “відповідальним керівником” зазначено М.М.Недіма, а редактором – якусь “раду письменників”. Згідно з рішенням засідання татсекції Кримського ОК ВКП(б), що відбулося 11 грудня 1924 р., видання “Yani Soľpun” було передано НКП та НКЗ на утримання за їхні кошти. Крім того, передбачалося організувати політичний, педагогічний, літературний та сільськогосподарський відділи й приділити увагу питанням організації молоді [16, арк. 7]. У зв'язку з цим, у №4 відмічалось, що часопис виходить “за допомогою НКзема та НКП. Комісії з татаризації” [716, с. 106]. Відзначалося також, що “Yani Soľpun” – це “щомісячний політичний, економічний, громадський та науково-літературний журнал”. Мета видання з боку редакційної ради роз'яснювалася так: кримськотатарські селяни та робітники, не цілком усвідомлюючи свої офіційні й формальні права, не користуються можливостями національної автономії. Тому “Yani Soľpun” буде допомагати відроджувати державність у свідомості мас. Часопис має намір ретельно працювати над розвитком рідної мови та літератури. Не дивлячись на складні матеріальні умови, на голод та розруху “Yani Soľpun” буде видаватися та поширюватися навіть у найбільш глухих селах Криму й освітлювати простим трудящим шлях до знань та високої культури” [725, с. 1].

Перший номер цього видання вийшов у березні 1923 р. загальним обсягом 72 сторінки. Це був найбільш “товстий” з номерів, бо наступні виходили вже меншим обсягом. Так, обсяг №2 склав 48 с., №3 вийшов у 64 с., №4 та №5 були здвоєні й зайняли 42 с., кожний з наступних трьох номерів №6, №7, №8 мав по 24 с. [716, с. 106]. Титульні аркуші видання склалися з двох сторінок, які містили шапку часопису та вихідну інформацію. Безпосередньо на обкладинці містився зміст номера, в якому вказувалася назва матеріалу та прізвище автора. Примітно, що номери сторінок часописів при цьому не друкувалися.

У перших трьох номерах керівництво видання об'єднало матеріали в тематичні рубрики. Внутрішня структура видання була представлена такими розділами: “Розділ віршів”, “Розділ оповідань”, “Літературна рубрика”, “Політична рубрика”, “Розділ наукової та соціальної інформації”, “Розділ соціальної та виховної інформації”. Крім того, у цих номерах були “Молодіжна

сторінка”, “Загальний розділ” та тематичний розділ. Приміром, у №2 “Yanı Colrun” тематичний розділ вийшов за назвою “Маис бир байрамы” (Травневе свято). Пізніше, у зведеному варіанті №№4 – 5 редакція відмовилася від тематичного дроблення публікацій і в змісті надала їхній загальний список. Можливо, це було пов’язане з тим, що кількість друкованих матеріалів, а отже й обсяг часопису, зменшився майже вдвічі [716, с. 106].

Тематика видання була багатого та різноманітною. На жаль, обсяг дисертації не дає можливості докладно розглянути всю багату палітру “Yanı Colrun”, тому виділимо основні напрямки його роботи: наукові та науково-популярні публікації (О. Акчокракли, Б. Чобан-заде й ін.), огляд друку тюркських видань РРФСР, матеріали з ґрунтознавства, геології, медицини, сільського господарства й освіти. У цілому ж в опублікованих працях з тем науки, культури, просвіти, виховання, а також у своїх творах, автори піднімали різноманітні соціальні проблеми та питання, що були характерними для того часу. Г.З. Юксель, наприклад, виділяє такі: по-перше, важке матеріальне становище народу, наслідки пережитого голоду. Автори міркують про шляхи поліпшення добробуту народу, про те, як можна раціонально використовувати природні багатства говориться в роботах щодо природних копалин у Криму. По-друге, проблема ліквідації безграмотності, підвищення рівня освіти населення, необхідність підготовки вчительських кадрів, відкриття лікнепів, уведення нових методик викладання, випуск навчальних посібників. По-третє, проблема нерозвиненості соціальної інфраструктури, у першу чергу, відсутність медичного обслуговування населення і, як наслідок – масові захворювання. Часопис розповідає читачам про хвороби, їхні симптоми, наслідки та профілактику. По-четверте, залучення широкого кола авторів дало можливість розширити тематику публікацій. Так, Б. Чобан-заде регулярно публікував матеріали з мовознавства, О. Акчокракли писав про літературу, А. Одабаш розглядав питання освіти. Політичну ситуацію в країні коментував М. Недім. Літературні твори в часопису публікували Б. Чобан-заде, А. Лятіф-заде, А. Гірайбай, У. Іпчі, І. Тархан й інші. Друкувалися в “Yanı Colrun” і слов’янські автори – Гралов, Зорін, У. Валід. У світ вийшло й кілька перекладних статей [716, с. 108].

“Qadinlig sotsializm yolunda” (“Шлях жінки до соціалізму”) (1932 – 1936 р., з 1936 по 1941 р. – “Радянська жінка”; щомісячний, суспільно-політичний та літературний орган Кримського обкому ВКП(б); 1932 р. – 9№, 1933 – 1936 р. – по 12№, 1937 р. – 7№, 1938 – 1940 р. –

12№, 1941 р. – 6№.). Із розвитком економіки регіону та завершенням колективізації, на межі 1920 – 1930-х рр. відбувався складний процес залучення в активне господарське, економічне, політичне й культурне життя кримськотатарських жінок. Із огляду на зростаючу кількість грамотних серед них, перед партійними, державними та просвітницькими організаціями Криму все більш гостро поставала проблема створення спеціального часопису для жінок кримськотатарською мовою. Необхідно зазначити, що першим висунув ідею створення такого друкованого органу ще І. Гаспринський, результатом діяльності якого стало видання щотижневого журналу для мусульманок “Алемі Нісван” (Жіночий світ). Його завідувачкою була донька просвітителя Шефіка [412, с. 17; 414, с. 18 – 19]. Очевидно, лаври І.Гаспринського не давали спокою місцевим партійним бонзам, та й усвідомлення того, що в царській Росії, цій “в'язниці народів”, видавався спеціальний часопис для мусульманських жінок, а в радянському Криму ще такого й близько не було, палило честолюбні душі кримських більшовиків. Тому, 5 січня 1932 р. ОК ВКП(б), прийняв рішення: “видавати жіночий часопис татарською мовою в 1,5 д.а. один раз на місяць із 3000 тиражем”. Крім того, цією же постановою було вирішено видавати часопис при редакції “Yeni dunya”. РНК Криму було доручено виділити кошти для друку “Qadinlig sotsializm yolunda” [46, арк. 1].

27 лютого 1932 р. ОК ВКП(б) знов повертається до проблем видання часопису для кримськотатарських жінок. Відповідно до прийнятого рішення, він загалом мав орієнтуватися на жінок-колгоспниць. Тоді ж і була затверджена назва часопису – “Qadinlig sotsializm yolunda”. Крім того, була визначена його редколегія в складі Р.Б.Бекірової (представниця ОК ВКП(б), Джаферової, І.Баккал та Чолпаєвої [46, арк. 75, 83]. Слід сказати, що редакція “Qadinlig sotsializm yolunda” й надалі була тісно пов'язана з долею газети “Yeni dunya” та розташовувалася з нею в одному приміщенні. Як і “Yeni dunya”, “Qadinlig sotsializm yolunda” був органом ОК РКП(б). А після перейменування “Yeni dunya” у “Къзыл Крым”, жіночий часопис “Qadinlig sotsializm yolunda” теж був перейменований у “Совет Кадынлыгы” (Радянська жінка). Однак це були ще не всі зміни в житті єдиного в Криму часопису для кримськотатарських жінок. Після репресій 1937 – 1938 р. та відповідних реорганізацій “Совет Кадынлыгы” був позбавлений своєї редакції і видавався редакцією газети “Къзыл Крым”. Разовий тираж цього видання в 1938 р. склав 1210 прим., а загальний 14,52 тис. прим. Розмір часопису складав 24 смуги (у 1936 р. що-

місячний тираж складав 1490 прим., обсягом 1 д.а.). Як видно з наведених даних, за шість років, що минули з дня заснування часопису (з 1932 по 1938 р.), запланований ОК тираж видання в 3000 прим. не був досягнутий. У той же час необхідно відзначити систематичність та стабільність роботи видання. У тому ж 1938 р. році вийшло 12 номерів, і це при тому, що в ньому працювало всього шість співробітників [84, арк. 79]. Головними причинами незначної кількості тиражу “Совет Кадынлыгы” були ті, що й у інших часописів – заідеологізованість, незначна кількість цікавих та актуальних публікацій, акцент на поширення інформації, яка містилися й у інших виданнях, насамперед, у республіканських та центральних газетах.

“Bolshevik yolu” (1930 – 1935 р.); політико-економічний, літературно-критичний часопис, орган Обкому ВКП(б); 1930 р. – 4№, 1931 р. – 24№, 1932 р. – 18№, 1933 р. – 8№, 1934 р. – 9№, 1935 р. – 12№). Однак, тривалий час налагодити нормальну роботу цього видання не вдавалося. Так, приміром, 10 червня 1934 р. Кримський обком ВКП(б) відзначав, що “Bolshevik yolu” не виправдує свого призначення суспільно-політичного часопису, “відстає від запитів робочої маси та колгоспників”, а також незадовільно висвітлює та пропагує рішення XVII з'їзду партії. Автори неохоче співпрацювали з “Bolshevik yolu”. Основною причиною цього, напевне, були значні затримки з публікацією матеріалів (2 – 3 місяці), через що вони втрачали свою актуальність.

Намагаючись виправити критичне становище з виданням “Bolshevik yolu”, ОК ВКП(б) ужив наступних заходів. По-перше, була розпущена редколегія цього видання (Я.Мусаніф, Д.А.Гафаров, А.А.Асанов й ін.). По-друге, завідувачу Кримським видавництвом І.У.Ушакову було вказано, що він не вжив необхідних заходів для забезпечення своєчасного виходу та зростання тиражу часопису. По-третє, часопис зробили органом ОК ВКП(б) і встановили систематичність його виходу один раз на місяць. Новим редактором затвердили І.У.Тархана [48, арк. 89 (зв.) – 90]. Проте ні ці, ні перераховані вище заходи не принесли бажаних результатів. На це було кілька причин. По-перше, схоже, що новий редактор не виправдав “високої довіри”, і вже 19 січня 1935 р. редактором “Bolshevik yolu” ОК затвердив Е.А. Шем’ї-Заде [48, арк. 25 (зв.)]. По-друге, 2 червня 1935 р. ОК ВКП(б) змушений був визнати, що, не дивлячись на низку його вказівок щодо поліпшення якості часописів та забезпечення їх своєчасного виходу, Кримдержвидав не досяг значного поліпшення в цій справі. Тираж видань був дуже низьким, а аткож, як і

раніше, залишилися проблеми із залученням до діяльності у “Bolshevik yolu” підготовлених авторів. Крім того, ще однією проблемою виявилися великі борги видання за гонорарами.

Намагаючись вирішити проблеми часопису адміністративними методами, ОК ВКП(б) наказав видавцям “Bolshevik yolu” довести тираж до 1-го жовтня до рівня в 4000 прим. [48, арк. 294]. Звичайно, цього зроблено не було. Станом на 1 січня 1936 р. тираж часопису склав усього 1505 прим., при середньому обсязі в 3 д.а. Можливо, безперспективність подальших витрат коштів на це видання стала зрозуміла і більшовикам. У тому ж 1936 р. часопис було закрито.

Крім вищевказаних часописів, у регіоні кримськотатарською мовою друкувалися й інші видання, а саме: “Yas leninciler” (1930 – 1941 р., був політико-економічним часописом для піонерів та школярів, органом Кримського ОК ВЛКСМ. 1930 р. – 4№, 1931 р. – 22№, 1932 р. – 24№, 1933 р. – 15№, 1934-1939 р. по 12№, 1940 р. – 9№, 1941 р. – 5№), “Эдебият ве культура” (1936 – 1939 р.), “Asriy musulmalıq”. Але вони через нестабільність свого виходу, незначний тираж та недовговічність видання не могли відіграти значної ролі в просвіті кримських татар у цей період. Розглянемо діяльність деяких з них.

“Yas leninciler” (“Юні Ленінці”). Спочатку це був орган ОК ВКП(б), потім – ОК ВЛКСМ. За типом видання “Yas leninciler” визначався, як художньо-культурний. Робота “Yas leninciler”, у порівнянні з іншими часописами, відрізнялася деякою стабільністю. Протягом свого існування він майже завжди випускав по 12 номерів у рік, середній тираж яких коливався від 1,4 тис. прим. (у 1936 р.), до 2,2 тис. у 1937 р., і 2 тис. у 1938 р. [36, арк. 2]. Середній обсяг одного номеру складав 1 д.а. “Yas leninciler” не був самостійним виданням з окремою редакцією, вже в 1935 р. його було передано газеті “Jas Quvet”. Мета цього ходу ОК ВКП(б) була простою – зменшити собівартість малотиражного видання (до речі, тираж передбачалося довести до 4000 прим.), але вона так і не була досягнута [48, арк. 294]. Не дивлячись на всі вжиті владою заходи, видання залишалося непопулярним, а його тираж низьким.

Основною причиною непопулярності серед читачів часописів, друкованих кримськотатарською мовою, було те, що вони з середини 1930-х рр. утратили своє національне обличчя, через політичні репресії їх залишали кращі публіцисти й письменники, а об’єднані редакції газет та часописів, у зв’язку з величезною завантаженістю роботою, з великими складнощами встигали підготувати до друку наступний номер, мало піклуючись про його зміст.

На жаль, нам сьогодні все ще мало відомо про часопис “Edebiyat ve kultura” (“Література та культура”), що видавався з 1936 р. (“Sovet debiyati” (Радянська література) з 1940 р.) (1936 р. – 6№, 1937 р. – 3№, 1938-1939 р. по 12№, 1940 р. № ? (35) – 12 (45), 1941 р. – 5№ (січень – травень) [500, с. 7]. У редакції цього видання працювало всього чотири особи, збирати матеріал, яким допомагало 30 рабселькорів. “Edebiyat ve kultura” був часописом Спілки Радянських письменників Криму. За перший рік видання вийшло 8 – 9 номерів загальною кількістю в 3,2 тис. прим. [36, арк. 2]. У 1938 р. фактичний тираж видання склав 1000 прим., хоча планувався у два рази більшим. І тільки річний тираж 1939 р. досяг цифри 9 тис. прим. Наведені дані яскраво свідчать про непопулярність часопису серед читачів. Головні причини цього були тими ж самими, що й для інших видань. Окремо, мабуть, варто вказати, що, наприклад, у 1937 р. над роботою з видання основних національних часописів (“Edebiyat ve kultura”, “Yas leninciler”, “Совет Кадьнльгы”) працювали всього 10 осіб. Безумовно, якісно вести таку роботу, настільки малими силами було просто неможливо. Тому не дивно, що загальний тираж усіх кримськотатарських видань в 1937 р. склав 41,9 тис. прим. [36, арк. 2] (у 1939 р. 54,8 тис. [43, арк. 9]).

Окрему сторінку в історії кримськотатарської періодики в Кримській АРСР займає часопис “Asriy myşymalıq” (“Сучасне мусульманство”). Його своїм коштом видавало НУРСМК, яке проіснувало до 1928 р. “Asriy musulmalıq” почав видаватися в 1924 р. Його редактором був А.М.Халіль. До чергового з’їзду НУРСМК у 1925 р. вийшло шість номерів часопису, тиражем у 1000 прим. кожний. Низький тираж часопису обумовлювався насамперед обмеженістю коштів НУРСМК. Однак це видання, незважаючи на невеликий тираж, було добре відомим не тільки в регіоні, а й викликало захоплені відгуки з Бухари, Казані, Коканду, Константинополя та навіть із Китаю. З огляду на це, на своєму черговому з’їзді мусульмани Криму вирішили збільшити кількість примірників часопису до 2000 [413, с. 127]. Не дивлячись на невеликий обсяг матеріалу, збереженого в сучасних архівах з історії “Asriy musulmalıq”, і пов’язану з цим складність у відтворенні його діяльності, з великою долею впевненості можна твердити, що цей часопис, був, вочейдь, єдиним, як тепер прийнято говорити – “незалежним виданням” у Кримській АРСР. Проте, на жаль, саме цей факт став приводом до припинення його видання, що, в тому числі пов’язується й зі зміною політики більшовиків щодо ісламської релігії всередині країни наприкінці 1920-х рр.

І.А.Керімов припускає, що “Asrıy musulmalıq” видавався до 1928 р. [500, с. 7]. Однак аналіз архівних документів свідчить про помилковість цієї позиції. Ще в 1925 р. видавництво часопису важким тягарем лежало на діяльності НУРСМК, фінансовий стан якого тоді був ще відносно стабільним. Але вже в найближчі роки, завдяки численним обмеженням з боку влади, бюджет НУРСМК різко скоротився. Тому можна припустити, що “Asrıy musulmalıq”, у кращому випадку, видавався до 1926 р. Остаточну ж відповідь на це питання може дати тільки пошук збережених підшивок цього видання.

Крім часописів та газет, у Кримській АРСР мала місце й така форма поширення інформації, як бюлетені. З трьох видів бюлетенів, що видавалися в Криму, тільки “Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР” видавався одночасно двома мовами – російською та кримськотатарською (таке положення було закладено в Конституції Кримської АРСР). Це видання мало велику політичну, культурну, просвітницьку та економічну цінність. Цей крок керівництва держави у цьому питанні перегукувався з ідеями І.Гаспринського, багатогранна видавнича діяльність якого, як відомо, дала можливість кримськотатарському народу вперше після приєднання Криму до Росії ознайомлюватися з діями керівництва держави, законами та законопроектами рідною мовою. Цей бюллетень видавався аж до 1941 р. У ньому публікувалися головні постанови ОК ВКП(б), а також закони та укази ЦВК та РНК Кримської АРСР. Це видання, підшивки якого збереглися в багатьох бібліотеках України й Росії, є цінним джерелом з історії кримських татар у 1921 – 1941 рр. Завдяки специфіці видання і, у той же час незважаючи на його невеликий обсяг, інформаційна цінність “Бюллетеня” була дуже високою. Як для сучасних дослідників, так і для своїх читачів у минулому, він був виданням, що надавав можливість отримати багатобічну легальну інформацію щодо тогочасних дій владних органів, поповнювати прогалини архівних документів. Роль “Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР” у справі просвіти кримських татар достатньо вагома. Адже, крім постанов органів влади, у ньому друкувалася цінна, узагальнена інформація щодо різних сторін життя Кримської АРСР. Особливе місце на сторінках цього видання займають публікації, пов’язані з просвітою кримських татар [223 – 237].

Часопис “Литература и искусство Крыма” хоча й видавався російською мовою, але за своїм змістом по праву являє значний інтерес для нашого дослідження. Його історія розпочалася 17 травня 1935 р., коли ОК ВКП(б) вирішив просити ЦК ВКП(б) затвердити видання цього

літературно-художнього часопису. Він від початку задумувався як російськомовний, виходив щість разів на рік середнім обсягом 8 д.а. [48, арк. 165]. У ньому публікувалися праці У.Іпчі, Е.Шем'ї-Заде, І.Кадир, казки про Насредіна й інші твори кримськотатарських письменників та поетів [680]. Отже, завдяки діяльності цього видання кримськотатарська культура не тільки пропагувалася, а й ставала більш близькою та зрозумілою серед інших народів Криму.

Окремим важливим моментом для нашого дослідження є проблема фінансування всіх названих вище часописів. Як відомо, такий чинник, як своєчасність та необхідний обсяг фінансування відіграє важливу роль у видавничій справі й до сьогоднішнього дня. Вище нами вже згадувалися проблеми фінансування національної періодики Криму, то ж необхідно зазначити, що й для часописів ці проблеми стояли не менш гостро фактично з моменту їх видання. Так, наприклад, 1925 – 1926 бюджетний рік республіканські, районні газети та часописи Криму закінчили з дефіцитом близько 95.000 крб., а в 1926 – 1927 р. їм та бюлетеням було виділено 132.000 крб. [48, арк. 79].

І в подальші роки дотації на фактично збиткові видання кримськотатарською мовою відігравали важливу роль у справі їх своєчасного випуску. Так, наприклад, 10 січня 1929 р. відбувся черговий розподіл дотацій на кримську періодику. Часописи “Пен” та “Koz aydin” отримали з бюджету відповідно 4500 крб. та 2000 крб. [36, арк. 108]. Однак цього було замало і вже 24 січня 1929 р. дотації з бюджету Криму склали: “Пен” – 4500 крб., “Koz aydin” – 2000 крб., а всього було виділено 56000 крб. [38, арк. 19]. Аналогічна ситуація зберігалася й надалі, так, наприклад, дотація в 1931 р. “Koz aydin” складала 12000 крб. [43, арк. 116]. Влада намагалася виправити цей стан різними шляхами: скороченням витрат за допомогою зменшення видавничого апарата та суми гонорарів, збільшення тиражу, обов'язкова передплата тощо. Однак загалом такі заходи приводили лише до погіршення якості друкованої продукції, знеособлювання та втрати інтересу до них не тільки з боку національної інтелігенції, а й широких мас читачів. Справедливості заради треба відмітити, що дотаційними були всі періодичні видання регіону. Головними причинами цього, схоже, були, по-перше, незначний їхній тираж, обумовлений незацікавленістю читача в друкованій продукції низької якості. По-друге, сильна конкуренція з боку центральних друкованих видань. По-третє, іноді висока ціна пропонованої продукції. По-четверте, жорсткий партійний та ідеологічний контроль над усіма місцевими виданнями. Так, слід відмітити, що

при кожному часописові чи газеті працювали так звані партійні рецензенти. У 1929 р. ними були М.Мамутов (працівник ДПУ), який рецензував “Пері”; Сейдаметов (працівник “Yeni dunya”), який рецензував “Koz aydin”; А.А.Асанов, який рецензував “Oquv isleri” [38, арк. 19]. Крім того, за ідеологічною чистотою місцевої друкованої продукції стежив спеціальний цензурний орган Кримліто [43; 84].

Підбиваючи підсумки дослідження історії розвитку часописів, які виходили кримсько-татарською мовою в Кримській АРСР у період, що нами вивчався, можна дійти до таких висновків. По-перше, у 1921 – 1941 рр. видавалася значна кількість часописів кримськотатарською мовою, покликаних висвітлювати різні боки економічного, культурного та політичного життя кримських татар, а також Кримської АРСР, РРФСР та СРСР. По-друге, очевидно, найбільшим досягненням у цьому питанні була саме багатоплановість та широка тематика аналізованих нами видань. Це дало можливість частині кримськотатарського населення півострова ознайомитися не тільки з новітніми досягненнями світової та радянської науки й культури, а й глибше пізнати та оцінити багату культурну спадщину й надбання власного народу.

До очевидних недоліків усіх розглянутих видань, можна віднести їх заідеологізованість та підконтрольність партійним та державним структурам у 1930-х рр., що не тільки негативно відбилося на змісті публікацій, але й відштовхувало від них широкі читацькі маси. Це не тільки підірвало довіру до національної інтелігенції, а й у більшості випадків зводило нанівець результати діяльності цих часописів, не виправдовуючи затрачені на їх видання сили та кошти.

Крім того, необхідно зазначити, що творче життя більшої частини часописів, які друкувалися кримськотатарською мовою, було недовгим, у середньому до п’яти років. Через це їм, у більшості випадків, не вдалося привернути до себе увагу читачів, сформуванати та виховати свого читача. Саме тому тиражі більшості національних видань були незначними й не дали можливості жодному з них вийти на межу рентабельності.

5.4. Місце та роль кіно в просвіті кримських татар

Звертаючись до проблеми ролі кіно в просвіті кримських татар, вочевидь, є необхідним розглянути наступні питання: по-перше, з'ясувати, які саме кінокартини найчастіше демонструвалися в кінотеатрах та клубах. По-друге, проаналізувати розвиток кіномережі в Кримській АРСР. По-третє, розглянути створення кінофільмів, заснованих на сюжетах із життя кримських татар.

Всю кінопродукцію, що проникала на місцевий ринок, у період, що нами досліджувався, умовно можна поділити на такі категорії. По-перше, іноземні фільми, фільми, випущені ведучими кіностудіями країни, кінокартини зняті трестом Востоккино і, нарешті, зняті на Ялтинські кіностудії. По-друге, документальні та навчальні фільми. По-третє, “німе кіно” і звукові фільми. Остання категорія поділяється на російськомовні та інші. Безумовно, більшість кінокартин на кримському ринку була російськомовною [19, арк. 10; 23, арк. 2 – 3]. Крім того, не дивлячись на виникнення та початок поширення такої форми кінофільмів, як навчальні, говорити про їхнє широке використання в діяльності навчальних закладів, не доводиться. Що ж стосується кінострічок іноземного виробництва, то та їх незначна частина, яка потрапила на кіноекрани Криму, у першу чергу припадає на самий початок 1920-х рр., тобто на час незначної кількості діючих у регіоні кіноустановок. Тому навряд чи можна говорити про їх якийсь серйозний вплив на місцевого глядача. До того ж, саме в цей час починає свою діяльність спеціально створена цензурна організація Кримліто. До її обов'язків входило контролювати зміст увезених книг, іншої літератури, платівок і, звичайно ж, кінофільмів. Багато в чому з діяльністю таких організацій була пов'язана та обставина, що далеко не всі фільми, ввезені з-за кордону в СРСР, доходили до рядового глядача, тим більше – на окраїні величезної країни.

Взагалі у сфері заборони, або дозволу до показу окремих кінокартин державні органи виявили неординарність мислення. Зокрема, картини, переглянуті цензурою і після чого включені до чергового циркуляру, теж мали певний розподіл, а конкретно: дозволяється, але не для робітничо-селянської аудиторії; тимчасово дозволяється тільки для міського населення Криму; заборонені картини. До останніх належали “У нетрях Москви”, “З темряви царату в сяйво сво-

боди”, “Епізод із часів Французької революції”, “Тихон після каяття” та інші [100, арк. 1 – 59]. Так на кіноекрани автономії потрапляла тільки “ідеологічно витримана” продукція.

Звертаючись же до питання, що ж саме дивилися кримські глядачі, у першу чергу необхідно сказати про величезну популярність і любов їх до кінофільму “Алим”, який демонструвався в багатьох кінотеатрах Криму по кілька разів. І завжди його супроводжували захоплені відгуки в національній пресі [334. – 1927, 7 октября; 334. – 1926, 23 ноября; 334. – 1926, 30 июля]. Крім того, на екранах автономії можна було побачити “Ордер на арест”, “Кира-Киралина”, “Цемент”, “Плотина прорвана”, “Гость из Мекки”, “26 комиссаров”, “Два товарища”, “Исмет”, “Алмаз”, “Кендиляр”, “Сабухи”, “Бахтияр”, “Орденоносец”, “Большие будни”, “Птицелов”, “Броненосец Потьомкин”, “Веселье ребята” та інші фільми. Необхідно також сказати, що місцева преса, і впершу чергу, газета “Yeni dunya”, регулярно публікувала повідомлення про те, де і який кінофільм буде демонструватися.

Звертаючись до проблеми розвитку кіномережі, необхідно сказати, що до революції у Криму діяло всього кілька кіноустановок. І якщо в 1920-х рр. поширення “найголовнішого з мистецтв” йшло повільними темпами, то в 1930-х рр. можна відзначити швидке кількісне зростання кіномережі. Так, наприклад, у 1927 р. усе ще слабо обслуговувалися кінокартинами такі національні райони, як Бахчисарайський, Карасубазарський та Судакський. А на окраїні автономії в цей період кіно взагалі ще не проникло. Кінофікація села знаходилася на низькому рівні. На весь Крим нараховувалося всього 13 кіно-пересувок, та й ті забезпечувалися застарілими картинами [28, арк. 251].

Треба відмітити, що Кримська АРСР у цей період децю відставала в розвитку кіномережі в порівнянні з іншими республіками РРФСР. Так, загалом по РРФСР з 1927 по 1930 р. кількість кіноустановок виросла з 8 до 12 тис. (тобто на 50%). Крім того, мережа кіно-пересувок за цей же період зростає вдвічі [209, арк. 18 – 33 (зв)]. Але тільки на початку 1930-х рр. місцева влада активно взялася за розвиток кіномережі. Так, у 1932 р. “з метою рішучого поліпшення кінообслуговування” населення Криму РНК запропонував НКП терміново переглянути й уточнити план розвитку кіномережі на 1933 р. Серед його пропозицій головною була пропозиція будівництва кінотеатрів у Керчі й Камиш-Буруні. Також передбачалося з’ясувати становище

Ялтинської кінофабрики, розробити плани її реконструкції та реорганізації всієї системи кінороботи в Криму [482, с. 125]. Вжиті заходи виявилися ефективними і вже в 1934 р. у Криму нараховувалося 315 кіноустановок [631, с. 41]; у 1940 р. – 637 (у тому числі 333 на селі. 89% усіх кіноустановок були звуковими); а в 1941 р. – 641 кіноустановка [596, с. 37]. Таким чином, тільки в 1930-х рр. удалося забезпечити населення регіону необхідною кількістю кіноустановок, які дійшли до самих далеких і важкодоступних куточків Криму.

Слід узагалі-то мати на увазі, що Крим з його багатою історією, чарівним ландшафтом і кліматом начебто спеціально створений для кінозйомок, і це було оцінено ще на зорі вітчизняного кінематографа. Перша спроба створити художній фільм за національними кримськотатарськими мотивами відбулася ще в 1924 р. Саме тоді караван експедиції Першої Московської фабрики Держкіно повернув від гучних морських курортів усередину гір і пішов туди, де ще не ступала тринога кінокамери. Ця знімальна група приступила до зйомок на базі Ялтинської студії фільму-драми “Песнь о камне”. Режисер-постановник картини – Л.Мурашко, сценарист – Х.Херсонський. Дія фільму відбувалася в околицях Бахчисарая, печерних містах Чуфут-Кале і Мангут-Кале. Сюжетом постановки стала історична легенда про кримськотатарського бідняка, народного поета-співака Халіля. На головну роль був запрошений обдарований артист Хайрі Емір-Заде. Епізодичні ролі виконували місцеві кримські татари різних професій. Преса Москви й Києва, як також відомі кінокритики широко висвітлювали в ті дні цей фільм. Критика була різною, деякі ставилися дуже позитивно, а дехто вважав його наївним. Ось так невисоко оцінив достоїнства стрічки кіножурнал “Кіно”: “Фільм не склався. Наївний сценарій, недотепна стилізація етнографії Криму. І це все сталося, незважаючи на те, що в режисера були вигідні можливості: романтичність татар, природна краса Криму і до цього незвичайний актор Емір-заде Хайрі” [429, с. 2]. Гостро критикував фільм і поет О. Мандельштам.

Уже через рік після виходу стрічки кінокритик і автор сценарія Х.Херсонський самокритично резюмував: “Незнання татарського життя, мови самим режисером до експедиції і незнання мови ніким зі співробітників, що виїхали з ним з Москви, створювало певні труднощі. Нам багато в чому не вистачало постійного співробітництва культурних та художніх діячів з кримських татар. Художня виставка в Парижі забрала в нас Усеїна Боданінського – одного з

таких людей, допомоги якого ми бажали” [369, с. 99]. Під час прем'єри “Песнь о камне” в Москві приміщення кінотеатру було прикрашено татарськими національними килимами, а перед початком перегляду виконавець головного героя фільму Хайрі Емір-Заде виступив з народними кримськотатарськими танцями.

Хайрі був дивовижним актором. У ньому сполучався талант танцюриста, співака та художника. За майстерністю його порівнювали з відомим у той час американським кіноактором Дугласом Фербексом. Ім'я Хайрі та його фотографії не сходили зі сторінок газет і часописів. Емір-Заде Хайрі Османович народився в 1893 р. у селі Дерекой Ялтинського повіту. Якийсь час працював водієм. Спочатку він танцював у районних клубах, а потім висунувся як знаменитий танцюрист у Сімферополі, виступав у Держдрамтеатрі та дєрвізах (народних гуляннях).

Початкову освіту Емір-Заде одержав у Ялті. Продовжив її в Одесі в художньо-промисловому училищі. Після цього він навчався в Санкт-Петербурзькому художньому училищі. Велику популярність, вдячність і любов рідного народу Хайрі заслужив у роки становлення Кримської АРСР. У 1923 р. артисту надали звання народного. І найбільшу популярність йому приніс саме фільм “Алим”, знятий режисером Г.Тасіним разом з поетом М.Бажаном у 1925 – 1926 р. [335. – 1926, 29 июля]. Для написання сценарію фільму був запрошений відомий письменник-драматург кримськотатарського театру У.Іпчі. В основу сценарію була покладена легенда про народного героя Аліма, захисника скривджених та пригноблених. На цей шлях Аліма надихнула жінка – кохана Сара. Роль Сарі у фільмі виконала дружина Хайрі – Асіє Емір-Заде. Художником-консультантом по костюмах у фільмі був У.Боданінський. У матеріалах Держархіва з обстеження 2-ї кінофабрики м. Ялти “Востоккино” маєтья така характеристика: “Картина Алім – етнографічно зроблена добре. Вона має велике значення для Кримського населення і цим пояснюється підвищений інтерес до її випуску”. Перший перегляд фільму відбувся 3 серпня 1926 р. у Сімферополі, потім у Москві, Києві й інших містах. Фільм пройшов з величезним успіхом. Кілька його копій були продані за кордон [323, с. 219].

Ще не закінчивши роботу над “Алимом”, режисер Г.Тасін, за сценарієм С.Лазуріна розпочав роботу над фільмом за участю Хайрі Емір-Заде – “Ордер на арест”. Хайрі грав роль голо-

ви ревкому – Сергія Каргальського. Фільм розповідав про один з епізодів Громадянської війни. Преса позитивно відгукнулася на демонстрацію фільму в 1927 р. у Києві й у 1928 р. у Москві.

Свою першу “негативну” роль Хайрі зіграв в однойменному фільмі за мотивами твору Панаєта Істрати (1884 – 1935 рр.) “Кира-Кираліна” (“Двічі продана”). Картина розповідала про безправне становище жінок у країнах Сходу. Хайрі в ній зіграв роль Назіма-ефенді – торговця “живим товаром”. Цей фільм також був знятий на Ялтинській кіностудії в 1927 р. режисером Б.Глаголевім, за сценарієм Н.Плеского й Е.Валерської. Гра Хайрі була відзначена як робота великого актора з блискучим майбутнім. Швидко зростали професійний рівень та популярність артиста. Хайрі Емір-Заде запросила на зйомки Одеська кіностудія. Тут він знявся у низці кінострічок: “Цемент” (1927 р.) за романом Ф.Гладкова, де він зіграв роль головного героя Гліба Чумалова.; “Плотина прорвана” (1928 р.), “Гость из Мекки” (1930 р.). Остання картина пройшла з великим успіхом на кіноекранах країни. Однак у 1930-х рр. на кримськотатарську інтелігенцію обрушується шквал репресій. Прагнучи уникнути трагічної долі, Хайрі Емір-Заде з дружиною переїхав до Азербайджану. У Баку він продовжує зніматися на студії Азеркіно у фільмах “26 комиссаров”, “Два товарища” (1934 р.), “Исмет” (1934 р.), “Алмаз” (1936 р.), “Кендильяр” (1939 р.), “Сабухи” (1941 р.). Останній фільм з його участю – це кіноновелла у двох частинах “Бахтияр” (1942 р.), де він зіграв роль німецького офіцера. На жаль, після депортації кримськотатарського народу Емір-Заде був звільнений з кіностудії [369, с. 99 – 100]. Крім цих нещасть, актор, за спогадами сучасників, важко занедужав і, зрештою, помер 17 лютого 1958 р. у Баку в бідності та невідомості [685, с. 14]. Його величезний внесок у культуру та кіномистецтво був підданий забуттю.

Безумовно, з відїздом до Одеси, а потім і Баку Емір-Заде виробництво кінокартин національної тематики в Кримській АРСР не було припинено. На Ялтинській, як тоді говорили, “кінофабриці”, було знято кілька стрічок про колгоспне будівництво та культурне життя Криму. Але їхній рівень був дуже низьким. З картин, що вийшли, гарними вважалися “Орденосец” і “Большие будни”. У 1932 р. йшла робота над створенням фільму “Птицелов”. Створювалися різні короткометражні фільми до ювілейних дат. У той же час фабрика допускала багато браку. Деякі фільми знімалися з прокату в момент завершення робіт. Така доля спіткала, на-

приклад, фільм “Два Аліма” [335. – 1932, 27 септєбря]. Це, безумовно, призводило не тільки до розтрати фінансових ресурсів, а й до виникнення недовіри до місцевого кіновиробництва. У середині 1930-х рр. ситуація в галузі виробництва кінокартин з національним забарвленням погіршується. Про це свідчать навіть звичайні статистичні дані. Як відомо, на початку 1930-х рр. для виробництва картин “з життя східних народностей” було створено трест “Востоккино” [475, с. 83]. Його силами у 1931 р. було знято 7 кінокартин, у 1932 р. – 4, а в 1933 р. – тільки 3. Офіційно, зниження темпів у створенні кінокартин пов'язувалося з підвищенням вимог “до якості й ідеологічної витриманості картин” [634, с. 87]. Крім того, необхідно згадати, що після серії провалів місцевих картин до національної і місцевої тематики взагалі перестали звертатися.

Тільки в 1935 р. кримський ОК ВКП(б), у зв'язку з 15-річчям радянїзації Криму, вирішив організувати на Ялтинській кінофабриці постановку художньої звукової кінокартини за сценарієм І.Тархана “Наступающие”. Одноименна п'єса була опублікована в 1934 р. і поставлена у кримськотатарському театрі [733]. Треба сказати, що вона мала певний успіх навіть за межами Криму. Можливо, саме це й спонукало ОК прийняти вищевказане рішення. У фільмі передбачалося показати “боротьбу за Жовтень у кримському татарському селі”. До участі в постановці кінострічки планували залучити артистів Татарського Держдрамтеатру [49, арк. 215]. Для матеріального забезпечення робіт ОК доручив голові РНК Кримської АРСР А.А.Самедінову порушити клопотання перед РНК РРФСР щодо затвердження цієї постановки у виробничому плані кінопромисловості в 1935 – 1936 р. і забезпечити кредитами на проведення робіт у 1935 р. у сумі 130 тис. крб. На жаль, подальша доля цієї кінострічки не відома. Однак, якщо навіть і припустити, що вона була все ж таки знята, то її творчий шлях навряд чи був довгим. Пояснюється це тим, що вже в 1937 р. І.Тархан був арештований за звичайним для того часу обвинуваченням: “був одним з керівників антирадянської пантюркістської шпигунсько-диверсійної терористичної організації” [323, с. 173]. Так зйомка національних кінокартин, яка до цього розвивалася, нехай і з деякими складностями, була припинена в другій половині 1930-х рр.

Завершуючи розгляд розвитку кіномережі та кіновиробництва в Кримській АРСР, необхідно зазначити, що в 1921 – 1941-х рр. Крим виявився однією з небагатьох тюркомовним

республік, які мали не тільки свою широко розгалужену кіно-мережу, а й традиції створення національних кінострічок. Ось, наприклад, у Башкирії власних картин узагалі не знімали. Крім того, якщо порівнювати кількість діючих кіноустановок у двох республіках, зокрема, в 1940 р., то виявиться, що в Кримській АРСР діяло 637 кіноустановок, а в Башкирської АРСР тільки 271 [322, с. 335].

У той же час, необхідно вказати, що власної студії для дублювання та перекладу кінострічок кримськотатарською мовою в Криму не було. Якщо враховувати незначну кількість кримських татар, що в цей період знали російську мову то, безсумнівно, доводиться говорити про низьке якістьне обслуговування національного населення на тлі певних досягнень у справі розвитку кіномережі. Крім того, можна зробити висновок і про незначне місце в справі просвіти кримських татар цього виду мистецтва. Основними досягненнями його в 1930-х рр. у регіоні можна вважати, хіба що, розвиток радянської кінопропаганди.

5.5. Виникнення та розвиток кримськотатарського радіомовлення

Швидкий розвиток науки та техніки на початку ХХ ст. призвів до того, що до традиційних видів просвіти населення приєдналися ще два – радіомовлення та кіно. Необхідно сказати, що в Криму з приходом до влади більшовиків радіомовлення розвивалося у надзвичайно складних умовах. Перші спроби налагодити нормальну діяльність радіостанцій не завжди були вдалимими. У Сімферополі це вдалося зробити тільки в 1923 р. Саме тоді запрацювала десятикіловатна радіостанція, зібрана з різних приладів та машин, які вимагали капітального ремонту ще в 1922 р. [267, с. 124]. Радіостанції в Ялті, Феодосії та Керчі були також обладнані кустарним способом самими радіотелеграфістами і теж вимагали капітального ремонту. Тільки Севастопольська приймальна радіостанція була в гарному стані й вимагала лише незначного ремонту акумуляторних батарей. До початку 1923 р. особовий склад працівників радіостанцій було вже перевірено відповідними органами, частину з них, природно, скоротили [204, арк. 22]. Отже, початок розвитку радянського радіомовлення в регіоні був складним і суперечливим. На ньому позначалися всі проблеми тих років – відсутність коштів, голод, політична нестабільність і терор.

Деякі позитивні зрушення у сфері розвитку радіомовлення в Криму намітилися тільки наприкінці 1920-х рр. Так, згідно з прийнятим РНК та ЦВК автономії планом радіофікації, передбачалося “у порядку тимчасового заходу” в 1929 – 1930 р. побудувати передавач потужністю в чотири кіловати, а потім у 1931 – 1933 р. побудувати п’ятикіловатну радіостанцію зі спеціальною обладнаною студією. Для деяких міст запроектували широкую мережу зв’язку. Це повинно було надати можливість через дротову та радіо-трансляцію вести передачі з місць. На розвиток будівництва станції передбачалося 354 тис. крб. На цей час у Сімферопольському радіо-районі вже були встановлені п’ять трансляційних вузлів – у Сімферополі, Бахчисараї, Євпаторії, Алушті й Джанкої. У самому Сімферополі нараховувався 361 абонент і на селі 90. У Бахчисараї – 20. Крім того, були радіофіковані сільради Албат, Фоті-Сала, Біюк-Сюрень, Єні-Сала, Коккози, Айрігуль [50, арк. 3].

Однак аж до початку 1930-х рр. робота кримського радіо не відрізнялася системністю та широтою охоплення слухачів, а власного віщання взагалі не було. Воно було організоване лише в 1930 р. Перша передача була проведена 1 травня 1930 р., а регулярне радіомовлення почало здійснюватися в червні цього ж року. У 1931 р. віщання проводилося в середньому по 7 годин 20 хвилин на день. Серед системних заходів у діяльності радіо в цей час можна відзначити, хіба що початок виходу перших радіогазет, у тому числі й кримськотатарською мовою, а також різні курси. Так, наприклад, з 1 листопада 1931 р. почалися заняття для слухачів курсів Радянського Будівництва, розраховані на працівників сільрад. Загальна кількість слухачів планувалося в 1500 осіб, з них – 50% кримських татар. Для них, крім повідомлень по радіо, усі лекції друкувалися в газеті “Yeni dunya” за 2 – 3 дні до кожного заняття. Тематика радіолекцій була такою: 1 листопада – доповідь Джанклича “Сучасний момент та завдання підготовки радянських кадрів”, організаційні питання навчання. 6 листопада – “Як навчатися заочнику”, методичні вказівки. 11 листопада: “Природні ресурси СРСР” (енергетика, метал). 16 листопада – “Природні ресурси СРСР” (хімія та легка промисловість). 21 листопада – огляд поточного законодавства для сільрад. 24 листопада – огляд поточного законодавства для міськрад і, нарешті, 26 листопада – математика. Лекції передавалися через радіостанцію Сімферополя з 17.30 до 18.30 за московським часом [334, – 1931, 1 ноября].

Швидкий розвиток системи радіомовлення в регіоні, його зростаюча роль у просвіті населення висунули на порядок денний питання створення спеціального органу, що займався б винятково керівництвом та створенням радіопередач. Ним став Комітет зі справ радіомовлення в Криму при Президії ЦВК Кримської АРСР, заснований 2 січня 1932 р. спеціальним рішенням РНК автономії [236, с. 2]. До його складу ввійшли представники різних відомств та організацій. Головою був призначений Сологуб, його заступником Майстренко, рядовими членами комітету були Возкіна, Акімова, Танагоза, Омерова, Болдирева, Єгулов, Максимович, Гресс та Страхонов. Склад комітету не був стабільним і час від часу змінювався. Так, уже 21 липня 1932 р. новим його головою була призначена Бекірова, яку пізніше змінив на цій посаді Я.Шерфедінов [323, с. 214].

Відповідно до прийнятого тоді ж “Положення про комітет...”, він безпосередньо підпорядковувався Всесоюзному Комітету з радіомовлення. У зв'язку з цим, його бюджет тільки наполовину складався з місцевих коштів, друга половина повинна була виділятися з центра. Треба сказати, що “Положення...” не було розроблено місцевими чиновниками, а просто спущено “згори”, тобто, воно було типовим для всіх місцевих радіокомітетів. Згідно з цим документом, кожен місцевий комітет із радіомовлення мав складатися з таких секторів: партійного, радянського й профспілкового віщання. До складу першого сектора мали входити редакції всіх радіогазет, а також осередок з організації трансляції і керівництва поліпропагандою. Другий сектор – художньо-політичне віщання. Третій – науково-освітнє віщання та техпропаганда. На четвертий сектор покладалося завдання керівництва низовим віщанням та інструктування уповноважених у районах. П'ятий виділявся для питань планування, фінансування та адміністративних питань. І нарешті, шостому сектору, ставилося завдання підготовки кадрів. Положення також передбачало, що в залежності від місцевих умов два чи кілька секторів можуть бути об'єднані в один у різних комбінаціях. Треба підкреслити, що з розширенням кола діяльності Радіокомітету відповідно збільшувався і його штат. Так, наприклад, у 1937 р. у підприємствах, які були йому підпорядковані, працювало 83 особи, крім того штат самого Радіокомітету був затверджений у 21 співробітник.

З організацією та початком роботи радіокомітету кількісні й якісні показники діяльності кримського радіомовлення значно покращилися. У 1932 р. у порівнянні з 1931 р. у середньому на 2 години 40 хвилин збільшується тривалість радіомовлення на добу й досягає 10 годин. Із них 45% припадає на масово-політичні передачі (газети, мітинги, переклики, доповіді тощо). 35% – це художньо-політичне віщання (музичні та літературні передачі в студії і, поза нею, оформлення газет тощо). 20% часу було виділено на соціально-культурну пропаганду (партосвіта, агротехнічна пропаганда, пропаганда завдань добровільних товариств, різні види радіонавчання тощо). Отож, уже в цей період досить значне місце в діяльності місцевого радіомовлення посідала просвітницька робота серед населення республіки.

Крім того, станом на перше квітня 1932 р. видавалися три обласних радіогазети, у тому числі й “Ленин-Ель” кримськотатарською мовою. Її редактором був відомий журналіст

А.Озенбашли. Кожна газета мала ранковий, денний, піонерський, основний вечірній і нічний випуск. Треба відмітити що, крім обласних радіогазет, виходило ще 7 місцевих, з них – 3 кримськотатарські й 1 об'єднана. Наприкінці 1931 – початку 1932 р. силами художнього сектора було опрацьовано біля ста творів національного репертуару. Почав комплектуватися оркестр національних інструментів. До 1 травня готувалося відкриття художньої майстерні з підготовки національних кадрів художньо-політичного радіомовлення.

Важливим кроком щодо подальшого розвитку радіомовлення в Криму було введення в лад у 1932 р. нової 20-кіловатної радіоустановки, яка значно розширила можливості місцевих радіоаматорів. У той же час не можна не відзначити низку істотних недоліків у галузі розвитку місцевого радіомовлення. До них, у першу чергу, потрібно віднести, по-перше, те, що радіогазета “Ленин-Ель”, власне кажучи, дублювала друковані органи, до того ж не була укомплектована кадрами. Те ж можна сказати і про національне художнє віщання. По-друге, радіомовлення на місцях здійснювалося самими радіоаматорами без усякої підтримки з боку радіокомітету, хіба що за винятком Севастополя. По-третє, фінансування радіомовлення в Криму виконувалося на 29% від необхідних сум. По-четверте, приміщення під студію та радіотеатр у Сімферополі також не було виділено. Вони, як і раніше, розташовувались у будинку Кримського РНК. Крім того, необхідно вказати на непрофесіоналізм виконавців національних пісень. Співаки звичайно не мали жодного уявлення не тільки про теорію музики, сольфеджіо, а й про ноти.

Треба сказати, що така складна ситуація в галузі радіомовлення в регіоні зберігалася ще два роки. Так, наприклад, у 1933 – 1934 р. не було закінчено в строк будівництво нової радіостанції, студії для радіомовлення не обладнані, а саме устаткування не змонтовано. Приймальна апаратура в більшості районів не забезпечувала нормального прийому й передачі. Курси з підготовки для працівників радіо так і не були відкриті [166, арк. 72 – 73]. У зв'язку з цим технічна та змістовна якість радіопередач була низькою, особливо дитячих. Фахівців для їх створення й проведення залучалося мало.

Крім того, центральна Сімферопольська радіостанція ще в 1934 р. неодноразово змушена була переривати свою роботу через вимкнення електроенергії. Радіовузли були завантажені

всього на 40% від їх потужності, монтаж апаратних та акумуляторних проводився незадовільно, повсюди відзначалася низька якість ремонту й реконструкції лінійного господарства.

Проте в діяльності кримського радіо за цей період можна відзначити й деякий прогрес. Так, збільшився обсяг художнього віщання в 1934 р. до 77,5% від загальної кількості часу, в порівнянні з 50% у 1932 р. За цей же період обсяг національного радіомовлення виріс з 21% до 44,9%. Трансляцію іншоміських програм продовжили до першої години ночі. Крім того, в число передач були включені “останні звістки”. Також необхідно вказати, що в 1934 р. у Криму вже нараховувалося понад 9 тис. трансляційних точок [631, с. 41]. Отже, не дивлячись на численні труднощі, радіомовлення Криму поступово перетворювалося в могутню просвітницьку організацію.

Якісний та кількісний розвиток радіомовлення в автономії відбувався і в подальші роки. Так, уже 29 січня 1936 р. ОК ВКП(б) запропонував уповноваженому Наркомзв'язку Криму Львіну протягом 1936 р., по-перше, провести реконструкцію трансляції лінійного господарства райвузлів у сільських районах. По-друге, обладнати 50 радіо-аудиторій у колгоспах. По-третє, відновити всі непрацюючі радіоприймачі в колгоспах у місячний термін і забезпечити їх безперебійну роботу. По-четверте, організувати установку в будинках колгоспників, у першу чергу – на квартирах стахановців, трансляційних точок, як також установити нові репродуктори. Крім того, Наркомат внутрішньої торгівлі та Кримсоюз зобов'язувалися організувати в сільських районах продаж радіоустаткування та завезти в сільські магазини в 1936 р. не менше 1500 патефонів та 15000 платівок [50, арк. 19]. Швидкими кроками йшов подальший розвиток радіомережі. У 1936 р. було складено проект та розпочато радіофікацію південного узбережжя Криму. Щоправда, в первинному вигляді до нього не були включені такі важливі об'єкти, як Артек, Суук-Су, Партеніт, Кур-Кулет, Кізілкой, Дерменгкой та Кізілташ. У той же час, на проведення цих робіт не вистачало коштів. Так, у 1936 р. Наркомат фінансів РРФСР виділив з бюджету на розвиток радіомовлення в Криму тільки 4000 крб., а з місцевого бюджету недодали 29 тис. крб.

Недолік бюджетних коштів обтяжувався перебоями в комерційній діяльності Радіокомітету. Так, наприклад, 1 червня 1936 р. між Радіокомітетом та НКЗ Криму було укладено договір щодо систематичного проведення аграрної та ветеринарної пропаганди по радіо. Відпо-

відно до нього, до 35 грудня цього ж року Радіокомітет зобов'язувався передати 35 бесід на позначені теми (19 кримськотатарською і 18 російською мовами) по 20 хвилин кожна. Реалізація цього договору зривалася НКЗ, незважаючи на те, що для проекту були виділені з Москви 10 тис. крб. Так зривалися важливі просвітницькі заходи насамперед серед кримськотатарського сільського населення. Незважаючи на зазначені складності, 1936 рік для творчого розвитку місцевого радіо був досить успішним. У першу чергу, необхідно відзначити участь радіо з 23 березня по 6 квітня 1936 р. у всесоюзному радіофестивалі. Програма виконання була такою: національні пісні без обробки, “Чолбаш бура”, чал у народних мелодіях, “Пастушача танцювальна” та чал зі скрипкою “Тым тым”. Народні пісні в обробці для голосу з оркестром: “Віпрямий млин” і “Два пугачі”. Виконання національного ансамблю під акомпанемент роялю в обробці Я.Шерфетдінова. Національний вокальний ансамбль виконав з оркестром “Піонерську пісню”, “На роботу” (слова І.Бахшишева), пісню “Славний Крим” на музику Р.Рефатова та його ж “Кримську сюїту” в двох частинах у виконанні симфонічного оркестру. Об'єднаним хором Червонофлотців та дружин командирів під керівництвом Жарко був виконаний “Марш Червонофлотців” Чемберджі. Оркестр баяністів берегової охорони Чорноморського флоту виконав “Танцювальні мелодії кримських татар” [679, с. 150].

Натхненне першим успіхом, керівництво республіки 9 липня 1936 р. приймає рішення організувати фестиваль через радіостанцію імені Фрунзе в м. Сімферополі зі своїх районних радіовузлів та аудиторій. Кожен район, завод, фабрика, радгосп, МТС та колгосп мали організувати показ самодіяльності мистецтв – музики, співу, декламації, оповідань тощо. Проведення цього заходу було заплановано на першу половину серпня 1936 р. Для керівництва, організації й проведення першого Всекримського радіофестивалю була створена комісія з представників творчих колективів, преси й різних організацій. До її складу входили Тіхватулін, Карачік, Я.Шерфетдінов, У.Іпчі, Мустафасв, Габільов й ін. Для успішного проведення радіофестивалю передбачалося призвести ремонт техніки, завезти в магазини 200 приймачів тощо [50, арк. 254.]. Слід сказати, що технічна й економічна база Радіокомітету Криму дозволяла успішно вирішувати такі завдання. Тому, незважаючи на деякі випадки недофінансування, відпрацьовувати досить значні дотації з бюджету автономії приходилося. Так, наприклад, Державний Симфоніч-

ний оркестр при Радіокомітеті обійшовся державі тільки в 1937 р. у 473 тис. карбованців. До нього входили 47 музикантів, для обслуги яких утримувались 2 водії, легкова автомашина й автобус. Крім того, діяла окрема кримськотатарська вокальна група, склад якої постійно поповнювався та підвищував свою професійну майстерність. Так, без відриву від виробництва навчалися Бакшишев, Берман, Абселямов та Штейнбок. У науковому відрядженні в Баку та Тбілісі побував Я.Шерфетдінов. До групи входили також М.Е. Алієва, З.Леманова та С.Ерджєпова [323, с. 33; 222].

У 1937 р. кримський Радіокомітет щодня передавав через радіомовлення станції ім. М.В.Фрунзе по 7 годин різних передач у день. З них 5 годин власного віщання і 2 години – ре-трансляція московських програм. Програми московських станцій склалися з випуску “Останніх звісток”, заочного партнаванчання та “особливо відомих” художніх музичних передач. До їх завдань входило ознайомлення слухачів з мистецтвом народів СРСР, а тому звучала казахська, узбецька, азербайджанська та грузинська народна музика. Крім того, передавалися концерти лауреатів конкурсів, орденоносців тощо. Власне віщання кримський Радіокомітет проводив на 50% російською мовою, 45% кримськотатарською і 5% іншими мовами (єврейською, вірменською й ін.). Художньо-музичне, дитяче та літературне віщання займали 70% часу. На інші 30% приходилися політінформації, самоосвіта й інші передачі. Треба сказати, що на початку 1937 р. комітет намітив довести віщання татарською мовою до 50% ефірного часу, однак цьому перешкодила нестача кадрів.

Крім того, кримським Радіокомітетом передавалися концерти європейської музики з конференсами кримськотатарською мовою. І тут необхідно відмітити значне поширення репертуару за рахунок перекладених з російської мови на кримськотатарську європейських творів, а також написаних кримськими композиторами оригінальних творів. Окремо необхідно відзначити передачу опер та інших творів у виконанні кращих творчих колективів СРСР, записаних на тонфільм. Також необхідно вказати на використання Радіокомітетом грамофонних платівок з оригінальною народною музикою. Ще в 1934 р. було зроблено запис кримськотатарських мелодій на платівки та створено звуковий фільм. Правда, вони були отримані з Москви тільки до 15-річчя рдянїзації Криму (1936 р.), а записані бригадою Всесоюзного грампласттресту звуко-

запису. Усього було з цієї серії отримано 37 платівок із записами різних творів кримського національного мистецтва [680, с. 149]. У листопаді 1935 р. ОК ВКП(б) спеціальною постановою запропонував провести запис кримськотатарських, грецьких, болгарських пісень, музики та казок Грампластом. Народному комісару освіти Р.Олександровичу було доручено відібрати кращих виконавців національних пісень, оповідань та музичних творів з артистів театру, а також колгоспників, робітників, кращих самодіяльних гуртків, учасників Олімпіад для запису творів, що виконувалися ними, на платівки. Для проведення цього заходу була створена репертуарна комісія: Р.Олександрович, С.Бекіров, Т.Бояджієв, А.Бакалл, А.Аметов, Я.Шерфедінов й ін. Їй доручався добір репертуару, організація перекладу тощо. Бахчисарайський, Карасубазарський, Судакський, Старо-Кримський, Ак-Мечетський РК ВКП(б) зобов'язувалися виділити кращих виконавців національної музики, пісень та оповідань [49, арк. 302]. У 1936 р. відбулася чергова експедиція в Крим, Узбекистан, Казахстан, Північний Кавказ, Грузію та Білорусію [434, с. 53 – 54], де знову ж таки були зібрані й записані різні зразки оригінальної народної музики. В такий спосіб у кримському Радіокомітеті згодом утворилася досить значна, за масштабами того часу, фонотека національних музичних творів.

До 1937 р. система радіомовлення та радіокористування в Кримській АРСР уже мала значні розміри. Її основу складали 131 радіовузол, що транслював програми радіостанцій. Вони обслуговували 32548 радіоточок у різних куточках півострова. Крім того, в регіоні було 1476 радіоприймачів, які приймали хвилі радіостанцій самостійно. У кожному з 23 районних радіовузлів були уповноважені Радіокомітету, які вели масову роботу навколо радіопередач в усіх вузлах свого району. У 13 з 23 районних радіовузлів було власне радіомовлення в межах від 15 до 40 хвилин у день. Воно звичайно складалося з полігінформації та показу самодіяльності клубів, колгоспів та підприємств.

Однак на тлі цих успіхів у розвитку радіомовної мережі в Кримській АРСР необхідно вказати й на величезну кількість проблем, що розвивалися й розросталися разом з нею. Основними з них були: по-перше, як і раніше незадовільна підготовка кадрів працівників радіо, через що значна частина передач місцевого радіомовлення була нецікавою й непопулярною. Серед них можна назвати дитячі передачі, самоосвіту та полігінформацію. По-друге, зменшення кош-

торису Радіокомітету з 547 тис. крб. до 507 тис. крб. По-третє, загальний технічний стан радіомовлення, як і раніше, залишав бажати кращого. Так, наприклад, у Євпаторії потужності місцевої електростанції для нормальної роботи апаратури не вистачало. Задовільним воно було тільки ранком та іноді вдень. Увечері напруга різко знижувалася й радіовузол більше не міг працювати. Низька якість дроту призводила до його постійних обривів. Причому, здебільшого електричні дроти падали на радіодроти, й це призводило до виходу з ладу радіоприймачів. У результаті цього, до квітня 1937 р. у Євпаторії припинили роботу 1200 радіоточок. Безумовно, за всі ці неподобства мав хтось відповісти, тим більше в 1937 р.

Головним приводом для розправи з керівництвом Кримського Радіокомітету стала затримка передачі доповіді Й.Сталіна. Після цього, 2 вересня 1937 р. ОК ВКП(б) приймає спеціальну постанову “Про роботу Кримського радіокомітету”. У ній, крім стандартних обвинувачень у троцькизмі його співробітників, говориться, що “при прямому потуранні з боку Я. Шарфетдінова довгий час орудували вороги народу, буржуазний націоналіст Р.Рефатов”. У дусі того часу працівники комітету звинувачувалися в тому, що за їх допомогою “культивувалися та не знаходили собі відсічі шкідливі контрреволюційні націоналістичні теорії, спрямовані на відрив національної татарської культури від російської й радянської класичної культури”. І, нарешті, “склад працівників радіокомітету, як у центрі, так і в районах значно засмічений класово-далекими, у політичному сенсі ненадійними людьми” [335, – 1937, 2 септєбря]. У результаті були зняті з роботи голова комітету Я.Шерфетдінов, його заступник В.Л.Вишенський (“за підтримку фашистських передач”), завідувач низовим віщанням Зиков, парторг Руденко, інструктор з дитячого віщання Ногаєв.

Однак, мабуть, самі обвинувачі розуміли абсурдність та надуманість багатьох висунутих обвинувачень. І якщо Р.Рефатова, арештованого ще в квітні, було засуджено, то, наприклад, Я.Шерфетдінов благополучно продовжував свою трудову діяльність. Так, у 1939 р. він стає керівником Державного ансамблю пісні й танцю Кримської АРСР, а в 1940 р. отримує звання Заслуженого діяча мистецтв КАССР [323, с. 214–215]. Як і слід було очікувати, після проведених звільнень якість роботи радіомережі в Криму не покращилася і не тільки через погану роботу Радіокомітету. Так, наприклад, тільки 20 грудня 1937 р. електростанція Сімферополя 5 разів пе-

реривала подачу електроенергії обласній радіостанції. Зі звільненням з радіо видатних діячів татарської культури їхнє місце зайняли інші, більш “політично витримані”. Так, наприкінці 1930-х рр. серед працівників цієї установи можна назвати Ф.Х. Аметову (диктор), Б.Ваапова, А.Дерменджи (головний редактор), А.Аметов (редактор відділу політінформації) тощо.

Треба сказати, що й у подальші роки в регіоні відбувався процес, у першу чергу кількісний, розвитку місцевого радіомовлення. Так, на початку 1941 р. у Криму нараховувалося 150 радіовузлів і 60 тис. радіоточок [596, с. 37]. Однак саме радіомовлення, як і інші засоби масової інформації в той період, поступово втрачало національне забарвлення, стаючи все більш русифікованим, політизованим та вихолощеним за змістом.

Таким чином, підбиваючи підсумок дослідження розвитку кримськотатарського національного радіомовлення в Кримській АРСР, необхідно відзначити таке. По-перше, воно відіграло значну роль у справі просвіти кримських татар, тому що радіомовлення рідною мовою в багатьох сільських аулах, із перевагою неписьменного населення й поганою доставкою періодики фактично було єдиним засобом одержання свіжої інформації щодо подій у країні та світі. По-друге, своєю яскраво спрямованою національною діяльністю радіо дозволило широким масам населення країни, й у першу чергу кримчанам, більше довідатися про культуру сусідніх народів. По-третє, наявність численних освітніх програм в ефірі місцевого радіо дало можливість його слухачам розширити свої знання в різних галузях науки та народного господарства.

У той же час, повільний розвиток радіомережі, її політизованість, низька технічна та змістовна якість і, як наслідок, незначна популярність радіопрограм, а також політичні репресії серед національних працівників комітету Радіомовлення ставлять під сумнів не тільки доцільність витрачених колосальних коштів, а й саму ефективність роботи системи місцевого радіомовлення на ниві просвіти кримських татар узагалі.

5.6. Розвиток кримськотатарської бібліотечної справи

Однією з найважливіших складових будь-якої системи просвіти населення, безумовно, є бібліотечна справа. Від рівня забезпеченості населення бібліотеками та якості їх функціонування прямо залежать і система просвіти, і сам кінцевий результат роботи у сфері освіти державних, партійних та громадських організацій. Саме бібліотеки можуть бути використані як індикатор для з'ясування таких питань: по-перше, остаточного виміру рівня просвіти кримських татар, завдяки аналізу їх відвідуваності; по-друге, за умови з'ясування кількісних та якісних складових засад забезпечення бібліотек необхідною літературою, можна з'ясувати те, наскільки збігалися, або ж не збігалися задекларовані більшовиками принципи національно-просвітанської політики та її реальне втілення в життя. Виходячи з вищесказаного, необхідно розглянути такі питання: основні принципи побудови бібліотечної мережі в СРСР, методи та шляхи їх реалізації; розвиток бібліотечної мережі Криму; бібліотеки міст та сіл автономії; проблеми розвитку бібліотечної справи регіону.

Із закінченням основних етапів громадянської війни радянська влада, поряд із загальним розвитком системи просвіти, приступила до розвитку бібліотечної справи. Її законодавчою базою став Декрет РНК РРФСР від 3 листопада 1920 р. «Про централізацію бібліотечної справи в РРФСР». Він містив конкретні заходи щодо створення оптимальної системи бібліотечного обслуговування. Його реалізація дала б країні єдину бібліотечну систему, здатну динамічно розвиватися, ефективно вирішувати масштабні завдання політичного, економічного, соціального та культурного будівництва [624, с. 3]. Згідно з декретом 5 грудня 1920 р., була створена при Головопідпросвіті НКП РРФСР Центральна міжвідомча бібліотечна комісія. Будучи вищим координаційним органом, ЦКБ розробляла документи, які регламентували організацію бібліотечної мережі, типи та види бібліотек, діяльність із комплектування бібліотечних фондів тощо.

На початку 1920-х рр. склалися такі системи місцевих органів керівництва бібліотечною справою на різних рівнях (губернському, повітовому, волосному, міському, районному тощо): відділів народної освіти системи Головопідпросвіти НКП РРФСР (деінде на початку 20-х рр. вони ще називалися відділами позашкільної роботи чи позашкільної освіти); відділів партійних,

комсомольських, червоноармійських та громадських органів; культвідділів Рад (чи виконкомів Рад); бібліотечних об'єднань й інших громадських органів при бібліотеках та органах управління бібліотечною справою. Крім того, 20 січня 1921 р. Головополітпросвітою та ЦКБ була прийнята інструкція із проведення єдиної бібліотечної мережі [520, с. 375 – 376], відповідно до якої всі заходи щодо централізації на місцях покладалися на бібліотечні секції політпросвіти під керівництвом ЦКБ.

6 травня 1921 р. Головополітпросвіта та ЦКБ прийняли інструкцію з організації бібліотечної мережі. Вона встановлювала три типи стаціонарних бібліотек: міські (центральні та районні), волосні та хати-читальні. У кожному губернському та повітовому місті планувалося створити центральну бібліотеку, що концентрувала б основний фонд та обслуговувала все населення, у тому числі через пересувні бібліотеки. Районні бібліотеки (з фондом у 2 – 10 тис. томів) мали створюватися при наявності 30 – 50 тис. населення. При них намічалися філії. Волосні бібліотеки передбачалося організовувати в кожному волосному селі (сільському центрі) з фондом не менш 2 тис. томів. У великих населених пунктах (не менш 5 тис. жителів) вони могли відкривати філії. Хати-читальні повинні були мати не менш 150 прим. книг та брошур. Партийні та волосні бібліотеки мали стати центрами станцій-пересувок, що створювалися на базі клубів, установ, хат-читалень тощо. Таким чином, була розроблена структура бібліотечних установ системи НКП та керівництва ними на місцях.

Через голод 1921 – 1922 р. мережа масових бібліотек у РРФСР, особливо сільських, зменшилася в 1922 р. у порівнянні з 1920 р. майже на 60 – 70% [553, с. 21]. Тільки в 1923 р. почався процес поступового збільшення числа бібліотек та хат-читалень. Із 1923 р. почалося також широке бібліотечне будівництво в районах проживання національних меншин РРФСР. Поштовхом до того стало рішення 1-го Всеросійського з'їзду завідувачів губернськими радами з освіти національних меншин (26 – 31 січня 1923 р.) [238, с. 15 – 16]. Одночасно з системою управління бібліотечною справою складалася й система методичного керівництва ними, важливе місце в якій займали центральні губернські та повітові бібліотеки. При них створювалися бібліотечні об'єднання, що сприяли підвищенню рівня підготовки бібліотекарів, поліпшенню роботи бібліотек, пропаганді суспільно-політичної літератури, розробці форм роботи з читачами тощо.

Організації методичного керівництва бібліотечною роботою сприяло, крім діяльності НКП РРФСР (Головполітпросвіти) та ЦКБ, видання з ініціативи Н.К.Крупської часопису “Красный библиотекарь”, у якому узагальнювався теоретичний та практичний матеріал, пропагандистський досвід роботи окремих бібліотек та бібліотекарів, велася боротьба за підвищення ідейно-теоретичного рівня бібліотечної роботи. Значну допомогу надавали бібліотекарям такі видання, як “Коммунистическое просвещение”, “Книгоноша”, “Книга и профсоюзы” та ін. Проте аналіз публікацій часопису “Красный библиотекарь” дає можливість зробити висновок про те, що в ньому проблеми розвитку національної бібліотечної справи розглядалися, у кращому випадку, поверхово, а здебільшого уваги їм узагалі не приділялося.

Розвиток бібліотечної справи в Кримській АРСР, загалом повторював властиві всій бібліотечній системі СРСР тенденції і, звичайно ж, проблеми. Необхідно зазначити, що національні бібліотеки, чи бібліотеки з пріоритетним комплектуванням літератури національними мовами з'являються в Сімферополі ще в другій половині XIX – початку XX ст. Усього їх нараховувалося шість, у тому числі татарська бібліотека при татарській учительській семінарії [668, с. 128].

Революція 1917 р., інтервенція та громадянська війна – все це наклало свій відбиток на розвиток національної бібліотечної справи. Її становлення в Криму з установленням радянської влади відбувалося за складних умов. Причин тому було кілька. По-перше, багато національних навчальних закладів, у першу чергу конфесійні, були закриті, а разом з ними ліквідувалися й їхні бібліотеки. Таке, сталося з бібліотекою Зінджерлі-медресе. По-друге, книг, виданих кримськотатарською мовою, в дореволюційний період було не так вже й багато. Якщо ж урахувати втрати національного книжкового фонду в роки революції, а також певні обмеження, введені радянською владою щодо використання цієї літератури, то прийдеться визнати, що на початку 1920-х рр. кількість книг тюркськими мовами, що могли бути задіяні в бібліотеках Криму, була незначною.

По-третє, через хронічний бюджетний дефіцит НКП Криму закупівля літератури тюркськими мовами протягом 1920 – 1930-х рр. практично була відсутня. Ті нечисленні приклади замовлень книг в інших видавництвах, що все ж таки мали місце, не могли змінити ситуацію в цілому. По-четверте, становлення Кримдержвидава як національного видавництва затягнулося,

незначна кількість книг кримськотатарською мовою, друкованих ним аж до кінця 1920-х рр., у сполученні з двома вищевказаними чинниками, не давала можливості до повномасштабного розгортання бібліотечної мережі.

У 1920-х рр. усі ці чинники обумовили розвиток у Кримській АРСР тільки одного виду масових бібліотек – хат-читалень. Крім того, слід мати на увазі, що переважна більшість бібліотек у Криму в цей період були російськомовними. З окремих національностей мали свої бібліотеки вірмени, євреї, німці та татари. Крім того, при Центральній громадській бібліотеці були відкриті національні відділи. Так, уже в 1925 р. діяли 24 міських та 6 районних бібліотек, 9 фондів пересувних бібліотек [78, арк. 7]. Мережа бібліотек розташовувалася головню в містах (з 39 бібліотек 33). У той же час, у містах проживало тільки 44751 кримських татар. Таким чином, можна зробити висновок про низький рівень обслуговування кримських татар бібліотеками в цей період.

Як уже зазначалося, активний розвиток бібліотечної мережі в Криму, у тому числі й національної, став можливим з розгортанням діяльності місцевого видавництва, що давало можливість значно кількісно та якісно поліпшити фонд кримськотатарської літератури й відкривати нові бібліотеки. На цю обставину звертали увагу й різні національні діячі. Так, зокрема, у 1929 р., М.М.Недїм указував на необхідність у галузі бібліотечної роботи підсилити книжкові, особливо пересувні, фонди кримськотатарською й іншою національною літературою. Треба сказати, що уряд автономії щорічно фінансував політосвітні заклади нацменшин Криму. Так, на утримання 6 національних бібліотек (4-х татарських, єврейської та вірменської) у 1929 – 1930 фінансовому році було виділено 16900 крб. [321]. Завдяки збільшенню фінансування на розвиток бібліотечної мережі, у 1933 р. у Кримській АРСР нараховувалося 169 бібліотек масового користування та 40 наукових бібліотек [631, с. 41]. А вже 1 жовтня 1934 р. діяло 230 кримськотатарських бібліотек з 60300 книгами національною мовою в них (Додаток П.1.). Це означає, що в середньому на 1 національну бібліотеку припадало всього близько 262 книг татарською мовою! Це була мізерно мала кількість, у зв'язку з чим ці установи ні просвітницькими ні національними назвати не можна. У той же час, у середньому, на одну татарську бібліотеку приходилося 1216 російських книг, що в 4,6 рази більше, ніж татарською.

Утім ситуація, що склалася, була відома керівникам республіки. 23 квітня 1935 р. ОК ВКП(б) прийняв таке рішення: через крайню бідність книгами сільських та шкільних бібліотек “значно збільшити асигнування за бюджетом 1935 р. з культфондів колгоспів та профспілок”. Обком заборонив Кримдержвидав у надалі практикувати отримання авансів під книги за договорами та збування в село застарілої літератури. Крім того, було вирішено не менше 60% усіх дешевих видань художньої літератури направляти в сільську бібліотечну та книготорговельну мережу [49, арк.143].

На думку Р.І. Ушатої, наприкінці 1930-х р. спостерігається різке зменшення кількості національних бібліотек [668, с. 133]. Вона вказує, що в цей період у Криму їх на 32 райони припадало всього 76 (Додаток П.2). Однак, наведені дослідницею дані не точні. Згідно з документами, з кожним роком кількість бібліотек постійно збільшувалася. Так, на 1 листопада 1937 р. загальна кількість бібліотек сягала 709 (книг у них 1365276), у 1938 р. бібліотек – 758, книг у них 1618471 [117, арк. 1; 501, с. 81]. З них у бібліотеках НКП нараховувалося книг 931745, з них суспільно-політична література (у тому числі твори Маркса, Енгельса, Леніна, Сталін) – 216525 (21,3%), технічна та сільськогосподарська – 145136 прим. (15,5%), художня література – 219830 (23,6%), інша – 142014 (15,2%) [114, арк. 23].

На 1 жовтня 1939 р. бібліотек у Криму діяло 826. Із них у селах республіки на 1 листопада відповідно 475 (з 356429 прим. книг) [78, арк. 7]. Загальна кількість читачів у бібліотеках Криму склала станом на 1 січня 1939 р. – 115427 осіб. Очевидно, у цьому випадку відбулася певна плутанина. Справді, згідно з деякими документами, 1 січня 1939 р. бібліотек у Криму було 76, книг у них 752046. Читачів кримських татар, що відвідували ці бібліотеки (21 травня 1939 р.) – 7016, їм було видано за рік 41186 книг [114, арк. 5]. Проте документ не вказує, якому відомству були підпорядковані ці бібліотеки, у зв'язку з чим автор і зробив помилковий висновок.

Справа в тому, що бібліотеки Криму, як уже вказувалося, підпорядковувались різним організаціям та відомствам. Так, зокрема, бібліотечному сектору НКП станом на 1 квітня 1939 р. звігували 112 різних бібліотек. Із них обласних 1, міських 23, районних 21, дитячих 11, сільських 56. У районах були районні бібліотеки, у містах – міські. Наприклад у Сімферополі 9, із них 1 дитяча; у Севастополі – 5, із них 2 дитячих; у Керчі – 5, із них дитячих 1; у Феодосії – 2, з

них дитячих 1; Євпаторії – 3, з них дитячих 1. Звичайно ж, наявна мережа бібліотек не задовольняла потреби населення. Так, наприклад, Сімферополь мав 1 дитячу бібліотеку, а необхідно було 3. Керч – 1 дитячу бібліотеку, а потрібно було не менше 2. У Ялті та Феодосії діяло по 1 бібліотеці. Ще гірше обстоювала справа з мережею сільських бібліотек. Приблизно в середньому на район припадало 2 бібліотеки, а потрібно було не менше 4–5 [114, арк. 22].

Керівництво Кримської АРСР усвідомлювало необхідність широкого розгортання бібліотечної мережі. Аж до 1941 р. можна спостерігати значне збільшення кількості бібліотек Криму (Додаток П.3). Так, згідно з останніми передвоєнними даними, у 1941 р. у Криму діяло 904 бібліотеки, з них у селах – 559, системи НКП – 115. Обласних 1, міських 24, районних 21, дитячих 11, сільських 58 [138, арк. 22]. Цього року планувалося відкриття 5 сільських бібліотек у таких районах, як Карасубазар, Маяк-Салинь, Фрайдорф, Сейтлер, Ічки.

Необхідно зазначити, що процес кількісного зростання бібліотечної мережі Криму відбувався в межах збільшення кількості бібліотек у всьому СРСР. Так, наприклад, у 1940 р. мережа масових бібліотек, підпорядкованих НКП РРФСР збільшилася з 9646 до 10311. Кількість книг у них зросла з 60 до 67 млн. прим., тобто на 11%. Треба також зазначити, що розширення мережі бібліотек відбулося, головним чином, за рахунок сільських бібліотек. Їх число збільшилося з 6053 до 6582, а кількість книг у них – з 11,3 до 13,6 млн., тобто на 20% [129, арк. 4–67]. Проте винятково статистичні дані з кількості бібліотек та книг у них, безумовно, ще не дають повного уявлення про розвиток бібліотечної справи в Криму взагалі, та кримських татар зокрема. Необхідно розглянути такі важливі складові цього процесу, як постачання бібліотек літературою, матеріально-технічний стан бібліотечної справи в Кримській АРСР, рівень підготовки кадрів тощо.

Розглядаючи питання постачання Кримських бібліотек різною літературою, необхідно відзначити, що, зокрема, забезпечення книгами кримськотатарською мовою залежало від кількох важливих чинників. По-перше, від діяльності місцевого державного видавництва. По-друге, від ступеня фінансування цієї проблеми тими відомствами й організаціями, яким належали бібліотеки. По-третє, від того, чи вилучалися книги з бібліотек при проведенні алфавітних реформ.

Як уже згадувалося, Кримдержвидав тільки з 1928 р. у значній кількості став випускати різноманітну літературу кримськотатарською мовою. Однак, через бурхливе шкільне будівництво та зміну алфавітів, він змушений був значну увагу приділяти виданню та перевиданню національних шкільних підручників. Незважаючи на це, обсяг видавничої діяльності видавництва кримськотатарською мовою, а також асортимент видань були в 1930-х рр. досить значними, хоча й не встигали за зростанням потреб населення та мережі бібліотек. Головним доказом цієї тези є численні факти неможливості з боку працівників бібліотек закуповувати літературу навіть на ті незначні кошти, що для цього виділялися. Так, наприклад, у 1938 р. Євпаторійська міська центральна бібліотека не могла реалізувати кошторис, “тому що ніде закупити літератури” [114, арк. 17]. У бібліотеці Старого Криму кошторис передбачав на комплектування літератури 10000 крб. З них бібліотекар Гарбатова спромоглася витратити тільки 3000 крб. При цьому, на неї скаржилися прокурору за те, що вона нібито забирала всю літературу в магазинах. У зв'язку з цим, у 1937 р. рахунок міськради був заарештований, і тільки в грудні на закупівлю літератури виділили лише 3000 крб. Залишок під кінець року склав 5000 крб. [114, арк.19]. У 1938 р. у Ялтинській міській бібліотеці з 7000 крб., виділених на закупівлю нової літератури, було витрачено тільки 1000. Бібліотекою Ак-Мечеті за 9 місяців 1938 р. було придбано літератури всього на 160 крб. [114, арк. 15].

Для вирішення проблем постачання бібліотек Криму літературою в 1938 р. був організований бібліотечний колектор. Однак налагодити його діяльність не вдалося. Так, у цьому ж році з книг, виданих Кримдержвидавом, було виділено для бібліотек дуже мало, а з Москви завозу не було. У зв'язку з цим низка працівників бібліотек Криму були змушені виїхати в інші міста, щоб закупити літературу російською мовою та цілком витратити кошторисні суми [114, арк. 23].

Величезний збиток бібліотекам Криму наносило насильницьке вилучення літератури. Основними причинами цього процесу були: по-перше, зміни алфавітів, у результаті кожної з них літературу на попередньому алфавіті вилучали та знищували. По-друге, репресії серед авторів, як політичних та державних діячів, так і поетів, учених. По-третє, через боротьбу з релігією вилучалася та знищувалася література релігійного змісту.

Так, наприклад, згідно зі спеціальною постановою ОК ВКП(б), були вилучені з обігу, “як ідеологічно шкідливі, що пропагують ворожі більшості погляди”, такі книги: Советов – “Социал-демократия в Крыму, 1898 – 1908 р.”; Бочагов – “Милли-фирка” обидва видання; збірники Іспарту №1, 2, 3, 6, 7, 10 [49, арк. 215 (зв)]. У результаті недостатня укомплектованість бібліотечними працівниками, погане комплектування бібліотек та їхнє несвоєчасне фінансування з боку міських та районних фінансових відділів призвели до того, що з коштів, передбачених бюджетом Кримської АРСР у 1938 р. на розвиток бібліотечної справи (системи НКП Криму), було використано тільки 9,37% [114, арк. 19]. (Не враховуючи виділених НКП РРФСР).

У 1941 р. бюджетом автономії на бібліотеки було виділено 1490000 крб., із них на літературу 479400 крб. За три квартали витратили 63,7% від запланованих сум. Причиною цього стало несвоєчасне фінансування бібліотек міськими та районними відділами освіти. Значне невиконання бюджету відзначалося в таких р-нах: Зуя – 34,8%; Карасубазар – 38,4%; Ларіндорф – 46%; Фрайдорф – 48,6%; Кіровський – 46,5% та ін. [138, арк. 22].

Необхідно зазначити, що проблеми фінансування у край негативно впливали на діяльність бібліотек. У першу чергу, потрібно звернутися до проблем приміщень. І щодо цього питання необхідно сказати, що нових будинків, спеціально сконструйованих для бібліотек, у Криму в цей період практично не зводили. Більшість інших будівель, пристосованих під бібліотеки, ремонтували вкрай рідко і знаходилися вони в основному в жалюгідному стані (Євпаторія, Старий Крим, Севастополь) [114, арк. 18, 19, 25]. У 1938 р. НКП РРФСР не було взагалі виділено коштів для ремонту бібліотечних будинків. Однак деякі бібліотеки домоглися надання їм допомоги з місцевих бюджетів. У 1939 р. із Москви було виділено на ремонт бібліотек тільки 60 тис. крб. [114, арк. 25]. Через недостатнє фінансування мережі бібліотек Криму більшість із них погано опалювалися. Бібліотекарям доводилося працювати взимку в пальтах. Доведені до розпачу, наприклад, працівники Євпаторійської міської центральної бібліотеки в 1938 р. офіційно попередили владу “що в нетопленому приміщенні працювати не будуть” [114, арк. 17]. Забезпечення бібліотек устаткуванням у більшості випадків також бажало кращого. Винятком стала Ялтинська міська бібліотека. Для якої було закуплене нове обладнання та проведено

ремонт нового приміщення [114, арк. 15]. У той же час, наприклад у бібліотеці с. Анчари, все майно складалося з урни, 4-х стільців та купки книг [114, арк. 18].

У зв'язку з недостатнім фінансуванням, зарплатня бібліотечних працівників у 1938 р. складала всього 140 крб., спостерігалася сильна плінність кадрів і, як наслідок, низький рівень освіти бібліотекарів. Не дивлячись на діяльність регулярних курсів з підготовки бібліотечних працівників, що проводилися НКП Криму, а також недовгу діяльність бібліотечного технікуму в селищі Спат, помітно підвищити рівень освіти бібліотекарів Криму не вдавалося [135, арк. 1 – 2; 7, арк. 47; 216, арк. 12 – 16].

Для більш повного вивчення розвитку національної бібліотечної справи, необхідно розглянути діяльність кримськотатарських, або ж бібліотек, у яких була література кримськотатарською мовою в містах, районах та селах Кримської АРСР. 2 січня 1924 р. при Сімферопольській міськраді була організована та розпочала свою діяльність Секція народної освіти. Нею були видані директиви всім політосвітнім установам міста внести у свої планові заходи такі зміни: пересувні бібліотеки перекинути в національні, зберігши характер пересувок, та звернути увагу на національні бібліотеки, поповнивши їх відповідною літературою. Це було своєчасне й важливе рішення тому, що в місті в цей період із 37 шкіл працювало 22 російських та 8 татарських. Таким чином, гостро відчувалася необхідність саме в національній книзі.

У 1925 р. у Сімферополі працювало 5 масових бібліотек із загальним книжковим фондом 42779 прим., а кількість користувачів бібліотечної літератури зросло на 1/3. У звітах Сімферопольського відділу народної освіти за 1-е півріччя 1925 – 1926 бюджетного року відзначається, що бібліотеки поповнюються головним чином белетристикою та суспільно-політичною літературою. А на національну літературу припадає всього 6%. На придбання періодичної літератури протягом кожного кварталу відпускалося 30 крб. У цей період у місті спостерігається зменшення кількості національних шкіл та хат читалень, крім них, для обслуговування національних меншостей працювали 7 клубів та 3 бібліотеки, 8 хат-читалень. Але цього було явно недостатньо. У 8 сімферопольських масових бібліотеках у 1936 р. загальний книжковий фонд склав 36511 прим. книг (у т.ч. національними мовами – 11788 (32,2%), а читачів – 7197 осіб (з них татар – 2000 (27,7%).

Необхідно відзначити, що татарська бібліотека була відкрита ще до революції 1917 р. та діяла при Сімферопольській учительській семінарії. У 1918 р. вона перемістилася в інший будинок та займала площу в 127,2 кв.м., у тому числі: абонемент – 48,7 кв.м., книгосховище – 44,5 кв.м., дитячий відділ – 15,9 кв.м., від бібліотеки працювало 2 пункти видачі. До 1941 р. бібліотека значно розширила свій потенціал. Станом на 1 січня 1941 р. вона займала площу вже в 144 кв.м. У 1937 р. у ній відкрився дитячий відділ з окремим працівником, а з 1939 р. працював читальний зал площею 100 кв.м. У 1939 р. бібліотека відзначається як краща стосовно змісту роботи. У цьому ж році бібліотеки Криму починають робити перекласифікацію книжкових фондів за переробленими таблицями універсальної десяткової класифікації для масових бібліотек Л.Н. Троповського. Для цього виділялися кошти та необхідна бібліотечна техніка. У доповідній записці про стан бібліотечної роботи, складеної для РНК Криму 13 грудня 1940 р., відзначається гарний стан татарської бібліотеки, злагожденість у колективі, а також допомога в роботі бібліотеки читацького активу. Бібліотека вийшла на виробництво, за що колектив був премійований, розгорнула масову роботу, відкрила пересувку, надавала своє приміщення під виборчі дільниці тощо (Додаток П.4.) [668, с. 132; 129, арк.11].

Крім того, відомі такі дані. У 1939 р. в бібліотеці вибуло з основного книжкового фонду 408 книг (із них за старістю 265). Загальна кількість книг склала 6041 (із них суспільно-політичних 1141), з сільського господарства 118, природничо-наукові 133, художня література 2647, дитячих 1154, інших 408. Протягом року надійшло 1570 книг [129, арк. 11]. Аналізуючи наведені дані, необхідно зазначити, що головна національна кримськотатарська бібліотека була не тільки бідною національною книгою, але й національним читачем. Очевидно низька кількість та якість книг кримськотатарською мовою змушували читачів звертатися до інших бібліотек.

Центральну бібліотеку Сімферополя у 1939 р. відвідувало 11568 осіб, з них кримських татар 1247 (10,7%), які взяли за рік 1921 книгу (ледве більше 1 книги на 1 читача). Усього книг у цій бібліотеці станом на 1 січня 1940 р. – 373414 (кількість книг кримськотатарською мовою невідома) [129, арк. 3].

Міська центральна дитяча бібліотека Сімферополя нараховувала в 1939 р. 5101 читачів, з них кримських татар 627 (12,3%). Вони взяли за рік 6276 книг (у середньому по 10 на одного

читача). Усього книг нараховувалося в цій бібліотеці на 1 січня 1940 р. – 23925, з них кримсько-татарською мовою – 1959 (31,21%) [129, арк. 4]. Бібліотека ім. Жуковського та бібліотека імені Толстого книг татарською мовою не мали [129, арк. 5 – 6]. Швидше за все, в інших національних бібліотеках (вірменські, єврейські й ін.) їх теж не було.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що кримськотатарське населення Сімферополя не було належною мірою забезпечено книгами рідною мовою. В інших містах Кримської АРСР ситуація була не кращою.

Севастополь. У міській бібліотеці Севастополя та дитячій бібліотеці корабельного району, книг кримськотатарською мовою не було [129, арк. 12 – 13]. У бібліотеці Північного району Севастополя, всього книг 4891 (10,2%), з них татарською мовою 501, кількість читачів татар 40, вони взяли в 1938 р. 845 книг [129, арк. 14]. У центральній дитячій бібліотеці Севастополя всього книг 15214, з них кримськотатарських 423 (2,7%). Число читачів-татар 134 [129, арк. 15]. Севастопольська центральна міська бібліотека мала усього книг 22227, із них кримськотатарською мовою 506 (2,27%). Читачів кримських татар – 49, їм видано книг рідною мовою в 1938 р. – 73 [129, арк. 16].

Керч. Міська бібліотека Керчі ім. О.С. Пушкіна, дитяча центральна бібліотека Керчі, а також бібліотека Сталінської райради селища ГМЗ – книг кримськотатарською мовою в 1938 р. взагалі не мали [129, арк. 17, 19, 20]. Керченська центральна міська бібліотека, книг кримськотатарською мовою в 1938 р. – 78, число читачів татар 75, їм видано за рік 6 книг [129, арк. 18]. Бібліотека ім. Гоголя: всього книг 7285, книг кримськотатарською мовою 300 (4,1%), татар читачів 101, видано їм книг за рік 1450 [129, арк. 21].

Ялта. У Ялтинській центральній міській бібліотеці ім. Чехова книг татарською мовою не було [129, арк. 22]. У Дитячій бібліотеці при Ялтинському будинку піонерів, не дивлячись на те, що серед її читачів нараховувалося 249 кримськотатарських дітей, книг їхньою рідною мовою не було. При цьому в ній нараховувалося 10822 різних книг [129, арк. 23].

Євпаторія. У Центральній бібліотеці ім. О.С.Пушкіна нараховувалося в 1938 р. 29680 книг, із них кримськотатарською мовою 478 (1,6%). Серед читачів кримських татар було 108, за рік вони взяли 2700 книг [129, арк. 25]. Міська бібліотека ім. Крупської – загальна кількість книг у бібліотеці 9901, із них татарською мовою 102 (1%), читачів татар 175, їм видано за рік 2315

книг [129, арк. 24]. Міська дитяча бібліотека, усього книг 10752, з них татарською мовою 495 (4,6%), читачів кримських татар 333, їм видано рідною мовою за рік 22 книги [129, арк. 26].

Феодосія. Міська центральна бібліотека Феодосії – книг татарською мовою 501, читачів татар 125, видано їм книг за рік 185 [129, арк. 27]. Феодосійська дитяча центральна бібліотека: усього книг 6475, з них татарською мовою 115 (1,77%). Число читачів кримських татар 72, їм видано за рік 248 книг рідною мовою [129, арк. 28].

Алушта. Алуштинська районна та міська бібліотека. Усього книг 9435, з них татарською мовою 147 (1,55%). Всього 1795 читачів, татар читачів 191 (10,6%), їм видано 5295 книг за рік [129, арк. 37]. Алуштинська дитяча бібліотека – усього книг 3356, з них кримськотатарською мовою 800 (23,8%). Усього 15470 читачів, із них кримських татар 173 (1,1%), їм видано за рік 2618 книг [129, арк. 38].

Балаклава. Балаклавська міська бібліотека. Усього 2400 читачів, книг татарською мовою та читачів татар немає. Усього книг 12976 [129, арк. 39].

Бахчисарай. Бахчисарайська міська бібліотека. Усього книг 8807, читачів 911. Щодо національних книг та читачів інформації немає [129, арк. 42]. Бахчисарайська міська центральна дитяча бібліотека: читачів 1056, книг 4262. Кількість національних книг та читачів невідома [129, арк. 46].

Карасубазар. Карасубазарська центральна дитяча бібліотека. Усього книг 3934, із них кримськотатарською мовою 350 (8,9%). 15306 читачів, із них кримських татар 200 (1,3%). Ними узято 1596 книг за рік [120, арк. 62]. Карасубазарська міська бібліотека. Усього книг 7077, читачів 100. Книг кримськотатарською мовою та читачів татар немає [129, арк. 63].

Алупка. Алупкинська центральна бібліотека. Читачів усього 25158, із них кримських татар 137 (0,54%). Книг усього 6374, із них кримськотатарською мовою 617 (9,67%) [129, арк. 104].

Що стосується інших бібліотек, підпорядкованих НКП Кримської АРСР, то в його 66 бібліотеках було книг – 221002, з них кримськотатарською мовою – 16721 (7,56%), читачів усього – 88949, із них кримських татар – 5708 (6,41%) [129, арк. 29 – 103]. Можливо, частково низька кількість кримськотатарських книг у бібліотеках пояснюється вилученням літератури на латинізованому алфавіті. Так, наприклад, після такого вилучення із Судакської районної біб-

ліотеки вибуло 2092 книги кримськотатарською мовою, залишилося 150 [129, арк. 96]. Такі акції, безумовно, зводили нанівець фактично всю проведену роботу з обслуговування бібліотеками кримськотатарського населення. У той же час відносно значна кількість книг кримськотатарською мовою в деяких інших бібліотеках говорить про те, що в них ще не проводилося вилучення. Таким чином, дані наведені у Додатку П.5. дуже суперечливі та навряд чи відбивають реальний стан справ у сфері обслуговування кримськотатарського населення бібліотеками. Проте на сьогоднішній день це – найбільш повні дані.

Цікавим аспектом діяльності бібліотек у Кримській АРСР було те, що татари досить нечасто обіймали посаду завідувача бібліотекою. У середньому їх представництво складало близько 7%, чого, звичайно ж, було дуже мало [114, арк. 59]. З іншого боку, цей факт частково пояснює незначну кількість кримськотатарських книг у бібліотеках Криму. Адже завідувач бібліотекою, не знаючи кримськотатарської мови чи мов інших тюркських народів, відповідно не міг якісно підібрати відповідну літературу.

Таким чином, на основі проведеного аналізу можна дійти до висновку що, по-перше, у 1921 – 1941 рр. відбувся кількісний стрибок в обслуговуванні кримськотатарського населення бібліотечною мережею. По-друге, якісні показники цього процесу виявилися на досить низькому рівні через недостатність книг, вилучення з бібліотек літератури кримськотатарською мовою й загальним низьким рівнем обслуговування населення з боку бібліотек. Через відсутність книг рідною мовою кримські татари змушені були користуватися російськомовною літературою, чим значно прискорювався взятий керівництвом держави курс на денаціоналізацію та подальшу русифікацію народів СРСР. До того ж, необхідно відзначити, що така ситуація склалася на тлі досить добре розвинутої мережі російськомовних бібліотек Кримської АРСР, які були забезпечені значною кількістю літератури та відповідним персоналом. Така обставина не могла не звернути на себе увагу кримськотатарського населення.

5.7. Музеї Криму у системі просвіти кримських татар

Багатий на історичні події та пам'ятники Крим і сьогодні є одним з найбільш унікальних у цьому відношенні регіонів України. Строкатий етнічний склад та багатомітова історія півострова й народів, що його населяють, визначили його багате музейне минуле та сьогодення. Історія створення й діяльності перших музеїв у Криму поринає своїми коріннями в ХІХ століття. Але саме в 1921 – 1941 р. відбувається небачений розквіт музейної справи в регіоні.

Як відомо, на початку 1920-х рр. у Криму створюється мережа музейних установ, одним із головних завдань яких стає дослідження та збереження кримськотатарської старовини. Найбільш відомими з них є Бахчисарайський музей-палац, Східний музей у Ялті, Дім-музей І.Гаспринського та Євпаторійський краєзнавчий музей. Найбільш насичені роки їх діяльності пов'язані з іменами відомих учених У.А.Боданінського, Я.М. Якуб-Кемаля та П.Я.Чепуріної. Протягом 1920-х та на початку 1930-х рр. ці музеї провели десятки наукових експедицій, зібрали тисячі безцінних експонатів, що стосувалися історії, культури та побуту кримських татар. Їх колекції та зібрання набули всесвітньої слави, а культура кримських татар стала відома далеко за межами СРСР. На основі цих зібрань опрацьовувались наукові роботи, публікувались наукові розвідки тощо. Завдяки зваженому та науковому підходу до роботи, чисельність відвідувачів цих установ постійно зростала.

На жаль, у 1930-х рр. з поступовим згоранням політики коренізації, значна частина науково-дослідної роботи провідних кримських музеїв була припинена. Були відсторонені від роботи У.А.Боданінський та П.Я.Чепуріна, а Східний музей закрили. Надалі розвідки історичного минулого кримських татар призначались іншими музеями Криму, здебільшого з позицій класового підходу. Таким же чином будувались і їхні експозиції. У них тепер дуже мало приділялося місця середньовічній історії кримських татар, виникненню та існуванню державності. Крім того, різко скоротилося представництво національних науковців у цих закладах. Загалом музейним установам, які діяли на теренах Криму у 1920-х рр., вдалося за досить короткий час провести значну роботу із зібрання, дослідження та популяризації історії кримських татар. На жаль, значну частину цих безцінних зібрань було втрачено. На сьогоднішній день головні аспе-

кти діяльності національно-орієнтованих кримських музеїв у 1920-х рр. здебільшого досить детально вичені науковцями [306; 560; 563]. Саме тому до розгляду пропонуються питання раніше малодосліджені, або ж, узагалі недосліджені в сучасній історіографії, а конкретно: процес створення та діяльність музею І.Гаспринського; основні тенденції в історії розвитку музейної справи в Криму в 1920 – 1930-х роках; діяльність непрофільних музеїв (тобто тих, що безпосередньо не займалися історією кримських татар) Кримської АРСР із вивчення минулого кримськотатарського народу.

Ім'я відомого кримськотатарського просвітителя та гуманіста І.Гаспринського (1851 – 1914 рр.) сьогодні вже досить широко відомо науковій громадськості, а його багатогранна діяльність достатньо мірою досліджена сучасними науковцями [411 – 414]. Тому є цілком закономірним, що послідовники та вдячні нащадки І.Гаспринського невдовзі після його смерті дійшли до висновку про необхідність якимось чином увіковічити пам'ять просвітителя.

21 березня 1921 р. з ініціативи Бахчисарайського районного Охрису у колишньому будинку видавництва (газети) “Терджиман” був відкритий Будинок-музей І.Гаспринського. Л.І.Климович стверджував, що в 1921 р. було відкрито будинок-читальню з учительським “Семінарієм”, що діяв при ньому. Через рік ця культосвітня структура була перетворена в “меморіальний будинок-музей” [503, с. 179]. Першим хоронителем музею став археолог О.Акчокракли. Музей був задуманий ще й як читальня: зберігалася обстановка останніх років життя І.Гаспринського, його бібліотека [521, с. 138]. С.У.Ебубекіров справедливо зауважив, що дата відкриття була присвячена 70-річчю з дня народження І.Гаспринського [713, с. 128 – 129]. Л.І.Климович, посилаючись на “Протокол” “про дуже представницьке відкриття “Будинку-читальні імені І.Гаспринського в м.Бахчисараї 21.03.21 р.”, відзначав, що на ньому виступив відомий учений, громадський діяч та письменник О.Акчокракли з доповіддю, яка була присвячена біографії цього видатного кримськотатарського просвітителя та реформатора [503, с. 179].

Музей І.Гаспринського став структурним підрозділом Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї. Безпосереднє керівництво будинком-музеєм І.Гаспринського здійснював його старший син, соратник та однодумець Рефат. Ймовірно, що Р.Гаспринський іноді виконував обов'язки заступника У.Боданінського [666, с. 3].

У роки активної роботи будинок-музей був відомим вогнищем національної культури кримських татар. У 1923 р. у ньому було проведено 75 екскурсій із загальною кількістю відвідувачів у 2620 осіб. На жаль, державної допомоги явно бракувало. Відомо, що виділялися кошти лише на утримання одного співробітника. Мізерним був і касовий збір з відвідувачів будинку-музею. За таких умов для його підтримки співробітниками використовувалися навіть прибутки з присадибної ділянки. Незабаром це вогнище національної культури кримських татар було зовсім позбавлено державної підтримки. Циркулярним листом Кримського ОХРІСа від 29 жовтня 1923 р. будинок-музей І. Гаспринського був знятий з регіонального бюджету та переведений на самооплатність. Звичайно, в такій ситуації говорити про більш-менш якісне функціонування будинку-музею як наукової установи не доводиться.

Можливо, це привело до того, що, як відзначав Л.І.Климович, “у документах, які характеризують лекційно-екскурсійну роботу в цих культосвітніх установах, допускалися перебільшення та непослідовність”. Далі він зазначив, що “це були недоліки, які відбивають у собі слабкість ідеологічної роботи того часу” [503, с. 179]. Очевидно, саме ця “слабкість” дала привід передавати експонати будинку-музею в фонди Бахчисарайського палацу-музею. Тим більше, що поряд з цим розгорнулася широкомасштабна ідеологічна кампанія з викриття “пан-тюркіста”, “пан-ісламіста”, “співака військово-феодального імперіалізму”, “монархіста”, “буржуазного націоналіста” – І. Гаспринського. Фактично будинок-музей був ліквідований. Більшість цінних експонатів були заховані в запасниках бахчисарайського музею. Відповідно до небагатьох архівних документів про будинок-музей І. Гаспринського, у ньому знаходилося близько 400 різних предметів (у тому числі різні тази та посуд) і книг. Окремо згадуються орнаменти на стінах будинку, датовані XVI – XIX ст. [202, арк. 21]. Із закриттям будинку-музею у його будівлі розташовувалася екскурсійна база [681, с. 142], потім Медичний технікум, а в 1938 р. її передали Музею Печерних міст [113, арк. 102].

Про те, що це було насильство над національною культурою, свідчить наведений Д.П. Урсу факт. Він послався на документ 1937 р., що зберігається у фонді Бахчисарайського райкому компартії, в якому говорилося, що деякі зловмисники, “беручи в приклад і вихваляючи буржуазного націоналіста Гаспринського як великого борця за процвітання мусульманського

народу, прагнули проникнути в бібліотеку Ханського палацу з метою домогтися старих націоналістичних газет, що друкувались націоналістом Гаспринським, для чищення, обробки та проведення в захист троцькізму” [666, с. 3]. У той же час необхідно відзначити, що тюрки СРСР не могли, та й, мабуть, не хотіли, щоб відходило в забуття добре ім'я І.Гаспринського. У багатьох публікаціях того часу відгуки про тривалу та багатогранну діяльність просвітителя були винятково позитивними, без уживання перерахованих вище епітетів [341, с. 15, 27, 35].

Таким чином, розглядаючи історію розвитку музейної справи в Кримській АРСР, і насамперед аспект, що найбільше нас цікавив, це – збереження та вивчення спадщини кримськотатарського народу в період, що нами досліджувався, можна виділити два його основних етапи. По-перше, це 1920-і рр., які сучасні дослідники називають “золотим десятиліттям” розвитку кримськотатарської культури та науки і, по-друге, – 1930-і рр. Другий етап, на жаль, на сьогоднішній день найменш вивчений. Очевидно, це пов'язано з тим, що за сформованою думкою, після закриття Східного музею, звільнення з Бахчисарайського музею У.А. Боданінського та з євпаторійського П.Я. Чепуріної, практична діяльність цих музеїв зі збирання та вивчення спадщини кримських татар була згорнута. Крім того, необхідно визначити основні тенденції розвитку музейної справи в Кримській АРСР у 1920-х рр. Підсумовуючи отримані сучасними дослідниками результати, необхідно сказати, що основними з них були: по-перше, швидкий кількісний розвиток музейної мережі регіону. Так, наприклад, у першій половині 1920-х рр. у підпорядкуванні Охрису та НКП Криму знаходилися 10 музеїв, крім того, музейному відділу Головна науки НКП РРФСР були підпорядковані Лівадійський та Алупкінський палаци-музеї.

По-друге, превалювання в роботі музеїв місцевого підпорядкування національної тематики досліджень. Про це також свідчать і власні назви музеїв: “Східний музей”, “Бахчисарайський музей тюрко-татарської культури”, “Мечеть Хан-Джами”, “Музей Гаспринського” тощо [202, арк. 36].

На початку 1930-х рр., зі знищенням націонал-більшовиків, згоранням політики коренізації та прийняттям керівництвом СРСР курсу на русифікацію, що багато в чому означало денационалізацію культосвітніх установ союзних та автономних республік, відбувається ціннісна переорієнтація роботи музейних установ Криму. Крім згорання краєзнавчої, наукової, актив-

ної пошукової діяльності та вигнання провідних спеціалістів з національної історії й етнографії зі стін музеїв, починає набирати обороти складний процес перебудови основ діяльності музейної мережі.

Першим етапом можна вважати переорієнтацію діяльності краєзнавчих музеїв автономії на, загалом-то, шляхетну справу допомоги школі. Основою цієї акції стали відповідні законодавчі акти. Вони, зокрема, передбачали: по-перше, для сприяння політехнізації школи НКП республік зобов'язувалися організувати в 1931 – 1932 р. мережу невеликих політехнічних музеїв, а також спеціальних політехнічних відділень при існуючих краєзнавчих музеях [265, с. 10]. Наслідком цього стало рішення РНК РРФСР розгорнути в зазначений період 500 районних політехнічних відділень при краєзнавчих музеях у кожному краї й області. Цими документами діяльність музейної мережі РРФСР цілком було переорієнтовано, тепер передбачалося пов'язати роботу кожного музею з програмами роботи школи. У документах, зокрема, відзначалося, що при “вирішенні всіх питань музейного будівництва інтереси школи повинні стояти на першому плані”. Для досягнення поставленої мети пропонувалося цілком змінити існуючу музейну експозицію, підкоривши її справі політехнізації школи. Звичайно ж, головну увагу тепер необхідно було приділяти розділу соціалістичного будівництва [265, с. 12]. І хоча політехнізація школи незабаром була визнана неправильною та шкідливою, прийняті рішення залишилися в силі, фактично паралізувавши науково-дослідну діяльність краєзнавчих музеїв. З іншого боку, завдяки цим змінам, музеї стали більше відвідувати школярі. Завдяки цьому, їх роль як просвітницьких та освітніх установ значно зростає. Особливо це було важливим для кримсько-татарських учнів. Адже фактично позбавлені підручників з історії свого народу, вони, завдяки цим заходам, чи не вперше отримали можливість звернутися до історичного минулого свого народу.

Подальше посилення контролю та диктату з боку органів влади за діяльністю музеїв відбувається вже в 1932 р. Колегія НКП РРФСР 8 лютого 1932 р. указувала на такі завдання музейної роботи: відображення в ній на ”високоякісному художньому матеріалі будівництва соціалізму, героїки класової боротьби пролетаріату, завдань політехнізму та такої побудови всієї експозиції, що сприяла б критичному засвоєнню художньої спадщини минулого, виробленню

матеріалістичного марксистсько-ленінського світогляду й засвоєння широкими масами трудящих завдань технічної реконструкції, господарського та культурного будівництва свого району”.

Подальший розвиток мережі музеїв, на думку колеги НКП РРФСР, мав іти по лінії розгортання: а) центральних галузевих музеїв, щоб до кінця другої п'ятирічки всі галузі господарського та культурного будівництва знайшли своє відображення у відповідних галузевих музеях Москви та Ленінграду й великих крайових центрів; б) крайових комплексних музеїв, щоб у найближчі 2 – 3 роки вони були створені у всіх обласних та крайових центрах з розділами (на матеріалі краю): природа та продуктивні сили, історія суспільних формацій, соціалістичне будівництво та художні відділи; в) районних краєзнавчих музеїв, щоб до кінця другої п'ятирічки районні краєзнавчі музеї охопили 100% районів РРФСР.

Головним ударом по кримських музеях стала постанова Президії ВЦВК від 20 серпня 1933 р. “Про стан та завдання музейного будівництва в АРСР та АО”. У ній, зокрема, говорилося, що “музеї національних республік та областей, які мали б бути одними з опорних пунктів марксистсько-ленінського виховання та технічної пропаганди серед широких працюючих мас, – насправді ні за характером, ні за якістю своїх експонатів не відповідають ще своєму призначенню”. У зв'язку з цим пропонувалося перебудувати роботу музеїв таким чином, щоб вони стали “опорними пунктами марксистсько-ленінського виховання на основі залучення мас у вивчення революційно-класової боротьби, продуктивних сил даної республіки... їх природних багатств, їх господарських та культурних досягнень...” [265, с. 20].

У розвиток цієї постанови та для її повного і якнайшвидшого виконання, НКП РРФСР висунув вимогу, щоб центральне місце в музеях АРСР та АО зайняв показ процесу розвитку цієї республіки, “від колоніального рабства – через національно-визвольний та революційний рух, через Жовтень та громадянську війну, – до ліквідації залишків фактичної (економічної й культурної) нерівності на шляхах економічного будівництва”. Звичайно ж, передбачалося, що основним стрижнем експозиції музеїв АРСР та АО має стати показ боротьби “трудящих мас даної АРСР, АО чи національного району, під керівництвом ленінської партії та пролетаріату,

за реалізацію принципів національної політики ВКП(б)” [265, с. 20]. Відповідно до цього мав будуватися експозиційний план музеїв.

Так, після короткого вступу із загальною характеристикою природно-геологічної історії краю пропонувалося широко розгорнути: а) показ історії краю (області, району) до російського завоювання (докласове суспільство, рабовласницькі відносини, місцеві форми феодалізму); б) історія колоніального захоплення краю царатом; в) колоніальний період; г) історія революції та громадянської війни; д) відділ соціалістичного будівництва. Йому віддавалося від 40 до 50% всієї експозиційної площі музею.

Основним завданням експозиції музеїв АРСР, АО та національних районів стала “демонстрація всієї складності та суперечливості процесу переходу від колоніального рабства до соціалістичного будівництва шляхом боротьби класів”. Її пропонувалося вирішувати через показ соціальних відносин “переломлених через виробничо-побутову діяльність колоніального періоду, що дає можливість широко використовувати для показу колоніального гноблення”, поряд із документами та цифрами, також етнографічні й природничоісторичні колекції. Відповідно до цих документів і розвивалася подальша діяльність кримських музеїв. Однак розвивалася вона не так швидко, як би того хотілося її ініціаторам. Так, ще в 1936 р. у Бахчисарайському музеї відділу “соціалістичного будівництва” не було зовсім, а відділи, що діяли в інших музеях з такою назвою, оформлялися, на думку ЦВК Кримської АРСР, недбало та незадовільно [200, арк. 14].

У той же час, незважаючи на посилену політику русифікації під прапором інтернаціоналізації, пропаганди ідей та досягнень “соціалістичного будівництва”, музеї Криму не припиняли досліджень з історії кримських татар. Тепер, щоправда, у першу чергу, – на основі робіт з дослідження історії феодалізму в регіоні. Так, наприклад, у конспекті екскурсії по Чуфут-Кале (Севастопольського Музейного об'єднання), зокрема значилася тема “Історичне минуле фортеці Чуфут-Кале”. До неї входила розповідь про руїни заснованої в 1346 р. мечеті (виявлена в процесі розкопок у 1928 – 1929 р.), розповідь про Менглі-Гірея. Крім того, при розкритті цієї теми екскурсовод обов'язково розповідав про мавзолей Джаніке-ханім “Дурбе”; мавзолеї дочки “Тохтамиша” та хана Хаджи-Гірея; Зінджерлі медресе; ханський палац Ашлама-Сарай. Згаду-

валася також розповідь історика Саїд-Мухаммад-Різи про взяття татарами фортеці [113, арк. 70]. Конспект бесіди по Історико-Археологічному музею (Феодосія) включав у себе: у відділі татаро-турецькому – “Час та причини появи в Криму татар та створення ними кримського ханства. Економіка ханства; сільське та міське населення, його заняття. Яскраві риси феодалізму в структурі ханства. Класові відносини, побут, релігія, мистецтво” [113, арк. 76]. Експонатами служили предмети економічної діяльності, побуту, релігії та мистецтва.

У відділі російської колонізації Криму цього ж музею розкривалися питання про “набіги росіян на Крим у XVIII ст.; остаточне захоплення Криму росіянами; ліквідація Кримського ханства; земельна та національна політика російського уряду; масова еміграція татар із Криму та її причини” тощо.

Центральний музей Кримської АРСР також певною мірою займався висвітленням та вивченням історії кримських татар. Відповідно до розгорнутого плану проведення екскурсій у відділах “Історія громадянської війни в Криму” та “Соціалістичне будівництво” для учнів 6 – 8 класів у 1938 р., природно, украй негативно давалася характеристика діяльності “Курултаю” та Міллі-фірка, із присвоєнням неблагозвучних епітетів, як от “зрадники” та “контрреволюціонери” [113, арк. 81]. Необхідно відзначити, що в 1936 р. нічого подібного в цьому відділі не було, мало того, про татар у роки революції ні слова не говорилося [198, арк. 1]. Очевидно, це свідчить про спробу керівництва музею, зокрема, нового директора Чукіна, виконувати установки керівництва країни про “загострення класової боротьби”.

У той же час, Центральний Музей Кримської АРСР, коли ще його директором був Коллабук, у 1936 р. поповнив розділ “історії феодалізму в Криму” новими етнографічними експонатами із запасних фондів. Зокрема було виставлено нумізматичну колекцію монет Золотої Орди та Кримського ханства. Було виконано такий ілюстративний матеріал: карту Кримського ханства, імперії Чингізхана, текст Кучук-Кайнарджийського миру, коментарі до фотографій татарських стародавностей тощо. При цьому відділ “історії феодалізму в Криму” був найменшим у музеї. Крім того, у цьому ж році Аббасов розробляв тему “кустарні промисли в кримському ханстві”, для чого провів експедицію в селище Біюк-Озенбаш задля вивчення “місцевого старого татарського побуту та діалекту татарської мови” [198, арк. 1].

У 1937 р. Центральний Музей Кримської АРСР у розділі “Феодальне суспільство в Криму” розробив кілька цікавих тем. По-перше, “Кримський улус Золотої орди й утворення самостійного Кримського ханства”. Для ілюстративного забезпечення були виготовлені 2 карти Криму XV ст., реконструкція міста Солхат, картина скотарського господарства та кочового побуту татар XIV ст., гравюри. По-друге, “Кримське ханство під владою турецької імперії в період XV – XVIII ст.”. Для оформлення цієї експозиції було зібрано такі матеріали: “Феодальні сходи”, “система управління”, “військова організація”, “склад дивана”, “цехові організації”, таблиці монетних номіналів та повстання виробництва в період Кримського ханства.

Крім того, були розроблені теми “Магометанська релігія в Кримському ханстві та під час колонізації Криму Росією”, “Татарська школа XIX ст.”, “Становище жінки”. За цими темами були складені конспекти та план розміщення експонатів, для оформлення експозиції виготовили діаграми, схеми, акварелі, фотографії й інший ілюстративний матеріал [200, арк. 1].

У 1939 р. Центральний музей Кримської АРСР для поповнення розділу “Феодальний лад”, склав карту “Кримське ханство в XVI ст.”, поповнив новим текстовим матеріалом тему “Завоювання Криму Росією” тощо. У 1940 р. у відділі “Феодальне суспільство в Криму”, розглядалися такі теми: “Монголи – завойовники та татаро-монгольське ярмо”, “Кримський Улус Золотої Орди”, “Утворення самостійного кримського ханства”, “Кримське ханство під владою турецької імперії”, “Завоювання Криму Росією”, “Крим – царська колонія”. У науково-дослідній роботі музею того року можна відзначити такі теми: “Земельне питання в Криму після завоювання Криму Росією”, “Повстання селян у 1807 р. у Бахчисарайському районі”, “Народи Криму в Кримській кампанії (1853 – 1856 рр.)” [115, арк. 35]. Досліджували деякі питання з історії кримських татар й інші музеї Криму. Так, у план науково-дослідної роботи Феодосійського краєзнавчого музею на 1940 р. входила тема “Взаємини між Кримським ханством та російським урядом після Кучук-Кайнарджийського миру” [115, арк. 40]. У той же час, у відділі феодалізму нараховувалося всього 19 експонатів – мізерно мале число для висвітлення такої складної проблеми [115 арк. 1, 10].

Необхідно зазначити, що інтерес музеїв до історії кримських татар у 1930-х рр. не був обумовлений тільки ідеологічними, або ж іншими установками з боку держави. Рахуючись із

запитами відвідувачів та відчуваючи гостру фінансову залежність від них, музеям Криму довелося більше приділяти уваги історії цього етносу. Яскравим прикладом тому є діяльність Ялтинського музею. Його директор Обухів на початку 1940 р. говорив про те, що “основні зауваження в книзі відгуків відвідувачів зводяться до того, що в музеї недостатньо показане історичне минуле кримських татар, особливо – період феодалізму” [115, арк. 1, 18]. Для виправлення ситуації сезону довелося складати нові тематико-експозиційні плани, вести збір та обробку нових матеріалів для відкриття експозиції.

Треба сказати, що навіть така “специфічна” установа, як Центральний Антирелігійний Музей Кримської АРСР, у справі відображення історії кримських татар, хоча і специфічно, але теж не залишався осторонь. У першому відділі – “Наука та релігія” – при розгляді “феодално-кріпосницького ладу” на щитах 24 та 25 показувалося виникнення ісламу. У відділі “Релігія на службі капіталізму”, на щитах 33 – 35 розглядалася “класова роль Ісламу, як прислужника царату” тощо [113, арк. 85].

Не дивлячись на наявність у діяльності кримських музеїв кримськотатарської тематики в 1930-х рр., безумовно, не можна говорити про широке й активне вивчення з їх боку історичної спадщини кримських татар. Як уже згадувалося, основна кількість тем з історії кримських татар розглядалися у відділах феодальної історії Криму, які були незначними за своїми розмірами в експозиції музеїв. Крім того, серед співробітників місцевих музеїв кількість кримських татар у 1930-х рр., у порівнянні з 1920-ми роками, значно зменшується. Також необхідно відзначити, що в цей період не доводиться говорити про залучення до музейної роботи видатних представників національної наукової інтелігенції. Так, наприклад, у другій половині 1930-х рр. серед директорів кримських музеїв не було кримських татар [142, арк. 21]. Крім того, у Старо-Кримському, Євпаторійському та Алуштинському краєзнавчих, Ялтинському антирелігійному, Керченському Історико-Археологічному музеях, кримських татар серед співробітників узагалі не було [142, арк. 3, 4, 6, 11, 20]. У Ялтинському краєзнавчому музеї з 23 осіб штату, працювала одна кримська татарка – Асанова Зейнаб, прибиральницею [142, арк. 14]. Серед працівників Центрального музею Кримської АРСР, з 23 осіб, після звільнення Аббасова, із кримських татар залишився тільки садівник Салінджан Ібадла [142, арк. 19]. У Центральному антирелігій-

ному музеї Кримської АРСР, заступником директора з наукової частини працював Ногай Курт Бекір Ібраїм (освіта – незакінчена вища) [142, арк. 15]. У музеї Кримської війни й панорами Севастополя з 20 осіб персоналу зустрічаємо науковця Зіадінова. В анкеті про нього сказано так: “історик, стаж музейної роботи 10 років, закінчив інститут (музейний відділ) та аспірантуру Державної Академії матеріальної культури”. Крім нього, у музеї бухгалтером працювала Едіге Февзіє Адільєвна [142, арк. 18].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що, не дивлячись на продовження в 1930-х рр. музеями Кримської АРСР досліджень з історії кримських татар, безумовно, у порівнянні з 1920-ми роками, широким розмахом вони не відрізнялися. По-перше, не дивлячись на те, що іноді проводилися наукові експедиції, вони скоріше носили білянауковий, ілюстративний характер. Причиною цього служило ідеологічне замовлення як предметів, так і результатів досліджень. По-друге, самі експедиції були нечисленні та дуже обмежені у своїх коштах, а отже й можливостях. Крім того, необхідно відмітити низький професійний рівень більшості учасників цих експедицій та досліджень. У зв'язку з цим, у сукупності з ідеологічним замовленням предметів та результатів досліджень, вочевидь, є сенс говорити про недоброякісність кінцевих результатів роботи більшості кримських музеїв у справі дослідження історії кримських татар у 1930-і роки. Опосередкованим підтвердженням такого висновку є відсутність широкого корпусу наукових публікацій їх результатів та, як наслідок, їх невикористання в сучасних наукових працях.

У той же час, не можна заперечувати, що продовження традиції вивчення минулого кримськотатарського народу в 1930-х рр., безумовно, відіграло позитивну роль у формуванні почуття національної самобутності, самоіндетифікації і, що важливіше, почуття гордості та поваги кримських татар до власної історії та культури. Крім того, необхідно відзначити, що в цей період значна кількість представників інших народів, які проживали в Криму, а також його гостей, за допомогою відвідування музеїв значно розширили, а то й цілком змінили свої уявлення про минуле та сьогодення кримських татар. Цей факт, безумовно, необхідно враховувати, даючи оцінку діяльності музейної мережі Кримської АРСР у 1921 – 1941-х рр.

5.8. Діяльність НДІ мови та літератури ім. О.С.Пушкіна

Науково-методичним забезпеченням просвіти кримських татар рідною мовою займався Кримський науково-дослідний інститут національного та культурного будівництва НКП Кримської АРСР. Пізніше він був перейменований у науково-дослідний інститут мови та літератури ім. О.С.Пушкіна [521, с. 167]. Необхідно зазначити, що сьогодні складно встановити, хто був ініціатором створення цієї установи. У той же час, можна припустити два найбільш імовірні варіанти. Так, серед резолюцій III Всекримської конференції з музейного будівництва, передбачалося створити при Державному палаці-музеї тюрко-татарської культури в Бахчисараї окремий НДІ кримськотатарської культури. Із закінченням “золотого десятиліття” кримського краєзнавства й подальшим акцентуванням уваги як керівництва республіки, так і її вчених на мовних проблемах, можливо, на місцевому рівні було прийнято рішення відкрити НДІ з переважним напрямком робіт в галузі мовознавства і тільки частково історії. На користь цього припущення свідчить структура НДІ – два філологічних сектори й один історичний.

З іншого боку, на початку 1930-х рр. відбувається процес створення подібних наукових установ і в інших тюркських республіках СРСР. Так, наприклад, у 1931 р., у Башкирії був відкритий інститут національної культури, перетворений у 1938 р. в інститут мови та літератури [349, с. 101]. Отож, і відкриття Кримського НДІ національного та культурного будівництва могло бути одним із планових заходів керівництва країни щодо розвитку та вивчення культури національних окраїн СРСР. Однак, як би то не було, відкриття НДІ в умовах, що склалися на початку 1930-х рр. у кримському мовознавстві, було дуже своєчасним і необхідним.

Кримський науково-дослідний інститут національного та культурного будівництва знаходився в приміщенні Кримського державного педінституту ім. М.В.Фрунзе (38 м.кв.). Загальна кількість його співробітників складала у 1940 р. усього 14 осіб. Із них науковців 9 (старших н.с. – 6, молодших н.с. – 3). Із 29 грудня 1935 р. посаду директора цього закладу займав А.Батимурзаєв [323, с. 50], після нього – А.І. Баккал. Серед співробітників інституту в різні роки його діяльності також можна назвати А.І. Іслямова, Р. Джаманакли, А.А. Куртмоллаєва, Е.Р.

Куртмоллаєва, К. Решидова, У.Л. Куркчі, Р.М. Мулліну, А. Бекірова, О. Ібраїмова, І. Бакшишєва, С.І. Велієва, Е.Е. Дерменджі, В. Меметова й ін.

НДЦ складався з трьох секторів – історії (завідувач А. Бекіров), мовного будівництва (завідувач А. Іслямов), літератури та фольклору (завідувач К. Решидов). Відповідно до цього основними напрямками його діяльності були: по-перше, вивчення та наукове упорядкування кримськотатарської мови. По-друге, розробка підручників для російськомовних та кримськотатарських шкіл, словників, зібрання та підготовка до видання фольклору, казок. По-третє, вивчення історичного минулого кримських татар. Крім того, НДЦ взяв активну участь у розробці та впровадженні кириличного алфавіту.

З огляду на те, що участь співробітників НДЦ в розробці підручників і складанні різних словників в основному знайшли своє відображення в попередніх розділах дослідження, вважаємо за необхідне звернутися до розгляду найбільш насиченого періоду в діяльності цієї установи, яким стала друга половина 1930-х рр. У ці роки співробітникам інституту довелося займатися такими основними проблемами: по-перше, підготовка та проведення III всекримської орфографічної конференції з кримськотатарської мови. По-друге, створення кримськотатарського алфавіту на кириличній основі. По-третє, подальшим теоретичним та практичним вивченням, а також упорядкуванням літературної кримськотатарської мови й орфографії.

Як відомо, з початком цькування результатів і учасників трьох орфографічних конференцій із кримськотатарської мови ОК ВКП(б) вирішив залучити до підготовки наступної конференції співробітників НДЦ. У ході її підготовки, для того, щоб провести конференцію на широкій науковій основі, було вирішено провести спеціальну експедицію з вивчення татарської літературної та розмовної мови. 5 серпня 1935 р. був затверджений склад експедиції з 24 учасників. Фінансування цього заходу взяли на себе місцеві органи влади та ВЦК НА [48, арк. 237]. Начальником експедиції було призначено І.Х. Юманкулова. З числа учасників, для обробки отриманих у ході експедиції матеріалів, створювалося 5 бригад, керівниками яких були затверджені А.Н. Батимурзаєв, Е.А. Куртмоллаєв, К. Джаманакли, У. Куркчі та У. Іпчі. Терміни польової роботи встановлювалися на серпень-вересень 1935 р. [48, арк. 231 – 232] (Див. Додаток С.1. [48, арк. 235]).

Для дослідження кримськотатарської мови було обрано 68 об'єктів. Необхідно відзначити, що спочатку планувалося обстежити 88 об'єктів (9 міст, 3 радгоспи, 13 заводів, 63 населених пункти), проте, можливо, через скорочення витрат на експедицію на 30000 крб., роботу експедиції довелося дещо звузити [49, арк. 216 (зв), 237]. Для зручності діяльності експедиції її учасники з 10 серпня по 23 вересня забезпечувалися необхідними транспортними засобами (легкові та вантажні автомобілі, автобус, а для важкодоступних районів – коні) [49, арк. 237].

Одним з найважливіших завдань, поставлених перед експедицією, стало з'ясування ступеня розуміння сучасної літературної кримськотатарської мови широкими читацькими масами. Для проведення цієї роботи була обрана така література кримськотатарською мовою: поперше, художня література (оригінальна та перекладна): У. Іпчі “АМО” Автобусинда; Е. Шем’ї-Заде “Динеприльстан”; І. Тархан “Уджюм”; А. Дерменджі “Чайырлар”; Г. Джафер “Азманлар”; І. Кадиров “Исмаил”; І. Бакшиш “Алтын Янраклар”; Джавтобелі “Миллионларнын Садасы”; К. Джаманакли “Суаньда Йэдинде”. З дитячої літератури твори Д. Гафарова “Партизан Мурагчик” і “Горт-горт”. Блок перекладної літератури представляли твори Й.Сталіна, В.Леніна, М.Горького, М.Шолохова. Національну періодику: “Bolshevik yolu”, “Qadinlig sotsializm yolunda”, “Yas leninciler”, “Yeni dunya”, “Jas Quvet” [171, арк. 19 (зв)].

13 жовтня 1935 р. були підбиті попередні підсумки роботи експедиції. Головним з них стало рішення: після обробки всіх матеріалів експедиції скликати мовну конференцію, але в більш вузькому складі, ніж попередня. Метою конференції ставилося прийняття остаточних рішень з питань, залишених попередньою конференцією відкритими до результатів експедиції, а також внесення в рішення попередніх конференцій коректив на основі результатів роботи мовної експедиції. В такий спосіб відбувалася спроба кулуарно, фактично за закритими дверима, вирішити основні питання кримськотатарської писемності. Проте провести четверту орфографічну конференцію так і не вдалося.

Зазначимо, що результати мовної експедиції стали негайно використовуватися, але, звичайно ж, з відповідним ідеологічним забарвленням. Так, наприклад, оскільки експедиція виявила факт “недостатнього розуміння широкими масами кримських татар літературної мови”, зокрема газети “Yeni dunya”, через “засміченість її арабізмами”, ОК ВКП(б) зобов'язав газети

“очистити мову викладу від арабізмів, далеких народній мові форм та закінчень слів” [49, арк. 284]. На жаль, далі цих висновків справа не пішла. А подальша наукова обробка матеріалів експедиції співробітниками НДІ взагалі була перервана.

Більшість співробітників секторів мовного будівництва, а також літератури та фольклору були перекинуті на інші напрямки роботи. Так, наприклад, А. Іслямов був звільнений від розробки матеріалів мовної експедиції з формулюванням “для якнайшвидшої, своєчасної роботи над словниками” [179, арк. 3, 20]. 28 липня 1936 р., К.М. Мулліну звільнили від “основної роботи, у зв'язку з мобілізацією її на роботу зі складання стабільних підручників” [179, арк. 7]. Пізніше, на підставі спеціальної постанови РНК “Про звільнення авторів, перекладачів, редакторів стабільних підручників та методичних праць” від 9 березня 1937 р., від своїх прямих обов'язків був звільнений К. Решидов [179, арк. 15]. І, хоча замість А. Іслямова розробляти матеріали експедиції було призначено У.Куркчі, схоже, що результати його діяльності не задовольнили вище начальство й у 1937 р. він був знятий з роботи, арештований та засуджений [179, арк. 18; 323, с. 120].

Співробітники інституту, постійно відволікаючись на складання методичної та навчальної літератури, не встигали справлятися зі своєю основною роботою. До того ж, обсяги та терміни робіт ніхто не переносив. Через це між завідувачем сектором літератури та фольклору К. Решидовим і директором НДІ А. Батимурзаєвим виник конфлікт. Так, 13 червня 1937 р. спеціальним наказом А. Батимурзаєв обвинувачує К. Решидова в тому, що його сектор затримує підготовку до видання таких робіт: “Теория литературы”, “Двадцатилетний творческий путь писателя У. Ипчи”, “Второй сборник сказок крымских татар”, “Пословицы и поговорки крымских татар”, “Советский фольклор”, “Поход Ислам Гирея на Польшу”, художню обробку радянського фольклору та перекладів “Чорьбьгьр и Эдиге” [179, арк. 20]. І це не тільки при величезній завантаженості колективу сектора, але й при тому, що буквально місяць до того К. Решидов їздив до Казані для захисту написаної ним дисертаційної роботи “Ш. Тахтаргазы” [179, арк. 13(зв), 16 (зв), 18 (зв)].

23 вересня 1937 р. А. Батимурзаєв звільнив К. Решидова з посади завідувача сектора літератури та фольклору “за розвал роботи та ненадійність у політичних відносинах” [179, арк. 25

(зв)]. Здавалося, що К. Решидова очікує доля, подібна долі У. Куркчі. Очевидно, моральна обстановка в НДІ дуже загострилася, бо вже 5 жовтня “за власним бажанням” іде з інституту колишній учений секретар І.О. Ібрагімов [179, арк. 26 (зв)]. Однак цього разу правда взяла гору і з 22 жовтня 1937 р. рішенням ЦК ВКП(б) І.О. Решідов був відновлений на посаді старшого наукового співробітника сектора літератури та фольклору [179, арк. 27 (зв.)]. Можливо, що однією з найважливіших причин виникнення конфліктів директора НДІ А. Батимурзаєва з підлеглими стали їхні різні позиції в галузі мовознавства. У 1937 р. А. Батимурзаєв у газеті “Yeni dunya” виступив з різкою критикою рішень мовних конференцій 1927, 1929 і 1938 р. І це при тому, що учасниками третьої конференції, як відомо, були не тільки У. Куркчі та Е. Куртмоллаєв, а й він сам [323, с. 50, с. 120]. Не дивлячись на виправдання К. Решидова, проблеми в діяльності інституту на цьому не закінчилися. Сектор історії, згідно з наказом НКП Криму від 1 листопада 1937 р., був скасований, а його співробітники направлені в розпорядження НКП [179, арк. 27(зв)]. Це відбулося через п'ятнадцять днів після того, як на монографію А. Бекірова “Феодальные отношения в Крымском ханстве” було отримано відгук старшого наукового співробітника ГАІМК Бертілітама [179, арк. 27]. Однак, наскільки пов'язані ці події, документи, на жаль, не дають повної відповіді. Таким чином, наприкінці 1937 р. НДІ втратив третину своїх співробітників і, відповідно, частину наукових напрямків роботи. Необхідно вказати, що це сталося саме тоді, коли практичні результати діяльності сектора історії підійшли до ступеня готовності та публікації.

Таким чином, подальша діяльність інституту була спрямована винятково на фольклор і мовознавство. Однак і цими напрямками співробітникам довелося зайнятися серйозно тільки з кінця 1938 – початку 1939 р. Головною причиною цього стало активне залучення їх спочатку до процесу підготовки та введення в кримськотатарську писемність алфавіту на кириличній основі, а потім і підготовкою та складанням навчальної й методичної літератури на новому алфавіті. Крім того, співробітники НДІ, зокрема А.І. Баккал та Е.А. Куртмоллаєв складали та готували до друку розрізні абетки з правилами граматики на кирилиці [115, арк. 3 (зв)] тощо. У зв'язку з цим роботи, підготовлені співробітниками інституту в 1937 р., так і не були опубліковані: “Сингармонизм в крымскотатарском языке”, “Вспомогательные слова и их функции”,

“Советский фольклор” та інші [179, арк. 19]. Відновити нормальну науково-дослідну діяльність НДІ, як показують дані у Додатку С.2., вдалося тільки з 1939 р. [127, арк. 44].

У 1940 р., співробітники інституту послідовно продовжували збір матеріалів з вивчення кримськотатарського фольклору. Для цього було організовано відрядження в такі райони Криму: Карасубазарський, Красно-Перекопський, Балаклавський, Керч-Камишбурунський, Алуштинський. Для додаткового вивчення діалектів кримськотатарської мови організовувалися відрядження в степові та південні р-ни регіону (тривалістю 20 – 30 днів), проводилися наради кедаїв та оповідачів казок, розроблялися різні наукові проблеми, видавалися словники та наукові праці з кримськотатарської мови [127, арк. 54; 12; 13]. Отже, багатогранна й, до того ж, надзвичайно необхідна робота НДІ з вивчення кримськотатарської мови продовжувалася аж до початку Великої Вітчизняної війни [127, арк. 44].

Підбиваючи підсумок дослідження діяльності НДІ мови та літератури ім. О.С. Пушкіна, необхідно сказати, що, по-перше, за роки його існування співробітниками були підготовлені десятки підручників та словників, а також іншої навчально-методичної літератури для кримськотатарських шкіл. По-друге, на основі ретельного вивчення кримськотатарської мови, його фольклорної складової, були не тільки зібрані, систематизовані та видані різні збірники казок, сказання кедаїв, але й проведена величезна робота з вивчення самої мови, її наукова розробка й опис. Про це свідчить безліч спеціалізованих опублікованих та неопублікованих праць. Крім того, як показник ефективності та якості діяльності НДІ, окремо необхідно згадати не тільки про активну участь його співробітників у різних наукових конференціях, але й про підготовку дисертаційних досліджень: К. Решидовим “Ш.Тахтар-газы”, Е. Куртмоллаєвим “Прилагательные крымскотатарского языка”, У. Куркчі “Основы грамматики крымскотатарского языка” тощо. У той же час, контроль за діяльністю НДІ з боку партійних органів, антинаукова позиція його керівництва в особі А. Батимурзаєва, ліквідація історичного сектору й інші чинники значно знижують його внесок у справу просвіти кримських татар у цей період. А покірлива позиція співробітників інституту у справі введення кириличного шрифту в кримськотатарську писемність, до того ж, по суті на основі російської графіки, без урахування особливостей кримськотатарської мови, дають можливість говорити й про негативні сторони його діяльності.

ВИСНОВКИ

У 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. основні принципи політики коренізації були втілені в життя. Проте досить швидко стало зрозуміло, що у федерації національно-державних утворень від початку перебували зерна багатьох конфліктів. В результаті коренізації у республіках з'явилася етнічна еліта. Її ядро склала етнопартократія, яка здебільшого розглядала інтереси республіканської влади як особисті і тому намагалася всіляко розширити повноваження республік.

Центральне керівництво не завжди могло контролювати процеси, які відбувались в середовищі національних еліт, адже для того, щоб здійснити на практиці національний курс, потрібно було використовувати національну інтелігенцію. В більш розвинутих союзних республіках, де коренізація охопила широкі верстви населення та захопила різні сфери життя, ця боротьба відбувалася на досить високому рівні та при значному накалі внутрішньополітичного життя. У менш розвинутих республіках, або ж там, де діяльність політичної еліти доходила майже до прямого спротиву політиці партії, згорання коренізації відбувалося, починаючи з гучних політичних процесів, що вже наприкінці 20-х носили погромний та нищівний характер. Найбільш відомими з них були справи В.Ібраїмова та Султан-Галієва. У Криму, саме після процесу над В.Ібраїмовим, було розгромлено майже всіх так званих “націонал-комуністів”; управлінський персонал деяких комісаріатів, в першу чергу, Просвіти майже повністю було репресовано. Надалі політика коренізації, хоч офіційно й не була згорнута, відбувалася лише у сфері залучення кримських татар у різні галузі народного господарства.

Потрібно вказати, що проблеми, пов'язані з виникненням та впровадженням політики коренізації, на сьогоднішній день стали предметом багатьох досліджень з боку українських та російських науковців. Історіографічний аналіз досить чисельної літератури з теми дозволив узагальнити результати творчої та плідної роботи попередніх дослідників. Крім того, на прикладі сучасних досліджень у галузі політики коренізації в Україні та Російській Федерації вдалося ознайомитися з науковою методикою таких робіт, випрацьованими підходами до вирішення поставлених завдань та з'ясувати ступінь наукової розробки проблеми. Все це дозволяє стверджувати, що, не дивлячись на високий ступінь наукової розробки проблем ко-

ренізації та таких її складових, як просвітництво окремих народів в Українській СРСР та РСФСР, у сучасній історичній науці на сьогодні ще відсутня чітка загальнонаукова картина комплексу питань з історії формування і трансформації системи просвітництва кримськотатарського народу в умовах радянської політики коренізації. У той же час, значна частина опрацьованих робіт, що безпосередньо стосується поставленої проблеми, містить не тільки чисельні лакуни з окремих питань, але й почасти надає хибну, помилкову, а іноді й надуману інформацію.

Джерельною базою дослідження стали документи та матеріали, що зберігаються у фондах архівів України та Росії, збірки документів та матеріалів, статистичні дослідження, чисельні публікації 20 – 30-х рр. у газетах та часописах, кримськотатарські підручники та методичні розробки для національної школи тощо. Пошук та підбір джерельної бази ґрунтувався на необхідності повного розкриття поставлених у роботі завдань та заповнення інформаційних лакун у сучасній історіографії проблеми. Аналіз використаної джерельної бази показує, що за допомогою опрацювання значної кількості раніше невідомих та маловідомих документів із проблеми, що досліджувалася, залучення широкого кола різних за своїм характером та походженням джерел, їх перехресна перевірка та ретроспективний перегляд, дає можливість поставити проблему комплексного наукового дослідження історії формування і трансформації системи просвітництва кримськотатарського народу в умовах радянської політики коренізації, та успішно її розв'язати.

У 1920 – 1930-х р. організація народної освіти серед населення Криму пройшла складний шлях від повної відмови від організаційних й ідеологічних форм дореволюційної системи освіти до створення чіткої системи світської шкільної освіти з єдиними науково-методичними програмами, уніфікованими підручниками, єдиною системою оцінки знань учнів, а також більш-менш пристойним централізованим апаратом постачання та фінансування. На місцях початково були засновані міські, окружні та районні відділи народної освіти. Загальне ж керівництво шкільною мережею покладалося на НКП Криму, що, у свою чергу, був підпорядкований НКП РРФСР. У складі НКП Криму протягом 20 – 30-х рр. існували різні структури відповідальні за освіту кримських татар та національних меншин.

До основних недоліків створеної системи народної освіти можна віднести її надмірну централізованість. Це фактично відкидало будь-яку ініціативу з боку педагогічних колективів, ставило їх у жорсткі рамки не завжди виправданих форм і методів ведення роботи та в залежність від ідеологічного партійного тиску та контролю.

Не дивлячись на проголошений у 1918 р. принцип “єдиної трудової школи”, радянська школа взагалі, і в Кримській АРСР зокрема, не була однорідною. Вже у 20-х рр. утворилися окремі системи шкіл першого і другого ступенів. Термін навчання у них коливався в залежності від багатьох обставин. До шкіл другого ступеня, крім звичайних загальноосвітніх, належали і школи, що надавали базову робітничу освіту – школа фабрично-заводська, школи селянської молоді тощо. Все це було наслідком політики політехнізації школи, яку вдалося відкинути лише на початку 1930-х рр.

З іншого боку, деякі аспекти національної політики радянської держави в цей період надавали можливість малим народам вийти на один рівень з найбільш освіченими народами не тільки колишньої Російської імперії, але й світу.

Однією з найбільших проблем реформ періоду політики коренізації стали мовні та алфавітні реформи у писемності тюркско-мусульманських народів колишнього СРСР. Їх наслідки ще й досі сприймаються неоднозначно, а, як відомо, у деяких народів вони і сьогодні продовжуються. Що ж стосується питання алфавітних реформ у кримськотатарській мові в 1920 – 1930-х рр., то тут необхідно відзначити, що латинізація, швидше за все, відповідала вимогам часу, духу освіти. Без неї нормальний подальший розвиток освіти кримських татар був би важким. До того ж, якби кримські татари відмовилися від проведення латинізації своєї писемності, вони надовго б випали із загально-тюркського культурного поля. Не дивлячись на це, введення алфавіту на латинській основі наштовхувалося на спротив частини національної інтелігенції, що обґрунтовано пов’язувала введення нового алфавіту з намаганням асиміляції кримських татар та відривом їх від попередніх культурних надбань.

Проте подальше введення російського алфавіту стало науково необґрунтованим, шкідливим кроком, зробленим більшовицькими лідерами винятково для проведення подальшої політики русифікації, у тому числі й тюркських народів СРСР. Уведення кириличного алфавіту на тлі остаточного провалу ідеї світової революції, стало також спробою культурно

відірвати тюрко-мусульманські народи СРСР від їхніх побратимів за кордоном, зробити їх спілкування більш складним (цьому ж сприяла проведена орфографічна реформа в кримсько-татарській мові). У результаті цієї реформи значна частина кримськотатарського народу залишилась малограмотною та опинилася на нижчому від інших етносів Криму щаблі культурно-освітнього розвитку.

Важливою складовою у системі просвітництва кримськотатарського народу, стали заходи щодо ліквідації неписьменності та формування національної за мовою та радянської за сутністю, системи початкової і середньої освіти. Потрібно відзначити, що хоча більшість радянських джерел вказує на те, що грамотність серед кримських татар на початку 1920-х рр. була низькою, до цієї інформації доводиться ставитись з обережністю. Адже загальновідомо, що до 1917 р. у кримських татар існувала розгалужена система конфесійної та світської освіти, результатами діяльності якої не можна нехтувати. Що ж стосується ліквідації неписьменності серед кримських татар у радянський період, то необхідно констатувати, що за 1920 – 1930 р. партійними, радянськими та громадськими організаціями була проведена величезна організаційна й освітянська робота, на що були витрачені значні кошти та інші матеріальні ресурси. У цій роботі найактивнішу участь взяла велика частина вчительського корпусу автономії, крім того, було залучено близько 10 тисяч культурмійців. У результаті проведених заходів неписьменність серед кримських татар офіційно була ліквідована. Однак, у цьому питанні, необхідно враховувати деякі супутні чинники, по-перше, це переклад кримськотатарської мови з арабського алфавіту на латинізований, а потім і на кириличний у 1938 р. По-друге, неможливість цілком довіряти даним офіційної статистики. З огляду на ці чинники, а також беручи до уваги, що спеціальних заходів щодо перенавчання дорослого населення на кирилицю не було проведено, доходимо до висновку, що велика частина кримськотатарського народу на початок Великої Вітчизняної війни залишилися неписьменною (на кириличному алфавіті), або ж, у кращому випадку малограмотною.

Аналізуючи проблеми національної шкільної освіти у цей період, потрібно зазначити, що матеріально-технічне забезпечення кримськотатарських шкіл знаходилося на низькому рівні. Багато проблем, такі як забезпечення шкіл підручниками й іншими навчальними принадлежностями, паливом, їх своєчасний ремонт, загальний технічний стан, а також будівництво

нових шкільних будинків систематично не вирішувалися й ігнорувалися з боку органів влади. Також залишилася нерозв'язаною у повному обсязі проблема забезпечення кримськотатарських шкіл висококваліфікованим педагогічним складом. Крім того, потрібно зазначити, що досліджуючи кількісні показники в розвитку мережі кримськотатарських шкіл у 1920 – 1930-х рр., ґрунтуючись на використаних документах, можна дійти до висновку про недостатнє забезпечення кримськотатарського населення початковими й особливо середніми школами. Іноді він відставав від показників російськомовного населення у 2 – 3 рази.

Звертаючись до якісних змін у кримськотатарських школах у 20 – 30-х рр., необхідно відзначити, що не дивлячись на окремі вдалі досвіди впровадження передових методик викладання, значне розширення кола навчальних дисциплін й інші позитивні тенденції, кримськотатарська радянська школа найчастіше випускала напівписьменних, зі значними прогалинами в елементарніших галузях, знань людей. А ігнорування матеріальних і методичних проблем розвитку національних середніх шкіл, створювало розрив між рівнем освіти кримських татар і російськомовним населенням Криму. У той же час, порівняно з початком ХХ ст., розвиток національної педагогіки, її досягнення на шляху масового охоплення дітей, значне поширення кола предметів, що вивчались, залучення передових педагогічних та навчальних методик значно просунув кримськотатарську школу в її еволюційному поступі.

У рамках політики коренізації та індустріалізації в 1920 – 1930-х рр. у Криму була створена широка розгалужена мережа різноманітних професійних курсів та фабрично-заводських шкіл для одержання широкими прошарками населення початкової професійної освіти. Професійні курси стали нижчою сходинкою у системі професійної освіти. Їх головною метою було у над короткий термін підготувати значну кількість працівників того чи іншого профілю. Це могли бути як вчителі, так і працівники міліції, прокуратури, трактористи, комбайнери тощо. Діяльність чисельних професійних курсів у 20 – 30-х рр. була викликана не тільки політикою коренізації, навчання кримських татар і займала важливе місце у їх роботі, але й гострою потребою навіть у нашвидкуруч навчених працівниках низового рівня. З іншого боку, значна частина професійних курсів у той час займалась підвищенням професійного та освітнього рівнів працівників найрізноманітніших спеціальностей. На відміну від професійних курсів, школи фабрично-заводського учнівства одразу задумувались як серйозна професійна школа

для промислових робітників різних спеціальностей. Термін навчання у ФЗУ у різні роки коливався від 6 місяців до 3 – 4 років. У Кримській АРСР в цей період було засновано та діяло біля 30 самих різних шкіл ФЗУ, у яких навчалося, наприклад у 1931 р. 2832 кримських татар, що складало біля 20% від загальної чисельності учнів. Таким чином, у 20 – 30 – х рр. у ФЗУ отримали найрізноманітніші спеціальності тисячі кримських татар, що дозволило національній молоді отримати роботу на підприємствах автономії.

Наступною сходинкою у системі освіти Кримської АРСР були технікуми робітфаки, інститути та інші навчальні заклади для одержання широкими прошарками населення професійної, середньо-спеціальної та вищої освіти. Крім того, необхідно враховувати надану кримськотатарській молоді можливість навчатися в інших навчальних закладах РРФСР. Важливим, а можна сказати, пріоритетним завданням в діяльності середньо-спеціальних та вищих навчальних закладів Криму, була підготовка фахівців з числа кримських татар, за якими закріплювалася визначена кількість місць. Найважливішими чинниками, які сприяли активному розвитку системи вищої та середньо-спеціальної освіти в регіоні слугували: по-перше, втілювана більшовиками політика залучення національних меншин до політичного та господарського життя країни та її національних окраїн, що вимагало великої кількості підготовлених фахівців; по-друге, потяг до освіти кримськотатарської молоді, здебільшого селянської, яка бачила в одержанні освіти й спеціальності практично єдиний шанс вирватися з бідності кримського села та шлях для просування за соціальними щаблями суспільства.

Діяльність десятків технікумів та робітфаків, трьох вищих навчальних закладів у 20 – 30 – х рр. дозволило тисячам кримських татар отримати фахову середньо-спеціальну та вищу освіту. Проте необхідно вказати, що в прагненні виконати завдання з коренізації учнівського складу, значна частина навчальних закладів приймали абітурієнтів без належних знань, що у подальшому викликало труднощі у навчальному процесі, а в результаті призводило до отримання дипломів низько кваліфікованими випускниками.

Проте, саме завдяки створенню й активній діяльності великої кількості технікумів та робітфаків, вищих навчальних закладів, активній участі в них кримських татар, до кінця 1930-х р. була практично створена та перетворилася в окремий, досить значимий у кількісному та

якісному відношенні важливий соціальний прошарок – технічна, медична, педагогічна та наукова радянська кримськотатарська інтелігенція.

Завдяки політиці коренізації у 1920 – 1930-х рр. відбувся розквіт видавничої справи кримськотатарською мовою. Створення Кримдержвидава, переважна продукція якого виходила кримськотатарською мовою, розвиток та модернізація друкарень, створення колеґії перекладачів та інші чинники, дозволили за досить короткий час випустити сотні тисяч примірників найрізноманітнішої друкованої продукції. У той же час, алфавітні та мовні реформи значно перешкоджали та гальмували друк літератури кримськотатарською мовою, а вилучення та знищення літератури, виданої попереднім шрифтом, вимагало її перевидання та оновлення. В не менш складних умовах розвивалися й національні засоби масової інформації. Діяльність кримськотатарських газет та часописів хоч і була плідною та творчо багатою, ускладнювалась різними негативними чинниками. Серед них необхідно назвати систематичний брак коштів, викликаний низьким накладом, ідеологічний контроль та тиск з боку влади, проблеми з розумінням мови видань в різних регіонах Кримської АРСР тощо. Через указані труднощі діяльність чисельних кримськотатарських видань здебільшого була недовгою, а наслідки їх просвітницької діяльності малоефективними. Серед найбільш вдалих та популярних видань у цей час можна назвати “Yeni dunya”, “Jas Quvet”, “Yani Colpun”, “Oquv isleri”, “Ileri”, “Koz aydin”. Крім того, необхідно відзначити досить вагому та багатогранну діяльність кримськотатарського радіо.

Важливим елементом просвітянських процесів серед кримських татар було створення системи просвітницьких закладів поза межами власне освітянських. Саме завдяки її діяльності у Кримській АРСР в 1921 – 1941 рр. відбувався небачений досі розквіт широкої мережі національно орієнтованих просвітніх установ: системи кримськотатарських бібліотек, Східного, Бахчисарайського та Євпаторійського музеїв, НДІ мови та літератури ім. О.С.Пушкіна тощо. Завдяки їх плідній діяльності просвіта кримських татар вийшла на кардинально новий якісний та кількісний рівень розвитку. У той же час, необхідно враховувати, що науково необґрунтовані, волонтаристичні та русифікаторські заходи радянської влади, поряд з масовими політичними репресіями щодо національної інтелігенції та об’єктивними труднощами у розвитку системи просвітництва, призводили до важких наслідків у цій сфері. Так, алфавітні ре-

форми та невирішеність орфографічних питань паралізували роботу кримськотатарських бібліотек, відривали від основної роботи працівників НДІ мови та літератури ім. О.С.Пушкіна тощо. Це, безсумнівно, відштовхувало від просвітніх установ населення, викликало недовіру до їх діяльності та створювало додаткові умови для підсилення політики русифікації. Крім того, згорання краєзнавчої діяльності місцевих музеїв та НДІ, їх наукових досліджень у галузі історії кримськотатарського народу у 1930-х рр., призводило до невирішеності багатьох проблем у цій сфері, а після депортації кримськотатарського народу і до втрати величезної кількості першоджерел, що були зібрані науковцями у 20 – 30-х рр.

Отже, загалом розвиток національної системи просвітництва кримських татар у 1920 – 1930 рр. багато в чому завдяки політиці коренізації, досяг визначених успіхів на різних ділянках просвітницької роботи: була створена сучасна система шкільної освіти, низка середніх професійних навчальних закладів, розпочалася підготовка кримськотатарських фахівців у ВНЗ, збудовано розгалужену систему просвітницьких установ тощо. Однак, здебільшого результати діяльності системи національної освіти через алфавітні реформи, репресії щодо національної інтелігенції, нераціональне використання і без того недостатнього фінансування, були незадовільними та сумнівними. У той же час, національна система просвітництва кримських татар у 1930-х рр. стала потужним знаряддям русифікаторських заходів більшовицького режиму, засобом денационалізації та викорінення національної самосвідомості задля створення “єдиного радянського народу” та впровадження до його свідомості комуністично-імперських ідей.

До рекомендацій, спрямованих на використання одержаних дисертантом результатів, можна віднести такі: відбудова національної системи освіти кримськотатарського народу має відбуватися з урахуванням накопичено історичного досвіду 1920 – 1930 - х рр.; сучасна система просвітництва кримських татар має бути інтегрована до загальноукраїнської системи освіти; вирішення алфавітних, орфографічних та інших мовних проблем має відбуватися еволюційним, а не революційним шляхом; видавництво різнобічної літератури кримськотатарською мовою, та відтворення діяльності національних бібліотек та інших науково-просвітницьких закладів має стати пріоритетним завданням урядів України та Автономної Республіки Крим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

I. Неопубліковані джерела:

Державний Архів Автономної Республіки Крим (ДААРК)

Фонд кримського обкому компартії України (Ф. П – 1)

1. Протоколи засідань евпаторійського горкома партії. Доклад о партийной работе в городе и узле. 19.04.1919 – 13.06.1919 г. – ДААРК. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 12. – 19 арк.
2. Протоколи засідань обласного комітета РКП(б), об'єднаного засідання обкома, Кримревкома и особо приглашенных лиц. 13.04.1920 г. – 22.06.1920 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 23. – 17 арк.
3. Постанова президіума Кримського ОК РКП(б) о распространении печатных изданий в Крыму, об издании газет в Керчи и Феодосии. 8 мая 1921 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 55. – 7 арк.
4. Протоколи засідань президіума Кримського обкома РКП(б). 3.08.1921 г. – 27.12.1922 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 59. – 254 арк.
5. Постанова президіума обкома партії об издании газет в Крыму. Из проб. Засідань президіума ОК. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 60. – 118 арк.
6. Постанова совещаний секретарей укомов партії об издании периодической печати в Крыму. 16 декабря 1921 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 61. – 120 арк.
7. Протоколи засідань обласного татарського бюро, комуністів татарської секції, секретарей окружных тат. секцій. 3.01.1921 г. – 24.12.1921 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 102. – 75 арк.
8. Протоколи засідань президіума Кримського обласного комітета РКП(б) и материалы к ним. 02.01.1922 г. – 27.12.1922 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 128. – 200 арк.
9. Місячні інформаційні звіти обкома РКП(б) об організаційно-партиійній роботі, характеристики окружных організацій. Янвiр – декабрь 1922 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 144. – 233 арк.

10. Материалы о состоянии сельскохозяйственной кооперации в Крыму (статьи о партийной работе в системе сельхозкооперации, уставы сельхозкооперативов, сведения о крестьянском хозяйстве). 7.07.1922 г. – 19.10.1922 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 154. – 66 арк.
11. Отчеты учетно статистического подотдела в составе парторганизаций. Переписка обкома партии с ЦК РКП(б) по учету, статистике и распределении кадров. Сведения о составе населения Крыма. 13.01.1923 г. – 15.11.1923 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 238. – 181 арк.
12. Циркуляры обкома партии по агитационно-пропагандистской работе. 10.01.1923 г. – 12.1923 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 266. – 234 арк.
13. Протоколы заседаний областного татарского бюро. 20.02.1923 г. – 25.12.23 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 287. – 44 арк.
14. Протоколы заседаний президиума областного комитета РКП(б) (подлинники и заверенные копии, экз.1). 4.01.1924 г. – 23.12.1924 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 320. – 284 арк.
15. Циркуляры и положения обкома РКП(б) по вопросам организационно-партийной работы 09.01.1924 г. – 27.12.1924 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 330. – 152 арк.
16. Протоколы заседаний секции и всекрымского совещания татар – коммунистов и материалы к ним. 21.01.1924 г. – 24.10.1924 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 358. – 56 арк.
17. Протоколы заседаний секретариата обкома партии. 8.1.25 г. – 31.12.25 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 378. – 193 арк.
18. Протоколы заседаний секретариата обкома партии. 8.1.1925 г. – 3.12.1925 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 387. – 193 арк.
19. Материалы для докладов, выступлений представителей обкома партии на партконференциях. Октябрь 1925 г. – апрель 1926 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 388. – 74 арк.
20. Циркуляры обкома партии по вопросам агитационно-пропагандистской работы. 23.01.1925 г. – 30.10.1925 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 418. – 225 арк.
21. Отчетные сведения о работе среди национальных меньшинств. 1925 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 435. – 55 арк.
22. Протоколы заседаний бюро обкома партии (подлинники, т. I.V.). 9.06.1926 г. – 3.09.1926 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 462. – 370 арк.

23. Материалы к протоколам заседаний секретариата обкома партии. 8.04.1926 г. – 27.12.1926 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 470. – 153 арк.
24. Доклад о работе обкома партии. 1926 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 486. – 112 арк.
25. Планы, отчеты, обзоры, тезисы докладов, резолюции о работе среди национальных меньшинств в Крыму. 1926 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 547. – 109 арк.
26. Доклад о проявлениях татарского национализма в советском строительстве. 1926 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 548. – 47 арк.
27. Протоколы совещаний при агитпропотделе печати об издании книг и газет. Отчет о работе крымского отделения газет «Правда» и «Беднота». 17.03.1926 г. – 20.12.1926 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 572. – 94 арк.
28. Протоколы №№90-92 – а; 1-6-а заседаний секретариата обкома партии и материалы к ним. 3.01.27 г. – 14.03.27 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 619. – 262 арк.
29. Протоколы заседаний секретариата обкома партии и материалы к ним. 13.09.1927 г. – 19.12.1927 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 622. – 235 арк.
30. Материалы о групповой борьбе татарских ответственных работников против секретаря обкома партии Петровского. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 628. – 156 арк.
31. Протоколы и стенограммы совещаний при орготделе обкома партии. 17.02.27 г. – 25.12.27 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 638. – 142 арк.
32. Протоколы заседаний комиссии по набору в вузы при агитпропотделе обкома партии. Материалы по подготовке педагогических кадров. 1927 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 689. – 56 арк.
33. Протоколы №№8 – 28-а заседаний бюро обкома партии и материалы к ним. 11.01.28 г. – 22.03.28 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 725. – 256 арк.
34. Протоколы №№50 – 60а заседаний бюро обкома партии и материалы к ним. 20.07.1928 г. – 14.09.1928 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 728. – 262 арк.
35. Протоколы №№47 – 61 заседаний секретариата обкома партии и материалы к ним. 24.05.1928 г. – 28.07.1928 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 738. – 206 арк.
36. Протоколы №№1 – 7 заседаний бюро обкома партии и материалы к ним. Т. 1, экз. 1. 3.01.1929 г. – 31.01.1929 г. – Ф. п. 1, оп. 1, спр. № 856. – 250 арк.

37. Протоколы №№16 – 31 заседаний бюро обкома партии и материалы к ним. Т.3, экз.1. 21.03.1929 г. – 13.06.29 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 857. – 263 арк.
38. Протоколы заседаний секретариата обкома партии и материалы к ним. Т.1. экз.1. №1 – 4. 4.01.1929 г. – 1.02.1929 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 863. – 217 арк.
39. Протоколы заседаний секретариата обкома партии и материалы к ним. №№16 – 23. Т.4, экз.1. 6.05.1929 г. – 26.06.1929 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. №864. – 244 арк.
40. Протоколы заседаний комиссии по набору в вузы при агитотделе обкома партии. Материалы по подготовке педагогических кадров. 1927 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 689. – 56 арк.
41. Доклады, справки и другие материалы о культурном строительстве в Крыму. 1929 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 907. – 52 арк.
42. Протоколы №№54 – 60 заседаний секретариата обкома партии. Т. II, экз. 1. 21.02.1930 г. – 28.03.1930 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 960 а. – 210 арк.
43. Протоколы №№12 – 31 заседаний секретариата обкома партии. Т.5. 6.08.1930 г. – 21.12.1930 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 962 а. – 221 арк.
44. Материалы о работе с беднотой и батраками (информации, протоколы и резолюции конференции групп бедноты), о проведении земельной реформы. 12 октября 1930 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1022. – 66 арк.
45. Информационные сводки обкома партии о ходе хозяйственно-политических кампаний, в том числе по коллективизации, перевыборам Советов, мобилизации средств. 1.01.1931 г. – 1.09.1931 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1085. – 103 арк.
46. Протоколы заседаний секретариата обкома партии. 5.01.32 г. – 27.05.1932 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1143. – 320 арк.
47. Выписки из постановлений Политбюро, Оргбюро и инструктивные письма ЦК ВКП(б), Т.2. 2.09.1933 г. – 26.12.1933 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1192. – 295 спр.
48. Протоколы заседаний бюро обкома партии. Т.2, экз.1. 10.06.1934 г. – 3.08.1934 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1303. – 172 арк.
49. Протоколы заседаний бюро обкома партии. Экз.1. 3.01.1935 г. – 29.12.1935 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1397. – 341 арк.

50. Протоколы заседаний бюро обкома партии, №№84 – 104, экз.1, Т.1. 16.12.1935 г. – 23.07.1936 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1589. – 282 арк.
51. Протоколы заседаний бюро областного комитета партии, №№21 – 38. 2.09.1937 г. – 15.10.1937 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1751. – 194 арк.
52. Протоколы заседаний бюро областного комитета партии, №№39 – 51. 18.10.1937 г. – 31.12.1937 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1752. – 230 арк.
53. Отчет обкома о работе за 1936 г., информации, докладные записки в ЦК партии об отчетах и выборы в парт организациях и в Советах, о буржуазных татарских националистах в Бахчисарайском районе. Ноябрь 1936 г. – 12.05.1937 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1760. – 195 арк.
54. Статья секретаря обкома партии в газету «Правда» об уборочной кампании в Крыму. 9.06.1937 г. – 9.06.1937 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. №1762. – 14 арк.
55. Докладные записки уполномоченных работников обкома, райкомов партии о работе школ и вузов. Материалы о работе вузов и научно-исследовательских институтов. 1937 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1814. – 112 арк.
56. Материалы к отчету обкома ВКП(б) на XIX-й областной партийной конференции. 6.1938 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1844. – 212 арк.
57. Протоколы заседаний бюро областного комитета партии №№1 – 9. 15.06.1938 г. – 29.06.1938 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1863. – 207 арк.
58. Протоколы заседаний бюро областного комитета партии, №№53 – 60. 13.10.1938 г. – 27.10.1938 г. № 1868. – 173 арк.
- 58а. Планы работы отдела. Докладные записки бригад, работников ОК, ГК, РК партии по обследованию работы школ, техникумов и детских учреждений. 14.01.38 г. – 24.11.38 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1902. – 75 арк.
59. Планы работы отдела. Докладные записки бригад, работников ОК, ГК, РК партии по обследованию работы школ, техникумов и детских учреждений. 14.01.38 г. – 24.11.38 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1903. – 213 арк.
60. Статотчеты ОК, ГК, РК партии о составе секретарей первичных парторганизаций, о количестве членов и кандидатов ВКП(б), работающих в отдельных отраслях народного

хозяйства; о составе парторганизаций по партстажу, образованию, возрасту, национальности и пребыванию в других партиях. 1.07.39 г. – 31.12.39 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1962. – 169 арк.

61. Протоколы заседаний бюро областного комитета партии, №№29-38. 19.07.1940 г. – 30.08.1940 г. – Ф. п.1, оп.1, спр. № 1995. – 237 арк.

Фонд Статистичного Управління Кримської АРСР

(Ф. Р – 219)

62. Сводные таблицы по подготовке кадров, специалистов. Титульный список высших и средних учебных заведений. 1934 – 1935 гг. – Ф. 219, оп.1, спр. № 1752. 9/12. – 227 арк.

63. Таблицы контрольного учета учреждений народного образования на 1 января 1935 г. 1935 г. – Ф. 219, оп.1, спр. № 1745. 9/20. – 64 арк.

64. Статистические отчеты школ за 1935 – 1936 учебный год. Переписка с районными инспектурами о представлении отчетов. 1935 – 1936 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1756. 9/33. – 55 арк.

65. Статистические отчеты научных и специальных библиотек. Списки библиотек на 1 января 1936 г. 1935 – 1936 гг. – Ф. 219, оп.1, спр. №1759. 9/16. – 65 арк.

66. Таблицы контрольного учета школ взрослых для неграмотных и малограмотных на 1 января 1936 г. 1936 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1762. 9/46. – 65 арк.

67. Статистические отчеты о подготовке специалистов и кадров массовых квалификаций. 1936 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1764. 9/34. – 246 арк.

68. Списки вузов, техникумов, рабфаков и научно-исследовательских учреждений. 1936 – 1937 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1765. 9/47. – 14 арк.

69. Таблицы контрольного учета районных и низовых газет на 1 октября 1936 г. 1936 г. – Ф. 219, оп. 1, спр. №1766. 9/39. – 64 арк.

70. Списки журналов и газет и статотчеты за 1936 г. 1936 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1767. 9/30. – 195 арк.

71. Таблицы контрольного учета работы массовых библиотек на 1 января 1936 г. Списки библиотек. 1936 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1769. 9/36. – 218 арк.

72. Таблицы контрольного учета киноустановок по Крыму на 1 октября 1936 г. Статистические сведения о сети киноустановок по РРФСР. 1936 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1774. – 106 арк.
73. Статистические сведения по народному образованию для сборника к 20-летию Октябрьской революции. 1937 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1780. 9/53. – 75 арк.
74. Отчеты вузов, техникумов и рабфаков о наборе учащихся на начало 1937 – 1938 учебного года. 1937-1938 гг. – Ф. 219, оп.1, спр. №1785. 9/58. – 88 арк.
75. Годовые отчеты о работе областных, городских, районных, низовых газет и Крымского государственного издательства. 1937 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1787. 6/547. – 93 арк.
76. Сведения о наличии газет в районах. 1937 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1788. 6/548. – 36 арк.
77. Статистические отчеты редакции низовых газет. Списки низовых газет. 1937 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1789. 9/54. – 91 арк.
78. Статистические сведения по культурному строительству (материалы к сборнику). 1938 – 1939 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1793. 6/563. – 28 арк.
79. Инструкции Центрального управления народнохозяйственного учета СССР и Переписка с районными инспектурами по обследованию школ с нерусским языком обучения на 1 октября 1938 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1795. 9/76. – 93 арк.
80. Сводки данных контрольного учета школ взрослых на 1 ноября 1938 г. 1938 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1797. 9/91. – 145 арк.
81. Сведения о работе общеобразовательных школ по районам. 1938 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1799. 6/556. – 137 арк.
82. Годовые отчеты вузов, техникумов и рабфаков и школ фабрично-заводского ученичества. 1938 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1800. 6/553. – 121 арк.
83. Статистические отчеты вузов, техникумов и рабфаков. 1938 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1801. 9/78. – 193 арк.
84. Статистические отчеты Крымского госиздательства, редакций городских и районных газет. Списки журналов и газет, издаваемых в Крыму. 1938 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1802. 9/78. – 156 арк.

85. Статистические отчеты редакций низовых газет за 1 полугодие. Списки низовых газет. 1938 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1803. 9/79. – 53 арк.
86. Сводка годовых отчетов музеев и годовые отчеты музеев. Списки музеев на 1 января 1939 г. 1938 – 1939 г. – Ф. 219, оп.1, д.№1811. 9/81а. – 42 арк.
87. Годовые отчеты музеев. 1938 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1812. 6/552. – 74 арк.
88. Сводные сведения о численности населения, грамотности и обучении по возрастным группам. 1939 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1819. 9/162. – 14 арк.
89. Статистические таблицы о грамотности населения и числе учащихся. 1939 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1820. 9/163. – 41 арк.
90. Сводки данных контрольного учета неполных средних и средних школ, школ взрослых по Крыму и районам на 1 октября 1939 г. Отчеты школ взрослых на конец 1939 – 1940 учебного года. 1939 – 1940 гг. – Ф. 219, оп.1, спр. №1821. 9/166. – 77 арк.
91. Списки вузов, техникумов на 1 ноября 1939 г. Сведения по подготовке специалистов. 1939 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1823. 6/567. – 6 арк.
92. Отчеты о работе вузов, техникумов и рабфаков. 1939 – 1940 гг. – Ф. 219, оп.1, спр. №1826. 6/559. – 189 арк.
93. Годовые отчеты редакций газет и журналов. 1939 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1829. 6/561. – 157 арк.
94. Сведения о работе типографий и мощности их оборудования. 1939 – 1940 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1830. 6/564. – 117 арк.
95. Сведения о массовых библиотеках и их книжном фонде. 1939 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1831. 6/566. – 86 арк.
96. Годовые отчеты музеев. 1939 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1835. 6/560. – 53 арк.
97. Годовой отчет Крымского государственного издательства г. Симферополь. 1940 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1848. – 57 арк.
98. Годовые отчеты редакций газет и журналов. 1940 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1849. 6/571. – 72 арк.

99. Докладные записки о состоянии отчетности по системе народного образования Крыма. Переписка со Статуправлением РРФСР по проверке подготовки массовых кадров. 1941 г. – Ф. 219, оп.1, спр. №1865. 9/581. – 18 арк.

Фонд Народного Комиссариату Просвіти Кримської АРСР
(Ф. Р – 20)

100. Циркуляры, инструкции Главлита по контролю за репертуаром кино-театров, эстрады. 15 июня 1923 г. – 4 сентября 1923 г. – Ф. 20, оп. 3, спр. №1. – 60 арк.

101. Выписка из протокола заседания президиума Крымского обкома РКП(б) «О состоянии дела народного образования в Крыму». Переписка с ГПУ при КрымЦИКе о проверке политической благонадежности педагогических кадров, музейных работников, студентов вузов и техникумов. 2.01.1924 г. – 1.10.1925 г. – Ф. 20, оп.3, спр. №10. – 377 арк.

102. Сведения о школах и техникумах Крым АССР. Списки сотрудников школ и интернатов. 14.02.1925 г. – 30.09.1926 г. – Ф. 20, оп. 3, спр. №23. – 250 арк.

103. Сведения о педагогическом составе школ и техникумов Крым АССР. 4.06.1926 г. – 10.08.1926 г. – Ф. 20, оп. 3, спр. №50. – 30 арк.

104. 103. Материалы по личному составу Кырмохриса (заявления, переписка). 23.10.26 г. – 21.12.27 г. – Ф. Р – 20, оп. 3, спр. №52. – 58 арк.

105. Выписки из протоколов заседаний секретариата Крымского обкома ВКП(б). Переписка с Крымским обкомом ВКП(б) по вопросам вовлечения татар в производство, о подготовке квалифицированных кадров, по личному составу. 28.12.1927 г. – 4.12.1928 г. – Ф. 20, оп. 3, спр. №68. – 86 арк.

106. Переписка с крымским обкомом ВКП(б), ГПУ при КрымЦИКе, горсоветами и РИКаами по личному составу. Список сотрудников НКПроса Кр.АССР. 1.01.1929 г. – 29.06.1929 г. – Ф. 20, оп.3, спр. №85. – 115 арк.

107. Выписки из протоколов заседаний секретариата Крымского обкома ВКП(б) по вопросам работы Наркомпроса КАССР. 2.02.1931 г. – 9.12.1931 г. – Ф. 20, оп.3, спр. №101. – 23 арк.

108. Постановление коллегии Наркомпроса РРФСР «О контрольных цифрах на 1933 г.». Постановление Крымского обкома ВКП(б) «Об итогах коренизации государственного, кооперативного и хозяйственного аппарата в 1931 г. и плане на 1932 г.». 1.01.1932 г. – 26.12.1932 г. – Ф. 20, оп.3, спр. №106. – 97 арк.
109. Протоколы заседаний коллегии НКПроса КАССР. Характеристики профессорско-преподавательского состава и аспирантов Крымского пединститута. 19.03.1933 г. – 28.10.1933 г. – Ф. 20, оп.3, спр. №113. – 69 арк.
110. Указания, инструкции НКП РРФСР, протокол совещания при музейно-краеведческом отделе комиссариата, постановление Совета Народных Комиссаров Крымской АССР и сведения о работе музеев. 10.04.1936 г. – 18.12.1940 г. – Ф. 20, оп.7, спр. №1. – 69 арк.
111. Отчеты и докладные записки о политико-просветительной работе в Крымской АССР за 1936–1938 гг. – Ф. 20, оп.7, спр. №2. – 182 арк.
112. Постановления Президиума ВС. Крымской АССР; докладные записки, отчеты и другие материалы о работе музеев за 1936, 1938 – 1939 гг. Конспекты экскурсий по музеям. 5.06.1938 г. – 3.09.1939 г. – Ф. 20, оп.7, спр. №4. – 180 арк.
113. Постановление Совета Народных Комиссаров Крымской АССР, планы, докладные записки и другие материалы о работе музеев в Крыму. 22.12.1938. – 1.01.1940 г. – Ф. 20. оп.7, спр. №5. – 310 арк.
114. Протокол Всекрымского совещания библиотечных работников, докладные записки и другие материалы о библиотечной работе в Крыму. Списки работников библиотек. 10.10.1938 – 15.11.1939 г. – Ф. 20. оп.7, спр. №7. – 58 арк.
115. Годовые отчеты музеев за 1939 г. – Ф. 20. оп.7, спр. №15. – 61 арк.
116. Отчет Управления политпросветработы за 1940 г. 10.06.1941 г. – Ф. 20, оп.7, спр. №32. – 72 арк.
117. Постановление коллегии Народного Комиссариата Просвещения РРФСР о работе библиографического управления, Совета Народных Комиссаров Крымской АССР от 24 января 1941 г. о состоянии библиотечного дела в Крыму; протоколы республиканского

совещания библиотечных работников Крыма; докладная записка, справки и другие материалы о работе библиотек. 5.01.1940 – 8.06.1941 г. – Ф. 20, оп.7, спр. № 34. – 65 арк.

118. Приказы, постановления, инструкции и положения Народного Комиссариата просвещения РРФСР и СНК Крымской АССР и народного комиссариата финансов Крымской АССР. 1937 г. – Ф. 20, оп.8, спр. № 1. – 435 арк.

119. Информационные отчеты Народного Комиссариата Просвещения Крымской АССР об итогах учебно-воспитательной работы школ и педагогических училищ за 1938 – 1939 учебный год. 1939 г. – Ф. 20, оп.8, спр. №2. – 114 арк.

120. Приказы и указания НКПроса Крымской АССР за 1940 год о мерах по улучшению работы школ и внешкольной работы с детьми летом и по другим вопросам. 8.02.1940 г. – 31.12.1940 г. – Ф. 20, оп.8, спр. № 5. – 174 арк.

121. Планы работ школьного управления Народного Комиссариата Просвещения Крымской АССР, Крымской областной детской экскурсионно-туристической станции, Крымской областной станции юных натуралистов, институтов языка и литературы и усовершенствования учителей на 1940 г. 8.01.1940 г. – 10.09.1940 г. – Ф.20, оп.8, спр. № 7. – 58 арк.

122. Постановления СНК ССР, Крым АССР, приказ Наркомпроса Крым АССР, переписка с городским и районными отделами народного образования о строительстве детских садов, отпуске средств на содержание детских дошкольных учреждений, повышение заработной платы воспитателям детских садов. 27.04.1938 г. – 29.07.1941 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 17. – 70 арк.

123. Месячные сводки о ликвидации неграмотности в КАССР. Январь 1938 г. – декабрь 1938 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 19. – 24 арк.

124. Договоры с воинскими частями о взятии на воспитание детей из детских домов, списки воспитанников детских домов, план переустройства здания татарского музыкального техникума на общежитие татарского театра оперы и балета. 11.05.1938 г. – 26.09.1940 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 36. – 115 арк.

125. Отчеты отделов Наробраза КАССР о количестве школ, учащихся и учителей в них на 1939-1940 учебный год. 1939 – 1940 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 40. – 130 арк.

126. Отчеты о количестве малограмотных и неграмотных, выбытия учащихся, количестве персонала, студентов, пионерлагерей за 1939 – 1940 учебный год. – Ф. 20, оп.10, спр. № 106. – 42 арк.
127. Годовые отчеты музеев и научно-исследовательских учреждений Ф.О. М.-1 и Д-1 за 1939 и 1940 г. – Р – 20, оп. 10, спр. № 107. – 75 арк.
128. Годовые отчеты музеев и научно-исследовательских учреждений Ф.О. М.-1 и Д-1 за 1939 и 1940 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 107. – 75 арк.
129. Годовые отчеты массовых библиотек за 1939 г., Ф.ОБ-1. – Ф. 20, оп.10, спр. № 108. – 104 арк.
130. Протоколы, выписки из протоколов заседаний и акты Государственных комиссий по ликвидации неграмотности и малограмотности, докладные записки, характеристики на преподавателей. 4.04.1939 г. – 5.06.1941 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 112. – 74 арк.
131. Акты о завершении ликвидации неграмотности среди колхозников. 1939 – 1941 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 114. – 60 арк.
132. Программы и учебные планы для школ малограмотных. 5.03.1939 г. – 5.08.1940 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 115. – 19 арк.
133. Приказы, указания Наркомпроса РРФСР и протоколы заседания коллегии об организации работы в школах, библиотеках, работе педагогических советов и порядке приема и увольнения учителей. 4.01.1940 г. – 24.08.1940 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 135. – 279 арк.
134. Приказы и указания Наркомпроса РРФСР по ликвидации неграмотности и малограмотности. 10.05.1940 г. – 31.12.1940 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 138. – 54 арк.
135. Акт документальной и административно-хозяйственной ревизии, выводы и заключения по ним, областного и библиотечного техникума. 11.07.1940 – 18.07.1940 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 146. – 8 арк.
136. Отчеты о распределении школ и учащихся по языку, на котором происходит обучение, Ф. сш – 3 за 1940/41 уч. год. – Ф. 20, оп.10, спр. № 209. – 18 арк.
137. Отчеты о числе библиотек и книг в них по городам и районам Крымской АССР на 1.01.1941 г. 1940 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 214. – 36 арк.

138. Годовые отчеты по массовым библиотекам и клубным учреждениям Крым АССР. 1940 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 215. – 10 арк.
139. Годовые отчеты библиотек о количестве читателей и книг. 1940 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 216. – 123 арк.
140. Отчеты о школьных библиотеках и интернатах, сведения о преподавании иностранных языков в 1940 – 1941 учебном году. Ф. СШ-2 и СШ-1. 1940 – 1941 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 217. – 70 арк.
141. Отчеты о завершении ликвидации неграмотности за 1940 – 1941 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 228. – 33 арк.
142. Списки сотрудников полипросвет учреждений, Управления домов культуры, политико-просветительской школы, лекционного бюро и музеев. 1940 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 241. – 53 арк.
143. Приказы и распоряжения Наркомпроса РРФСР об организации учебного дела в школах, обслуживании школ учебными фильмами, подготовке пионервожатых и др. 4.01.1941 г. – 29.07.1941 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 260. – 90 арк.
144. Приказы Наркомпроса Крым АССР. 2.01.1941 г. – 28.05.1941 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 261. – 90 арк.
145. Указания и распоряжения Наркомпроса Крым АССР об организации учебной работы в школах, сборе учебников, тематика научно-исследовательской работы институтов усовершенствования учителей. 3.01.1941 г. – 29.03.1941 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 262. – 139 арк.
146. Распоряжения, указания и инструкции Наркомпроса Крымской АССР об состоянии учебного дела в школах, учебные программы по отдельным предметам. 7.04.1941 г. – 30.07.1941 г. – Ф. 20, оп.10, спр. № 263. – 190 арк.
147. Списки студентов, окончивших педагогический и учительский институты. 1940 г. – Ф. 20, оп.12, спр. № 143. – 20 арк.

будівельної спеціальності ім. Кримського комсомолу при Кримському комісаріаті
комунального господарства

(Ф. Р – 650).

148. Протоколи школьного совета ФЗУ стройуча. 22.08.1930 г. – 16.03.1932 г. – Ф. 650, оп.1, спр. № 22. – 340 арк.
149. Циркуляры, распоряжения, приказы по учебной части. 27.12.1936 г. – 25.01.1932 г. – Ф. 650, оп.1, спр. № 24. – 99 арк.
150. Дело производственного обучения. 31.03.1930 г. – 4.12.1930 г. – Ф. 650, оп.1, спр. № 25. – 14 арк.
151. Переписка с органами народного просвещения и партийно-профессиональными организациями. 9.01.1930 г. – 29.12.1930 г. – Ф. 650, оп.1, спр. № 30. – 133 арк.
152. Дело производственного обучения. 6.12.1930 г. – 2.12.1930 г. – Ф. 650, оп.1, спр. № 38. – 68 арк.
153. Сборник примерных программ по общеобразовательным предметам для школ стройуча при Росстрое на 1931 – 1932 г. – Ф. 650, оп.1, спр. № 45. – 116 арк.

Фонд Школи фабрично-заводського учнівства при Кримському управлінні зв'язку

(Ф. Р – 1605)

154. Учебные планы ФЗУ. 1936 г. – Ф. 1605, оп.1, спр. № 22. – 102 арк.
155. Списки учащихся и другая переписка по учебной части. 13.07.1936 г. – Ф. 1605, оп.1, спр. № 24. – 318 арк.
156. Списки учащихся, программы занятий и переписка о работе школы ФЗУ. 1936 г. – Ф. 1605, оп.1, спр. № 25. – 168 арк.
157. Учебные планы, сметы, оборудование школы и пояснительные записки к ним. 1937-1938 г. – Ф. 1605, оп.1, спр. № 28. – 34 арк.

Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів Кримської АРСР

(Ф. Р – 137)

158. Сведения о составе и численности населения Крым АССР по Всесоюзной переписи 1939 г. 1939 г. – Ф. Р-137, оп.9, спр. № 7. – 33 арк.

Центральний виконавчий комітет рад робітничих, селянських, червоноармійських та
червонофлотських депутатів Кримської АРСР
(Ф. Р – 663)

159. Переписка с президиумом Крымского рабочего факультета о правилах приема слушателей. 20.04.1926 г. – 8.05.1926 г. – Ф. Р-663, оп.1, спр. № 666. – 34 арк.

160. Протоколы заседания Крымского митрополитанского церковного управления. Анкеты членов Таврического епархиального управления. 11 июня 1924 г.– 11 января 1929 г. – Ф. 663, оп. 1, спр. № 1139. – 409 арк.

161. Протоколы заседаний комиссии по ликвидации аппарата Крымского комитета нового алфавита при ЦИК КрымАССР и материалы к ним. 22.11.1930 г. – 25.11.1930 г. – Ф. 663, оп.2, спр. № 160. – 13 арк.

162. Ведомости по выполнению издательского плана Крымского Центрального комитета ново-тюркского алфавита; литературы, возвращенной и отпущенной за счет комитета. Справка о состоянии расчетов с комитетом. 1930 г. – Р – 663, оп.2, спр. № 187. – 8 арк.

163. А-14-4 Выписка из протокола заседания Президиума ЦИК Крым АССР, доклад уполномоченного Южного управления связи при СНК Крым АССР т. Свидова «О радиофикации Крыма». 17.03.30 г. – 25.03.30 г. – Р – 663, оп.2, спр. № 383 – 5 арк.

164. Протокол заседаний президиумов и пленумов Алуштинского, Севастопольского, Старо-Крымского и Феодосийского горсоветов. 3.06.30 г. – 3.11.30 г. – Р – 663, оп.2, спр. № 554. – 164 арк.

165. Мероприятия Наркомпроса Крым. АССР по выполнению постановления ВЦИК и СНК Крым АССР о музейном строительстве. Списки археологических и революционных комитетов Крым АССР. 18.01.30 г. – Р – 663, оп.2, спр. № 619. – 14 арк.

166. Переписка с центральными издательствами о высылке литературы по советскому строительству. Протокол заседания президиума Крымского комитета радиовещания при Президиуме КрымЦИКа. Заметки о работе советов, опубликованные в газете «Красный Крым». – Ф. Р – 663, оп.5, спр. № 364. – 113 арк.
167. Постановление Президиума ЦИК СССР «По докладу Всесоюзного центрального комитета нового алфавита при Совете Национальностей ЦИК СССР (ВЦКНА) (Копия). 17.08.1935 г. – Ф. Р – 663, оп.7, спр. № 73 Р-073. – 4 арк.
168. Постановление Президиума Крым ЦИКа «О проверке и переподготовке переводчиков». Смета расходов на содержание курсов переводчиков при Крымиздате. 22.07.35 г. – 22.10.35 г. – Ф. Р – 663, оп.7, спр. № 106 Р-116/1 – 14 арк.
169. Письмо представительства Крым АССР при Президиуме ВЦИКа о командировке музыкантов танцоров Крым АССР на кинофестиваль в гор. Лондон (на татарском языке). Рапорт треста «Крымкинофото» о достижениях по случаю 15-летия советизации Крым АССР. 17.02.35 г. – 16.11.35 г. – Ф. Р – 663, оп.7, спр. № 108 Р-118. – 20 арк.
170. Докладная записка научного сотрудника Евпаторийского музея П.Я. Чепуриной об изучении Крымскотатарского бытового искусства. Отзыв профессора Б.Денике о научных и художественных работах П.Я. Чепуриной по бытовому искусству караимов. 17.08.35 г. – 29.08.35 г. Ф. Р – 663, оп.7, спр. № 113. – 7 арк.
171. Протокол заседания Крымской языковой экспедиции. Переписка с Всесоюзным центральным комитетом нового алфавита при Совете Национальностей ЦИКа СССР о плане выпуска литературы, газет, журналов, количестве типографий. 1.01.1935 г. – 30.10.1935 г. – Ф. Р – 663, оп.7, спр. № 123 Р-137. – 31 арк.
172. Сводка Наркомпроса КрымАССР об издании учебников и методической литературы для национальных начальных и средних школ. Письмо инструктора Всесоюзного Центрального комитета нового алфавита при Совете Национальностей ЦИКа СССР А.Алиева об издании учебника по национальной унитарной стенографии для крымско-татарского языка. 27.05.1935 г. – 23.06.1935 г. – Ф. Р – 663, оп. 7, спр. № 129 Р – 138. – 4 арк.

173. Письмо Представительства Крым АССР при ВЦИКе о предоставлении заявок на изготовление в г. Москве грампластинок с записями татарских национальных мелодий. 31.03.35 г. Ф. Р–663, оп.7, спр. №453 Р–234. – 2 арк.
174. Заявление и договор о передаче мусульманской мечети в бесплатное пользование группе верующих дер. Кутур-Вакуф Евпаторийского района. Описи движимого и недвижимого культового имущества. 5.04.1923 г. – 11.05.1923 г. – Ф. Р–663, оп.10, спр. №512. – 11 арк.
175. Протокол Всекрымского съезда мусульман. Положения «О религиозной организации мусульман живущих в пределах КрымАССР», «О народном управлении религиозными делами мусульман КрымАССР». 2.02.1923 г. – 18.11.1928 г. – Ф. Р–663, оп.10, спр. №823. – 442 арк.

Фонд народного управління релігійними справами мусульман Кримської АРСР

(Ф. Р–1518)

176. Протоколы и резолюции народного управления религиозными делами мусульман. 15.01.1923 г. – 06.1923 г. – Ф. Р–1518, оп.1, спр. №5. – 11 арк.
177. Постановления всесоюзного съезда мусульман. Постановления и конституция съездов мусульман. Собрания духовного Управления религиозными делами мусульман. 1923 г. – Ф. Р–1518, оп.1, спр. №7. – 13 арк.
178. Заявления с подписными листами о назначении учителя вероисповедания. 1924 г. – Ф. Р–1518, оп.1, спр. №21. – 20 арк.
179. Книга приказов. 2.01.1936–31.12.1937 г. – Р–1810, оп. 1, спр. №1. – 29 арк.

Фонд Кримської економічної наради

(Ф. Р–1932)

180. Отчет Крым ЭКОСО о состоянии народного хозяйства за период с 1 апреля по 1 октября 1922 г. 1922 г. – Ф. Р–1932, оп.1, спр. №44. – 494 арк.

Фонд Філоненка Віктора Йосиповича, професора, кандидата філологічних наук
(Ф. Р – 3864)

181. «Очередные задачи современной крымской этнографии и работа общества по изучению Крыма». Доклад. Машинопись. 22.05.29 г. – Ф. Р – 3864, оп.1, спр. №107. – 15 арк.
182. Отзыв о работе Кая И.С. «Крымчаки, их быт и письменность /историко-этнографический очерк/». Машинопись, машинописная копия. 20.11.28 г. – Ф. Р – 3864, оп.1, спр. №204. – 9 арк.
183. Программа по курсу «Методы собирания и изучения этнографического материала». – Машинопись. 1920 г. – Ф. Р – 3864, оп.1, спр. №279. – 1 арк.
184. Программа по курсу «Этнография турецко-татарских народов». – Машинопись. – 1920 г. – Ф. Р-3864, оп.1, спр. №280. – 1 арк.
185. Диплом об окончании Санкт-Петербургского университета, документы об участии в работе Тульского землячества университета. 1907 – 1908 г. – Ф. Р – 3864, оп.1, спр. №367. – 5 арк.
186. Постановление Государственного ученого совета об утверждении Филоненко В.И. Профессором по кафедре персидского языка Крымского Университета. 1925 г. – Ф. Р – 3864, оп.1, спр. №370. – 3 арк.
187. Решение высшей аттестационной комиссии об утверждении Филоненко В.И. в ученом звании профессора и в ученой степени кандидата филологических наук; аттестат профессора, диплом кандидата наук. 1938, 1946 г. – Ф. Р – 3864, оп.1, спр. №374. – 6 арк.
188. Автобиографии, анкеты, личный листок по учету кадров, характеристики. 1953 г. 1975 г. – Ф. Р – 3864, оп.1, спр. №375. – 34 арк.

Фонд краєзнавчого музею м. Євпаторії. За 1920 – 1941 рр.

(Ф. Р – 138)

189. Протоколы заседаний сотрудников, удостоверения служащих и переписка. 14.12.20 г. – 10.09.21 г. – Ф. Р – 138, оп.1, спр. №1. – 225 арк.

190. Программа конференций Крымский музейных работников, циркуляры, инструкции по хранению музейных предметов и переписка с Управлением Музейного отдела Главнауки по Крыму. 28.03.24 г. – 8.10.24 г. – Ф. Р – 138, оп.1, спр. №6. – 26 арк.
191. Циркуляры, постановления, акты, Положение Бальнеологического музея и переписка руководящего характера. 29.10.28 г. – 27.12.28 г. – Ф. Р – 138, оп.1, спр. №10. – 24 арк.
192. Переписка с Центральным бюро Краеведения и по личному составу. 15.04.29 г. – 22.12.29 г. – Ф. Р – 138, оп.1, спр. №11. – 34 арк.
193. Постановления выписки из протоколов и переписка о выселении Евпаторийского музея. 14.02.37 г. – 28.05.37 г. – Ф. Р – 138, оп.1, спр. №53. – 13 арк.
194. Производственно-тематический плановый материал работы музея. 1940 г. – Ф. Р – 138, оп.1, спр. №83. – 25 арк.
195. Акты о приятии новых книг и о восстановлении памятников. Январь 1941 г. – август 1941 г. – Ф. Р – 138, оп.1, спр. №93. – 43 арк.

Фонд Кримського обласного краєзнавчого музею Кримського обласного управління культури
(Центральний музей Тавриди Народного Комісаріату Просвіти Кримської АРСР,
м. Сімферополь 1923 – 1941рр.)

(Ф. Р – 2805)

196. Протокол заседания IV Всекрымской музейной конференции. 12.09.26 г. – 13.09.26 г. – Ф. Р – 2805, оп.2, спр. №2. – 22 арк.
197. Протоколы заседаний к-ры реставрации и консервации по реставрации Бахчисарайского дворца. 19.11.35 г. – 23.11.36 г. – Ф. Р – 2805, оп.2, спр. №10. – 28 арк.
198. Годовой отчет о работе за 1936 г. 1936 г. – Ф. Р – 2805, оп.2, спр. №11. – 7 арк.
199. Годовой план работы Центрального музея на 1937 г. 1937 г. – Ф. Р – 2805, оп.2, спр. №12. – 12 арк.
200. Годовые отчеты Крымского Центрального музея, Центрального антирелигиозного, Евпаторийского и Керченского музеев за 1937 г. 1937 г. – Ф. Р – 2805, оп.2, спр. №14. – 33 арк.

Фонд Полканова Олександра Івановича –
 краєзнавець, мистецтвознавець, член спілки художників СРСР
 (Ф. Р – 3814)

201. «Ялта и ее окрестности». Экскурсионные очерки. 1927 г. – Ф. Р – 3814, оп.1, спр. №130. – 20 арк.

Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції (НК РСІ).

м. Сімферополь, Кримської АРСР

(Ф. Р – 460)

202. Материалы по обследованию помещичьих имений за 1924-25 гг. (сведения о национализированных имениях). 28.10.24 г. – 24.03.26 г. – Ф. Р – 460, оп.1, спр. №1328. – 482 арк.

Архівний відділ управління НКВС Кримської області

(Ф. Р – 415)

203. Материалы 3-й Всекрымской конференции архивных работников. 5.09.29 г. – 11.09.29 г. – Ф. Р – 415, оп.1, спр. №49. – 165 арк.

204. Протокол объединенного заседания президиума Крым ЦИКа и Совета Народных Комиссаров Крыма от 16 августа 1923 г. с приложением материала. 7.08.1923 – 28.08.1929 г. – Ф. Р – 652, оп. 1, спр. №285. – 132 арк.

205. Протокол заседания Малого Совета Народных Комиссаров Крыма от 2 февраля 1927 г., №5. 2.02.1927 – 7.02.1927. – Ф. Р – 652, оп. 1, спр. №1184. – 114 арк.

Центральный Государственный Архив Российской Федерации

Фонд Министерства Просвещения РРФСР

(Ф. 2306)

206. Докладные записки Наркомпроса РРФСР в Президиум Верховного Совета и Совнаркома РРФСР/ с приложением проектов постановлений/ о выполнении предложений депутатов на 3 сессии Верховного Совета РРФСР по работе Наркомпроса, об изменении плана капитальных работ 1940 г. и по другим вопросам. 15.05. – 5.08.1940 г. – Ф. 2306, оп.69, спр. №2613. – 24 арк.

207. Третий пятилетний план развития народного просвещения РРФСР на 1938 – 1942 гг. Часть 1. 1937 г. – Ф. 2306, оп.69, спр. №2382. – 148 арк.
208. Докладные записки Наркомпроса в ЦК ВКП(б) и Совнарком СССР и руководящих работников органов просвещения Наркомпросу о состоянии работы по ликвидации неграмотности и малограмотности / имеются материалы по этому же вопросу за 1930 – 1934г.г./ 9.04. – 7.12.37 г. – Ф.2306, оп.69, спр. №2360. – 75 арк.
209. Документы о состоянии народного образования, подготовленные ко 2-му Всесоюзному партсовещанию по народному образованию /тезисы докладов, доклады, справки/. 1931 г. – Ф. 2306, оп.75, спр. №2421. – 173 арк.
210. Отчеты управления об итогах Всеобуча за 1933-34 гг. 1934 г. – Ф. 2306, оп.75, спр. №2440. – 68 арк.

Фонд Совета Министров РРФСР

(Ф. 259)

211. Дело о мероприятиях по улучшению работы по обучению не грамотных и малограмотных. 9.02.40г. – 13.02.41г. – Ф. 259, оп. 2, спр. №368. – 177 арк.
212. Дело отчет Народного Комиссариата просвещения РРФСР на 1940 год. 25.02.41г. – Ф. 259, оп.2, спр. №709. – 143 арк.

Фонд Комитета по просвещению национальных меньшинств РРФСР

Наркомата просвещения РРФСР

(Ф. 296)

213. Постановления, выписки из протоколов заседаний ВЦИК и СНК РРФСР за 1929 – 1930 г. /копии/ докладные записки Комнаца ВЦИК и СНК РРФСР о состоянии и улучшении культурно-просветительной работы среди нацмен за 1926 – 1930 г. 1.10.29 г. – 20.12.30 г. – Ф. 296, оп.1, спр. №430. – 261 арк.
214. Протокол и стенограмма заседания пленума Комнаца о состоянии подготовки кадров по культурному строительству среди нацменьшинств от 25 февраля 1933г. за 1932 – 1933гг./ копии и материалы к ним/. 5.03.33г.-16.09.33г.– Ф.296, оп. 1, спр. №529. – 65 арк.

Фонд Государственной плановой комиссии (Госплана) РРФСР

(Ф. 262)

215. Материалы о подготовке педагогических кадров в 1937 – 1941 гг. (таблицы, заключения, объяснительные записки и справки Госплана РРФСР и Наркомпроса). 16.03.36г. – 31.10.36г. – Ф. 262, оп.1, спр. №3150. – 231 арк.
216. План капиталовложений и объяснительная записка к плану на 3-ю пятилетку (1938 – 1942 гг.) по системе Народного комиссариата просвещения РРФСР. Февраль 1938 г. – октябрь 1940 г. – Ф. 262, оп.1, спр. №3158. – 69 арк.

Фонд Народного Комиссариата труда РРФСР

(Ф. 390)

217. Материалы о формировании и подготовке национальных квалифицированных рабочих кадров в 1932 г. (постановления, циркуляры, доклады, отчеты, сводки и др.). 15.06.32г. – 22.07.33г. – Ф. 390, оп.10, спр. №408. – 52 арк.

Фонд Народного комиссариата рабоче-крестьянской инспекции

(Ф. 406)

218. Проект контрольных цифр пятилетнего плана социально-культурного строительства на 1929/1933 г. и заключения социально-культурной инспекции НК РКИ по контрольным цифрам. Июль 1928 г. – февраль 1929 г. – Ф.406, оп.12, спр. №1904. – 76 арк.
219. Дело о проверке выполнения постановления 14 съезда Советов об осуществлении всеобщего начального обучения. 26.10.29г. – 31.12.30г. – Ф. 406, оп.12, спр. №2172. – 243 арк.
220. Дело об обследовании подготовительной работы по ликвидации неграмотности среди взрослых. 1929 г. – Ф. 406, оп.12, спр. №2281. – 28 арк.
221. Дело об обследовании работы по ликвидации неграмотности среди взрослых в РРФСР. Часть 1. 1929 г. – Ф. 406, оп.12, спр. №2282. – 249 арк.

II. Документи органів влади:

222. Братское сотрудничество народов СССР. 1922 – 1936 гг. – Сб. док. и мат-лов. – М., 1964. – 439 с.
223. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов СНК Крымской АССР. – 1930. – №6, 1 января.
224. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов СНК Крымской АССР. – 1930. – №11, 27 января.
225. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов СНК Крымской АССР. – 1930. – №29, 1 апреля.
226. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов СНК Крымской АССР. – 1930. – №35, 23 июля.
227. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов СНК Крымской АССР. – 1930. – №48, 6 августа.
228. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов СНК Крымской АССР. – 1930. – №51, 21 августа.
229. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов СНК Крымской АССР. – 1930. – №54, 6 сентября.
230. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов и СНК Крымской АССР. – 1931. – №29, 1 февраля.
231. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов и СНК Крымской АССР. – 1931. – №20, 16 апреля.
232. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов и СНК Крымской АССР. – 1931. – №25, 11 мая.
233. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов и СНК Крымской АССР. – 1931. – №33, 11 августа.
234. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов и СНК Крымской АССР. – 1931. – №46, 21 августа.

235. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов и СНК Крымской АССР. – 1931. – №57 – 58, 26 октября,
236. Бюллетень ЦИК Советов РКК и Краснофлотских депутатов и СНК Крымской АССР. – 1932. – №3, 11 января.
237. Бюллетень Президиума Верховного Совета и Совета Народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики. – 1938. – №3 – 4.
238. Бюллетень официальных распоряжений и сообщений Народного комиссариата просвещения. – 1923. – №16. – С. 15 – 16.
239. XII съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 г.: Стенограф. отчет. – М.: Политиздат, 1968. – 903 с.
240. Декреты Советской власти. – Т. – 1. – М., 1957. – 374 с.
241. Десятый съезд РКП(б): Стенограф. отчет. – М.: Партиздат, 1963. – 954 с.
242. Известия ВЦИК. – 1919, 24 июня, № 135. – С. 1.
243. Известия Крымского Обкома ВКП(б). – 1930. – №1. – С. 58 – 59.
244. Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду, 1917 – 1936. – К., 1937. – 390 с.
245. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Пер. з 8-го рос. вид. / Ін-т історії партії при ЦК КПУ. – К.: Політвидав України. – Т.2. 1917 – 1924, 1978. – 521 с.; Т.3. 1924 – 1927, 1979. – 529 с.; Т.; 1917 – 1931, 1980. – 557 с.; Т.5. 1931 – 1941, 1980. – 471 с.
246. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917 – 1927: Зб. док. і матеріалів / Голов. арх. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін.; Упоряд.: В.М.Волковинський, П.С.Гончарук, А.Д.Гришин та ін.; Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (від. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – 668 с.
247. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941: Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: В.М.Даниленко, О.Г.Луговський, І.О.Молодчикові. Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (від. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – 734 с.
248. Национальный вопрос и Советская Россия / Нарком. по делам национальностей. – М.: Госиздат, 1921. – 92 с.

249. О завершении ликвидации неграмотности в Куйбышевском районе // Бюллетень Президиума Верховного Совета и Совета Народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики. – 1939. – №7. – С. 2 – 3.
250. О награждениях в связи с завершением ликвидации неграмотности в Колайском районе // Бюллетень Президиума Верховного Совета и Совета Народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики. – 1939. – №11. – С. 15 – 17.
251. О награждениях в связи с завершением ликвидации неграмотности в Тельманском районе // Бюллетень Верховного Совета Народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики. – 1938. – №9. – С. 4.
252. О программе школ политграмоты (Циркуляр Областного Комитета РКП(б) // Известия крымского областного комитета РКП(б). – 1922, ноябрь, №15. – С. 35 – 36.
253. О состоянии всеобщего обязательного начального обучения в Крымской АССР // Бюллетень Президиума Верховного Совета и Совета Народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики. – 1939. – №3. – С. 3.
254. Отчет Татсекции Агитпропа ОК // Известия крымского областного комитета РКП(б). – 1922. – №14. – С. 10 – 14.
255. Отчет татсекции ОК РКП(б) // Известия Крымского Областного Комитета Российского Коммунистического Союза Молодежи. – 1923. – №5, 25 апреля. – С. 29.
256. О работе среди национальных меньшинств: Постановление Президиума Совета Национальностей ЦИК Союза ССР, одобренное Президиумом ЦИК Союза ССР 8 июня 1935 г. по докладом ЦИК УССР и ЦИК БССР // Революция и национальности. – 1935. – №6. – С. 102 – 104.
257. Первый всесоюзный торкологический съезд 26 февраля – 5 марта 1926 г. (стенографический отчет). – Баку: Бакинский рабочий, 1926. – 429 с.
258. Положение партийно-советской периодической печати в Крыму // Известия крымского областного комитета РКП(б). – 1922. – №12. – С. 17 – 18.
259. Постановление Президиума Совета Национальностей ЦИК Союза ССР “О деятельности Всесоюзного центрального комитета нового алфавита” // Революция и национальности. – 1936. – №11. – С.141 – 144.

260. Постановление Президиума ЦИК Крым АССР об организации Комитета по делам радиовещания в Крыму// Бюллетень Верховного СНК Крымской Автономной Советской Социалистической Республики. – 1932. – № 3, 11 января. – С. 2.
261. Постановление ЦИК и СНК Крымской АССР по докладу инструктора ВЦИК Островского о результатах проверки выполнения постановления ВЦИК от 28 января 1929 г. по докладу Досова// Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1929. – №23 – 24, 15 декабря.
262. Постановление ЦИК и СНК СССР о новом латинизированном алфавите народов арабской письменности Союза ССР // Культура и письменность востока. Книга 5. – Баку: ВЦК НТА, 1929. – С. 1.
263. Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. – Симферополь: Крым, 1968. – 242 с.
264. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917 – 1941. Документы и фотоматериалы. – М.: Изд-во Библейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. – 352 с.
265. Сборник постановлений по музейному строительству РРФСР 1931 – 1944 гг. – Москва: Музейный отдел НКП РРФСР, 1934. – 58 с.
266. Севастополю 200 лет. 1783 – 1983. Сборник документов и материалов. – Киев: Наукова думка, 1983. – 411 с.
267. Симферополью 200 лет. – Киев: Наукова думка, 1984. – 318 с.
268. Систематическое собрание законов РРФСР действующих на 1-е января 1928 года (7 ноября 1917г. – 31 декабря 1927г.). – Т. 1. – М.: Юриздат, 1929. – 1128 с.
269. Совецание среди уполномоченных по работе среди национальных меньшинств при ЦИКах автономных республик, местных, краевых и губернских исполнительных комитетов. – М., 1928. – 521.
270. Стенографический отчет Первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в Баку от 3-го до 7-го июня 1927 г. – М., Всесоюзн. центр. ком-т нового тюркск. алфавита, 1927. II, 176 с.

271. Стенографический отчет Второго пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в г. Ташкенте от 7-го по 12-е января 1928 г. – Баку, Всесоюзн. центр. ком-т нового тюркск. алфавита, 1929. – 151 с.
272. Стенографический отчет Третьего пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в г. Казани от 18-го по 23-е декабря 1928 г. – Казань, Всесоюзн. центр. ком-т нового тюркск. алфавита, 1928. – 228 с.
273. Стенографический отчет IV пленума Всесоюзного центрального комитета нового алфавита, происходившего в гор. Алма-Ата. – Алма-Ата, ВЦК НА, 1931. – 263 с.
274. Стенографический отчет V пленума Всесоюзного центрального комитета нового алфавита, происходившего в г. Ташкенте 2 – 9 июня 1931 г. – М., ВЦК НА, 1932. – 167 с.
275. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных республик: Сб. документов, 1917 – 1937 гг.: в 7 Т. – М., 1959 – 1960. – 1200 с.
276. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. документов. – М., 1960. – Т.2. – 615 с.
277. Тайны национальной политики ЦК РКП. Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей в г. Москве 9 – 12 июня 1923 г.: Стеногр. отчет. – М., 1992. – 296 с.
278. Указ о награждениях в связи с завершением ликвидации неграмотности в Ялтинском районе // Бюллетень Президиума Верховного Совета и Совета Народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики. – 1939. – № 17 – 18. – С. 2 – 3.
279. Указ о награждениях в связи с завершением ликвидации неграмотности в Сейтлерском районе // Бюллетень Президиума Верховного Совета и Совета Народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики. – 1939. – №12. – С. 2.
280. Указы Президиума Верховного Совета Крымской АССР о награждениях в связи с завершением ликвидации неграмотности в г. Ялте // Бюллетень Президиума Верховного Совета и Совета Народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики. – 1939. – №19. – С. 4.

281. Хроника. Протокол №7 заседания расширенного Президиума ВЦК НТА, состоявшегося в Махач-Кала, (Дагестанская республика). 1 – 5 июля 1929 г. // Культура и письменность востока. – Баку. – 1929. – 210 с.
282. Хроника. Первый всесоюзный торкологический съезд // Новый Восток. – 1925. – №10. – 540 с.
283. Циркуляры Центрального Комитета РКП(б) // Известия крымского областного комитета РКП(б). – 1922. – № 11. – С. 33.
284. Язык и письменность народов СССР. Стенографический отчет 1-го Всесоюзного пленума Научного совета ВЦК НА 15-19 февраля 1933 г. Под ред. К. Алавердова [и др.]. – М., ВЦК НА, 1933. – 285 с.

III. Дисертації та автореферати

285. Богданович И.О. Роль газеты “Терджиман” у пропаганді реформаторських процесів у мусульманській громаді Російської імперії (1883–1905 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Сімферополь, 2002. – 150 с.
286. Богінська І.В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920 – 30-ті роки) / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донец. держ. ун-т. — Донецьк, 2000. – 19 с.
287. Борисов В.Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920 – 1933 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2003. – 190 арк.
288. Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005.
289. Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /; НАН України. Ін-т історії України. — К., 2005. — 20 с.
290. Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917 – 1939 рр.: Дис... канд. іст. наук. – Х., 1998. – 210 с.
291. Букач В.М. Национальная политика в Украине: Дис... канд. ист. наук: 07.00.01/ ОПИ им. К.Д. Ушинського. – О., 1994. – 236 л.

292. Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. / Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2001. – 203 арк.
293. Верменич Я.В. Здійснення українізації у 20 – 30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми / Автореф. дис. канд. іст. наук / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1993. – 24 с.
294. Ганкевич В. Ю. Джадидистська реформа просвіти кримських татар (межа ХІХ – ХХ ст.): Дис... док. іст. наук: 07.00.02. – Сімферополь, 2000. – 230 с.
295. Ганкевич В.Ю. Джадидистська реформа просвіти кримських татар (межа ХІХ – ХХ ст.) / Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Київ, 2000. – 35 с.
296. Дизанова А.В. Развитие национальных культур в Украине в 20-е гг. (На материалах южного региона): Дис... канд. ист. наук. – Одесса, 1992. – 208 с.
297. Джунушалиева Г.Д. Эволюция кыргызской государственности (20-80 – е годы ХХ века): Автореф. дис. какнд. ист. наук / Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования Кыргызско – Российский Славянский университет. – Бишкек, 1996. – 16 с.
298. Єфименко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938): Дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – 229 арк.
299. Жуковський О.І. Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2006. – 19 с.
300. Карпова Е.Г. Культурно-просветительные учреждения Якутии: история, теория, педагогическая деятельность (1917 – 1945 гг) / Автореф. дис. докт. ист. наук / Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова. – М., 2007. – 54 с.
301. Колісник К.Е. Проведення політики українізації на Харківщині в 1923–1932 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2001. – 194 арк.
302. Коляструк О.А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20 – 30-ті роки ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2003. – 190 арк.

303. Кондратюк Г. Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20 – 30 роках ХХ століття: Автореф. дис. . . канд. іст. наук. – К., 2005. – 19 с.
304. Котов К.Ф. Коренизация советского государственного аппарата Казахстана, 1920 – 1936 гг. / Автореф. дис. канд. юрид. наук. – М. – 1951. – 20 с.
305. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: Автореф. дис. . . д-ра іст. наук / Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2001. – 39 с.
306. Мусаева У.К. Історико-етнографічне вивчення народів Криму в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ століття: Дис. . . канд. іст. наук: 07.00.02. – Сімферополь, 2004.
307. Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті - середина 30-х рр. ХХ ст.) / Автореф. дис. . . д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 43 с.
308. Орлянський В.С. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920 – 1930-ті рр.: Автореф. дис. . . д-ра іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2002. – 42 с.
309. Перфирьева И.А. Становление и эволюция государственного аппарата власти и управления Забайкалья в 1922 – 1936 гг.: Автореф. дис. канд. ист. наук / Иркутский гос. университет. – Иркутск, 2007. – 27 с.
310. Попов В.П. Государственная политика развития среднего специального образования в России: исторический опыт и реализация. 1920 – 2000-е годы: Автореф. докт. ист. наук / МПГУ. – М., 2007. – 33 с.
311. Прохорчик М.В. Народна освіта у Криму в 1921 – 1929 рр. / Автореф. дис. . . к-та іст. наук. – Запоріжжя, 2000.
312. Роговий В.М. Українсько-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20 – 30-х рр. ХХ ст.: Дис. . . канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т будівництва і архітектури. – К., 20001. – 165 арк.
313. Стремецька В.О. Політика українізації на Півдні України у 20 – 30-ті роки ХХ ст.: Дис. . . канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський держ. педагогічний ун-т. – Миколаїв, 2001. – 250 арк. – Бібліогр.: арк. 176 – 224.

314. Хованцев Д.В. Політика партійно-державного керівництва Кримської АРСР щодо національних меншин (1921 – 1941 роки): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005.
315. Чернявська С.М. Впровадження української мови в систему освіти 1923 – 1932 рр. / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2003. – 20 с.
316. Чирко Б.В. Борьба коммунистической партии Украины за осуществление решений XII съезда РКП(б) по национальному вопросу (1923 – 1927): Автореф. дис... канд. ист. наук / Киевский гос. ун-т им. Т. Шевченко. – К., 1983. – 24 с.
317. Якубова Л.Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921 – 1935 рр.): Дис... док. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. – 572 с.

IV. Довідкова та статистична література:

318. Вологдин Б. Народное образование в Крыму на 1-е декабря 1925 г. (1925 – 1926 уч. год) // Бюллетень Крымского Центрального Статистического Управления. – 1926. – №6, август. – С. 22 – 23.
319. Вологдин Б. Школьное образование в Крыму на 1 января 1925 года // Бюллетень Крымского Центрального Статистического Управления. – 1925. – №5, 15 сентября. – С. 13 – 22.
320. Народное образование в Крыму на 1-е декабря 1925 г. (1925-26 уч. год) // Бюллетень Крымского Центрального Статистического Управления. – 1926. – №6, август. – С. 16 – 19.
321. Библиотеки Автономной Республики Крым: Справочник / (Редкол. Е.Г. Эмирова (пред.) и др.); М-во культуры АРК, Фонд поддержки б-к Крыма. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2002. – 151 с.
322. Дьяконова Н.Н. Кинофикация // Башкортостан. Краткая энциклопедия. Научное издательство «Башкирская энциклопедия». Уфа – 1996. – 670 с.
323. Деятели крымскотатарской культуры (1921 – 1944 гг.): Библиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д.П.Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – 240 с.

324. Когонашвили К. Краткий словарь истории Крыма. – Симферополь: «Бизнес-Информ», 1995. – 332 с.
325. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т.ц.М.: Издательство политической литературы, 1970. – 147 с.
326. Культурное строительство в СССР. Статистический сборник. – М. – Л.: Госпланиздат, 1940. – 267 с.
327. Профессионально-техническое образование. // БСЭ. – 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – Т 4. – С. 145 – 146.
328. Педагогическая энциклопедия. М.: Советская энциклопедия. – (том 1 – 1964 г., 832 с.; 2 том – 1965г. – 912 с.; 3 том – 1966г. – 880 с.; 4 том – 1968г. – 911 с.).
329. Педагогическая энциклопедия. Том 3. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 880 с.
330. Педагогическая энциклопедия. Том 4. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 911 с.
331. Політика коренізації в радянській Україні (1920 – 1930-і роки); Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упорд. та авт. вступ. ст.: П.Бондарчук, В.Даниленко, Г.Єфименко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 219 с.
332. Научные работники Крыма. Справочник. – Симферополь: Изд. Крымской секции Научной работников, 1927 г. – 11 с.
333. Школьное образование в Кр. С.С.Р. (Школьное дело в 1923-24 уч.г.) // Бюллетень Крымского Центрального Статистического Управления. – 1924. – №4. – С. 9 – 12.

V. Газети:

334. «Yeni dunya»
335. «Красный Крым»
336. «Рабочий Мариано»
337. «Герджиман»

VI. Література:

338. Аблямитов Ф. Латинджилик этрафында // Илери. – 1926. – №8, декабрь. – С. 40 – 42.
339. Агазаде Ф. История возникновения и проникновения в жизнь идеи нового тюркского алфавита в АССР. С 1922 по 1925 год. Баку, Ком-т по проведению нового тюркск. алфавита. – 1926. – 60 с.
340. Агазаде Ф. Материалы по унификации проектов нового тюркского алфавита. Б. М., Всесоюзн. ком-т нового тюркск. алфавита. – 1927. – 38 с.
341. Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Издание ВЦК НТА. – Казань: Государственная Объединенная типо-литография Татполиграфа, 1928. – 140 с.
342. Агамали-Оглы С. В защиту нового тюркского алфавита. – Баку, Азгиз, 1927. – 86 с.
343. Агамали-Оглы С. Неотложные нужды тюркско-татарских народов. – Баку, Ком-т нового тюркск. алфавита. – 1925. – 88 с.
344. Аитов Г. Новый алфавит – великая революция на Востоке. К межрайонным и краевой конференции по вопросам нового алфавита. Саратов, Нижневолжск. краевое изд-во. – 1932. – 73 с.
345. Айвазов А. Енъи элифбе имля конференциясы къарарларынынъ эмиети // Илери. – 1927. – №8-9 (16-17), август – сентябрь. – С. 6 – 11.
346. Айвазов А. Латин элифюее кечмек меселеси. (Айвазов аркъадашынынъ «Енъи элифба мудафаа ёлунда» намындаки эсеринден парчасаны дердж этемиз. Эсер якъында басыладжакътыр) // Илери. – 1927. – №4(12), апрель. – С. 57 – 60.
347. Алфавит Октября. Итоги введения нового алфавита среди народов РСФСР. Сборник статей. Под общ. ред. Н. Нурмакова. – М.-Л. – 1934. – 166 с.
348. Алькор (Кошкин) Я. П. Письменность народов Севера. – Л., Инт народов Севера, б. г. [В конце текста: 1931]. – 20 с.
349. Акманов И.Г. История Башкортостана. XX век. Ч.II. Пробный учебник для 9 кл. Уфа: Китап, 2001. – 176 с.

350. «Алим Айдамакъ» кинода // *Пері.* – 1926. – №2. – С. 71 – 72.
351. Асанов А. Народное образование в Бахчисарайском районе // *Крым.* – 1926. – №2. – С. 181.
352. Ашнин Ф.Д. Бекир Вагапович Чобан-заде // *Народы Азии и Африки.* – 1967, № 1. – С. 208 – 216.
353. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М. Дело профессора Б.В. Чобан-заде // *Восток.* – 1998. – №5. – С.125 – 133.
354. Б.Р. О национальных кадрах специалистов // *Революция и национальность.* – 1935. – №10. – С. 80 – 82.
355. Баграмов Э.А. Ленинская национальная политика: достижения и перспективы. – М.: Мысль, 1977. – 231 с.
356. Байбулатов. Бюджет Крым АССР в 1933 г. // *Экономика и культура Крыма.* – 1933. – №5. – С. 55 – 57.
357. Байрашевский И. 5 лет татарского фельдшерско-акушерского техникума // *Красный Крым.* – 1927, 3 мая, №104 (1924). – С. 5.
358. Балич У. Народное образование к десятилетию Октябрьской революции // *Пути коммунистического просвещения.* – 1927. – №9–10. – С. 15 – 16.
359. Балич У. Состояние дела народного образования в Крыму // *Пути Коммунистического Просвещения.* – 1926. – №8 – 9 (18 – 19). – С. 8 – 17.
360. Бугай М.Ф. Депортація кримських татар у 1944 р. // *Український історичний журнал.* – 1992. – №1. – С. 29 – 45.
361. Балич У. Состояние дела народного образования в Крыму // *Пути Коммунистического Просвещения.* – 1926. – №5(15). – С. 11 – 12.
362. Балич У. Состояние дела народного образования в Крыму // *Пути Коммунистического Просвещения.* – 1928. – №6. – С. 14 – 15.
363. Балич У. Состояние народного образования в Крыму. // *Пути коммунистического просвещения.* – 1926. – №6 – 7 (16 – 17). – С. 18 – 20.

364. Балич У. Состояние народного просвещения в Крыму // Педагогическая жизнь Крыма. – 1925. – №6. – С. 11 – 12.
365. Балич У. Состояние народного просвещения в Крыму // Педагогическая жизнь Крыма. – 1925. – №7. – С. 11.
366. Балич У.В. Состояние дела народного образования в Крыму // Oguv icleri. – 1926. – №6–7 (16 – 17). – С. 13.
367. Балич. У.В. Теория и практика трудовой школы // Педагогическая жизнь Крыма. – 1925. – №9 – 10. – С. 10 – 11.
368. Баскаков Н.А. Тюркские языки. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960 г. – 242 с.
369. Бекирова М.Т. Истоки крымскотатарского киноискусства. 2 Таврические научные чтения, посвященные 80-летию музея Тавриды., г.Симферополь, 25 мая 2001г. Сборник материалов. – Симферополь, 2002. – 111с.
370. Бекирова Р. Здравоохранение в Крыму // Социалистическая экономика и культура Крыма. – 1935. – №1 – 2. – С. 105 – 106.
371. Бертельс Е.Э. Из истории попыток реформы арабского алфавита // Культура и письменность востока. Издание ВЦК НТА. Кн. 2. – 1928. – С. 10 – 13.
372. Бобрышев С. Итоги работы приемной комиссии в Симферопольский педагогический институт на 1927 – 1928 учебный год // Пути коммунистического просвещения. – 1927. – №1. – С. 31 – 32.
373. Богданов Али. Подготовка национальных кадров // Революция и национальности. – 1936. – №4. – С. 46 – 47.
374. Богомоллов О., Бубенок О., Данилов С., Радівілов Д. Мусульманское образование в Крыму (1917 – 1939 г.г.) // Кримські студії. – 2005. – №5 – 6 (25 – 28). – С. 212 – 229.
375. Богомоллов А.В., Бубенок О.Б., Данилов С.И., Радивилов Д.А. Мусульманское образование в Украине (1918–1927 гг.): политико-правовые и органи-

- зационно-институциональные аспекты // Східний Світ. – 2004. – №2. – С. 27 – 38.
376. Боданинский У. Археологическое и этнографическое изучение крымских татар в Крыму // Реконструкция народного хозяйства в Крыму / Крымплан. – Симферополь, 1930. – Вып.2.
377. Боданинский У. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. – Симферополь, 1930. – 149 с.
378. Боданинский У. Производства из шерсти у крымских татар // Крым. – 1928. – №1 (6), вып.2. – С. 67 – 75.
379. Боданинский У. Татарские «Дурбе» – мавзолеи в Крыму / Гос. Дворец-музей татарской культуры в Бахчисарае. – Симферополь, 1927. – 7 с.
380. Боданинский У. Татарские мавзолеи «Дурбе» в Крыму: Из истории искусства крымских татар // ИТОИАиЭ. – 1927. – Т.1. – С. 195 – 201.
381. Боданинский У., Грозный Я., Одинцов М. Экскурсионный план для г.Бахчисарая и его района, предложенный Бахчисарайским дворцом-музеем и одобренный конференцией Главполитпросвета НКП РРФСР в январе 1926 г. // Крым. – 1926. – №2. – С. 169 – 176.
382. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917 – 1967). – Київ: Вид-во ун-ту, 1968. – 226 с.
383. Бондаренко А. Українці Росії – Национальный «холокост» нашей диаспоры – Почему при советской власти самарские украинцы забыли родной / Промінь. – 2003. – №26 – 27.
384. Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 45 с. (іст. зошити).
385. Борисов Ю.С. Развитие государственной системы народного образования в СССР: совершенствование содержания обучения. «Из истории партийно-

государственного руководства культурным строительством в СССР». Сборник статей. – М.: Наука, 1983. – 434 с.

386. Борисов В.Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921 – 1932 рр. // Укр. іст. журн. – 2000. – №4. – С. 90 – 99.

387. Борисьонко О.Ю. Обговорення проблем українізації вищим партійним керівництвом у 1922-1923 рр. // Український історичний журнал. – 2000. – №4. – С. 90 – 99.

388. Борисьонко Е.Ю. Украинизация 20-30-х гг. В СССР в освещении современной украинской историографии // Славяноведение. – 1999. – №5. – С. 68 – 77.

389. Борисьонко Е.Ю. К вопросу об обсуждении высшими партийными и советскими руководителями проблем коренизации и украинизации (1922 – 1923 гг.) // Четвертий міжнародний конгрес україністів. – Одеса, 26-29 серпня 1999. Доповіді та повідомлення. Історія Ч.2. ХХ століття. Одеса – Київ – Львів. – 1999. – С.399 – 403.

390. Борисьонко Е.Ю. Путь к украинизации: национальная политика большевиков в первые годы советской власти (1917 – 1923) // Славянский альманах 2000. – М., 2001. – С. 197 – 210.

391. Борисьонко Е.Ю. Феномен советской украинизации. 1920 – 1930-е годы / Институт славяноведения РАН. – М.: Европа, 2006. – 256 с.

392. Бороздин И. Изучение культур советского Востока // Новый Восток. – 1927. – №19. – С. 21.

393. Бороздин И. Современная крымская республика // Новый Восток. – 1925. – №19. – С. 114 – 123.

394. Бояров А.Ф. Якутия окончательно разрешила вопрос унификации якутского алфавита // Культура и письменность Востока". Книга V. – Баку. – 1929. – С. 190 – 193.

395. Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 192-й. – Симферополь: Таврия, 1992. – 152 с.
396. Бухарин Н.И. Судьбы русской интеллигенции // Путь к социализму. Избранные произведения. – Новосибирск, 1990. – С. 108.
397. В борьбе за новый тюркский алфавит. (К I Всесоюзному тюркологическому съезду). Сборник статей С. Агамалы-Оглы, Г. Бройдо, Л. Жиркова, З. Навширванова, М. Павловича, Н. Тюрякулова, Н. Яковлева. Под общ. ред. М. Павловича. – М., Научн. ассоциация востоковедения при ЦИК СССР. – 1926. – 70 с.
398. Ваганья Н. О национальной культуре. – М.: Госиздат, 1927. – 192 с.
399. Васильков Я.В., Гришина А.М., Перченко Ф.Ф. Репрессированное востоковедение. Востоковеды, подвергшиеся репрессиям в 20–50-е годы // Народы Азии и Африки. – 1990. – №5. – С. 104 – 105.
400. Вдовин А.И. Национальная политика 30-х годов: (об исторических корнях кризиса межнациональных отношений в СССР) // Вестник Московского ун-та. Серия 8: История, 1992. – №4. – С. 17 – 38.
401. Верменич Я.В. Поняття “українізації” в історичному контексті // Наук. зб. Ін-ту політ. і етнонац. Досліджень. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 129 – 131.
402. Верменич Я.В., Бачинський Д.В. “Українізація”: походження і зміст поняття // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 3. – Київ, 1999. – С. 140 – 155.
403. Верменич Я.В. Політичні наслідки та уроки політики українізації 20 – 30-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2001. – Вип.4. – С. 288 – 308.
404. Веселов А.Н. Низшее профессионально-техническое образование в РСФСР (очерки по истории профтехобразования). Под ред. действ. Чл. АНП РСФСР проф. Н.А.Константинова. М.: Трудрезерв издат, 1955. – 328 с.
405. Вопросы языка и письменности. VII пленум ВЦК НА // Революция и национальности. – 1937. – №3. – С. 66 – 67.

406. Воробьев П. Ленинградский институт живых восточных языков // Новый Восток. – 1928. – №5. – С. 461.
407. Войналович О. Засади державної політики щодо розвитку шкільної освіти національних меншин в Україні у 1920 – першій половині 30-х рр.: історія, досвід, проблеми // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень. – Вип. 9. Схід і Захід України: проблеми єднання. – К., 1999. – С. 175 – 184.
408. Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні. – К. – Полтава, 1992. – 149 с.
409. Высшая школа СССР за 50 лет (1917 – 1967). Под ред. проф. В.П.Елютина. – М.: Высшая школа, 1967. – 272 с.
410. ВУР Н. Советское строительство и язык // Советское строительство. – 1931. – №11. – С. 10 – 22.
411. Ганкевич В. На службе правде и просвещению: Краткий библиографический очерк Исмаила Гаспринского (1851 – 1914). – Симферополь: Доля, 2000. – 328 с.
412. Ганкевич В.Ю. Исмаил-бей Мустафа-оглу Гаспринский. Библиография. – Симферополь: Крым уч.-пед.гиз, 1995. – 78 с.
413. Ганкевич В.Ю. Крымскотатарские медресе. Курс лекций. Симферополь: Доля, 2001. – 162 с.
414. Ганкевич В.Ю., Шендрикова С.П. Виникнення першого кримськотатарського жіночого періодичного видання // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – №49, Том.2. – С.16 – 19.
415. Гирчак Е.Ф. На фронте борьбы с национализмом. – М., 1930. – 63 с.
416. Господаренко Н.М. Государственное устройство Крыма, национальный и социальный состав населения полуострова в 20-е годы // Крымский Архив. – 2001. – №6. – С. 268 – 270.

417. Господаренко Н. М. Особенности культурно-политической работы среди национальных меньшинств Крыма в 1920-е годы // Ученые записки Таврического национального университета. – №1. Том 13 (52). – С.
418. Григорьев В.В., Таран П.Е. Из истории народного образования в Крыму в 20-е годы XX века // Культура Народов Причерноморья. – 1999. – №6. – С. 309 – 311.
419. Григорьева Л.И. Особенности музейной этнографии Крыма в 20-е нач. 30-х годов XX ст. Негативные тенденции // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №68. – С. 135 – 139.
420. Грошев И.И. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики. – М.: Мысль, 1967. – 420 с.
421. Даниленко В.М. До витоків політики «українізації» // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 1993. – Вип. 1. – 53 – 67 с.
422. Даниленко В.М. Згорання “українізації” й посилення русифікаторських тенденцій в суспільно-культурному житті радянської України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 1993. – Вип.2. – К., 1996. – С. 96 – 116.
423. Даниленко В.М. “Українізація” 1920-х рр. і сьогодні // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22 – 28 серпня 1993 р. – Львів, 1994. – С. 67.
424. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К., 1991. – 342 с.
425. Даниленко В.М. Українізація: Здобутки і втрати (20 – 30-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 79 – 91.
426. Данильченко О.П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей України в 20-х рр. XX ст. // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С. 74 – 87.
427. Дашкевич Я.Р. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. // Україна вчора і нині. – К., 1999. – С.78 – 89.

428. Дворец и музей татарской культуры в г.Бахчисарае // Известия Центрального бюро краеведения. – 1929. – №4. – С. 26 – 27.
429. Деревянко Т. В главной роли – Хайри // Голос Крыма. – 1998. – №49 (264), 4 декабря.
430. Демченко М. Національне питання та пролетаріат. – Х. – К., ДВУ, 1930. – 109 с.
431. Джемаледдинов К. Арап харфлерини не ичюн ташлаймыз? // Илери. – 1926. – №8, декабрь. – С. 37 – 39.
432. Д-н. А. Этнографические музеи в Крыму // Этнография. – 1926. – №1/2. – С. 305.
433. Докладная записка М.Султан-Галиева. “Доклад члена коллегии Наркомнаца Султан-Галиева о положении в Крыму // Крымский Архив. – 1996. – №2. – С. 90 – 94.
434. Дудкевич Г. Граммофонные записи народного творчества // Революция и национальности. – 1937. – №8. – С. 53 – 54.
435. Евтух В. Этническое меньшинство: понятие, признаки, функции // Философская и социологическая мысль. – 1994. – 1994. – №1 – 2. – С. 16 – 22.
436. Единый северный алфавит. (Проект). – Хабаровск. – 1930. – 12 с.
437. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. редактори Ю.І. Римаренко, І.Ф.Курас. – К., 1993. – 800 с. (Інститут держави і права АНУ, Інститут національних відносин і політології АНУ).
438. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: [Монографія] / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов, І.О. Кресіна, С.Ю. Римаренко, С.О. Телешун, Л.Є. Шкляр; За гол. ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Ін-т держави і права НАН України. 2000. – 516 с.
439. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. редактори Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас. – К., 1993. – 800 с.

440. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Берштейн, Н.А. Зінкевич, В.Т. Зінич та ін.; За ред. В.І. Наулка. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 241 с.
441. Еньи элифба болюги // Илери. – 1927. – №10 (18), октябрь. – С. 105 – 106.
442. Еньи элифба болюги // Илери. – 1927. – №11 (19), ноябрь. – С. 67.
443. Еньи элифба болюги // Иллери. – 1927. – №12 (20), декабрь. – С. 80.
444. Єфименко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932 – 1938) // Український історичний журнал. – 2000. – №5. – С. 3 – 17.
445. Єфименко Г. Національна політика ЦК ВКП(б) у засобах масової інформації УРСР (1932 – 1938) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 5. – К., 2001. – С. 184 – 200.
446. Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932 – 1938) // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С. 82 – 93.
447. Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932 – 1938) (Закінчення) // Укр. іст. журн. – 2000. – №4. – С. 37 – 47.
448. Єфименко Г.Г. Національно-культурна політика як один із засобів модернізації радянського суспільства у 1920 – 1930-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – К., 2003. – С. 251 – 278.
449. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. Переклад, вступна стаття, примітки та коментар Із. Клейнера. – К., 1991. – 136 с.
450. Жуков Н. О состоянии всеобщего начального обучения в Крыму // Бюллетень Президиума Верховного Совета и Совета Народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики. – 1939, №23 – 24. – С. 3 – 4.
451. Забалуев. Итоги и перспективы в области профобразования // Пути коммунистического просвещения. – 1926. – №12. – С. 93 – 94.

452. Закиев М.З. Языковая политика в условиях перестройки // Коммунист Татари. – 1989. – №9. – С. 11.
453. Закир Али. О ликвидации неграмотности взрослого населения Крыма // Революция и национальности. – 1936. – №4. – С. 63.
454. Затонский В.П. Национально-культурное строительство и борьба против национализма. – М., 1934. – 65 с.
455. Затонский В.П. К вопросам национальной политики на Украине. – Харьков, 1933. – 53 с.
456. Задонський В.П. Рішуче піднести грамотність у школі // Комуніст. – 1936. – 16 січня.
457. Залкинд Е. М. Изучение истории, языка, литературы и экономики Бурят-Монголии // XX лет БМАССР. – Улан-Удэ, 1943. – С. 24 – 36.
458. Зиннатулин Р.Р. К вопросу о языковой политике РКП(б) в 1920-е годы (на материалах Татарстана) // Региональная научно-практическая конференция «Зеленодольский регион: проблемы истории и культуры». Казань – Зеленодольск, 2003. – 394 с.
459. Зингер Л. Национальный состав пролетариата в СССР. – М., 1934. – 53 с.
460. Змерзлый Б.В. Привлечение крымских татар в вузы Крымской АССР в 1920 – 1930-х гг. // Культура Народов Причерноморья. – 2004. – №52, том 1. – С. 26 – 30.
461. Змерзлый Б.В. Некоторые аспекты работы государственных и партийных органов Крымской АССР в 1920 – 1930-х годах по ликвидации неграмотности среди крымских татар // Культура народов Причерноморья. – 2004. – №50, том 2. – С. 74 – 77.
462. Змерзлый Б.В. Обеспечение учебниками крымскотатарских школ Крыма (1920 – 1930 гг.) // Культура Народов Причерноморья. – 2003. – №46. – С. 139 – 141.

463. Змерзлый Б.В. Политические репрессии среди крымскотатарских преподавателей Крымского педагогического института им. М.В.Фрунзе // Культура Народов Причерноморья. – 2004. – №49, том 2. – С. 20 – 23.
464. Змерзлый Б.В. Развитие начального образования крымских татар в Крымской АССР (1920 – 1941) // Культура Народов Причерноморья. – 2003. – №37. – С. 213 – 220.
465. Змерзлый Б.В. Проблемы подготовки кадров высшей квалификации для крымскотатарских школ Крыма в 1930-х годах // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – 2002. – №1, том 15(54). – С. 150 – 153.
466. Змерзлий Б.В. Залучення кримських татар до робітничих факультетів Кримської АРСР // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – 2003. – №2, том 16(55). – С. 27 – 33.
467. Змерзлый Б.В. Ліквідація неписьменності серед кримських татар в 1920-х роках у Криму // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – 2002. – №2, том 15(54). – С. 97 – 103.
468. Змерзлий Б.В. Особливості введення латинського алфавіту в Криму // Сходознавство. – 2002. – №17 – 18. – С.63 – 67.
469. Змерзлый Б.В. Розвиток видавничої справи кримськотатарською мовою в Кримській АРСР у 1920 – 1927 рр. // Культура народів Причерномор'я. – 2004. – №56, том.2. – С. 69 – 71.
470. Змерзлый Б.В. Введение кирилличного алфавита в крымскотатарском языке в 1938 г. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – 2005. – №1, Том 18(57). Филология. – С. 30 – 35.
471. Змерзлий Б.В. “Ени Дюнья” – перша кримськотатарська газета в Кримській Автономній радянській соціалістичній республіці (1918 – 1938 р.) // Культура народів Причерномор'я. – 2005. – №61. – С. 87 – 89.

472. Змерзлий Б.В. Становлення та розвиток часописів “Oquv isleri” та “Peri” // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – №65. – С. 67 – 69.
473. Змерзлий Б.В. Крымские татары в системе сельскохозяйственного образования Крымской АССР (1920–1941 гг.) // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – №66. – С. 24 – 27.
474. Змерзлий Б.В. Крымские татары в системе медицинского образования Крымской АССР (1921 – 1941) // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – №73. – С. 184 – 187.
475. Змерзлий Б.В. Обучение крымских татар на курсах профессиональной подготовки в Крымской АССР (1921 – 1941) // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – №74. – С. 163 – 167.
476. Змерзлий Б.В. Деятельность курсов профессиональной подготовки Главлитии и НКЮ Крымской АССР в 1920 – 1930-х гг. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2006. – №1, том 19 (58). – С. 49 – 54.
477. Змерзлий Б.В. Особливості діяльності музеїв Кримської АРСР з вивчення історії кримських татар у 1930-х рр. // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харк. Нац. пед. Ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків: Майдан, 2006. – Вип. 23. – С.164 – 171.
478. Змерзлий Б.В. Создание и деятельность журналов на крымскотатарском языке в Крымской АССР // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2005. – №1, том 18 (57). – С. 25 – 30.
479. Змерзлий Б.В. Деятельность городских и районных библиотек Крымской АССР по обеспечению культурных потребностей крымских татар // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – №79. – С. 69 – 71.
480. Змерзлий Б.В. Издание районных газет на крымскотатарском языке в Крымской АССР // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – №81. – С. 68 – 70.

481. Зорин. Основные моменты построения школьной сети всеобщего обучения // Пути коммунистического просвещения. – 1926. – №5(15). – С. 60 – 61.
482. Зорин. Режим экономии в учреждениях народного образования // Пути коммунистического просвещения. – 1926. – №12. – С. 22 – 23.
483. Иванов В.В. Методология исторической науки. – М., 1985. – 168 с.
484. Из деятельности Российского общества по изучению Крыма // Этнография. – 1926. – №1/2. – С. 306.
485. Из практики татарской опытной школы в Симферополе // Педагогическая жизнь Крыма. – 1925. – №3 – 4. – С. 84 – 91.
486. Исаев М.И. О языках народов СССР. – М.: Наука, 1978. – 222 с.
487. Исаев М.И. Сто тридцать равноправных (о языках народов СССР). – М.: Наука, 1970. – 190 с.
488. Исаев М.И. Языковое строительство в СССР. – М.: Наука, 1979. – 351 с.
489. Инструктивно-методические указания по переводу письменности народов Крайнего Севера на основу русского алфавита. – М., Учпедгиз, 1937. – 8 с.
490. Итоги разрешения национального вопроса в СССР. – М., 1936. – 179 с.
491. Камчин-Бек А. Новый тюркский алфавит в Советском Союзе. К выставке «Новая письменность народов Советского Союза». – М.- Баку, ВЦК НТА, 1930. – 30 с.
492. Камчин-Бек А. Наши успехи и достижения (к III Пленуму ВЦК НТА) // Культура и письменность востока. – 1928. – Издание ВЦК НТА. – Кн. 2. – С. 70 – 71.
493. Кантор Я. Что сделано для обслуживания национальных меньшинств // Коммунист. – 1926. – 6 февраля. – С. 3 – 4.
494. Карнеев И. Подготовка специалистов сельского хозяйства в цифрах // Революция и национальности. – 1934. – №1. – С. 16 – 17.
495. Карнеев В. Национальная школа к новому учебному году // Революция и национальности. – 1937. – №9 – 10. – С. 24 – 45.

496. Карпенко О. Початкову й середню школу – на вищий щабель // Більшовик України. – 1932. – №16. – С. 29 – 36.
497. Карпов Г.Г. О советской культуре и культурной революции в СССР. – М.: Госкультпросветиздат, 1954. – 243 с.
498. Касымов Г. Пантюркистская контрреволюция и ее агентура – султангалиевщина. – Казань, 1931. – С. 44 – 45.
499. Керим И. Библиографический сборник по крым.тат. языку, литературе, истории и культуре. – Симферополь: Крымское государственное учебно-педагогическое издательство, 1994 – 56 с.
500. Керимов И.А. Крымскотатарская периодическая печать довоенного времени // Голос Крыма. – 2004, 9 апреля. – С. 7.
501. Киров В. Больше внимания национальным библиотекам // Революция и национальности. – 1937. – №1. – С. 81 – 82.
502. Ким А.И., Муртаза-Оглы Ф.А. Национальное меньшинство и этнографическая группа как субъекты советской автономии // Конституционное регулирование национального суверенитета и государственности в СССР. – Свердловск, 1982. – С. 53 – 72.
503. Климович Л.И. На службе просвещению. О первой тюркоязычной газете «Терджиман» и ее издателе И.Гаспринском // Звезда Востока. – 1987. – №8. – С.173 – 179.
504. Колмакова М.Н. и Суворов Н.П. Народное образование в СССР. Под ред. И.А.Каирова. – М.: Изд-во Академии пед. Наук РРФСР, 1957. – 783 с.
505. Коломийцев В.Р. Методология истории. – М.: РОССПЭН, 2001. – 192 с.
506. Кондратюк Г.М. Школьное образование крымских татар: исторический опыт и современные перспективы // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. М. Київ, 13 – 14 травня 2004 р. – К.: Світогляд, 2004. – С. 386 – 388.

507. Кондратюк Г.Н. Крымский рабфак в 20-х годах XX века // Культура Народов Причерноморья. – 1998. – №5 – С. 58 – 62.
508. Кондратюк Г.Н. Подготовка педагогических кадров для крымскотатарских школ в Крымской АССР (1921 – 1941гг.) // Эстафета поколений. Материалы научно-практической конференции, посвященной 130-летию со дня открытия Симферопольской татарской учительской школы. – Симферополь: Доля, 2003. – С. 32 – 34.
509. Кондратюк Г.Н. Финансирование школ Крымской АССР в 20–х годах Культура Народов Причерноморья. – 2001. – №21. – С. 96 – 98.
510. Коростелина Т.А. Развитие педагогической мысли в Крыму на рубеже 19 и 20 веков // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №5. – С. 90 – 91.
511. Котляр Ю.В. Політика коренізації в Криму в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – К., 2003. – С. 243 – 251.
512. Корольов Ф.Ф. Очерки по истории советской школы и педагогики (1921-31 гг.). – М. – 1961. – С. 47.
513. Корюшко М. Етнозберігаюча роль ісламу в житті тюркомовних народів в Україні // Наукові записки / Збірник. – К.: ППІЕНД, 1999. – Вип.. 8. – К., 1999. – С. 138 – 147.
514. Косіор С.В. Українізація і завдання КП(б)У: З доповіді на XIV Київській окружній партконференції // Більшовик України. – 1929. – №1. – С. 38 – 50.
515. Красовицкая Т.Ю. Советское государство и подготовка кадров национального учительства в первые годы советской власти (1917 – 1922) // «Из истории партийно-государственного руководства культурным строительством в СССР». Сборник статей. – М.: Наука, 1983. – С. 70 – 81.
516. Красовицкая Т.Ю. Власть и культура. Исторический опіт организации государственного руководства национально-культурнім строительством. – М., 1993. – 361 с.

517. Красовицкая Т.Ю. Модернизация России: Национально-культурная политика 20-х годов / РАН. Ин-т рос. истории. – М., 1998. – 414 с.
518. Краткий очерк преобразования Крымского Университета в Крымский Педагогический Институт // Известия Крымского педагогического института им. М.В.Фрунзе. – 1928. – С. 38 – 39.
519. Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
520. Крупская Н.К. О библиотечном деле. Т.1. – М., 1926. – 420 с.
521. Крымская АССР (1921 – 1945) (Вопросы – ответы; Вып. 3) / Сост. Ю.И.Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – 320 с.
522. Крымская АССР. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1927. – 280 с.
523. Крымский сельскохозяйственный институт имени М.И.Калинина (к 50-летию со дня основания). – Симферополь, 1981. – 30 с.
524. Кудрявцев В. Коммунистическая школа к десятилетию Октября // Пути коммунистического просвещения. – 1927. – №9 – 10. – С.11 – 13.
525. Кудрявцев В. Подготовка партийных и советских работников для деревни через Областную Совпартшколу // Пути коммунистического просвещения. – 1927. – №5 – 6. – С.53 – 55.
526. Кулиниченко М.И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. – М., 1972. – 564 с.
527. Кульбешеров Б. Итоги 2-го пленума Всесоюзного Центрального Комитета нового тюркского алфавита и очередные задачи дела введения этого алфавита // Культура и письменность востока. Книга 2-я. – Баку: Издание ВЦК НТА, 1928. – С. 8 – 20.
528. Культурное строительство в РСФСР. – М.: Издательство Советская Россия, 1985. – 395 с.
529. Кульчицкий С. Природа радянської державності // Щоденна всеукраїнська газета. – 1 червня 2002. – №97. – С. 1.

530.

531. Курбанов С. От режима капитуляции – к национальной независимости. К посещению Советского Союза правительственной турецкой делегацией // Революция и Национальности. – 1932. – № 6. – С. 19 – 20.

532. Кутунцева Н.М. Роль рабочих факультетов в формировании кадров народной интеллигенции в СССР. – М.: Наука, 1966. – 192 с.

533. Латин элифбеси // Илери. – 1927. – №4 (12), апрель. – С. 95.

534. Латин элифбеси ве экенджи дередже татар мектплери мудирлери конференциясы // Илери. – 1926. – №6 – 7, ноябрь. – С. 83

535. Латинджелер кошеси // Илери. – 1927. – №2 (10), февраль. – С. 88 – 89.

536. Латинджилер кошеси // Иллери. – 1927. – №5(13), мыйс. – С. 92.

537. Латинджилер, не уджюм ми ола?: Латин арфелере бир кьач хабер // Илери. – 1927. – №9, январь. – С. 63 – 64.

538. Латинжелер кошеси // Илери. – 1927. – №3 (11), март. – С. 80.

539. Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. М.: Март, 1996. – 336 с. илл.

540. Левітан М. Освіта національних меншостей // Шлях освіти. – 1927. – №10. – С.15 – 23.

541. Левкоев А.А. Национально-языковая политика финского руководства Советской Карелии (1920–1935). – Петрозаводск, 1992. – С. 4 – 5.

542. Липинський В.В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр. // Укр. іст. журн. – 1999. – №5. – С. 3 – 14.

543. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000. – 250 с.

544. Лозинський В.С. Політика українізації в 20 – 30-х роках: Історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журн. – 1989. – №3. – С. 46 – 55.

545. Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // В.І. Ленін про Україну. – К., 1969. – Ч.1. – С. 490 – 515.

546. Литвин А.Л. Запрет на жизнь. – Казань: Татар.кн.изд-во, 1993. – 176 с.

547. Лотте Д. С. Некоторые принципиальные вопросы отбора и построения научно-технических терминов. – М.-Л., 1941. – 24 с.
548. М.Н. Латин арфелери кабул меселесис этрафындан // Илери. – 1926. – №2, 30 июнь. – С. 6 – 21.
549. Максименко М. Развитие социалистической культуры в Крыму. – Симферополь: Крымиздат, 1963. – 187 с.
550. Макарова Г.П. Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР, 1917 – 1923 гг. Исторический очерк. – М.: Наука, 1987. – 173 с.
551. Материалы 1-й Всероссийской конференции по развитию языков и письменности народов Севера. Под ред. Я. П. Алькора (Кошкина) и П. Д. Давыдова. – М.-Л., Учпедгиз, 1932. – 111 с.
552. Мейс Дж., Панчук М.І. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. Монографія. – К., 1997. – 82 с.
553. Медынский Е.Н. Внешкольное образование в РСФСР. – М., 1923. – 121 с.
554. Меметов А., Мусаев К. Крымскотатарский язык. Ч. I. Общие сведения о языке. Ч. II. Морфология. Учебное пособие. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2003. – 288 с.
555. Мирсаид Султан-Галиев. Избранные труды. – Казань: Гасыр. Приложение к журналу “Гасырлар авазы – Эхо веков”, 1998. – 719 с.
556. Монатов К. О состоянии народного образования в Крыму // Культура и экономика Крыма. – 1935. – №1. – С. 95 – 99.
557. Монатов К. О состоянии народного образования в Крыму // Культура и экономика Крыма. – 1934. – №1. – С. 94 – 100.
558. Муриэк П. Кузница научно-педагогических кадров нерусских национальностей // Революция и национальности. – 1936. – №4. – С. 31 – 35.
559. Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане (Очерки истории развития народного образования в Азербайджане 1920 – 1940 годы). – Баку: ЭЛМ, 1979. – 280 с.

560. Мусаева У.К. Подвижники крымской этнографии 1921 – 1941: историографические очерки / Таврический национальный ун-т им. В.И. Вернадского. – Симферополь: Таврия, 2004. – 214 с.
561. Мусаева У.К. Деятельность Крымского научно-исследовательского института языка и литературы по изучению крымских татар (1925 – 1940) // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етнологія: 36. наук. праць / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 1999. – С. 52 – 56.
562. Мусаева У.К. К вопросу об изучении крымских татар в 1920-е годы // Археологія та етнологія Східної Європи: Мат-ли і дослідження / Одеський нац. ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 211 – 212.
563. Мусаева У.К. Внесок Кримського науково-дослідного інституту і історико-етнографічні дослідження (1925 – 1941) // Збірник наукових праць / Херсонський педагогічний ун-т. Сер.: Педагогічні науки. – Херсон, 2005. – Вип. 40. – С. 239 – 243.
564. Мухитдинов. Итоги и перспективы национальной политики Крымнаркомпроса // Коммунистический вестник. – 1923. – №4 – 5. – С. 12 – 21.
565. Назиров Ю. Проведение нового тюркского алфавита в СССР и ближайшие перспективы // Культура и письменность Востока. Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Алфавита. Книга 1. – М.: Издание ВЦК НТА, 1928. – С. 86 – 90.
566. Национальная политика ВКП(б) в цифрах / Отв. ред. С.М.Диманштейн. – М.: Изд-во Комкадемии, 1930. – 328 с.
567. Национальная политика КПСС: Очерки историографии / Т.Ю. Бурмистрова, Е.А. Зайцева, И.З. Захаров, Е.И. Шульгин. – М.: Политиздат, 1981. – 256 с.
568. Національні меншини в Україні, 1920 – 1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас / Упоряд.: М.І.Панчук та ін. – К., 1996. – 104 с.: іл.. (карти).
569. Національні меншини України: політико-правовий аспект / М.Панчук (керівник), В.Войналович, О.Галенко, М.Геник, Т.Горбань, О.Жерноклеєв,

О.Калакура, В.Котигоренко, Ю.Левинец, Н.Макаренко, О.Рафальский, В.Устименко, Б.Чирко. – К., ИШЕНД, 2000. – 356 с.

570. Национальные меньшинства на Украине / Подготов. Б.В. Чирко. – К., 1990. – 24 с.

571. Национально-государственное строительство в Удмуртии в 1917 – 1937 гг.: Сб. статей / Отв. ред. и сост. Куликов К. И. Ижевск: Удм.: ИИЯЛ УрОАН СССР. 1991. – 192 с.

572. Национальная политика России: история и современность. – М.: Наука, 1997. – С. 283.

573. Национальные отношения в СССР: Опыт истории и современность: (Беседа за «круглым столом») // Вопросы истории КПСС. – 1989. – №4. – С. 39 – 61.

574. Недим М. Бутюн Къырым енъи имля конференциясы куню // Илери. – 1927. – №8 – 9 (16 – 17), август – сентябрь. – С. 1 – 5.

575. Недим М. Енъи элифба ве язы культурамызынъ инкишафы меселеси этрафында // Илери. – 1927. – №11 (19), ноябрь. – С. 1 – 4.

576. Недим М. Къырымда енъи элифба инкишафынынъ шимдики девринде ва-зифемиз // Илери. – 1927. – №12 (20), декабрь. – С. 14 – 17.

577. Недим М. Перспективы латинизации татарского алфавита // Известия Крымского Областного Комитета ВКП(б). – 1929. – №3 (13), 15 марта. – С. 15 – 17.

578. Ненароков А.П. Из опыта партийно-государственного руководства национально-культурным строительством // Из истории партийно-государственного руководства культурным строительством в СССР. Сборник статей. – Москва: 1983. – С. 163 – 172.

579. Ненароков А.П. Из опыта национально-языковой политики первых лет советской власти // История СССР. – 1990. – №2. – С. 3 – 14.

580. Непомнящий А.А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века): Библиографическое исследование / Таврический национальный ун-т им. В.И.Вернадского. – Симферополь, 2000. – С. 285 – 286.
581. Николаев А. А., Кудрявцев В. Д. Народное образование в БМАССР за двадцать лет // XX лет БМАССР. – Улан-Удэ, 1943. – С. 14 – 23.
582. О кинофикации Крыма. Хроника // Экономика и культура Крыма. – 1932. – №9 (11). – С. 125.
583. О книжке Е. Поливанова "Марксистское языкознание" // Международный язык. – 1931. – №8 – 9. – С. 357 – 358.
584. О методике изучения крымско-татарских диалектов и фольклора // Экономика и культура Крыма. – 1934. – №9-12. – С.28 – 41.
585. Овсейчик В. Революция, а не реформа // Пути коммунистического просвещения. – 1928. – № 7 – 8. – С. 8 – 16.
586. Овсейчик В. Ход латинизации арабского алфавита в Крыму // Пути коммунистического просвещения. – 1928. – № 3 – 4. – С. 12 – 14.
587. Овсейчик В. Школа в предстоящем учебном году // Известия Крымского Областного Комитета ВКП(б). – 1929, 25 августа, №8(18). – С. 20 – 21.
588. Одабаш А. Мектеплер ичин китап // Енъи Чолпан. – 1923. – №2, апрель. – С.29 – 33.
589. Ольденбург С. О деятельности Института Востоковедения Академии наук // Революция и Национальности. – 1932. – № 6. – С. 21 – 22.
590. Орлицкий Д. Национал-демократизм в вопросах языка и письменности. – «Большевик». – 1934. – № 6. – С. 81 – 96.
591. Очерки по истории Крыма. – Симферополь, 1964. – Ч.3. – 139 с.
592. Ошаров А. Коренизация в советском строительстве // Революция и национальности. – 1930. – №4 – 5. – С. 21 – 35.

593. Панчук М.І., Рафальський О.О. Етнополітичний розвиток Криму – актуальна і малодосліджена проблема // Кримські студії. – К., 2005. – № 1 – 2 . – С. 50 – 77.
594. Паніотів І.І. Архівні джерела про розвиток народної освіти в УРСР у 1930 – 1941 рр. // УІЖ. – 1978. – С. 63 – 67.
595. Пащенко В.Н. Крымскотатарский вопрос в канун образования Крымской АССР (ноябрь 1920 – октябрь 1921) // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №73. – С. 194 – 201.
596. Пащенко В.Н. Татарский вопрос в национально-государственном строительстве Крымской АССР и его решение в деятельности исполнительно-распорядительных органов власти в 1930-х – начале 1940-х гг. // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №66. – С. 35 – 37.
597. Пащенко Е.И., Эмирова А.А. Из истории Крымского татарского педагогического техникума (1921 – 1931) // Эстафета поколений. Материалы научно-практической конференции, посвященной 130-летию со дня открытия Симферопольской татарской учительской школы. – Симферополь: Доля, 2003. – 50 с.
598. Песикина Е.И. Народный комиссариат по делам национальностей и его деятельность в 1917 – 1918 гг. М., 1950. – 156 с.
599. Петровская Е. Достижения и недочеты Крымгиза, как национального издательства // Пути коммунистического просвещения. – 1926. – №12. – С. 106 – 109.
600. Петряев К.Д. Вопросы методологии исторической науки. – Изд. 2-е. – К.: Вища школа, 1976. – 179 с.
601. Письменность и революция. Под ред. Д. Коркмасова (отв. ред.) [и др.]. Сборник 1. (К VI пленуму ВЦК НА). – М.-Л., 1933. – 235 с.
602. Покровский М.Н. Система народного образования РРФСР // Народное просвещение. Вопросы политики и организации народного просвещения. – 1929. – №3 – 4, март – апрель. – С. 200.

603. Полетаев Д. Кадры в Крыму // Экономика и культура Крыма. – 1931. – №8(10). – С. 87 – 88.
604. Полетаев Д. Кадры в Крыму // Экономика и Культура Крыма. – 1934. – №3 – 4. – С. 115 – 116.
605. Полетаев Д. Состояние коренизации и подготовки национальных кадров в Крыму // Экономика и культура Крыма. – 1932. – №1. – С. 69 – 79.
606. Поливанов Е. О принципах построения турецкой грамматики. Тезисы доклада на заседании педагогической комиссии научного совета // Наука и просвещение. – 1922. – №1. – С. 13.
607. Поливанов Е. Д. Проекты латинизации турецких письменностей СССР. К тюркологическому съезду II – 1926. – Ташкент, Узгиз, 1926. – 22 с.
608. Поливанов Е. Д. За марксистское языкознание. – М.: Федерация, 1931. – С. 73 – 94.
609. Попова Е. Национальный пролетариат Крыма // Революция и национальности. – 1932. – №8. – С. 83 – 94.
610. Попов М.М. Національна політика Радянської влади. – Харків, 1925. – 123 с.
611. Потапов С. Об издании национальных учебников // Революция и национальности. – 1937. – №5. – С. 76 – 78.
612. Потапов С. Улучшить дело издания национальных учебников // Революция и национальности. – 1937. – №9 – 10. – С. 56 – 58.
613. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки визволення України”. Невідомі документи і факти. – Київ, 1995.
614. Приходько А. Українізація народної освіти // Шлях освіти. – 1927. – №10. – С. 13 – 19.
615. Профессор Восточного Факультета САГУ Е.Д.Поливанов по поручению Уз. АКЦЕНТРА. «Проекты латинизации турецких письменностей СССР» к Туркологическому съезду 2 1926 г. – Ташкент: Узгиза, 1926 г. – 22 с.

616. Прохорчик М.В. Діяльність органів влади у сфері народної освіти в 20-і роки в Криму // *Культура Народів Причорномор'я*. – 1998. – №4. – С. 134 – 137.
617. Прохорчик М.В. Из истории народного образования в Крыму в 20-е годы XX века // *Культура Народов Причерноморья*. – 1999. – №6. – С. 310 – 312.
618. Прохорчик М.В. Национальные школы Крыма в 1920 – 1934 гг. // *Культура Народов Причерноморья*. – 1999. – №6. – С. 78 – 80.
619. Рабинович А.С. 15 лет Крымской АССР // *Революция и национальности*. – 1935. – №11 (81). – С. 82 – 85.
620. Резников И.Э. Итоги работы по ликвидации неграмотности в Крыму (за 1924–1925 год.) // *Педагогическая жизнь Крыма*. – 1925. – №6. – С. 74 – 75.
621. Резников И.Э. Работа изб-читален и ликпунктов в Крыму // *Пути Коммунистического Просвещения*. – 1926. – №5 – 6 (16 – 17). – С. 78 – 81.
622. Римский Л., Ясный А. Культпоход на новом этапе // *Революция и культура*. – 1930, 31 августа, №15 – 16. – С. 34 – 35.
623. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917 – 1957 рр. – К.: Радянська школа, 1957. – 448 с.
624. Рожков Н.Л. Развитие сети государственных массовых библиотек и система руководства их деятельностью // *История библиотечного дела в СССР. Библиотечное дело в период НЭПА (1921 – 1929). Сборник научных трудов. Часть 2*. – Москва: Наука, 1991. – С. 3 – 7.
625. Рошаль Б. Итоги первой культурной пятилетки в национальных республиках и наметки второй // *Революция и Национальности*. – 1932. – № 12. – С. 66 – 68.
626. Руководство по разработке и упорядочению научно-технической терминологии. Сост. В. Н. Костров и др. Под ред. А. М. Терпигорева. – М., 1952. – 56 с.
627. Рыхлевский Н. Нац. издательская работа на новом этапе // *Революция и национальности*. – 1932. – №5 (26). – С. 16 – 21.

628. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917 – 2000): Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 484 с.
629. Ряпко Я.П. Народна освіта на Україні за десять років. – Харків, 1927. – 43 с.
630. Ряпко Я.П. Система народного просвещения Украины. Сб. материалов, статей и докладов. – Х.: Госиздат Украины, 1925. – 231 с.
631. С.Н. Литературный Крым // Революция и национальности. – 1934. – №5. – С. 41 – 43.
632. С.Н. Литературный Крым // Революция и национальности. – 1934. – №6. – С. 32 – 35.
633. С.У. Латин Элифба ве Тюркие тюрклери // Иллери. – 1927. – №12 (20), декабрь. – С. 28 – 30.
634. Саедов Л. Кинематография в советских национальных республиках // Революция и национальности. – 1934. – №11. – С. 83 – 87.
635. Самеринов А. Советский Крым за 15 лет // Революция и Национальности. – 1936. – №1. – С. 47.
636. Саметдинов А. Пятнадцатилетие Крымской АССР // Социалистическая экономика и культура Крыма. – 1935. – №5. – С. 15.
637. Самойлович А.Н. К истории крымско-татарского литературного языка // Вестник Научного общества татароведения. – Казань, 1927. – №7. – С.27 – 33.
638. Сафиуллина Р.Р. История книгопечатания на арабском языке в России у мусульман Поволжья. – Казань, 2003. – 113 с.
639. Сахарных Д.М. Латинизация: очерк из истории удмуртской письменности // Евразийское пространство глазами молодых, или новое поколение о... Альманах школы молодого автора. – М., “Наталис”, 2002. – С. 97 – 106.

640. Сидоренко А.И. Государственное руководство развитием сети высших учебных заведений в 1930-е гг. // Из истории партийно-государственного руководства культурным строительством в СССР. – Москва, 1983. – С. 87 – 90.
641. Сидякин В.Г., Шарапа В.Ф. Гарчев П.И., Губанов И.Г., Ена В.Г., Переход А.Ф., Рончинский В.М. Очерки истории Симферопольского государственного университета (1918 – 1993 г.). – Симферополь: Таврида, 1993. – 414 с.
642. Симферополь – столица Крыма. – Симферополь: ЧерноморПРЕСС, 2001. – 120 с.
643. Скрипник М. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14-ІІ 1933 р. – Харків: Радянська школа, 1933. – 36 с.
644. Слуцький О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926 – 1929 рр.). – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – 211 с.
645. Советкин Ф. Родной и русский язык в нерусской школе // Революция и национальности. – 1937. – №1. – С. 83 – 85.
646. Советскому Крыму 20 лет. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1940. – 315 с.
647. Соколов А.К. Курс советской истории. 1917 – 1940: Учеб. пособие для вузов. — М.: Высш. шк., 1999. – 272 с.
648. Стамблер М. Народное образование в республиках Средней Азии // Народное просвещение. – 1928. – №5. – С. 152 – 153.
649. Сынопалов А.К. Возникновение и организация Крымского педагогического института // Известия педагогического института им. М.В.Фрунзе. Книга 1. – Симферополь, 1927. – С. 3 – 5.
650. Таксер А. Задачи партийного просвещения // Пути коммунистического просвещения. – 1926. – №10 – 11(20 – 21). – С. 77 – 78.
651. Таксер А. Наша смена // Партиец. – 1926. – май, №2. – С. 26 – 29.

652. Таргулов В. // Социалистическая экономика и культура Крыма. – 1936. – №1. – С. 88 – 89.
653. Тишков В. А. Национальности и национализм в постсоветском пространстве (исторический аспект) // Этничность и власть в полиэтничном государстве. – 1994. – №1. – С. 118 – 133.
654. Тишков В. А. Что есть Россия? // Вопросы философии. – 1995. – №2. – С. 3 – 17.
655. Тишков В. А. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. – М., 2003. – 213 с.
656. Токове С. Итоги третьего Всероссийского совещания работников среди национальных меньшинств // Власть Советов. – 1934. – №8. – С. 23.
657. Трайнин И. Вопросы национальной культуры // Революция и национальности. – 1934. – №1. – С. 32 – 44.
658. Трайнин И.П. СССР и национальная проблема // Красная новь. – 1924. – С. 26.
659. Удинцев Б. Национальная печать в СССР (по материалам Всесоюзной книжной палаты) // Революция и национальности. – 1937. – №5. – С. 73 – 74.
660. “Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки / В.М. Даниленко, Я.В. Верменич, П.М. Бондарчук та ін.; В.А. Смолій (від. ред.); НАН України. Ін-т історії України. – Київ, 2003. – 392 с.
661. Урсу Д.П. Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2004. – 276 с.
662. Урсу Д.П. Великий террор в Крыму: трагедия народа, трагедия культуры // Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры. Мат-лы междунар. Конф. 28–29 мая 1999 г. – Симферополь, 2001. – С. 12 – 13.

663. Урсу Д.П. Востоковедение и востоковеды Крыма (1918–1941) // Востоковедный сборник / Таврический экологический ин-т. – Симферополь, 1997. – Вып. 1. – С. 20 – 21.
664. Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921 – 1941). – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – 160 с.
665. Урсу Д.П. Поэт и художник (из истории культурной жизнь Крыма 20-30-х годов) // Культура Народов Причерноморья. – 1997. – №2. – С. 219 – 225.
666. Урсу Д.П. Расстрелянное поколение крымскотатарских подвижников культуры. Усеин Боданинский // Голос Крыма. – 1996, 29 марта. – №13. – С. 3.
667. Урсу Д.П. Трагедия крымской науки и культуры // Кримські татари: Історія і сучасність; до 50-річчя депортації кримськотатарського народу: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ, 1995. – С. 181 – 182.
668. Ушатая Р.И. Национальные библиотеки Симферополя первой половины XX века // 4 Таврические научные чтения. – Симферополь, 2004. – С. 128 – 133.
669. Фазыл Р., Нагаев С. Сердце народа. Из истории крымскотатарской литературы // Звезда Востока. – 1989. – №3. – С.135 – 143.
670. Финогенов Б.Л. Крымские татары, немцы, греки, армяне, болгары. Национальное мастерство и его влияние на экономическое развитие Крыма. – Симферополь: Таврия, 1997. – 183 с.
671. Фолдин А. Профессионализация школы II-й ступени в Крыму // Пути Коммунистического Просвещения. – 1926. – №5 – 6 (16 – 17). – С. 61 – 73.
672. Фолдин А. О промышленно-экономическом образовании в Крыму // Пути Коммунистического Просвещения. – 1927. – №3 – 4 (13 – 14). – С. 99 – 103.
673. Хабаев И. П. Новый бурят-монгольский алфавит // Бурятиеведение. III-IV (11 – 12). Верхнеудинск, 1930. – 37 с.
674. Харунов Р., Харунова М. Политика коренизации кадров в Тувинской Народной Республике (1921 – 1944 гг.) // Альманах школы молодого автора. Евра-

- зийское пространство глазами молодых или новое поколение о... – М., 2002. – С. 43 – 60.
675. Хансуваров И. Латинизация – орудие ленинской национальной политики. – М.: Партиздат, 1932. – 53 с.
676. Хаяли Р.И. Крымскотатарский народ в составе населения Крымской АССР (1921-1939 гг.) // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №65. – С. 91 – 95.
677. Хаяли Р.И. Крымско-татарская периодическая печать во второй половине XIX-XX вв. // Актуальные вопросы истории крымских татар. 1 научные чтения. Симферополь, Бахчисарай 10–12 апреля 2002 г. – Симферополь, 2002. – С. 64 – 65.
678. Хаяли Р.И. Научно-практические языковые конференции в Крымской АССР в 1920-1930-е годы // Культура Народов Причерноморья. – 2006. – №79. – С. 81 – 84.
679. Хроника // Культура и письменность востока. Книга 5. – Баку, 1929. – С. 206.
680. Хроника // Литература и искусство Крыма. – 1936. – №1. – С. 149 – 150.
681. Хроника // Пути коммунистического просвещения. – 1932. – №5(15). – С.86 – 89.
682. Хроника // Педагогическая жизнь Крыма. – 1925. – №5. – С. 92.
683. Хроника // Педагогическая жизнь Крыма. – 1925. – №6. – С. 127.
684. Хроника // Педагогическая жизнь Крыма. – 1925. – №6. – С. 78 – 81.
685. Хроника // Полуостров. – 2006, 10–16 февраля. – №5 (159). – С. 14.
686. Хроника // Пути коммунистического просвещения – 1927. – №5–6. – С. 85 – 93.
687. Хроника // Пути коммунистического просвещения. – 1926. – № 9 – 10. – С. 74.

688. Хроника // Пути коммунистического просвещения. – 1927. – №3 – 4. – С. 67.
689. Хроника // Революция и национальности. – 1933. – №8 – 9. – С. 82.
690. Хроника // Экономика и Культура Крыма. – 1934. – №3 – 4. – С. 142.
691. Хроника // Экономика и Культура Крыма. – 1934. – №5. – С. 140.
692. Хроника. 5–летний план ликвидации неграмотности // Пути Коммунистического Просвещения. – 1926. – №12 (22). – С. 111.
693. Хроника. Первый всесоюзный тюркологический съезд // Новый Восток. – 1925. – №10. – 540 с.
694. Церпиль А. Больные вопросы татарской школы // Просвещение Сибири. – 1929. – №3. – С.69.
695. Цвілюк С.А. Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму. – Одеса: Маяк, 2004. – 200 с.
696. Цыбиков Г. Ц. Монгольская письменность как орудие национальной культуры // Бурятияведение. I – III (V – VII). – Верхнеудинск, 1928. – С. 11 – 27.
697. Чеботарева В.Г. Наркомнац РСФСР: свет и тени национальной политики. 1917 – 1924 гг. – М., 2003. – 805 с.
698. Червоная С.М. Из истории тюркизма в России. К 150-летию со дня рождения Исмаила Гаспринского 1851–2001. – Москва, 2001. – 120 с.
699. Чернявский Л. Перспективы работы в Областной Совпартшколе // Известия крымского областного комитета РКП(б). – 1922, октябрь, №13. – С. 21 – 22.
700. Чесноков А. Партпросвещение и техпропаганда на Керченском металлургическом заводе // Революция и национальности. – 1932. – №6 (27). – С. 35 – 39.
701. Чистяков О.И. Коренизация государственных аппаратов в национальных районах в первые годы советской власти: По материалам национальных районов Среднего Поволжья // Правоведение. – 1965. – №1. – С.164 – 168.

702. Чобан-Заде Б. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народов // Культура и письменность востока. – 1928. – Издание ВЦК НТА. – Кн. 3. – С. 19 – 20.
703. Чобан-заде Б. Новейший период крымскотатарской литературы. – Симферополь, 1928. – 102 с.
704. Чобан-заде Б. Профессор Чобан-заденинь тюрколожи секциясынынъ ич-тимаийинде яптыгы докладындан // Илери. – 1926. – №1, 15 майыс. – С. 24 – 27.
705. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ, 1997.
706. Шаповал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: Сторінки неписаної історії. – Київ, 1993.
707. Шаповал Ю.І. Україна ХХ ст. Особи та події в контексті Великої історії. – Київ, 2001.
708. Шаповал Ю.І. Коренізація // Слово просвіти. – Ч. 20 (397) 17 – 23 травня 2007 р.
709. Шашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – №8. – С. 56 – 57.
710. Шевченко В. Невідома українізація / Дзеркало тижня. – 2004. – №8 (483) 28 лютого – 5 березня .
711. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.
712. Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідної діяльності: Підручник – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002. – 295 с.
713. Эбубекиров С.У. Музей И.Гаспринского в Бахчисарае // Крымский музей. – 1994. – С. 128 – 129.

714. Эфи́ров А.Ф. Не́русские школы́ Поволжья́, Приура́лья и Сиби́ри. – М.: Учпедгиз; Педагогика, 1948. – С. 107 .
715. Юксель Г.З. Выборочный библиографический указатель содержания крымскотатарского журнала «Илери» / «Вперед»/ (№№1 – 20) // Культура народов Причерноморья. – 2004. – №56, т.2. – С.175 – 183.
716. Юксель Г.З. Тематическое своеобразие журнала «Енъи Чолпан» / «Новая Венера»/ // Культура народов Причерноморья. – 2004. – №52, Т.1. – С. 105 – 110.
717. Юксель Г.З. Структура крымскотатарского журнала 20-х годов XX века (на примере изданий «Иллери», «Енъи чолпан» «Окъув ишлери», «Бильги», «Ешилъ Ада», «Ильк Адым», «Асрий мусульманлыкъ», «Коз Айдын», «Ненкеджан») // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №74. – С. 199 – 204.
718. Юнусов Ш.Э. Крымскотатарская поэзия 20-х годов XX века. – Симферополь: Доля, 2004. – 168 с.
719. Яремчук В.Д. Спільність історичної долі кримських татар та українців // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. М. Київ, 13–14 травня 2004 р. – К.: Світогляд, 2004. – С. 127 – 129.
720. Яблоновська Н.В. Етнічна преса Криму: історія та сучасність. Монографія. – Сімферополь: Кримське навчально-педагогічне державне видавництво, 2006. – 312 с.
721. 10 лет советского Крыма 1920 – 1930 гг. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1930. – 430 с.
722. Ajvazof S. Rajon janь elifva qonferensijalarьna sьzаq selamlar! Medeni inqlav // Koz aydin. – 1928. – №19. – S. 1.

723. Арқаеъ Ақамали Оқилъ вутын Қырым жапы elifба достларъ зем'ijeti sjezdine gelezekmis // Koz aydin. – 1928. – №18. – S. 7.
724. Қем'ijetde deniemeler // Koz aydin. – 1928. – №18. – S. 8.
725. Heyet – I – tahririye. “Yani Золпун” nin maqsadi // Yani Золпун. – 1923. – №1. – S. 1.
726. Жапы elifба зем'ijeti вjurosында А.Куркзи арқаеън дақладъ // Koz aydin. – 1928. – №18. – S. 7.
727. Koz – ajдып ve вутын Қырым жапы elifба // Koz aydin. – 1928. – №19. – S. 6.
728. Мектевимizde жапы elifба // Koz aydin. – 1928. – №19. – S. 7.
729. Самас. Жапы elifба Ақмесзидде zahillikni ioq ety mes'elesi // Koz aydin. – 1928. – №27. – S. 3.
730. Sami B. 1917-den – 1927-ye // Ileri. – 1927. – №4. – S. 25.
731. Tanabajh V. Жапы elifба ve bizler // Koz aydin. – 1928. – №22. – S. 3.
732. Turk elifbas haqqьda Ақамали Оқилъ joldaеън дақладъ // Koz aydin. – 1928. – №23. – S. 5-6.
733. Уджюм. – Аксмеджид: Крымдевнешр, 1934. – 11 с.

VII. Навчальна та методична література 1920 – 1930-х рр.:

734. 1929/30-нзы оқув senesinde Қырым senesinde Қырым техникумларьна, meslekij tahsil ve техникij mekteb-lerge, koj-xazajstvasь mekteblerine ve ii-nzi dereze mekteblerce talebe qabulь qaideleri ve normalarъ / Қырым халқ меариф комисарльгынын il mij euras; Sevirgen B.Abbasof. – Simferopol: Qьгьmdevnesr, 1929. – 40 s.
735. 1930-31 оқув jьльнын 2-nci jaгьсь icyn koj i-nci basamaq tatar mekteblerinin нумуневij саљеув планларъ: el jazьсь мақамнда қуллапылазақдыр / Qьгьм халқ maarif комисарльгынын оқувусул секторъ. – Simferopol: Qьгьmdevnesr, 1931. – 32 s.
736. 1931 senesine maxsus vahid los хозajstvasь nalогь haqqьнда. – Simferopol. – 40 s.

737. Ablaeф В. ярбъзъq materjallarъ ve іcerі. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1933. – 70 s.
738. Agro qaideler (I. Xajkinnin jolbasъgъlъgъ altъnda, vilar-nъn spesial brigadesъ tarafъndan islevilgendirler) / ilag ve qoqouль osymliklernin umum souz ilmis-tedqіqat in-tъ (viler) – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1933. – 25 s.
739. Agronomija bilgileri minimumъ: agrominimum; haqaleler месмуасъ. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1930. – 144 s.
740. Ajazlarnъn olacagъnъ evelden ajtuv ve olarnen kures tedbirleri haqqъnda instruksija: kolhozlar, sovxozlar ve xata-laboratorija lar icyn / Qъгъm ASSR toprag isleri xalg komissarlъgъ. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1936. – 31 s.
741. Albrext E.A. metjva tererkleri putau: gъsga amelij jol kostergic: 94 resimlidir / cevirgin: Gadri-zade, – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1931. – 50 s.
742. Alij ve orta dereze meslekij mekteblerge kermek istegenler icyn spravocnik / tertib etgen D.Poletajef; Zevirgen Zejnebinof O.; ред.-пер. А.Лятиф-Заде. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1933. – 68 s.
743. Alma ve armut parsasъnen kures bojvnca instruksisa / Qъгъm ASSR Toprag isleri xalg komissarlъgъ; osymlikai qorcalau qъгъm 12 mitedqіqat in-tъ, – Agmesgid: Qъгъmdevnesr, 1934. – 13 s.
744. Asanof A. Gъгъmda umumij mezburij ibtidaij tahsil haqqъnda. – Simferopol: Gъгъmdevnesr. 1930. – 52 s.
745. Az qur-jazar mekteblerine maxsus programlar. 1 – matematika. 2 – tabiat. 3 – zografija. / Qъгъm ASSR MXK – lъgъ mekteb sektor. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1934. – 39 s.
746. Bagca vejagodnikler oturtuv bojъnca ta’limatname / Qъгъm mesve-jagodnik zonal stansasъ; tercime etgen Iljasot I. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1932. – 14 s.
747. Bekirof R. Elektrik elementleri ve akkomulatorlarъ. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1932. – 38 s.
748. Bekirof R. Elektrotexnika esaslarъ. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1930. – 40 s.

749. Bekirof R. Radio qabul iletini kendinize nası jarmaq mymkindir. – Simferopol: Qırqımdıvnesr, 1930. – 21 s.
750. Birinzi insanlar nası mejdana keldiler: allasızlar kruzoklar ve jaclara din alejhinde terbijt veryvde jardımsız / Tertib iden H. ARMTOF. – Simferopol: Qırqımdıvnesr, 1929. – 54 s.
751. Eski elifbe ile oqur-jazarlarga janı elifbeni ogretıv icyn asılcın kurslarga maxsus program (rajra efskij – hazınasın ve xondo arqadaclardan ibaret komisja tarafından tertib etildi). – Aqmıesızid: Qırqım, 1930. – 14 s.
752. Eul'tarmejtsee jardımsız: baclangıs umumıs tahsil mekteplerinde ana tili, matematika, geografija ve tabiat dersleri boıngı matodik koste risler. buna programmalar qoculır qojuldı / Qırqım ASSR Maarif icleri xalq komissar ıgıbnı neciri; tertid etken I.K.Benjac. – Aqmıesızit. – 1934. – 48 s.
753. Fedorak VL. Lenin haqqında. – Simferopol: Qırqımdıvnesr, 1930. – 48 s.
754. Gaj, Loj. Almanija: Deutchland. – Simferopol: Qırqımdıvnesr, 1931. – 91 s.
755. İbtidaij mekteb programlar (elher ve koj tatar mekteblerine maxsus) / Qırqım ASSR Maarif xalq komissar ıgıbnı oquv – vsulij icler sektor; 1. Risazısıt; 2. Ana tili; 3. Tabiat; 4. Cografija; 5. İztimaisıt; 6. Politexnik emek; 7. Fizkultura; 8. Izo; 9. Rus tili. – simferopol: qırqımdıvnesr, 1933. – 191 s.
756. İztimaijat derseri program / Qırqım ASSR Maarif xalq komissar ıgıbnı oquv – vsulij icler sektor; Qırqım i-çı basamag tatar mekteblerine maxsus. – Simferopol: Qırqımdıvnesr, 1932. – 74 s.
757. İmperialistler tarafından Janı Dınya zenki hazırlamasınen baglı olaraq kommunist international ıgıbnı vezifeleri haqqında: kommunist international ıgıbnı vii butyn dınya kongressi 13-14 avgust 1935 s. – Simferopol: Qırqımdıvnesr, 1936. – 127 s.
758. Jarı tıbleri ve fundamentler haqqında umumi hallar / terzime etgen Ananof X. sarıbzılg icinde calıccın orta kvalikatsijal iccilerge ve texnikomlarga maxsus kitab. – Simferopol: Qırqımdıvnesr, , 1933. – 76 s.

759. Mystemleke xalqlarъ hajatъndan / M.Barceva, I.bobinina, S.Dimitrijeva; Cevirgen M.Qurtijef. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1931. – 47 s.
760. Oguv ogur nda kyree: az oqur – jazarlar mektebleri icyn ders zurnalъ; №1, fevral. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1933. – 23 s.
761. Oquv, jazun ve sajuvнь oretyv boъъnza zanillernen saъeuvda kul’trmejtstke ramjatka / Qъгъm ASSR Maarif isleri xalq komissarлъgъъъъ sijasij – jarъglandъruv upravlenijesi. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1935. – 27 s.
762. Poletajef D. Millij-medenij jarъzъlъqъъъ kureegen gebhesinde: qъgъmda millij kadro hazirlevo: terzume etgen: Ananof X. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1931. – 70 s.
763. Program oquvsъzlar ile cal etaga maususdъr / Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1932. – 32 s.
764. Programma ve usulij mektyb: ii-nci Qъgъm xalq maarif komisarлъgъъъъ ilmiij eurasъ; Cuvirgen Ametof. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, , 1929. – 67 s.
765. SSSR tarixъъъъ qъsqa kurъъъъ programmasъ baelangъc, tamolmagan orta ve orta mektepnin iii ve iv sъъъflar icyn / RSFSR MXK baelangъc mektep idaresi. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1938. – 16 s.
766. SSSR tarixъъъoqutuv icyn materiallar. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1938. – 39 s.
767. Tuz nedir ve neden hasъ olъr. – Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1930. – 28 s.
768. Aberman. Az oqur jazar mektebleri jolbaezъlarъna / Ceviren H.Alim, - Simferopol: Qъгъmdevnesr, 1929. – 43 s.
769. Башлангъыч мектеп ичюн программалар: Арифметика. Тарих. География. Табиат. – Симферополь: Кърымдевнешр, 1938. – 88 с.
770. Кая И.С. Руководство для обучения крымско-татарскому языку по новому алфавиту. – Симферополь, 1928. – 126 с.

771. Математика терминлери луъаты / Кърым тиль ве эдибият ильмий тешкерюв ин-ты; Гертип эткенлер: С.Д.Джигит, У.Омертв. – Акъмесджит: Къырымдевнешр, 1941. – 35 с.
772. Муллина Р.М. Татар тили: Грамматика ве орфография: Аз окъур-язарлар ичюн дерелик. А.Ислямов – 3-джи бас. янъыдан ишленильчен. – Симферополь: Къырымдевнешр, 1939. – 157 с.
773. Окъуйын язмасы заыф оланларнынъ тегереклерде окъуладжакъ дерслер ичюн програм: Изнахнаме ве комплекслер / Къырым сиясий шубесининъ теклефине бинасы А.И. Бенъяш ве И.С. Богданович тарафындан тертип идильмиш. – Акъмесджит: Къырымдевнешр, 1927. – 23 с.
774. Программа по русскому языку для татарских и нацмен. школ 1-й ступени Кр.АССР (с пятилетним курсом обучения). – Симферополь, 1932. – 8 с.
775. Программа школ политграмоты // Известия крымского областного комитета РКП(б). – 1921, пятница 1-го апреля, №1. – С. 12-13.
776. Программа школы политграмоты для коммунистов // Известия Крымского областного комитета РКП(б). – 1922, вторник 10 января, №7. – С. 45–48.
777. Там олмагъан орта ве орта татар мектеплери ичюн. Эдебий ве эдебият программалары. Кърым АССР девлет нешрияты. – 1940. – 53 с.
778. Тарих дерслери ичюн методика китабы: 1-джи чыкъарылышы: Бурунтъы тарих (Кульдогъыш, Греция, Рим). Орта мектепнинъ V-VI сыныфлары ичюн. А.В. Мишулиннинъ умумий ред. Ы-да чыкъфрылды; Методик ред. А.В. Фохтнындыр; пер. Я.С.Куркчи. – Симферополь: Къырымдевнешр, 1940. – 349 с.
779. Тиль ве тиль бильгиси терминлери луъаты / Кърым тиль ве эдибият ильмий тешкерюв ин-ты; Тертип эткенлер: В.И.Борковський, А.Ислямов. – Акъмесджит: Къырымдевнешр, 1941. – 40 с.
780. Эдебий окув ве эдебият программалары: там олмагъан орта ве орти татар мектеплери ичюн. Кърым АССР Моариф Халкъ комиссариаты; Отв. ред. Ш.Алядин. – Симферополь, Къырымдевнешр, 1940. – 54 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.1. Кількість шкіл і установ, що знаходились у підпорядкуванні Татуправління НКП станом на 1 жовтня 1922 р.

Назва округів	школи		Технікуми	курси	профшколи	дит. заклади		кільк. учнів	кільк. викладачів
	1 ст.	2 ст.				будинки	садки		
Сімферополь	99	1	1	1	1	9	7	2320	187
Севастополь	12	-	-	-	-	3	1	950	18
Феодосія	53	1	-	-	-	6	2	3115	104
Керч	30	1	-	-	-	1	5	1310	60
Євпаторія	34	1	-	-	-	1	-	1562	54
Ялтинський	16	1	-	-	-	3	3	1145	39
Джанкойський	63	1	-	-	-	2	3	875	37
Усього	307	5	1	1	1	25	21	11178	449

Додаток А.2. Порівняльна динаміка збільшення кількості шкіл 1-ї і 2-ї ступенів кримськотатарських і інших національних меншостей.

Національна приналежність шкіл	Кількість шкіл в 1930-1931 навч. р.		Кількість шкіл в 1931-1932 навч. р.	
	1 ступінь	2 ступінь	1 ступінь	2 ступінь
Кримськотатарських	333	13	360	41
Інших нацменшин	124	6	135	14

Додаток Б.1. Кількість навчених у Сімферополі у 1929-1931 рр.

Категорії учнів	1929/30 навч. рік	1930/31 навч. рік
Неграмотних	1941	2263
Малограмотних	1444	3547
Що не знали НТА	407	508
Всього:	3792	6318

Додаток Б.2. Стан навчання неписьменних і малограмотних у Сакському, Красноперекоському й Сімферопольському районах.

Назва району	Неграмотних		Малограмотних	
	на обліку	навчалось	на обліку	навчалось
Лакський	676	388 (57,9%)	1396	387 (27,6%)
Красноперекоський	986	328(33,4%)	1672	628 (37,6%)
Сімферопольський	993	804 (81,2%)	2179	1461 (67,3%)
Усього по цих р-нах:	2655	1520 (57,3%)	5247	2476 (47,2%)

Додаток Б.3. Динаміка розвитку шкіл для неписьмених та малописьмених у 1928-1939 рр.

Роки	Кількість шкіл	Кількість учнів в цих школах
1928	330	7520
1937	1724	47002
1938	1371	37099
1939	46	5412

Додаток В. Список відповідальних осіб за якість видання, складання і переклад стабільних татарських підручників 1938 р.

№	Назва	автор	редактор	перекладач
1	Абетка тат. для 1 кл.	А.Карабаш	А.Алієв	–
2	Книга для читання для 1 кл.	Р.Мулліна	М.Усєїнов	–
3	Підручник арифметики ч.1 для 1 кл.	–	Муратов	Д.Акімов
4	Підручник арифметики ч.2 для 2 кл.	–	І.Усєїнов	Я.Куркчі
5	Збірник арифметичних задач і вправ ч.2 для 2 кл.		Муратов	Я.Куркчі
6	Збірник вправ з правопису ч.1(1-2 кл.)	А.Карабаш	Шем'ї-Заде	–
7	Грамматика тат. мов. ч.1. (1-2 кл.)	Є.Куртмоллаєв	А.Іслямов	–
8	Книга для читання ч.2 для 2 кл.	Р.Мулліна	М.Усєїнов	–
9	Збірник вправ з правопису ч.2. для 3 класу	А.Карабаш	Келямов	
10	Географія ч.1. для 3 кл.	–	Муратов	Лятіф-Заде
11	Грамматика татарської мови ч.2 (3-4 клас)	Е.Куртмоллаєв	А.Іслямов	–
12	Збірник вправ з правопису ч.3. для 4	А.Карабаш	А.Іслямов	–

	класу			
13	Граматика-морфологія для 4 класу	Є.Куртмоллаєв А.Батимурзаєв	Е.Дерменджі	–
14	Синтаксис для 7 класу	А.Іслямов	А.Батимурзаєв	–
15	Природознавство ч.1 для 3 кл.	–	М.Усєїнов	Зейтулаєв
16	Географія частина 2 для 4 класу	–		М.Усєїнов
17	Природознавство ч.2 для 5 кл.	–	–	М.Усєїнов
18	Підручник з літератури для 5 кл.	–	Ю.Болат	–
20	Фізгеографія для 5 кл.	–	М.Усєїнов	А.Мамін
21	Арифметика ч.3 для 3 кл.	–	Я.Куркчі	М.Усєїнов
22	Хрестоматія з літератури	–	О.Амет	Шем'ї-Заде
23	Ботаніка для 5-6 класів	–	Зейтулаєв	Я.Куркчі
24	Географія частин світу 6 класу	–	–	М.Усєїнов
25	Зоологія для 6-7 класів	–	Я.Куркчі	Мумджі
26	Фізгеографія для 7 класу	–	М.Усєїнов	Меметла
27	Короткий курс історії ССРСР (3-4 класів)	–	І.Усєїнов	
28	Підручник арифметики 5-6 кл.	–	Муратов	Алієв
29	Алгебра для 6-7 кл.	–	Д.Акімов	М.Усєїнов
30	Збірник арифметичних задач частина 1 для 3 класу	–	–	Муратов
31	Збірник статей з творів	–	З.Келямов	А.Куркчі
32	Збірник алгебраїчних задач ч.1 для 6-7 кл.	–	Алієв	Мемішев
33	Теж ч.2 для 8-10 класів	–	М.Усєїнов	Алієв
34	Прямолінійна тригонометрія для 9-10 кл.	–	М.Усєїнов	(від. за випуск)
35	Програма для дорослих шкіл	–	М.Усєїнов	від. за випуск
36	Наука про тварин і релігія	–	Зейтулаєв	З.Джавтобелі
37	Алгебра ч.2 8-9 класів	–	–	М.Усєїнов
38	Збірник задач з Фізики 7-8 кл.	–	Муратов	Зядінов
39	Збірник задач з геометрії для 8-9 кл.	–	Муратов	І.Ібраїмов
40	Наука про релігію для 5-6 кл.	–	–	А.Курячі
41	Збірник вправ з синтаксису для 6-7 кл.	А.Іслямов	У.Баккал	–
42	Анатомія і фізіологія люд. 8 кл.	–	–	Мумджі
43	Книга для читання (школи дорослих)	З.Келямов	–	–

% Шкіл	36,0	38,2	4,4	17,5	0,6	3,3	100
% Учителів	46,0	32,6	5,6	10,5	1,4	3,9	100
% Учнів	47,5	31,0	5,5	9,5	0,9	5,6	100

Додаток Ж.4. Розподіл за національною ознакою дітей у школах:

1925-1926 навч.р.	росіяни	кримські татари	німці
Семирічки	2529	1631	146
Дев'ятирічки	6787	117	142
Шк. 2-го ступеня	202	464	361
ШСМ	34	43	1
Всього (%)	9552 (55,2)	2255 (13,1)	650 (3,8)
В 1924-1925 р. (%)	58	7,3	4,5

Додаток Ж.5. Кількість шкіл у Криму в 1934-1935 р.

	На 1.6.34 р.	На 15.4.35 р.
1. Кількість шкіл нормальної мережі	1137	1129
Початкових	912	875
Середніх неповних	187	197
Середніх повних	38	57
2. Кількість учнів у них	135534	148380
У 1-4 класах	103413	109561
У 5-7 класах	29665	34835
У 8-10 класах	2456	4084
3. Крім того допоміжних шкіл для дефективних и важковиховуваних дітей	15	16
Дітей у них	1814	1919

Додаток З.1. Кількість прийнятих на роботу і звільнених з ГМЗ у 1932р.

Місяць	Прийняли на роботу		Звільнились з роботи	
	всього	з них татар	всього	із них татар
Січень	885	49	789	61
Лютий	1120	87	692	35
Березень	921	65	658	30

Додаток З.2. Національний склад Радпартшколи в 1921-1927 р.

навчальний рік	національний склад учнів
----------------	--------------------------

	росіяни (%)	кримські татари (%)
1921-1922	46	27
1923-1923	40,5	34,5
1923-1924	46,5	36
1924-1925	37	54
1925-1926	32	59
1926-1927	18	52

Додаток К.1. Підготовка робочих кадрів у ФЗУ в 1931 і в 1 кварталі 1932 р.

По ро- ках	Усього учнів	У тому числі		
		татар усього (%)	із них жінок (%)	Інших нац. меншин (%)
1931	4051	1312 (25,1%)	419 (31,9 %)	1195 (23,2 %)
1932 (2 квартал)	4677	1628 (34,8%)	468 (28,7%)	1222 (26,1 %)

Додаток К.2. Представництво кримських татар у ФЗУ Криму в 1936 р.

№	Назва школи або її відомства	Місце розташу- вання	Мова нав- чання	Учні	
				всього	татар
1	Метзаводу ім. Войковича	Керч	російська татарська	305	75
2	Морзаводу	Севастополь	російська татарська	381	155
3	КримРибтресту	Керч	російська татарська	55	13
4	Кримтресту "Головхліб"	Сімферополь	російська	60	5
5	КримШвейпрому	Сімферополь	російська татарська	32	18
6	Держтипографії	Сімферополь	російська татарська	47	8
7	Мармурників	Севастополь	російська	32	1
8	Трикотажна і деревообробна	Бахчисарай	татарська	68	68
9	Обласна автотранспортних механіч- них бригад і водіїв	Сімферополь	російська	322	62
10	НКСП	Сімферополь	російська татарська	88	36

11	Морського учнівства	Керч	російська	127	19
12	Автошкола Цудортрансу	Сімферополь	російська	27	5
13	Зв'язку	Сімферополь	російська	84	15
14	Електротрансу	Сімферополь	російська	40	9
	Всього:	-	-	1678	489

Додаток К.3. Порівняльна таблиця кількості ФЗУ й учнів у них із 1928 – 1939 р.

Навчальний рік	Кількість шкіл ФЗУ	Кількість учнів
1928 р.	21	1941
1933 р.	35	5966
1936 р.	14	1678
1937 р.	11	1432
1938 р.	11	1462
1939 р.	12	1375

Додаток К.4. Устаткування гуртожитку.

	Матраців	комплектів постільної білизни	Тумбочок	столів	стілців
Було	82	142	38	5	65
Необхідно	120	420	60	18	100

Додаток Л.1. План прийому у професійно-освіті заклади.

№	Назва навчального закладу	Норма прийому		Наявність інтернату	Форма навчання
		усього	для татар		
1	Сімф. професійно-технічна школа	30	10	так	безкоштовна
2	Сімф. фельдшерсько-акушерський технікум	40	40	так	безкоштовна
3	Сімф. сестринсько-акушерський технікум	120	10	ні	платна
4	Сімф. фармацевтичний технікум	40	12	ні	
5	Сімф. татарський педагогічний технікум	30	30	так	безкоштовна
6	Сімф. промислово-економічний технікум	56	16	ні	платна

7	Технікум образотворчих мистецтв	35	10	ні	платна
8	Сімф. залізнодорожний фабзавуч	20	6	ні	-
9	Сімф. музичний технікум	75	22	ні	платна
10	Сільськогосподарський технікум в Карсубазарі	30	10	так	безкоштовна
11	Сільськогосподарська школа в Карасубазарі	40	12	так	безкоштовна
12	Каратобейська сільськогосподарська школа	40	40	так	безкоштовна
13	Технікум південних спеціальних культур	40	20	так	-
14	Промислово-економічний технікум в Севастополі	50	15	ні	платна
15	Фабзавуч при Морзаводі в Севастополі	11	-	так	платна
16	Профшкола ім. РНК в Севастополі	30	15	ні	безкоштовна
17	Профшкола ім. Короленка в Севастополі	30	10	ні	безкоштовна
18	Музична школа у Ялті	60	18	ні	25% місць безкоштовних
19	Промислово-економічний технікум в Ялті	40	12	ні	25% місць безкоштовних
20	Профшкола в Євпаторії	В цьому році набір не проводився			
21	Профшкола в Керчі	30	10	ні	безкоштовна
22	Старо-Кримська профшкола	35	11	ні	безкоштовна
23	Профшкола в Ялті	30	15	ні	безкоштовна
24	Профшкола швейної промисловості у Феодосії	У цьому році набір не проводився			
25	Педагогічний технікум в Феодосії	20	6	так	безкоштовна
26	Залізнична школа в Севастополі	50	15	так	-
	Усього: 26	952	365		

Додаток Л.2. Число жінок татарок і нацмен по 12-ти технікумах

	Число нав. закладів	Усього жінок		Татарок	
		1930 г.	1931 г.	1930 г.	1931 г.
Індустр.	3	63	130	1	13

Транспорт	2	84	225	1	6
Будівельні	2	56	107	1	7
С/г.	5	63	169	12	51
Усього	12	266	631	15	77

Додаток Л.3. Представництво кримських татар у навчальних закладах.

№	Назва навч. закладу	Усього прийнято	Із них кримських татар
1	Керченський метеорологічний технікум	62	4
2	Сімферопольський автомобільний технікум	84	3
3	Музичне училище	77	28
4	Дитяча Феодосійська музична школа	47	3
5	Сімферопольський Будівельний технікум	95	48
6	Сімферопольський Плановий кооперативний технікум	33	5
7	Технікум південних спецкультур	60	27
8	Консервний технікум	60	17

Додаток Л.4 Кількість учнів технікумів станом на 1 січня 1938 р.

№	Назва и адреса навчального закладу	Усього учнів	Із них кримських татар
1	Технікум Консервної промисловості (м.Сімферополь, вул. Набережна)	199	19
2	Кримський теплоновий технікум (м.Ялта, вул. Гоголевська, буд. №6)	138	20
3	Комунально-будівельний технікум (м.Сімферополь, вул. К.Маркса, буд. №22)	242	91
4	Сільськогосподарський технікум південних спецкультур (м. Ялта)	162	52
5	Феодосійський сільськогосподарський технікум	330	51
6	Технікум механізації сільського господарства	167	20
7	Кримський технікум агро механізації (с.Мокреч)	362	46

Додаток М. Тираж газет у 1926 р.

Тираж газети в 1926 г.	січень	листопад	зміна
Красный Крым	9114	9666	+ 552
Крестьянин	6856	3834	- 3022
Yeni dunya	1770	1960	+190
Jas Quvet	2000	1960	- 230
Красная Керчь	1825	2150	+ 325
Маяк Коммуны	7250	5400	- 1850
Красный Черноморец	3500	3000	- 500
Усього:	32315	27780	- 4535

Додаток Н. Тираж часописів у 1926 р.

Назва	Мова видання	Тираж		Зміна тиражу
		січень	листопад	
Пути коммунистического просвещения	Російська	1500	1000	- 500
Oquv icleri	Кримськотатарська	1000	1000	-
Peri (май)	Кримськотатарська	1500	1500	-
Усього:		4000	3500	- 500

Додаток П.1. Масові бібліотеки НКП.

Мова роботи бібліотек	Число бібліотек	В них книг			Усього книг
		Цією мовою	Російською мовою	Іншими мовами	
1	2	3	4	5	6
Татарська	100	57400	262800	-	320200
Вірменська	3	2812	5397	50	8259
Грецька	2	72	1080	31	1183
Єврейська	7	6421	16663	1174	24258
Німецька	6	1045	2483	-	3528
Українська	-	-	-	-	-

Масові бібліотеки профспілок:

1	2	3	4	5	6
Татарська	9	1600	8600	-	10200
Вірменська	-	-	-	-	-
Грецька	-	-	-	-	-
Єврейська	1	168	4313	3144	7625
Німецька	-	-	-	-	-
Українська	4	1325	2077	-	3402

Масові бібліотеки інших організацій:

1	2	3	4	5	6
Татарська	21	13000	8300	-	21300
Вірменська	-	-	-	-	-
Грецька	-	-	-	-	-
Єврейська	3	358	840	773	1971
Німецька	1	40	295	30	365
Українська	3	672	1205	42	1919

Додаток П.2.

	1935 р.	1936 р.	1938 р.
Усього бібліотек	75	76	76
Книжковий фонд	576427	635202	752046
В т.ч. нац. мовами читачів	59900	48511	21160 (тат. мовою) 7016 (при книговидаванні) 41186 прим. книг).
В т.ч. національними мовами	8476	10037	

Додаток П.3. Бібліотеки Криму станом на 1 січня 1940 р.

№	Типи бібліотек	Загальна кількість	У них	
			Платних бібліотекарів разом з завідуючими	Книг на 1 січня
1	Красні, обласні та республіканські	1	32	373414
2	Районні бібліотеки (в т.ч. бібліотеки в райцентрах)	21	38	156942
3	Самостійні сільські бібліотеки (на самостійному бюджеті)	53	53	83216
4	Діячі самостійні бібліотеки	11	37	93685
Усього по всім бібліотекам що знаходяться на самостійному бюджеті органів народної освіти		109	232	998878
5	Бібліотеки при хатах-читальнях	187	20	59462
6	Бібліотеки при районних будинках культури та інших клубних установах НКП	6	1	3056
7	Колгоспні (самостійні та при клубах)	152	12	38938
8	Бібліотеки профспілкових органів (самостійні та при клубах)	223	145	472657
9	Масові бібліотеки інших відомств та організацій	148	126	231605
10	Усього масових бібліотек	825	526	1864596
	В тому числі на селі	525	96	425577

Додаток П.4. Сімферопольська татарська бібліотека.

	1935	1936	1937	1938	1939	1940
Працівників	2	2	3	3	3	3

Книжковий фонд	5198	5500	7513	6343	6041	7659
Читачів					1051	1282
Книговидача					35270	40440
Кількість книг тат. Мовою					1300	
Читачів					389	505
Книговидача					1696	
Пересувок					1	
Пунктів видачі	2					

Додаток П.5. Кількість читачів та книг у них.

№	Назва бібліотеки	Книг		читачів	
		усього	татарських	усього	татар
1	Района, сел. Войково	–	Ні	–	ні
2	Районна, Ак Мечеть	12329	Ні	–	81
3	Красноярська (Донузлавська), Ак-Мечетський район	1003	540	–	56
4	Акчоринська сільська, Лариндорфська сільрада, с.Лакчорин	1386	Ні	–	–
5	Муссоминська сільська, Акмечетського р-ну, с.Муссомі	2426	Ні	–	–
6	Дауптжарська Ак-Мечетського р-ну, с.Дауптжар	374	48	–	175
7	Района, Ак-Шейх	1310	60	–	262
8	Корбеклинська колгоспна, Алуштинського р-ну	1503	Ні	4942	–
9	Ускутська колгоспна Алуштинського р-ну	1750	1735	5890	2000
10	Байдарська сільська, Балаклавського р-ну	1800	705	3600	200
11	Старо Шульська сільська Балаклавського р-ну	–	–	72	–
12	Дуванкойська сільська Бахч. р-ну	1269	–	395	–
13	Базарчикська сільська Бахч. р-ну	2750	71	508	11
14	Єскі-Єльська сільрада Бахч. р-ну	4141	4141	–	556
15	Района, Біюк-онлар	6975	131	758	16
16	Бішуй-Єлінська сільська, Біюк-Онларського р-ну	1079	Ні	210	–
17	Мар'їнська, Джанкойського р-ну. с.Мар'їно	1521	Ні	81	Ні
18	Кашаджирська сільська, Джанкойського р-ну	2058	284	55	28
19	Караївська, Євпаторійського р-ну	3169	Ні	200	Ні
20	Шибанської сільради Євпаторійського р-ну	430	–	20	–
21	с.Болек Аній Євпаторійського р-ну	3691	–	100	–

22	Района, Зуйська	3071	_	311	_
23	Мазанська	3530	_	400	_
24	Бакайської сільради	750	750	_	315
25	Кіянлинська Аккобейської сільради Ічкінського р-ну	2135	_	1850	_
26	Района, с.Ічки	8082	_	1211	_
27	Арчинська, сільська, Карасубазарського р-ну	2750	_	500	_
28	Района, Іслам-терекська, Кіровського р-ну.	8013	_	10135	_
29	с.Владиславівка Кіровського р-ну	1199	3	145	1
30	Сейт Єлікська, сільська, Кіровського р-ну	-	Ні	220	Ні
31	Калайська, района	4040	_	7259	_
32	Северо-Джанкойської сільради Калайського р-ну	866	_	78	_
33	Карамчі сільради Калайського р-ну	2800	_	448	_
34	Красноперекопська района, м.Армянськ	5776	_	1006	_
35	Ішмунської сільради Красно-Перекопського р-ну	5263	_	573	_
36	с.Воїнка	324	_	85	_
37	с.Говро Куйбишевського р-ну	2759	Ні	318	Ні
38	Ларіндорфська, районна	10000	Ні	700	Ні
39	Харджитиве центральна, Ленінського р-ну	1327	670	125	118
40	Ленінська районна, сільрада Сім Колодязів	11144	1422	1544	182
41	Маяк Салинська района (Керчь)	8672	455	468	35
42	Тишинська, сільська, Сакського р-ну	1003	Ні	136	Ні
43	Сакської селищної ради	11094	ні	1513	Ні
44	Сейтлерська, районна	4597	155	665	10
45	с.Ємельянівка Сейтлерського р-ну	2235	Ні	500	Ні
46	Дортенська, сільська, Сейтлерського р-ну	1777	ні	90	Ні
47	Бор-Чакракської сільради Сімф. р-ну	4000	Ні	540	Ні
48	Саблинська, Сімф. р-ну	2300	Ні	470	Ні
49	Біюк-Янкойська, сільська Сімф. р-ну	1832	1724	300	300
50	Сімферопольська районна	4950	ні	19800	Ні
51	Старо-Кримський р-н, Кишлавська сільрада	320	ні	2150	Ні
52	Ізюмовської сільради	1469	_	236	_
53	Старо-Кримська районна, Салинської сільради	502	Ні	66	Ні
54	Джума-Елінської сільради Старо-Кримського р-ну	517	517	30	125
55	Коктебельської сільради Старо-Кримського р-ну	293	ні	75	Ні
56	Старо-Кримська районна	10889	_	2719	_
57	с.Капсіохор Судакського р-ну	450	450	450	450

58	Колгоспна Судакського р-ну (наз. сел. не встановлено)	836	578	279	272
59	Судакська района	8435	150	16232	205
60	Кеншська сільська Тельманівського р-ну	438	ні	105	Ні
61	Ней-лібеншпальська Тельманівського р-ну, с. Кум-оба	370	170	72	21
62	Тельманська района	11056	ні	1542	Ні
63	Фрайдорфська района	12814	859	1642	57
64	с.Аджі-Аман, Фрайдорфського р-ну	808	_	115	_
65	Дігерменкойської сільради Ялтинського р-ну	1680	700	_	200
66	Гурзуфської сільради Ялтинського р-ну	871	400	_	150

Додаток Р.

Назва	на 1.10.1927р.	на 1.10.1928 р.	добавилося
тканина, вишивки	618	701	83
начиння, меблі	492	527	35
скло, фарфор	97	102	5
ювелірні вироби	110	126	16
знаряддя народної техніки	29	33	4

Додато С.1.Список членів мовної експедиції.

№		Місце основної роботи	Посада в експедиції
1	І.Юманкулов	Зав. Турк.Тат. сект. ВЦВК НА, зав. Турк. кафедри Ленінградського Східного інституту	начальник експедиції
2	Проф. Н.Дмитрієв	Зав. Тюрк.-монг. кафедр. Ленінградського інститута Історії філософії та лінгвістики	заступник нач. Експедиції
3	А.Аметов	Проф. курсів редакторів-перекладачів класиків марксизму	нач. експ.
4	І.Бакшішев	Студент 4 курсу Кримдержінститута та молодий письменник	відповідальний секретар експ.
5	Р.Джаманакли	Зав. сектором літ. НДІ нац. та культурного будівництва	нач. загону
6	Менклі-Умеров	Викладач татарської мови татарського педтехнікуму	член загону
7	Шацька	Науковий співробітник інституту Сходознавства АН СРСР	член загону
8	А.Баккал	Викладач мови ВСКШ	член загону
9	Алімгерян	Випускник Кримпедінституту	член загону
10	А.Батимурзаєв	Зав. відділом мови НДІ національного та культур-	нач. загону №2

		ного будівництва і зав. кафедрою мови та літератури Кримпедінституту	
11	А.Іслямов	Аспірант Кримпедінституту	член загону
12	Аксаков	Науковий співробітник Ін-таУСходознавства АН АССР	член загону
13	Р.Тинчеров	Письменник	член загону
14	С.Чалбаш	Випускник Кримпедінституту	нач. загону №3
15	Е.Дерменджі	Письменник	член загону
16	К.Муллі на	Викладач методики татарської мови Кримпедінституту	член загону
17	В.Меметов	Студент 4 курсу Кримпедінституту	член загону
18	Э.Шем’ї-Заде	Письменник	член загону
19	Тревгода	Директор Сімферопольської неповної середньої школи №6	член загону
20	Мурликін	Викладач ВКСХІІІ	член загону
21	Е.Куртмоллаєв	Старший науковий співробітник сектору мови НДІ нац. та культ. будівництва	нач. загону №4
22	Я.Меметов	Аспірант кр. тат. курсів перекладачів класиків марксизму в Ленінграді	член загону
23	Н.Еміров	Випускник Кримпедінституту	член загону
24	А.Дерменджі	Зав. відділу мови та мистецтва редакції газети “Yeni dunya”	член загону
25	Аджі-Асан		член загону

Додаток С.2. Роботи завершені в 1939 р. НДІ мови та літератури ім. О.С.Пушкіна.

1	Анализ учебников морфологии и синтаксиса	Видано в часопису “Опыт крымской школы”
2	Имена существительные в татарском языке	Видано в часопису “Эдебият ве культура»
3	Лексика крымскотатарского языка	Видано в часопису “Эдебият ве культура»
4	Методические указания к оформлению татарской литературы “Энримуяда Каита”	видано “Крымгосиздатом”
5	Сравнительные склонения в русском и татарском языке	Видано в часопису “Опыт крымской школы”
6	Песни	Видано в часопису “Опыт крымской школы»
7	Сборник “Чин и Ман”	У портфелі “Крымгосиздата”
8	Песни счастливого народа	
9	Детские сказки	

10	Наречия в крымскотатарском языке	
11	Деепричастия в крымскотатарском языке	

Роботи незавершені в 1939 р.

1	Назва роботи	Скільки часу продовжується робота
2	Пути обогащения лексики крымскотатарского языка	3 роки
3	Глаголы в крымскотатарском языке	1 рік
4	Имена существительные	1 рік
5	Вспомогательные слова и их функции	1 рік
6	Грамматика крымскотатарского литературного языка	1 рік
7	Терминологический словарь по 6 дисциплинам	1 рік
8	Песни и сказки об Алиме	1 рік
9	Сборник избранных произведений Тахтар-Газы	6 місяців
10	Поэма о походе Тугай Бея	6 місяців
11	Фольклор крымскотатарского языка (учебное пособие)	5 місяців
12	Организация внешкольного чтения	1 рік
13	Пословицы и поговорки	3 роки
14	Сборник крымскотатарских сказок	2 роки
15	Конституция придаточных и условных предложений в крымскотатарском языке	6 місяців